ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏԱՐԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՀՂԱՓԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՋԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀԱՅ ԱԺԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԲԱՆԱՀԻՅՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ՆՅՈՒԹԵՐ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

6

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ • 1974

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ

АРМЯНСКАЯ ЭТНОГРАФИЯ И ФОЛЬКЛОР

МАТЕРИАЛЫ И ИССЛЕДОВАНИЯ

6

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН • 1974

902·7 (с 4ա)
Հ 24

Խմբագրական կոլեգիա

Բ. Ն. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ, Է. Տ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Ս. Բ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ,
Կ. Վ. ՄԵԼԻՔ-ՓԱՇԱՅԱՆ, Ա. Մ. ՆԱԶԱՐՅԱՆ, Դ. Ս. ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ

Պատասխանատու խմբագիր
Դ. Ս. ՎԱՐԴՈՒՄՅԱՆ

Հ 0162—042 / 703 (02) —74 35—71

© Հայկական ՍՍՀ ԴԱ հրատարակչություն. 1974.

Ю. И. МКРТУМЯН

ФОРМЫ СКОТОВОДСТВА В ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ

(ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX—НАЧАЛО XX в.)

(ИСТОРИКО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ)

ВВЕДЕНИЕ

Целью настоящей работы является изучение форм скотоводства у армян Восточной Армении во второй половине XIX и в начале XX вв. До настоящего времени исследователи посвящали свои работы монографическому изучению скотоводческого хозяйства различных народов Кавказа в целом[1]. Одиако сегодня встают задачи не только монографического изучения скотоводческого хозяйства отдельных народов или районов, но и задачи сравнительно-исторического и типологического его изучения, что стоит в прямой связи со значительными успехами, достигнутыми в области археологии, этнографии, исторической географии и зоотехнии.

Скотоводство, наряду с земледелием,— древнейшее занятие армян, о чем свидетельствуют многочисленные археологические, историографические и этнографические материалы. Природные условия Армянского нагорья создавали благоприятные условия для развития скотоводства, и в течение веков здесь сложились традиционные системы ведения скотоводческого хозяйства и формы организации труда, различные обряды и обычаи, изучение которых имеет важное значение для правильного освещения различных сторон материальной и духовной культуры народа.

Изучение форм скотоводства интересно не только с точки зрения культурных завоеваний народа, но и с хозяйственной точки зрения. Всестороннее изучение способов ведения скотоводческого хозяйства в различных историко-этнографических районах в рассматриваемое время позволит выявить те прогрессивные производственные навыки, которые можно применять и в наши дни, и вскрыть те недостатки и вредные обычаи, которые в прошлом мешали развитию скотоводства и не изжиты по сей день. Поэтому этнографическое изучение скотоводства, помимо научного, может иметь и практическое значение[2].

Настоящая работа не ставит своею целью дать характеристику основных форм скотоводства у армян на протяжении всего известного нам исторического периода (что является задачей будущего), а освещает лишь период второй половины XIX—начала XX в. Поэтому в ней главное внимание обращено на изучение основных форм скотоводства в различных историко-этнографических районах Восточной Армении рассматриваемого периода и приведен сравнительный материал как по другим историческим эпохам, так и по другим и регионам народам. В связи с этим важное значение имеет использование такого метода, который позволил бы определить границы территориального распространения отдельных форм скотоводства и разнотерриториальные различия между ними. Исходя из этого, при характеристике различных форм скотоводства и их подтипов за основу берется не тот или иной район, а форма скотоводства с начертанием ареалов ее распространения в различных частях Восточной Арменин. Сильная изрезанность рельефа и ярко выраженная зональность в известной мере

[1] См. Ч. Ю. Ахвледиани, *Животноводство Грузии*, рукопись (не закончена), Архив отдела этнографии Ин-та археологии и этнографии АН Арм. ССР (далее: АОЭ); *Ц. Н. Бжания*, Из истории хозяйства абхазов, Сухуми, 1962; *В. М. Шамилидзе*, Скотоводство в Западной Грузии, рукопись (на груз. яз.), Архив отдела этнографии Ин-та истории, археологии и этнографии им. Н. А. Джавахишвили АН Груз. ССР; *Т. Топурия*, Скотоводство в Мегрелии, рукопись (на груз. яз.), хранится в том же архиве и др.

[2] Не случайно, что крупнейшие дореволюционные (А. А. Калантар, Х. А. Вермишев и др.) и советские зоотехники (А. З. Тамамшев, Х. А. Ерицян, М. Д. Рчеулишвили, А. А. Рухкян и др.) немаловажное значение придавали изучению исторических фактов и этнографических данных, поскольку «исторические факты... в некоторых случаях дают нам ключ для правильного понимания современного состояния отдельных вопросов овцеводства (читай—скотоводства.—*Ю. М.*) и изыскания путей его дальнейшего улучшения...» (см. *М. Д. Рчеулишвили*, Отгонно-пастбищное овцеводство Грузии и пути его улучшения, Тбилиси, 1957, стр. 15).

обусловили исторически сложившиеся формы скотоводства. Поэтому если в одних случаях, в одном и том же районе можно было встретить ведение различных форм скотоводства, то в других одну и ту же форму скотоводства можно было наблюдать в различных историко-этнографических районах.

Так как в дальнейшем изложении мы часто будем пользоваться термином «форма скотоводства», нам представляется необходимым дать его определение. В специальной литературе[3] под формой скотоводства понимается комплекс прочно установившихся приемов и методов ведения скотоводческого хозяйства, который включает: особенности содержания скота в различные периоды года, систему заготовки корма и кормления, систему воспроизводства стада и, наконец, систему организации труда. Однако при этнографическом изучении форм скотоводства исключительный интерес представляет выявление генетической связи отдельных элементов материальной культуры и быта народов с практиковавшимися формами скотоводства, ибо последние, затрагивая многие стороны быта и культуры, вызывают в них большое разнообразие.

Таким образом, настоящая работа посвящена исследованию основных форм скотоводства у армян Восточной Армении и выявлению генетической связи отдельных элементов материальной культуры и быта с практиковавшимися формами скотоводства, что имеет важное значение для разработки ряда конкретных и общих вопросов армянской этнографии.

В дореволюционной армянской этнографической литературе вопросы скотоводства, не только в интересующем нас плане, но и в целом, нашли слабое отражение.

Больше материалов по формам скотоводства мы находим в «Трудах» Кавказского Общества сельского хозяйства, основанного в 1850 г. В «Трудах» содержатся ценные сведения о годовом скотоводческом цикле, найме пастухов и формах организации труда, о зимних и летних пастбищах, народном опыте в подборе и выведении различных пород скота и др., представляющие большой интерес с этнографической точки зрения.

По богатству материала в интересующем нас плане сообенно отличаются исследования, помещенные в «Сборнике материалов для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края» (далее МИЭБГКЗК; вышло 7 томов, 1885—1889 гг.) и «Материалах для устройства казенных летних и зимних пастбищ и для изучения скотоводства на Кавказе» (далее МУКЛЗПИСК; вышло 4 тома, 1887—1899 гг.).

Некоторые материалы о формах скотоводства у армян мы находим и в ряде других сборников—«Сборник сведений о Кавказе», «Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа» (далее СМОМПК) и др.,—издававшихся на Кавказе. Авторами статей, помещенных в этих сборниках, нередко были и известные этнографы, такие как С. П. Зелинский, Г. Ф. Чурсин, Е. А. Лалаян и др.[4] По богатству материалов в интересующем нас аспекте особый интерес представляют статьи о хозяйстве и материальной культуре жителей различных историко-этнографических областей—Сюника, Арцаха, Гехаркуника, Араратской долины, Джавахка и др.[5]

В 80-х годах прошлого столетия уже были сделаны первые попытки по изучению различных форм скотоводства у закавказских народов, и в этом отношении особого внимания заслуживают работы Х. А. Вермишева и Л. А. Калантара, в которых авторы, на основе анализа большого фактического материала, дают характеристику важнейших способов ведения скотоводческого хозяйства в различных частях Кавказа и связанных с ними некоторых сторон быта населения[6].

Несмотря на то, что в последующее время появляется значительная этнографическая литература по вопросам скотоводства, однако разработке интересующей нас проблемы было уделено мало внимания. В середине 50-х годов научный сотрудник Института истории АН Арм. ССР В. С. Темурджян (ныне покойный)

[3] См. *Л. М. Зальцман*, Системы ведения животноводства и их особенности в разных зонах Союза ССР, «Советская зоотехния», № 12, 1952; *А. П. Мовсисянц*. О рациональном использовании сезонных пастбищ. Там же, 1952, № 10.

[4] См. *С. П. Зелинский*, Этнографические очерки из быта армян, СМОМПК, вып. 2, Тифлис, 1882; *Е. Л. Лалаян*, Ванский вилайет (Васпуракан), там же, вып. 44, 1915; *Г. Ф. Чурсин*, Амулеты и талисманы кавказских народов, там же, вып. 46, Махачкала, 1929 и др.

[5] См. *Н. Григоров*, Село Татев Зангезурского уезда Елисаветпольской губернии, СМОМПК, вып. 13, 1892; *Л. Тер-Маркаров*, Село Гезалдара Новобаязетского уезда Эриванской губернии, там же, вып. 17, 1893; *Е. Мелик-Шахназаров*, Селение Ариванк Зангезурского уезда Елисаветпольской губернии, там же, вып. 25, 1898; *О. Косянц*, Село Картикам Ахалкалакского уезда Тифлисской губернии, там же, вып. II, 1891; *Х. Асмаров*, Село Арагва Ахалкалакского уезда Тифлисской губернии, там же, вып. II; *Г. Осипов*, Селение Даш-Алты Шушинского уезда Елисаветпольской губернии, там же, вып. 25, 1898; *Н. Ширакуни*, Зангезурский уезд Елисаветпольской губернии, там же, вып. II и др.

[6] См. *Х. А. Вермишев*, О скотоводстве на Кавказе в связи с пастбищным вопросом, МУКЛЗПИСК, т. I, 1887; *Л. Л. Калантар*, Состояние скотоводства на Кавказе, там же, т. II, 1890.

написал работу, посвященную монографическому изучению скотоводства у армян, однако в ней интересующая нас проблема совершенно не ставится.

Формы скотоводства у народов Закавказья нашли свое отражение в работах Л. З. Тамамшева, Л. Л. Рухкяна, Х. Л. Ерицяна, И. И. Калугина, М. Д. Рчеулишвили, Г. Е. Авакяна и др.[7], посвященных изучению различных отраслей скотоводства.

Особенно выделяется работа Л. З. Тамамшева, где автор рассматривает основные формы скотоводства у народов Закавказья. А. З. Тамамшев выделяет три основные формы скотоводства: 1) кочевую—когда скот перегонялся с зимних пастбищ на летние и обратно без перевода на стойловое содержание; 2) полукочевую—когда скот перегонялся на летние пастбища, а по возвращении с них содержался в селении и 3) оседлую (или стационарную)—когда скот в течение всего года находился при селении, в теплое время на выгонах, в холодное—в стойле[8]. Автор совершенно справедливо связывает полукочевое и кочевое скотоводство с наличием в Закавказье полукочевого и кочевого населения[9]; оседлое же скотоводство Л. З. Тамамшев связывает с оседлым населением, причем отмечает, что оседлое население может практиковать как отгонное скотоводство, так и оседлое. Такое определение, правильное в принципе, несколько расходится с приведенной выше классификацией. Действительно, если полукочевое и кочевое скотоводство автор связывает с полукочевым и кочевым населением, то остается утверждать, что оседлое население практиковало только оседлое скотоводство, а этому противоречит весь комплекс материалов по скотоводству. Очевидно, к вышеперечисленным трем основным формам скотоводства следовало бы добавить и четвертую, а именно «отгонную» (выражаясь терминологией самого автора).

Л. З. Тамамшев обращает внимание на тот факт, что «надо различать понятия—форма скотоводства и быт населения, каковые понятия нередко смешиваются»[10]. К сожалению, этому интереснейшему вопросу автор уделяет мало места, но само методическое указание на необходимость разработки этой важной проблемы весьма ценно.

Ряд интересных наблюдений и положений мы находим в работах Х. Ерицяна, в которых автор рассматривает вопросы, связанные со сложением и живучестью в Армении отгонного скотоводства, а также некоторые особенности быта армянского населения, сложившиеся под влиянием практикуемой формы скотоводства. Особый интерес представляют указания автора на связь многосемейности с практикой отгона скота на сезонные пастбища, а также на существование института «кясм» и другие, на которых мы подробно остановимся в соответствующих разделах работы. Здесь лишь укажем, что вызывает возражение определение «двузонное животноводство»[11], которое Х. Л. Ерицян дал практикуемой в Армении форме скотоводства, а также тенденция к преуменьшению места оседлого скотоводства в Восточной Армении во второй половине XIX—начале XX вв. Этнографические материалы показывают, что в ряде районов отчетливо проявляется и трехзонность, характеризующаяся содержанием скота в селении или на отдаленных пастбищах—зимой, гомаанде (присельских пастбищах)—весной и осенью и летовках (сар)—в летний период; т. е. здесь наглядно проявляется вертикальный разрез по зонам (долины, предгорья и горы). На эту особенность скотоводства в Лори обратил внимание Д. С. Вардумян[12]. Принятие термина «двузонное животноводство» для определения наиболее распространенной формы скотоводства вряд ли целесообразно ввиду его ограниченности и некоторой расплывчатости.

Заслуживает внимания работа В. М. Шамиладзе[13], в которой специальный раздел по-

[7] См. *Л. З. Тамамшев*, Исследования современного состояния животноводства ССР Армении, Тифлис, 1930; *его же*, Крупный рогатый скот Армении в прошлом и настоящем, Ереван, 1947; *Л. Л. Рухкян*, Овцеводство Арм. ССР и пути его качественного улучшения, Ереван, 1948; *Х. Л. Ерицян*, Избранные сочинения, Ереван, 1960; *И. И. Калугин*, Исследования современного состояния животноводства Азербайджана, тт. 1—5, Баку, 1930; *М. Д. Рчеулишвили*, К истории овцеводства Грузии, Тбилиси, 1953; *его же*, Отгонное овцеводство Грузии и пути его улучшения, Тбилиси, 1957; Գ. Ե. Ավագյան, *Ոչխարաբուծության զարգացման մի քանի հարցերը Հայկական ՍՍՌ*, Եր., *1961*.

[8] См. *Л. З. Тамамшев*, Крупный рогатый скот..., стр. 17.

[9] Следует отметить, что в условиях Закавказья кочевое население имело известные элементы оседлости в районах зимних стоянок, а перекочевки имели место всегда в одних и тех же границах, что придавало местному скотоводческому хозяйству ряд черт, отличавших его от «классического» кочевого скотоводства степей (см. «Народы Кавказа», ч. II, М., 1962, стр. 71—72).

[10] *Л. З. Тамамшев*, указ. раб., стр. 18.

[11] См. *Х. Л. Ерицян*, Проблема двузонного животноводства в Армении, Избранные сочинения, стр. 292 и сл.

[12] См. Գ. Պ. Վարդումյան, *Լոռեցիների նոր կենցաղը*, Եր., *1956*, стр. *42—43*.

[13] См. настоящую работу, прим. 2. Далее будем цитировать по автореферату кандидатской диссертации—Скотоводство в Западной Грузии, Тбилиси, 1965.

свящси формам скотоводства. Автор ставит интересные вопросы, связанные с определением той формы скотоводства, которая была распространена в Лджарин (юго-западная Грузия), и на основе анализа конкретного этнографического материала приходит к выводу, что во второй половине XIX в. на указанной территории практиковались различные подтипы отгонного скотоводства («трансюманс» и «кицила»)[14]. Вызывает возражение определение «яйлажное (альпийское) скотоводство»[15], даваемое В. М. Шамиладзе форме скотоводства, которая являлась основной в Грузии. Термины «яйлажное» или «альпийское» скотоводство слишком общи, поскольку яйлажное (или альпийское) скотоводство в горных условиях может выступать в разных формах, как-то: вертикально кочевои (ведь известно множество кочевых племеи Закавказья, которые зимой держали скот на низменностях и в степях, а летом перегоняли на высокогорные пастопща, они также практиковали яйлажное скотоводство), полукочевой, отгонпои и т. д.

По всей видимости, следовало бы найти более точное определение, характеризующее его особенности и главные признаки. В. М Шамиладзе нередко использует также термин «грузино-кавказский тип яйлажного скотоводства»[16], который также нуждается в дополнительном уточнении.

Следует в связи с этим отметить, что нередко можно встретить, как разные (а иногда и одни и те же) авторы, описывая одну и ту же форму скотоводства (или же весьма сходные), в качестве синонимов используют такие определения, как, например, полукочевая, яйлажная, двузонная, альпийская, полукочевая-отгонная и т. д. Такое положение может внести только путаницу в изучение форм скотоводства. Когда речь идет о характеристике такого многообразия форм скотоводства, какое мы наблюдаем в этнографической действительности Закавказья во второй половине XIX в., определенность в терминологии имеет большое значение, поскольку само определение уже в известной степени является научным обобщением. Вполне понятно, что многообразие форм скотоводства на Кавказе значительно затрудняет употребление строгой терминологии при их характеристике. Поэтому при определении приходится брать во внимание наиболее типичные стороны, отклоняясь от исключительных случаев.

Определить форму скотоводства — это значит выявить те специфические признаки, которые, во-первых, являются более или менее устоявшимися и, во-вторых, будучи взятыми в совокупности, дают основу для различения одной формы от другой. Однако во всех случаях определение должно основываться на конкретном анализе материала, во избежание унификации способов ведения скотоводческого хозяйства.

Этнографическое изучение форм скотоводства во взятых нами хронологических рамках, без широкого использования данных археологии и письменных источников, было бы неполным и ограниченным, потому что многие принципиальные вопросы, связанные со сложением и развитием практиковавшихся форм скотоводства остались бы вне поля нашего зрения. Исходя из этого, в настоящей работе в сравнительно-историческом аспекте широко использованы материалы, относящиеся к более раннему периоду. Последние подразделяются на две большие группы: вещественные памятники отдаленных эпох, а также сведения, содержащиеся в трудах армянских и зарубежных историков и путешественников.

Благодаря трудам Б. Б. Пиотровского, Н. В. Арутюняна, Л. Л. Мартиросяна, Г. А. Меликишвили, С. К. Даля, Н. О. Бурчак-Абрамовича и др.[17] вопросы скотоводства в доурартский и собственно урартский периоды освещены довольно полно. Данные археологии не только позволили установить наиболее распространенные виды домашнего скота в древнейшем Закавказье, но и определить время возникновения скотоводства на интересующей нас территории, а также охарактеризовать особенности развития скотоводства и его форм у

---

[14] См. *В. М. Шамиладзе*, указ. раб., стр. 11.

[15] Там же, стр. 9—10.

[16] Там же, стр. 10.

[17] См. *Б. Б. Пиотровский*, Археология Закавказья с древнейших времен до I тысячелетия до н. э., Л., 1949; *его же*, Кармир-блур, I—III, Ереван, 1950—1955; *его же*, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье. «Советская археология», XXIII, М., 1955; *его же*, Ванское царство, М., 1959; *Н. В. Арутюнян*, Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964; *его же*, Новые урартские надписи, Ереван, 1966; *Л. А. Мартиросян*, Город Тейшебаини, Ереван, 1961; *его же*, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964; *Г. А. Меликишвили*, Наири-Урарту, Тбилиси, 1954; *С. К. Даль*, Лошадь времен Урарту из раскопок Кармир-блура. «Известия АН Арм. ССР (естественные науки)», 1947, № 10; *его же*, Результаты изучения млекопитающих из раскопок урартского гор. Тейшебаини, «Известия АН Арм. ССР (общ. науки)», 1952, №1; *его же*, Череп примитивного быка ранней бронзы в Джарджарисе, «Труды Государственного музея Армении», вып. I, 1959; *Н. О. Бурчак-Абрамович*, Находки домашнего осла в культурных слоях государства Урарту (окрестности г. Еревана). «Природа», 1948, № 2; *его же*, К изучению крупного рогатого скота древнего Мингечаура, ДАН Азерб. ССР, 1949, № 10.

закавказских племен в III—I тыс. до н. э. (работы Б. Б. Пиотровского).

Для более поздних времен наши сведения дополняются данными клинописных памятников (преимущественно ассирийских и урартских), документирующими высокий уровень развития скотоводства в урартскую эпоху.

В многочисленных исторических трудах средневековых армянских авторов, начиная с V и вплоть до XVIII вв., мы находим, хотя и редкие, но весьма ценные материалы о разводимых видах скота, о способах выпаса, об изготовлении продуктов скотоводства и, что особенно важно для нас, об использовании зимних и летних пастбищ. Эти данные, а также сведения греческих авторов—Геродота (V в. до н. э.), Ксенофонта (V—IV в. до н. э.), Страбона (I в. до н. э.—I в. н. э.) и др.[18] определенным образом свидетельствуют об использовании летних пастбищ Арменни либо самими армянами, либо другими народами. Уже во времена Ксенофонта основным занятием армян было земледелие, но земледелие, предполагавшее довольно развитое скотоводческое хозяйство. Ксенофонт сообщал, что армяне для ведения местного скотоводческого хозяйства нуждались в приобретении права пользования летними пастбищами,[19] что, несомненно, свидетельствует об уже сложившейся ранее традиции использования горных пастбищ в летний период. Страбон, описывая Армению, особо подчеркивает, что эта страна богата пастбищами[20].

Аналогичные материалы мы находим и у средневековых армянских историков—Гевонда (VIII в.),[21] Ованеса Драсханакертци (IX в.)[22], Степаноса Орбеляна (XII в.)[23], Мовсеса Каганкатваци (X в.)[24], Киракоса Гандзакеци (XIII в.)[25] и др. Хотя эти сведения в большинстве случаев несистематичны, тем не менее, данные археологии и письменных источников в известной степени позволяют выявить, хотя бы в общих чертах, эволюцию некоторых форм скотоводства, а также охарактеризовать некоторые стороны быта армян, связанные с ведением этой отрасли хозяйства.

Некоторые материалы относительно скотоводства можно почерпнуть из замечательного памятника средневековой армянской литературы «Судебника» Мхитара Гоша (XII—XIII)[26], в котором многие статьи, касающиеся внутренней жизни крестьянской общины, почти целиком основаны на обычном праве[27], что делает его бесценным историческим источником.

Другая группа вопросов, подлежащих рассмотрению, связана с выявлением генетической связи отдельных элементов материальной культуры и быта армян с практиковавшимися формами скотоводства.

Эти вопросы в армянской этнографии специально не изучены. Лишь в отдельных работах армянские этнографы касались роли скотоводства в сложении тех или иных элементов культуры и быта. В этом отношении следует отметить работы С. Д. Лисициана (о жилых и хозяйственных постройках), Д. С. Вардумяна (о быте), В. Л. Бдояна (о земледельческой культуре), Э. Т. Карапетян (о семейной общине и патронимии) и др.[28].

В ряде работ не этнографического характера встречаются ценные наблюдения и замечания именно в интересующем нас аспекте. Еще в 1880 годах С. П. Зелинский указывал на бытовое значение отгонной формы скотоводства у армян. Он указал и отметил факт

---

[18] См. *Геродот*, История, М., 1885; *Ксенофонт*, Анабазис, М., 1951, IV; **Ստրաբոն** *(Հայերի և հայաստանի մասին), 1940*, стр. 33, 47, 51, 57, 61—62 и др.

[19] В «Киропедии» Ксенофонта сообщается о борьбе между халдеями и армянами и о том, что благодаря усилиям греков между ними был заключен мир, согласно которому армяне получили право за определенную плату выпасать в летние месяцы свой скот на горных пастбищах (см. **Հ. Մանանդյան**, *Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. 1, եր., 1944, Հավելված*).

[20] См. **Ստրաբոն**, указ. раб., стр. 51.

[21] См. *Պատմություն Վեհովդայ մեծի վարդապետի հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887*.

[22] См. **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, *Պատմութիւն հայոց, Թիֆլիս, 1912*.

[23] См. **Ստեփանոս Օրբէլյան**. *Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910*.

[24] См. *Моисес Каганкатваци*, История агван, Спб., 1861.

[25] См. **Կիրակոս Գանձակեցի**, *Պատմություն հայոց, եր., 1961*.

[26] См. *Мхитар Гош*, Армянский Судебник, Ереван, 1954.

[27] См. там же, вступительная статья Б. М. Арутюняна, стр. XX и сл.

[28] Об этом см. *С. Д. Лисициан*, К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам). ИКИАИ, т. III, Тифлис, 1925; *его же*, Историко-этнографические очерки Шатаха. Из материалов по изучению жилищ Армении, Тифлис, 1927, стр. 119—140; *его же*, Крестьянское жилище Высокой Армении. ИКИЛИ, т. IV, Тифлис, 1926; *Д. С. Вардумян*, Некоторые материалы по этнографии армян. «Краткие сообщения Ин-та этнографии АН СССР», т. XXXIII, 1960 г., стр. 33—34; *Э. Т. Карапетян*, Армянская семейная община, Ереван, 1958; *ее, же*, Пережитки патронимических отношений у армян, М., 1964; *ее же*, Родственная группа «аза» у армян, Ереван, 1966 и др.

образования «отселков» в местах зимнего или летнего содержания скота[29].

Крупный советский зоотехник Х. А. Ерицян отметил связь большесемейности с практикой отгона скота на сезонные пастбища[30] и др.

В советской этнографической литературе эти связи достаточно убедительно выявлены на примере кочевого скотоводческого хозяйства, выработавшего у ряда народов кочевой быт и способствовавшего созданию своеобразной культуры, отличавшейся большой устойчивостью и традиционностью форм[31]. У народов же, выработавших сравнительно развитые формы скотоводства, эти вопросы ставились лишь в связи с изучением других проблем[32].

* * *

Основным источником для настоящей работы послужили полевые материалы, собранные автором в составе этнографических экспедиции института археологии и этнографии АН Армянской ССР и во время индивидуальных поездок в 1960—1968 гг. в различных историко-этнографических районах Восточной Армении и за ее пределами. Полевые материалы можно разделить на две большие группы: одну составляют сообщения информаторов (преимущественно стариков), другую — личные наблюдения.

Непосредственное наблюдение позволяет в некоторой степени восстановить прежние элементы материальной культуры и отдельные стороны производственной практики. Так, по сей день на летних пастбищах строятся почти те же комплексы жилых и хозяйственных построек («колик», «поп», «ода», «дагя», «чадыр» и др.), какие были распространены во второй половине XIX в., хотя последние все больше и больше уступают новым типам построек[33]; в домашнем хозяйстве колхозников сохраняются многие народные приемы обработки молочных продуктов и ухода за скотом и др. Однако по многим другим вопросам основным источником служат рассказы старников.

Собранные полевые материалы дали возможность изучить и представить основные формы скотоводства на территории Восточной Армении, формы сообществ по выпасу скота[34], а также целый ряд вопросов, связанных с практиковавшимися формами скотоводства у армян Восточной Армении.

В период экспедиций производился сбор терминов, распространенных в быту армян, анализ которых во многих случаях позволяет прийти к ряду весьма важных выводов о некоторых характерных чертах скотоводческого хозяйства у армян, хозяйственно-культурных связях между народами Закавказья и др.

При написании работы были использованы также материалы по различным районам Западной Армении (как опубликованные, так и рукописные, хранящиеся в ЛОЭ), позволившие не только выявить то особенное, специфическое в этнографической действительности Восточной Армении, но и то общее, что характерно для армянского народа в целом.

В работе использованы также фольклорные материалы (народные сказания, сказки, басни, пословицы и поговорки, народный эпос «Сасна црер» и др.), а также данные, свидетельствующие о существовании культа различных видов скота, которые позволяют не только показать место и роль того или иного вида скота в хозяйственной жизни армян, но и проливают свет на некоторые вопросы, связанные с изучением скотоводческого быта.

Данные этнографии, там, где представля-

[29] См. *С. П. Зеленский*, Экономический быт государственных крестьян в Зангезурском уезде Елисаветпольской губернии, МНЭБГКЗК, т. IV, Тифлис, 1886, стр. 17

[30] *Х. А. Ерицян*, указ. раб., стр. 292 и сл.

[31] См. *Л. П. Потапов*, Особенности материальной культуры казахов. «Сборник МАЭ», т. XII, М.—Л., 1949; *С. И. Руденко*, Очерк быта северо-восточных казахов. Сб., «Казахи», вып. 15, Л., 1930; Среднеазиатский этнографический сборник, I—II, Труды Ин-та этнографии АН СССР, т. XXX, XL, VII, 1954—1959; *С. А. Токарев*, Народы Сибири и Севера (гл. из книги «Этнография народов, СССР», М., 1958); Ա. Ավդալ *Քուրդ-վիշաբ քրդերբ կենցաղը, եր., 1987։ О. Л. Вильчевский*, Курды, М.—Л., 1961 и др.

[32] См. *Г. С. Читая*, «Сене» (кладовая) хевсурского дома. «Труды Ин-та истории АН Груз. ССР им. И. А. Джавахишвили», т. I, 1947 (на груз. яз.); *его же*, Тип поселения в Мтиулети. «Материалы по этнографии Грузии», т. IV, 1953 (на груз. яз.); *А. И. Робакидзе*, К вопросу о формах поселения в Верхней Аджарии. «Труды Батумского научно-исследовательского ин-та», т. I, 1960 (на груз. яз.); *Т. А. Чиковани*, Аджарское жилище, там же (на груз. яз.); *его же*, Джаргвали—горное жилище в свете грузино-кавказского этнографического материала. «Кавказские этнографические кребули», I, 1964; *его же*, Из истории народного жилища Закавказья, Тбилиси, 1967 (на груз. яз.); *Р. Л. Харадзе*, Грузинская семейная община. ч. I—II, Тбилиси, 1960—1961 и др.

[33] Интересно отметить, что даже то, что мы наблюдали в 1960—1961 гг., в последующие годы нами уже не засвидетельствовано.

[34] См. *Ю. И. Мкртумян*, Формы сообществ по выпасу скота в армянской деревне второй половины XIX в. «Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР (Тезисы докладов)», Баку, 1965, стр. 186—187. В вышедшей в конце 1966 г. работе Э. Т. Карапетян (Родственная группа «азг» у армян, стр. 130—138) также рассматриваются формы сообществ по выпасу скота, для характеристики которых автором использованы и наши материалы и выводы, но, к сожалению, без соответствующей ссылки.

лось необходимым и возможным, сопоставлялись с архивными материалами[35], что давало возможность не только представить более полную характеристику рассматриваемых явлений, но и сделать выводы по некоторым общим вопросам армянской этнографии.

Приведенный краткий обзор источников и литературы показывает, что формы скотоводства у армян (да и других народов Закавказья) не были предметом специального монографического изучения, несмотря на то, что в литературе накопился значительный материал по скотоводству. Исходя из этого, основное внимание будет уделено решению двух основных задач—изучению форм скотоводства у армян Восточной Армении во второй половине XIX—начале XX в. и выявлению генетической связи отдельных элементов материальной культуры и быта населения с различными способами ведения скотоводческого хозяйства.

[35] Использованы фонды Центрального государственного исторического архива Армянской ССР, №№ 101, 113, 130 и 133, где содержатся сведения о количестве скота, использовании летовок и зимовников, о сборе налогов за пастьбу скота и др.

ГЛАВА ПЕРВАЯ

ЕСТЕСТВЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ СКОТОВОДСТВА В ВОСТОЧНОЙ АРМЕНИИ

Восточная Армения, расположенная в северо-восточной части Армянского нагорья, в физико-географическом, хозяйственном, историческом и этнографическом отношениях отличается значительным многообразием. И именно это многообразие и определило исторически сложившиеся формы ведения скотоводческого хозяйства.

Природные условия здесь крайне разнообразны как в отношении рельефа местности, так и по составу почв, растительности и т. д. Многочисленные горные хребты расчленили территорию Восточной Армении на отдельные районы, характеризующиеся своеобразным комплексом природных условий. Около 2/3 всей площади находится на высоте от 1500 до 3000 м над уровнем моря. Достаточно сказать, что самый жаркий пояс—Араратская долина—не ниже 800 м, что дало основание исследователям утверждать, что здесь нет настоящей изменности в отношении высоты над уровнем моря[1]. В целом, для Восточной Армении характерна высотная зональность, выражающаяся различиями в ландшафтах. На сравнительно небольшом расстоянии здесь можно проследить самые различные климатические пояса. Имеются почти все переходы от жаркого пустынного до крайне холодного высокогорного, но во всех случаях сохраняется его резко континентальный характер.

Не вдаваясь в детальное описание природных условий, отметим лишь, что горный рельеф создал определенную специфику в сельскохозяйственном освоении земель. Пологие склоны гор имеют богатые пастбища, которые издревле благоприятствовали развитию скотоводства. Расположенные между горными цепями и хребтами плодородные долины способствовали развитию земледельческой культуры.

Если взглянуть на карту пастбищ Восточной Армении[2], то бросается в глаза неравномерность расположения сезонных пастбищ. Здесь следует отметить два важных момента: разобщенность горным рельефом и удаленность сезонных пастбищ друг от друга и абсолютное преобладание летних пастбищ. В литературе неоднократно отмечалось, что «соотношение летних и зимних пастбищ в значительной степени влияет на форму скотоводства»[3], поэтому при изучении форм скотоводства должное внимание необходимо уделить рассмотрению особенностей кормовой базы в том или ином районе.

Из всех областей Закавказья Восточная Армения наиболее богата летними пастбищами и наименее—зимними. Неслучайно, что в XIX в. летними пастбищами Восточной Армении пользовались не только местные скотоводы, но и скотоводы Азербайджана и Грузии[4].

Историческая наука в настоящее время располагает многочисленными источниками, позволяющими судить о древности скотоводства в Восточной Армении. Б. В. Пиотровский, на основе изучения большого количества археологических материалов, появление скотоводства в Закавказье относит к «чрезвычайно отдаленному времени, во всяком случае, к периоду, лежащему за пределами известной

[1] См. *А. Б. Багдасарян,* Климат Армянской ССР, Ереван, 1958, стр. 119; Атлас Армянской ССР, М.—Ереван, 1961, стр. 56; *А. Магакьян,* Растительность Армянской ССР, М., 1940, стр. 80 и сл.

[2] См. Атлас Армянской ССР, стр. 52, 56.

[3] См. *А. З. Тамамшев,* Материалы по изучению животноводства ССР Армении, Тифлис, 1930; *Т. С. Хачатрян,* Материальная культура древнего Артика, Ереван, 1963, стр. 140—141 и др.

[4] Об этом свидетельствуют многочисленные материалы, приводимые в различных томах МИЭБГКЗК и МУКЛЗПИСК.

ным энеолитической культуры»[5], ибо в эпоху энеолита для хозяйственной жизни племен, населявших Армянское нагорье, характерно обязательное сочетание земледелия со скотоводством[6]. Наиболее выдающимися памятниками эпохи энеолита в Восточной Армении являются поселения Шенгавит (у Еревана) и Кюльтапа (у Эчмиадзина), которые были поселениями оседлых земледельцев-скотоводов[7]. Особую ценность представляют найденные здесь остеологические материалы, документирующие разведение крупного и мелкого рогатого скота, а также свиней и собак, что дало основание Б. Б. Пиотровскому предположить, что уже в это время «скот составлял стада, при которых уже были собаки»[8]. Найденные в поселениях глиняные колеса моделей повозок, а также частое наличие на фигурках животных углублений в передней части туловища позволили Б. Б. Пиотровскому сделать вывод, что уже в энеолитическую эпоху племена Армянского нагорья использовали крупный рогатый скот в качестве тяглового[9], что уже само по себе свидетельствует о достаточно высоком уровне развития скотоводства и земледелия у местных племен в III тыс. до н. э. Эта симбиозная форма хозяйства, основанная на сочетании земледелия и скотоводства, прослежена на всем протяжении истории Закавказья, начиная с древнейших времен по начало XX в.[10].

При раскопках более поздних памятников, расположенных в различных частях Закавказья, в том числе и Восточной Армении, были обнаружены костные остатки всех известных ныне домашних животных: коровы, вола, овцы, козы, свиньи, лошади, осла и собаки.[11]

[5] *Б. Б. Пиотровский,* Археология Закавказья..., стр. 73; *его же,* Ванское царство, стр. 133—147. В последней автор отмечает, что на Армянском нагорье «появление земледелия восходит еще к неолиту» и уже в это время было известно и скотоводство.

[6] Там же; *А. А. Мартиросян,* Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 35, 82, 142—183; *Т. С. Хачатрян,* указ. раб., стр. 139—149; *А. О. Мнацаканян,* Раскопки на осушенной территории озера Севан. СА, вып. 23, М., 1955, стр. 196; *его же,* Раскопки курганов на осушенной территории озера Севан. СА, №2, 1957; *Ս. Հ. Սարդարյան, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Եր., 1967,* стр. 133, 230—245 и др.

[7] См. *Б. Б. Пиотровский,* Развитие скотоводства..., стр. 5.

[8] Там же, стр. 6.

[9] См. там же.

[10] См. *Б. Б. Пиотровский,* Ванское царство, стр. 133.

[11] См. примечание 5, а также *Е. А. Байбуртян,* Псевдоэнеолитические поселения Армении. «Проблемы истории материальной культуры», № 1—2, 1933; *Б. Куфтин.* Археологические раскопки в Триалети, т. I, Тбилиси, 1491; *Ե. Ա. Լալայան, Դամբարաններն պեղումները Խորխոր-*

А. А. Мартиросян отмечает: «Методическое повторение одних и тех же видов домашних животных говорит не только в пользу высокого развития скотоводства, но и в пользу прочно установившегося состава домашнего скота»[12]. Больше того, анализ количественного соотношения костных остатков позволяет сделать выводы о преобладании одних видов скота над другими, специфических формах развития скотоводства в горных условиях в древнейшем Закавказье, а также о распространенных в прошлом породах скота, что имеет выдающееся значение с точки зрения изучения генезиса пород различных видов скота.

В вводной части отмечено, что кавказское скотоводство второй половины XIX в. отличалось большим разнообразием. Только на интересующей нас территории можно было наблюдать почти все формы скотоводства, известные на Кавказе—от чисто кочевого до вполне оседлого. Данные археологии по этому вопросу представляют большой интерес. Сейчас, когда говорят о специфических формах развития скотоводства в Армении в древнейший период, обычно имеют в виду, что оседлое скотоводство населения ранних энеолитических поселений в последующий период сменилось отгонным, которое рассматривается как основная и чуть ли не единственная форма скотоводства. Однако, на наш взгляд, некоторые данные археологии и письменных источников, а также широкое привлечение этнографических параллелей позволяют говорить о существовании, наряду с отгонной формой скотоводства, также и оседлой.

Для правильного определения практиковавшихся форм скотоводства (независимо от того, к какому периоду это относится) важное значение имеет учет уровня социально-экономического развития, особенностей кормовой базы, соотношения различных отраслей скотоводства и уровня развития других отраслей хозяйства.

Особенностью кормовой базы скотоводства в Восточной Армении, как было отмечено, является несоответствие пространств лет-

գյուղի հայատառ...., Եր., 1931. Следует отметить, что данные о разведении мулов и верблюдов в Закавказье вообще скудны и несистематичны. Н. В. Арутюнян, говоря о разведении верблюдов, отмечает, что в Восточной Армении «вообще не занимались выращиванием данного вида скота» (см. «Земледелие и скотоводство Урарту», стр. 180). Что же касается мула, то, насколько нам известно, по сей день для древнейшего периода Закавказья он не выявлен, хотя в I тыс. до н. э. мул был известен, о чем свидетельствуют эпиграфические источники (см. *Н. Б. Арутюнян,* указ. раб., стр. 189).

[12] *А. А. Мартиросян,* Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 181.

них и зимних пастбищ и неодинаковая степень их расположения в различных частях Восточной Армении. Так, в районах Тавуша, Лори, Сюника, Вайоц-дзора и др. нет зимних пастбищ, хотя здесь и имеются значительные площади летних альпийских лугов. И наоборот. Имеются площади с богатыми зимними пастбищами, но с полным отсутствием сколько-нибудь пригодных для летнего выпаса пастбищных угодий. Такую же картину мы встречаем и в Грузии и Азербайджане, хотя там неравномерность расположения зимних и летних пастбищ менее выражена.

Статистические материалы, относящиеся к XIX в.[13], определенным образом свидетельствуют о развитии скотоводства в Восточной Армении, причем горные и предгорные районы отличались наибольшим развитием, что объясняется богатством естественных кормовых угодий. И. Шопен приводит в своей работе данные «Камерального описания» за 1829 г. относительно разведения тех или иных видов скота в различных частях Восточной Армении. Согласно этим данным, поголовье крупного и мелкого рогатого скота у армян в несколько раз превосходило все другие виды[14].

Крупный и мелкий рогатый скот доставляли местному хозяйству рабочую силу, молочные и мясные продукты, шерсть, а также обеспечивали существование целого ряда кустарных промыслов, как-то: ковроткачества, производства сукон, войлока и др. Чрезвычайно важно выявление важнейших отраслей скотоводства, поскольку именно особенности содержания основных видов скота во многом определяли характерные признаки практиковавшихся форм скотоводства. Соотношение между различными видами скота в своих основных чертах сохранялось на всем протяжении XIX и начала XX вв., несмотря на то, что поголовье всех видов скота за весь этот период увеличилось в несколько раз[15]. Это соотношение прослеживается на всем протяжении истории армянского народа.

Данные археологии, характеризующие скотоводческое хозяйство населения Восточной Армении, представлены находками из различных районов—Артика, Апарапа, Гехаркуника, Тавуша, Лори, Сюника и др.[16], которые в подавляющем большинстве случаев документируют разведение одних и тех же видов скота в различных частях интересующей нас территории. Сопоставление количественного состава костей различных видов скота, как правило, показывает преобладание крупного и мелкого рогатого скота над всеми остальными видами, что подтверждается также данными урартских письменных источников[17]. Исследования Н. В. Арутюняна показали, что в I тыс. до н. э. в этой части страны наибольшего развития достигли крупное и мелкое рогатое скотоводство, после которых идет коневодство[18].

С. К. Даль, установивший наличие в Армении в конце бронзового века коровы, быка, буйвола, овцы, козы, лошади, свиньи, собаки и осла, указывает, что, судя по количеству экземпляров, наибольшего развития достигли крупное рогатое скотоводство и овцеводство; в меньшем количестве содержались лошади, козы, ослы и домашние свиньи; нередка встречались собаки и буйволы[19]. Сопоставляя материалы, добытые в Армении, с другими известными данными, С. К. Даль отмечает, что «народности древней Армении в конце бронзо-

[13] Сравн. данные И. Шопена (Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, Спб., 1852, стр. 783 и сл.), относящиеся к 30-м гг. XIX в.; данные исследователей экономического быта государственных крестьян Закавказского края (МИЭБГКЗК, т. I—VII), относящиеся к 80-м гг. XIX в.; данные за 60-е годы (Сборник статистических сведений о Кавказе, т. I, Тифлис, 1869), а также данные за 900-е годы (Памятная книжка Эриванской губернии за 1902 и 1904 гг.; Памятная книжка Елисаветпольской губернии, Тифлис, 1914; Обзор Эриванской губернии, Эривань, 1901—1910 и др.).

[14] См. *И. Шопен,* указ. раб., стр. 794.

[15] Цифровые данные за 1900 г. показывают, что на одной и той же территории поголовье отдельных видов скота увеличилось по сравнению с 1829 г. в следующих размерах: крупного рогатого скота в 3 раза, мелкого—почти в 2 раза, свиней—в 4 раза, лошадей, мулов и ослов—в 2 раза (Памятная книжка Эриванской губернии, стр. 104).

[16] См. *Т. С. Хачатрян,* Материальная культура древнего Артика, Ереван, 1963, стр. 139—149, 158; *Т. Хачатрян, С. Есаян,* Археологические находки в с. Апаран (Арм. ССР), СА, №4, 1959; *С. К. Даль,* Череп примитивного быка...; Ե. Ա. Լալայան, указ. раб., стр. 79—80; *А. О. Мнацаканян,* указ. статьи, а также Находки предметов бронзового века в сел. Толорс (в Зангезуре) Армянской ССР. КСИИМК, вып. 54, 1954; *А. А. Мартиросян,* Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 74, 141—142; *его же,* Раскопки в Головино, Ереван, 1954; *С. А. Есаян,* Раскопки 1965—1966 гг. Материалы не опубликованы; Վ. Ֆ. Գաֆադարյան, Թամբրան-ների պեղումները Կիրովականում, „Известия Арм. филиала АН СССР", № 3—4 (8—9), 1941, стр. 57—60; *Б. Б. Пиотровский,* Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, стр. 6—7.

[17] См. *Б. Б. Пиотровский,* Археология Закавказья..., стр. 73—75; *его же,* Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, стр. 9; *Н. В. Арутюнян,* указ. раб. стр. 177—196.

[18] Там же, стр. 177—196.

[19] См. *С. К. Даль,* Результаты изучения млекопитающих..., стр. 77.

вого века имели наиболее богатый комплекс домашних животных»[20].

Все эти данные свидетельствуют о сложившейся традиции разводить по возможности все виды скота, что подсказано долголетней практикой и является целесообразным, поскольку при этом местные жители удовлетворяли самые разнообразные свои потребности. Да и с народнохозяйственной точки зрения разведение различных видов скота имеет большое значение, так как обеспечивает наиболее рациональное использование местных природных условий. Однако, несмотря на содержание многих видов скота, как показали приведенные материалы, наибольшее хозяйственное значение имело лишь разведение крупного и мелкого рогатого скота.

Статистические данные XIX в. указывают на слабую развитость двух отраслей скотоводства у армян Восточной Армении—коневодства и свиноводства.

Коневодство, как видно из письменных источников, достигло значительного развития у армян во второй половине I тыс. до н. э. и в первой половине I тыс. н. э.[21]. В те времена армянская лошадь была известна во всей Передней Азии своей выносливостью и быстротой. Однако в последующую эпоху оно постепенно приходит в упадок, что объясняется не столько ограниченным хозяйственным использованием лошади[22], сколько политикой иноземных завоевателей. Последние, как правило, запрещали армянам даже ездить на лошади, что вытекало из их политики лишения армян всяких средств, которые могли бы способствовать единению их и развертыванию освободительной борьбы[23]. В. Темурджян отмечал, что если иноземцы, исходя из своих политических соображений, запрещали армянам разведение коней, то, исходя из своих религиозных представлений, запрещали заниматься свиноводством, что подтверждается всеми известными нам историческими и этнографическими источниками[24]. И лишь после присоединения к России в Восточной Армении вновь начали разводить свиней. И. Шопен писал в связи с этим, что «армяне год от года разводят более и более свиней... и полагать можно, что в короткое время полезное это, но для магомедан ненавистное животное разведется здесь во множестве»[25].

В это время начинает развиваться и коневодство, хотя по своему хозяйственному значению оно далеко уступало разведению крупного и мелкого рогатого скота. И. Шопен писал, что лошади «служат жителям для наездничества и верховой езды, но еще не употребляются здесь в упряжь»[26]. Крупнейший армянский просветитель-демократ Хачатур Абовян выдвигал вопрос об использовании лошади в качестве тяглового скота, что было еще неизвестно армянскому крестьянству, применявшему для этих целей быка, буйвола и, возможно, осла[27]. Однако и в последующем лошадь не получила такого распространения, чтобы в какой-то мере влиять на сложение той или иной формы скотоводства. Даже в качестве транспортного животного лошадь использовалась наряду с ослами и мулами, а нередко и реже последних[28].

Значение крупного и мелкого рогатого скота для всей хозяйственной жизни армян было громадным, особенно первого, доставлявшего для нужд земледельческого хозяйства рабочую силу, а также навоз для удобрения полей и отопления жилищ.

Статистические данные второй половины XIX—начала XX вв. определенным образом свидетельствуют о преобладании поголовья мелкого рогатого скота над крупным[29], причем это преобладание в несколько раз меньше у армян, нежели у полукочевого и кочевого азербайджанского и курдского населе-

---

[20] Там же, стр. 79—80.

[21] См. *Ксенофонт*, Анабасис, М.—Л., 1951, кн. IV, гл. V, стр. 114; *Страбон*, стр. 51; *Моисей Хоренский*, История Армении, М., 1893; История Армении Фавстоса Бузанда, Ереван, 1953 и др.

[22] Как известно, у армян лошадь ни в качестве мясного, ни в качестве молочного, ни в качестве рабочего скота не использовалась, однако в военном деле она была незаменима (см. *Б. Б. Пиотровский*, Ванское царство, стр. 151; Ս. Ի. Եսայան, *Ձին Ուրարտուի ռազմական գործում*, „Известия АН Арм. ССР (общ. науки)" №4, 1962, стр. 77—80).

[23] См. Վ. Ս. Թամարեան, указ. раб., стр. 24; Խ. Սամվելյան, *Ձին Հայաստանի մշակույթը*, հ. 2, Եր., *1941*, стр. 317. прим. 157, см. также Բաֆֆի, *Կայծեր, Երկերի ժող.*, II., стр. 271.

[24] Там же, стр. 24—26; Ե. Կ. Կարապետյան, *Սասուն*, Եր., 1963, стр19—21. *А. М. Колюбакин*, Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, т. I, ч. I, Тифлис, 1888, стр. 90—91, 100—148; Ղևոնդ, указ. раб., стр. 99—100 и др.

[25] *И. Шопен*, указ. раб., стр. 783.

[26] Там же, стр. 783—784.

[27] См. Խ. Գալոյան, *Հայաստանի տնտեսական վիճակը 19-րդ դարի առաջին կեսերում և Խաչատուր Աբովյանի տնտեսափիլիսոփայական հայացքները*, Եր., *1954*, էջ *63*.

[28] См. Ս. Եսայան, указ. раб. стр., 82—84, Վ.Ս. Թամարեան, указ. раб. стр. 185. Последний справедливо замечал, что во второй половине XIX в., с развитием производства и средств сообщения, появляется необходимость в упряжных конях как в городах, так и деревнях для перевозки грузов. Но так как выводные породы лошадей издревле были предназначены для верховой езды, то местные лошади мало годились для этих целей.

[29] См. примечание 13.

ния Восточной Армении. Однако данные этнографии определенным образом указывают на преобладающее значение крупного скота в хозяйстве армян как в долинных, так и высокогорных районах, хотя в количественном отношении мелкий рогатый скот явно преобладал. Исследователи быта армян различных историко-этнографических районов не раз подчеркивали, что основу хозяйства местных армян составляло хлебопашество, а из отраслей скотоводства разведение крупного рогатого скота, особенно рабочего[30]. А. А. Калантар, А. Е. Хан-Агов и др.[31] отмечали, что рабочий скот в армянских селениях составлял 65—70 процентов всего крупного скота[32]. Соотношение поголовья крупного и мелкого скота равнялось приблизительно 1:3, однако это не помешало исследователям сделать вывод, что целью местного скотоводства было, в первую очередь, доставление рабочего скота для нужд земледельческого хозяйства[33]. А. З. Тамамшев отмечал, что «большой удельный вес рабочей стороны обусловливается почти повсеместным использованием в качестве рабочей силы вола и отчасти буйвола»[34]. Крестьянское хозяйство стремилось обеспечить себя рабочим скотом если не в таком количестве, чтобы самостоятельно производить плужную распашку, то настолько, чтобы не искать более трех или четырех партиеров и чтобы, во всяком случае, не нуждаться в чужой помощи при работе сохой («арор», «вескн» и др.)[35].

Показательно, что там, где в изобилии имелись горные пастбища, объективно создавались широкие возможности для развития овцеводства, которое, однако, от этого не становилось ведущим в хозяйстве; там же, где возможности выпаса скота на пастбищах уменьшались, местное население сокращало прежде всего размеры овцеводства, в то время как поголовье крупного рогатого скота продолжало увеличиваться[36].

Все эти материалы показывают, что одно только количественное преобладание того или иного вида скота еще не может служить основанием для доказательства его доминирующего хозяйственного значения. Необходимо учитывать также уровень развития других отраслей хозяйства, масштабы хозяйства, особенности местных природных условий, что позволит правильно выделить отрасль скотоводства, имеющую наибольшее хозяйственное значение.

На этот вопрос обращено внимание потому, чтобы подчеркнуть доминирующее значение земледелия и связанного с ним крупного рогатого скота в хозяйстве армян. Это тем более важно, что при изучении скотоводческого хозяйства армян многие характерные для типично скотоводческих народов аспекты исследования опускаются, как-то: некоторые вопросы социально-экономического развития, особенности имущественной дифференциации, особенности многих элементов культуры и быта, обусловленные кочевым образом жизни и т. д.

Реальное соотношение между различными отраслями скотоводства у армян нашло отражение также в фольклоре. Общеизвестно, что культ быка занимал в верованиях армян первое место; это было отражением того особого значения, какое имело разведение крупного рогатого скота в хозяйственной жизни народа[37].

В армянском фольклоре (как и в фольклоре многих других земледельческих народов мира) крупный рогатый скот, будь это бык или корова, обычно рисуется как друг трудового народа, его помощник и кормилец. В сказках армян вол и корова наделены чудесными свойствами. Так, волу дано предвещать своим хозяевам будущее; красная корова заменяет осиротелым детям родную мать и т. д. [38] Интересно, что в армянском народном лексиконе слово «бык» ассоциируется со словом «крвав» (букв. «борющийся», «борец»)[39].

С культом быка (коровы) связаны ри

[30] См. *А. А. Калантар,* Состояние скотоводства на Кавказе, стр. 104, 105—108, 88—91, 131; *С. П. Зелинский.* Экон. быт гос. крестьян юго-западной части Новобаязетского уезда Эриванской губернии. МИЭБГКЗК, т. I, стр. 336—341; *А. Д. Ерицов.* Экон. быт гос. крестьян Казахского уезда Елисаветпольской губернии, там же, т. II, стр. 89—124.

[31] См. *А. А. Калантар,* указ. раб., стр. 104—108, 131; *А. Е. Хан-Агов,* Экон. быт гос. крестьян в Эчмиадзинском и Сурмалинском уездах Эриванской губернии, там же, т. III, стр. 308—380.

[32] Так, по данным А. Е. Хан-Агова, крестьяне следующих армянских селений в 80-х годах прошлого столетия имели соответственно рабочего, крупного дойного и мелкого рогатого скота: с. Баш Абаран (ныне пос. Апаран)—530—216—2667; с. Аликучак (ныне с. Кучак)—622—364—1742; с. Каракилиса (ныне с. Артаван)—355—136—1520; с. Ширакала (ныне с. Барденут)—367—209—1633 и т. д. (указ. раб., стр. 359—375).

[33] См. *А. А. Калантар,* указ. раб., стр.133; *А. Е. Хан-Агов,* указ. раб., стр. 308—321.

[34] См. *А. З. Тамамшев,* Крупный рогатый скот Армении..., стр. 157.

[35] См. *А. А. Калантар,* Алагеаские казенные летние пастбища..., стр. 104.

[36] См. там же, стр. 106.

[37] См, Ь. Սամվելյան, указ. раб., т. I, стр. 172—182.

[38] «Армянские народные сказки», М.—Л., 1933. См. вступительную статью Мариэтты Шагинян, стр. 15—16, 26.

[39] См. Ա. Ղ. Ներսիսյան, *Հայկական ազգագրության (հին նախնական սոցիալական ժամանակ ու գաղափարական բավանդակությունը), Եր., 1958,* стр. 538.

туалы, магическим способом обеспечивающие размножение домашних животных, их сохранность. Многие из этих ритуалов нашли отражение в литературе[40], некоторые же реконструированы по сведениям, которые нам сообщали информаторы. Так, во многих селениях Гехаркуника, Тавуша, Вайоц-дзора и др. в первый день вывода скота (исключительно крупного) ранней весной разбивали яйцо на лбу скота. В одних местах для этого выбирали лучшую скотину, в других же—яйцо разбивали на лбу первой вышедшей из хлева скотины; и обряд этот совершал, обыкновенно, самый старший член семьи. По словам 80-летнего жителя с. Мец Шагриар (ныне с. Налбандян, Араратская долина) Давида Хачатряна, «яйцо разбивали на лбу лучшей скотины, чтобы ее не сглазили»[41]. Кроме того, на шею или рога вола или буйвола вешали различные амулеты и талисманы (*փոշնի*—пшни, *խալ*—хач, *զանգիլակ*—зангилак, *բոժոժ*—божож и др.), которые должны были предохранить скот от порчи. Разнообразие амулетов и талисманов свидетельствует о том, насколько заботливо оберегало местное армянское население рабочий

Рис. 1. Амулет против сглаза. Сел. Меградзор Разданского района Арм. ССР. 1963 г.

скот, являвшийся основой их земледельческого хозяйства (рис. 1).

У армян засвидетельствованы обычаи, которые также указывают на ту особую заботу, которой крестьянин окружал крупный рогатый скот. Если благодаря какой-либо скотине крестьянин богател, то ее он никогда не продавал, а держал до тех пор, пока скотина не погибала, после чего отрезал голову и зарывал в землю перед входом в хлев («гом»), что символизировало магическое обеспечение благосостояния, приобретенного благодаря этой скотине. В ряде армянских селений Тавуша, Сюнника, Арцаха и др. голову такой скотины не зарывали в землю, а только рога прикрепляли к столбу дома[42].

Крестьяне с. Мргашат (Араратская долина) весной, при выводе скота из хлева, пятнистые места буйволов и волов (главным образом кончик хвоста и лоб) красили красной краской («гюваз» или «хина»), так как красному цвету армяне также приписывали чудодейственную силу[43].

О культе быка свидетельствуют и данные археологии. Уже на энеолитических поселениях Восточной Армении обнаружено большое число глиняных фигурок, изображающих бычков, баранов и собак, некоторые признаки которых, по мнению Б. Б. Пиотровского, указывают на их культовое значение[44]. Е. А. Лалаяном в 1908 г. было открыто культовое погребение быка[45]. Культ быка отражен и в изображениях на бронзовых поясах, в предметах, изготовленных в виде голов крупного рогатого скота. А. А. Мартиросян отмечает, что изображения на обломках сосудов именно крупных животных и бычачьих головок, прикрепленных к сосудам на месте ручек, являются косвенным свидетельством ведущего значения крупного рогатого скота в Араратской долине в доурартскую эпоху[46].

Об этом же свидетельствуют и многочисленные скульптурные изображения головок быков, волов, телят, которые встречаются на древних обвалившихся зданиях, надгробных камнях, стенах армянских церквей и монасты-

---

[40] См. *Ազգագրական հանդես*, кн. 3, стр. 190, 215; кн. VII—VIII, стр. 145, 181; кн. XXIII, стр. 145, 181; кн. XXIII, стр. 120; *Г. Ф. Чурсин*, Амулеты и талисманы кавказских народов, стр. 230 и сл.; СМОМПК, вып. 17, стр. 211 и др.

[41] *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические записи, папка № 16, стр. 77, АОЭ.

[42] Сравн. *Х. Самвелян*, указ. раб., т. I, стр. 181.

[43] См. Կ. Մելիք-Փաշայան, *Անահիտ դիցուհու պաշտամունքը*, Եր., *1963*, стр. *95*; *Г. Ф. Чурсин*, указ. раб., стр. 233; *Х. Самвелян*, указ. раб., т. I, стр. 180; Х. Самвелян отмечал, что "бычья кровь считалась воплощением плодородия, естественно вначале земледельческого, а затем только полового" (там же).

[44] См. *Б. Б. Пиотровский*, Археология Закавказья..., стр. 33—34; *его же*, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, стр. 5; *его же*, Ванское царство, стр. 151, 153, 167, 169, 174 и др.

[45] См. Ե. Ա. Լալայան, указ. раб., стр. 80.

[46] См. *А. А. Мартиросян*, Армения в эпоху бронзы.., стр. 181.

рей[47]. А в письменных источниках встречаются сведения о жертвенных быках и коровах, которые содержались при храмах, посвященных различным богам армянского языческого пантеона[48]. Все эти материалы свидетельствуют о распространенности культа крупного рогатого скота в Арменин, который возникает на стадии перехода к земледелию[49].

Культ других видов скота (барана, козла, лошади, собаки и др.) получил сравнительно меньшее распространение. Говоря о культе мелкого рогатого скота, Х. Самвелян писал, что «мелкий скот не получил того значения в верованиях армянского крестьянства, какое имел крупный рогатый скот..., поскольку он, по сравнению с последним, не имел в хозяйственной жизни той большой роли и не выражал ту физическую силу, что крупный рогатый скот».[50]

В быту армян были известны обряды и обычаи, связанные с разведением мелкого рогатого скота, однако они менее разнообразны и менее значительны. К их числу относится обычай вешания на шею лучших овец и баранов пучков разноцветных шерстяных ниток («пух»), различных бусинок[51], а также обычаи, связанные с рождением первого ягненка, который метился ранней весной, а осенью приносился в жертву, и некоторые другие. Что же касается остальных видов скота, то культ последних еще меньше отражен в обрядах и обычаях народа. Х. Самвелян это связывает с тем, что лошадь, свинья и др.[52] «в хозяйственной жизни армянского народа не имели того значения, которое имели бык, корова или овца», и обращает внимание на то обстоятельство, что лошадь, например, в армянских сказках всегда сопровождает героя, представителя господствующего класса, поэтому лошадь в армянском фольклоре наделяется чертами, которые мало чем связаны с трудовой деятельностью человека[53].

У армян были распространены амулеты из различных частей тела домашних животных, чаще всего лошади; это, по-видимому, связано с тем, что конь в армянском фольклоре постоянный спутник героев[54]. Г. Ф. Чурсин отмечал, что «лошадь неразлучный товарищ наездника, помогавший ему в его предприятиях. Было естественным поэтому наделять магической силой лошадиный череп, копыто и проч.». И далее добавляет: «с одинаковой силой в спасительную силу наряду с лошадиными черепами, вешали нередко на забор черепа коровьи и бараньи»[55]. И лишь в отдельных историко-этнографических районах, где скотоводством занимались в более или менее значительных размерах (Арпах, Тавуш, Сюник), в качестве амулетов использовались свиной клык и свиная щетина[56].

О преимущественном разведении крупного и мелкого рогатого скота говорит и богатая народная скотоводческая терминология, в которой нашли выражение возрастные, качественные, половые и др. особенности различных видов скота. Существовал также целый ряд терминов, выражавших индивидуальные или групповые качества различных видов скота. В табл. 1 приводятся названия различных половозрастных групп основных видов скота, разводимых в селениях Тавуша, Лори, Джавахка, Арагацотна, Вайоц-дзора и Араратской долины[57]. На основании таблицы можно сделать некоторые выводы. Первое, что бросается в глаза, это различная степень дифференциации в названиях отдельных видов скота в различных районах; однако это не распространя-

[47] См. Х. Самвелян, указ. раб., стр. 178 и сл.; Ц. Ч. Мелик-Фашаян, указ. раб., стр. 101.

[48] См. Ц. Ч. Мелик-Фашаян, указ. раб., стр. 92—102; Х. Самвелян, там же.

[49] См. Х. Самвелян, указ. раб., т. I, стр. 180.

[50] Там же, стр. 183.

[51] Повсеместно в Восточной Армении были известны два типа бусин: «глазные» («ачки улинг») и «оспенные» («цахки улинг») бусы. Назначение первых—отражать действие «злого» глаза, а вторых «лечить» скот при заболевании оспой. Подробнее см. *Г. Ф. Чурсин*, указ. раб., стр. 213; СМОМПК, вып. 13, стр. 112; там же, вып. 17, стр. 178 и 195 и др.

[52] О культе собаки, который был значительно развит у армян, см. Х. Самвелян, указ. раб., стр. 188—192; *«Ազգագրական հանդես»*, кн. VII—VIII, стр. 122 и кн. XIV, стр. 134; *Г. Ф. Чурсин*, Культ собаки у кавказских народов. „Бюллетень КИАИ", Л., 1929, № 5, стр. 28; *«Հանդես ամսօրյա», 1926, № 3—4.*

[53] См. Х. Самвелян, указ. раб., т. I, стр. 194.

[54] *Г. Ф. Чурсин*, Амулеты и талисманы кавказских народов, стр. 208—210, 219—221; *«Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», եր., հ.* I, 1959, стр. 28, 49.

[55] *Г. Ф. Чурсин*, Амулеты и талисманы..., стр. 194.

[56] См. там же.

[57] Сложность этнического и этнографического состава населения историко-этнографических районов Восточной Армении способствовала тому, что не только в одном и том же районе, но и селении можно встретить самые различные обозначения одной и той же половозрастной группы скота. Это, естественно, создает определенные трудности для историко-лингвистического анализа. Однако поскольку в данном случае нас интересует лишь определенный аспект исследования, то мы остановили свой выбор на следующем методе: в каждом районе нами выбраны селения, система терминов которых получила наибольшее распространение. В Тавуше это село Енокаван (прежн. Крдеван), Лори—с. Дсех, Джанахке—с. Аластан, Арагацотне—пос. Апарап (прежн. Баш Абаран), Вайоц-дзоре—с. Хачик, Араратской долине—с. Ленугп (прежн. Неркин Айланлу).

Таблица 1

Виды скота	Тавуш	Лори	Джавахк	Арагацотн	Вайоц-дзор	Айрарат
Корова	կով	կով	կով	կով	կով	կով
1. В возрасте до 1 года	հորթ	ֆորթ	հորթ	հորթ	հորթ	ֆորթիկ
2. " от 1 до 2 лет	դանա	մոզի	մոզիկ	մոզիկ	դանա	մոզի
3. " от 2 до 3 лет	հերինջ	էրինջ	էրինջ	էրինջ	հերինջ	էրինջ
4. " 4 и более лет	կով	կով	կով	կով	կով	կով
Бык	բուղա	բուղա	բուղա	բուղա	ջալա	բուղա
1. В возрасте до 1 года	հորթ	ֆորթ	հորթ	հորթ	հորթ	ֆորթիկ
2. " от 1 до 2 лет	դանա	մոզի	մոզիկ	մոզիկ	զաքաման	մոզի
3. " от 2 до 3 лет	բուղա (ա՛ղաո)*	ցլէկ (ա՛ղաո)	բուղա (ա՛ղաո)	բուղա (ա՛ղաո)	ջալա (ա՛ղաո)	բուղա (ա՛ղաո)
4. " 4 и более лет	բուղա (եզ)	բուղա (եզ)	բուղա (եզ)	բուղա (եզ)	ջալա (եզ)	բուղա (եզ)
Буйволица	կոմոշ	գոմէշ	մատակ	մատակ	—	մատակ
1. В возрасте до 1 года	ծաք	ձաք	ձաք	ձաք	—	ծաք
2. " от 1 до 2 лет	մոզածաք	մոզածաք	ձաք		—	ծաք
3. " от 2 до 4 лет	շակ	ուվրացու՛լ	նաչաքէկ	դոլթա	—	ավարէկ
4. " 4 и более лет	կոմոշ	քառգոմէշ	մատակ	մատակ	—	մատակ
Буйвол	կոմոշի բուղա	բուղագոմէշ	բուղագոմէշ	բուղագոմէշ	—	բուղագոմէշ
1. В возрасте до 1 года	ծաք	ձաք	ձաք	ձաք	—	ծաք
2. " от 1 до 2 лет	մոզածաք	մոզածաք	ձաք		—	ծաք
3. " от 2 до 4 лет	բուղաշակ	ավրացու՛լ	բուղածաք	բուղածաք	—	
4. " 4 и более лет	կոմոշի բուղա (ղծի կոմոշ)	բուղագոմէշ (գոմէշ)	բուղագոմէշ (գոմէշ)	բուղագոմէշ (գոմէշ)	—	բուղագոմէշ (կուտան գոմէշ)
Овца	վէշխար	վէշխար	օշխար	մաքի	ոշխար	մաքի
1. В возрасте до 6 мес.	գառ	գառ	գառ	գառ	գառ	գառ
2. " 6 месяцев	թոխլի	թոխլի	թոխլի	թոխլի	թոխլի	թոխլի
3. " до 2 лет	շիշագ	շակ	շիշագ	շիշագ	շիշագ	շիշագ
4. " 2 и более лет	վէշխար	վէշխար	օշխար	մաքի	ոշխար	մաքի
Баран	ղոչ	ղոչ	ղոչ	կղոչ	ղոչ	կղոչ
1. В возрасте до 6 мес.	գառ	գառ	գառ	գառ	գառ	գառ
2. " 6 месяцев	թոխլի	թոխլի	թոխլի	թոխլի	թոխլի	թոխլի
3. " до 2 лет	ղոչ	շիշաղոչ	ղոչ	շիշաղոչ	շիշաղոչ	կղոչ
4. " 2 и более лет	ղոչ (վերձ)	ղոչ (վերձ)	ղոչ (կուտան)	կղոչ (կղարա)	ղոչ (բուրմաչ)	կղոչ (կղարտ)
Коза	էծ	էծ	կտիկ	էծ	էծ	էծ
1. В возрасте до 6 мес.	ուլ	ուլ	ուլիկ	ուլ	ուլ	ուլ
2. " 6 месяцев	չեփիչ	չեփիչ	չափիչ	ալոչ	չափիչ	չափիչ
3. " до 2 лет	քվար	քվար			քվար	քվար
4. " 2 и более лет	էծ	էծ	կտիկ	էծ	էծ	էծ
Козел	թաքյա	թաքյո	թաքյա	թաքյա	թաքյա	թաքա
1. В возрасте до 6 мес.	ուլ	ուլ	ուլիկ	ուլ	ուլ	ուլ
2. " 6 месяцев	չեփիչ	չեփիչ	չափիչ		չափիչ	չափիչ
3. " полутора и более лет	թաքյա (էրկյաչ)	թաքյո (աբեղ)	թաքյա (աբեղ, սէխդ)	թաքյա (տբեղ, հեբեի)	թաքյա (ղբեղ աբեը)	թաքա (ղբեղ)
Кобыла	մակյան	մաղյան	ղաբաղ	ղաբաղ	մաղյան	կաբաղ
1. В возрасте до 1 года	քուռակ	քուռակ	քուռիկ	քուռակ	քուռիկ	քուռակ
2. " до 2 лет	դուլան	մոզի			չլխոր ձի	
3. " до 3 лет	ֆայ	ցլէկ քուռակ	ֆայ	ֆայ	դայ	
4. " 3 и более лет	մակյան	մաղյան	ղաբաղ	ղաբաղ	մաղյան	կաբաղ
Жеребец	էղեը	իղեը	այղը	այղը	այղը	ործ ձի
1. В возрасте до 1 года	քուռակ	քուռակ	քուռիկ	քուռակ	քուռիկ	քուռակ
2. " до 2 лет	դուլան	մոզի			չլխոր ձի	
3. " до 3 лет	էղեը	իղեը	ֆայ	ֆայ	դայ	
4 " 3 и более лет	էղեը (վերձ ձի)	իղեը (յարու.)	այղը (որձ ձի)	այղը (որձ ձի)	այղը (որձ ձի)	ործ ձի
Свиноматка	մորոն	մեքոն	—	—	—	—
1. В возрасте до 3 мес.	կյոճի	դոճի	—	—	—	—
2. " до 1 года	պրփակ	բուռվակ	—	—	—	—
3. " до 2 лет	շակ	շակ	—	—	—	—
4. " 2 и более лет	մորոն	մեքոն	—	—	—	—
Кабан	կերաս	վարազ	—	—	—	—
1. В возрасте до 3 мес.	կյոճի	դոճի	—	—	—	—
2. " до 1 года	պրփակ	բուռվակ	—	—	—	—
3. " 2 и более лет	կերաս (տախ)	վարազ (տախ)	—	—	—	—
Осел	էշ	էջ	էջ	էջ	էջ	էջ
1. В возрасте до 1 года	քուռակ	քուռակ	քուռիկ	քուռակ	քուռիկ	քուռակ
2. " до 2 лет	դուլան	դուլան			չլքոր	
3. " 2 и более лет (самка)	էգ էշ	էգ էշ	էգ էշ	էգ էշ	էղ էշ	քաժ էշ
(самец)	վերձ էշ	ֆրձ էշ	որձ էշ	որձ էշ	վերձ էշ	որձ էշ

В скобках даны названия холощеного скота.

Таблица 2

Тавуш	Лори	Ширак	Вайоц-дзор	Арагацотн	Джавахк
1	2	3	4	5	6
		Клички коров			
Азиз Ахчал Врчак Вески Гумаш Джейран Джхар Джухур Катп Кэл Марал Наргиз Нахир Сируи Сона Саргыз Ханым Хатун Хашты Чалахз Шармах	Агушик Астхик Вахра Варсик Гумаш Гюльвард Джейран Довлат Дурна Дурсун Загик Кэл Марал Нагаш Нахир Пахи Санам Саргыз Сатик Сируи Тухар Хегял Шакар	Астхик Асмик Бежан Гезал Джамал Джейран Казах Какав Кэл Марал Маник Марджаи Мндл Наник Нуник Пиджо Санам Севук Сона Тарлан Тируи Шушаи Цахик	Агбал Агбаш Вашо Гумаш Алвард Джейран Марал Ншан Сари Седа Сона Сусан Томбул Топчах Хина Хумар Чалтык Шава Шармах	Аелп Башо Гезал Джейран Марал Набад Назан Нигяр Пиджик Сиран Сона Теллу Тухик Тухо Хачал Хали Цахик Чинар Шамам Шеко	Астхик Гилгяз Джейран Затик Марал Назик Позо Севул Сона Хажик Ханым Цахик Тухик Чинар Шваназ
		Кличкн быков			
Абаз Абраш Алван Банош Вартик Вески Гарагез Думан Какал Кардаш Поти Сардар Сару Хидзор Циран Шумал	Абаз Абраш Алван Араб Вертик Дживан Какал Казах Кармир Сардар Севан Сейран Пешик Хумар Циран Шиван Ширван	Азнив Алван Алош Джгал Джейран Дживзи Казах Карахан Колик Марал Мурад Сардар Сейран Томбул Урах Хидзоро Хали	Абраш Аслан Астан Алван Джгал Джейран Дживан Кэл Марал Тархан Циран Чипал Шумал	Абаз Аскяр Араб Ванаш Джгал Джейран Карагез Казах Кэл Тархан Томбул Фидан Цнран	Абаз Аслан Гаплан Джейран Дохо Ехник Марал Сейран Сардар Томбул Хндзор Хно
		Кличкн буйволов и буйволиц			
Гули Довлат Лачин Мерджан Наргиз Нахшун Сюрма Тапал Тухан Тарлан Шами Шармаг Шекназ Хурма	Гули Дохик Лачин Мерджан Наргиз Нахшун Нубар Сагар Тарлан Цахик Шами Шимал Чинар Ширим	Буйволов держали мало и им давали те же клпчки, что и коровам и волам.	Вунволов почти не разводили, за нсключением одного села (Арени).	Буйволов почти не разводили.	Аслан Сари Сиракан Сюрма Телли Ханым Чахал Чинар Шеко

Продолжение таблицы 2

1	2	3	4	5	6
		Клички собак			
Алабаш Алаш Басар Бойнах Боздар Гошар Гурлаш Гарабаш Долан Залм Зарби Занги Кялаш Пялаш Чамбар Чоур	Алабаш Басар Богар Бойнах Гайтар Елкяс Заланк Занги Залм Кемур Саемаз Танл Тоблан Топуч Чало Чамбар	Аслан Богар Бро Вагр Гаплан Думан Дога Залм Занги Кдо Пялаш Топуч Талван Чало Чомбр Чрхе	Алабаш Албас Богар Басар Бойнах Гоше Гро Джаллат Гарабаш Долан Караш Кялаш Талван Топуч Чамбар	Арджак Багр Балак Басар Гаплан Гампр Гондо Дого Думан Дамур Залм Занги Кдо Топуч Чало	Абас Алабаш Алаш Аслан Богар Залм Зороз Кялаш Парх Полад Сакул Топуч Хамбар Чахал Чамбар
		Различение овец по внешним признакам			
агбаш агуник баневуш гумбрел гарагез гарагумбрел кели кхтар кчпавор кюрра кярра саргых сахкар тух тхил	ангчов агуник агбаш баневуш гумбрел кармир гарагумбрел кели кхтар кюрра кярра саргых сахкар тух тхил	ангчавор баш боз гашха капут кармир келик колик курик кяррик тух чал чермак шек	бзке балак баш гамар гашха гаргез гярр капут кела кеса кармир кндов маки кюрра кялин кярра	балак боз гиде кармир кармир балак кгамар корр корабаш кявик- кяв кармир кял кяррик кыргаш сптак тух	балак дмак Капуйт кармир ках келик колик кодошвер курр кыр лоло почов вохчар сев хет хуладж

ется на две отрасли — собственно скотоводство и овцеводство, что свидетельствует о повсеместном их ведении. Незначительная дифференциация в названиях различных половозрастных групп скота, как и ее полное отсутствие, говорит о незначительности разведения данного скота или же полном отсутствии (как, например, свиней в селениях Араратской долины, Джавахка, Арагацотна и Ширака; или буйволов в селениях Вайоц-дзора и т. д.).

Вторая особенность состоит в том, что при всем многообразии терминов, все же очень отчетливо проявляется единство термнологии, которое в своей основе имеет армянское происхождение, хотя процент слов курдского и азербайджанского происхождения весьма значителен[58], что указывает на имевшие место на протяжении многих столетий хозяйственные связи между указанными народами. Широкому распространению терминов неармянского происхождения способствовали и неблагоприятные политические условия, приведшие к появлению уже в позднем средневековье кочевых племен, выпасавших свой скот на пастбищах Восточной Армении, лишению отдельных областей кореиного армяиского населения и т. д. По-видимому, именно в этих условиях многие армянские термины заменялись курдскими и тюркскими. Это отчетливо видно при сопоставлении приведенных в табл.1 терминов с данными наших средневековых источников, в которых встречаются названия различных возрастных групп основных видов скота[59]. Так, во второй половине XIX в. для понятия «стадо» имелись следующие слова: «сюрю» — для обозначения стада мелкого рогатого скота, «нахир» — для обозначения стада крупного рогатого скота и «илхы» — для обозначения табуна лошадей; в средневековье пользова-

[58] В табл. 1 приведено 350 терминов, из которых 120 неармянского происхождения (около 35 процентов). Однако справедливости ради следует отметить, что и эти термины имеют армянские синонимы.

[59] См. Հովհաննես Դրասխանակերտցի, стр. 142—143; Ա. Ա. Աբրահամյան, Գյուղերի անվանքն, ե., 1958, стр. 497—619.

лись соответственно: «от», «ангея» и «ерамак». Бугай был известен почти повсеместно под названием «буга», баран—«гхоч», козел—«така» (термины тюркского происхождения), а в средневековье соответственно употреблялись термины «цул», «хой», «нохаз» и т. д.[60]

Сравнительное изучение скотоводческих терминов показывает, что это влияние значительно больше проявляется в терминах для обозначения различных половозрастных групп мелкого скота. Это объясняется, видимо, двумя обстоятельствами: во-первых, тем, что кочевники и полукочевники, обосновавшиеся на территории Армении, занимались преимущественно разведением мелкого рогатого скота, составлявшим в ряде случаев основу их хозяйства, и, во-вторых, тем, что во многих армянских селениях для выпаса мелкого рогатого скота нанимали пастухов из числа курдов и азербайджанцев, при найме же пастухов для крупного скота это практиковалось значительно реже, а чаще и вовсе не имело места.

Определенный интерес представляют также сведения о практике дачи кличек различным видам домашних животных. Как правило, клички давали преимущественно крупному рогатому скоту, лошадям и собакам; остальным видам скота (овцам, козам, свиньям, ослам) клички давали редко[61]. В кличках животных чаще всего выражены качественные особенности данного скота или его внешние черты, нередко давали клички и по имени человека (см. табл. 2). Здесь так же, как и в половозрастной номенклатуре, много терминов неармянского происхождения (а именно курдских и азербайджанских). То обстоятельство, что повсеместно у армян была распространена практика давать клички крупному рогатому скоту всем без исключения и отсутствие таковой по отношению к остальным видам скота (за исключением собак и лошадей), по-видимому, объясняется его значением в хозяйстве армян. Причем интересно, что наряду с кличками, в которых выражены те или иные качества и признаки скота, давались также клички по именам людей (женщин или мужчин), что делалось исключительно в отношении крупного рогатого скота. Это уже само по себе указывает на место этой отрасли скотоводства в хозяйственной жизни народа и, возможно, в известной мере связано с некогда существовавшим культом крупного рогатого скота.

В интересующем нас аспекте значительный интерес представляют и данные зоотехники. Как дореволюционные, так и советские исследователи наиболее разнообразный породный состав выявили у крупного и мелкого рогатого скота, в то время как остальные виды (лошади, свиньи, козы и др.) характеризуются относительно меньшим разнообразием. А. З. Тамамшев выделял в Восточной Армении семь различных групп крупного скота с начертанием ареалов их распространения.[62] Овец же исследователи выделяли четыре основные породы (мазех, балбас, бозах и карабах) и три породные группы (дымых, эрик и кясьма), относящиеся к группе жирнохвостых или широкохвостых овец[63].

Исследователи скота еще в прошлом столетии отмечали, что разнообразие кавказского скота нельзя объяснить одними лишь «естественными» факторами. Поэтому не случайно, что в литературе значительное место уделено изучению факторов социально-экономического порядка[64]. Изучение вопросов породообразования также выяснит многие стороны хозяйственно-культурных связей[65], существовавших между народами Закавказья.

Разнообразие местного скота в значительной степени объясняется особенностями его содержания, когда в летние (или зимние) месяцы на одни и те же пастбища пригонялся скот различных областей, что способствовало смешению стад. На это имеются прямые указания в средневековой армянской литературе (Гевонд, Мовсес Каганкатваци, Степанос Орбелян, Киракос Гандзакеци и др.), а для интересующего нас периода множество фактов находим в МИЭБГКЗК и МУКЛЗПИСК. Кроме того, частые изменения этнического и этнографического состава населения отдельных частей Армении также способствовали появлению метисных групп скота. Только в XIX в. имели место пересе-

[60] См. там же.

[61] Обычно информаторы затруднялись при перечислении кличек овец, коз, свиней и др., что объясняется именно их малоупотребительностью. Однако существует способ различения этих видов скота по масти, размерам головы и ушей, наличию рогов и др. В этом отношении наиболее развитая дифференциация имела место в названиях мелкого рогатого скота (главным образом, овец), что объясняется большим разнообразием его состава (см. табл. 2).

[62] См. *А. З. Тамамшев*, Крупный рогатый скот Армении..., стр. 156.

[63] См. *его же*, Материалы по изучению животноводства..., стр. 320 и сл.; *А. А. Рухкян*, Овцеводство Армянской ССР..., стр. 130 и сл.

[64] См. *А. А. Калантар*, Состояние скотоводства на Кавказе, стр. 18; *А. А. Рухкян*, указ. соч., стр. 80—86; *М. Д. Рчеулишвили*, Отгонно-пастбищное овцеводство Грузии..., стр. 15.

[65] М. Д. Рчеулишвили в другом своем исследовании (К истории овцеводства в Грузии, стр. 122) отмечает, что происхождение пород в результате скрещивания находит прочную основу и в истории взаимоотношений разводящих их народов.

ление со скотом многих тысяч армянских семей из различных частей Западной Армении и заселение различных районов Восточной Армении русскими в 40-х годах, пригнавшими с собой серый степной скот, который очень скоро стал скрещиваться с местными породами[66]. В Армении наиболее распространенной была порода мазех, выводимая исключительно или почти исключительно армянами, почему Л. Л. Рухкян и называет ее «армянской» породой[67]. Все же остальные породы являются, по мнению исследователей, результатом хозяйственно-культурных связей, существовавших между различными малоазийскими народами. Приведем несколько примеров. Балбасскую овцу, генетически родственную с мазехом и распространенную преимущественно на Араратской равнине и в Гехаркунике, исследователи считают привезенной из Турции, что имело место в прошлом столетии, в период, когда курдские кочевники пригоняли овец породы балбас на летние пастбища Восточной Армении. Л. Л. Рухкян отмечает, что курдские племена перед возвращением на свои зимние базы продавали местному населению молодняк данного года, который и послужил основным источником к дальнейшему разведению этой овцы в Армении[68].

Метисные группы дымых, эрик и кясьма произошли от метизации овец породы мазех с другими породами--карабахской (дымых), тушинской (эрик) и эрик. Л. Л. Рухкян пишет, что «овца эрик представляет собою не что иное, как ту же тушинскую овцу, но в отличие от последней, более рослая, с большим живым весом и несколько грубой шерстью» и подчеркивает, что появление тушинской овцы в Армении тесно связано с отгонной формой скотоводства в Грузии[69]. «Из последней,—пишет Л. Л. Рухкян,—почти ежегодно в продолжение многих десятилетий овцеводы-тушины гонят своих овец в Армению на летние пастбища Амасийского района. При возвращении с летних пастбищ тушины продавали значительное количество (овец) местному населению, которое покупало их даже по высоким ценам, имея в виду сравнительно лучшие шерстные качества тушинской овцы...»[70]. Близкой к эрик является овца кясьма (или донма), представляющая собой помесь породы мазех с эрик, разводившуюся в селениях Амасии и Джавахка[71].

В Тавуше и Лори была распространена порода бозах, которая происходит от метизации карабахской породы с тушинской; не случайно, что и территориально бозах находится между этими породами[72]. Н. И. Калугин считает, что по мясным и шерстным качествам у бозах заметно влияние тушинской породы, и объясняет это влияние практиковавшимися формами скотоводства, которые способствовали смешению стад на летних и зимних пастбищах Восточного Закавказья[73].

Приведенные материалы свидетельствуют о хозяйственно-культурных связях между отдельными народами Закавказья в области выведения различных пород скота и о стремлении армянских скотоводов улучшать свой скот, вывести лучшие отродья, более всего приспособленные к местным природно-климатическим условиям и дающие большую хозяйственную пользу.

Крестьяне хорошо знали хозяйственные качества местного и привозного скота, его умение приспосабливаться к местным условиям. Поэтому, если в одних местах армянское население охотно прибегало к скрещиванию аборигенных пород с привозными, сознавая полезность его, то в других—избегало этого, принимая во внимание экологические условия и отсутствие обеспеченной кормовой базы. Наши материалы показывают, что в каждом районе обыкновенно известны были села, скот которых особенно славился своими производительными качествами. Так, в горных частях Ширака славился крупный рогатый скот с. Бозехуш (ныне с. Мусаелян); информаторы объясняли это наличием прекрасных присельских пастбищ с высоким травостоем и хорошим водопоем, которые при надлежащем уходе обеспечивали хорошие качества местного скота.

В селениях Тавуша особенно выделялся скот с. Ачаджур, охотно приобретавшийся не только жителями окрестных сел, но и многих других районов Восточной Армении. Вообще крупный рогатый скот Тавуша, известный под названием казахского скота, славился чуть ли не по всей Восточной Армении. Л. З. Тамамшев отмечал, что в таких районах, как Ширак, Арагацотн, Араратская долина и другие были выведены различные отродья скота от скре-

---

[66] Подробнее см. *Л. З. Тамамшев*, Крупный рогатый скот..., стр. 51.

[67] См. *А. Л. Рухкян*, указ. раб., стр. 130—131.

[68] См. там же, стр. 217. Автор указывает, что «совершенно не случайно то обстоятельство, что районы чистого разведения балбас совпадают в основном с теми районами, в которых сосредоточены крупные летние пастбища, как-то: Алагезский и Агмаганский», на которые и пригоняли свой скот курды (там же).

[69] См. *А. Л. Рухкян*, указ. раб., стр. 323.

[70] Там же, стр. 323—324.

[71] См. там же, стр. 326; *М. Д. Рчеулишвили*, К истории овцеводства Грузии, стр. 124.

[72] См. *А. Л. Рухкян*, указ. раб., стр. 310--311; *Н. И. Калугин*, указ. раб., стр. 36, 121 и др.

[73] См. *Н. И. Калугин*, указ. раб., стр. 36, 121 и др.

щивания местных пород с казахской[74]. По-видимому, именно этим объясняется тот факт, что в селениях Ширака, Лори, Арагацотна и др. (см. табл. 2) наряду с другими кличками широкое распространение получила также кличка «Казах», которая давалась тем особям, которые либо происходили от скрещивания местного скота с казахской породой, либо по ряду признаков напоминали казахский скот.

Что же касается разводимых в пределах Восточной Армении других видов скота, то следует сказать, что в рассматриваемое время были распространены местные породы коз, лошадей, свиней, ослов, характерные и для остальных районов Закавказья и отличавшиеся значительно меньшим разнообразием. А. А. Калантар отмечал, что лошади, например, «относятся к обыкновенной породе закавказской», и лишь в некоторых частях, преимущественно у курдов, встречались лошади арабского происхождения. Причем интересно, что основное внимание в армянских селениях Ширака, Тавуша, Лори и других, где отдельные хозяйства держали целые косяки лошадей, уделяли разведению кобылиц, являвшихся более выгодными для хозяйства (получали доход от приплода), нежели разведению жеребцов[75].

Археологические данные также свидетельствуют о разведении различных пород скота на территории Восточной Армении уже во II—I тысячелетии до н. э. С. К. Даль и Н. О. Бурчак-Абрамович[76] выявили две разновидности крупного рогатого скота (низкорослого и высокорослого). Б. Б. Пиотровский обращает внимание на исключительную значимость этих данных, поскольку они документируют «существование в Закавказье, в эпоху бронзы, двух видов крупного рогатого скота: одного—низкорослого и другого—высокорослого», что находит подтверждение и в материалах XIX в.[77] Известно, что еще в 80-х гг. прошлого столетия А. А. Калантар выделял в Закавказье две породы, которые значительно отличались по размерам. Возможно, здесь, как полагает Б. Б. Пиотровский, имеется некоторая преемственная связь между указанными породами скота и теми, которые были распространены еще в эпоху бронзы. Недостаточная изученность промежуточного периода делает данное утверждение гипотетичным, оно, возможно, подтвердится по мере накопления необходимых данных.

Археологические материалы указывают также на разведение двух пород мелкого рогатого скота (овец) и лошадей. С. К. Даль полагает, что одна из пород лошадей являлась аборигенной, кавказской,[78] а другая—возможно завезенной из Передней Азии. В свете новейших археологических данных такая постановка представляется достаточно приемлемой, особенно если иметь в виду, что последние дают наглядную картину борьбы за пастбища и скот, с особой силой развернувшейся во втором тысячелетии до н. э. Многократные походы в различные части интересующей нас области (Ширак, Араратская долина, Гехаркуник и др.), имевшие место в доурартскую и урартскую эпохи, во время которых угонялись многие тысячи голов скота (главным образом крупного и мелкого рогатого скота и лошадей), привели к смешению различных пород скота и образованию новых породных групп. Этого нельзя сказать о других видах скота (свинья, осел, коза, мул), которые представлены местной породой, типичной для Закавказья последующих эпох[79].

Особенности политической истории наложили глубокий отпечаток и на породный состав скота Армении. Археологические материалы свидетельствуют о разведении в I тыс. до н. э. тонкорунных овец. Л. А. Рухкян, опираясь на анализ обширного фактического материала, а также на исследования многих советских и зарубежных ученых, приходит к выводу, что «пути продвижения культурной тонкорунной овцы действительно ведут от Малой Азии к средиземноморским странам—Греции, Риму и Испании, откуда она в дальнейшем расселя-

[74] См. *А. З. Тамамшев.* Крупный рогатый скот Армении..., стр. 33—34, 156, 187—189; А. А. Калантар отмечал, что в сложении многих отродий крупного рогатого скота Армении (шорагяльское, абарайское, чобанкаринское, памбакское и др.) значительную роль сыграл казахский скот Тавуша (см. *А. З. Тамамшев,* указ. раб., стр. 33—34).

[75] См. *А. А. Калантар,* Алагезские казенные летние пастбища..., стр. 121; *А. Л. Гласко,* Казенные летние пастбища Мазро-Гюнейского района Новобаязетского уезда Эриванской губернии, МУКЛЗПИСК, т. II, Тифлис, 1890, стр. 40.

[76] См. *Б. Б. Пиотровский,* Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, стр. 7; *Н. О. Бурчак-Абрамович,* К изучению крупного рогатого скота древнего Мингечаура, ДАН Азерб. ССР, № 10, 1949.

[77] Там же, стр. 7.

[78] См. там же, стр. 12; *С. К. Даль,* Лошадь времени Урарту...; *А. А. Рухкян,* указ. соч., стр. 86; *М. Д. Рчулишвили,* К истории овцеводства Грузии, стр. 100; *П. Н. Кулешов,* Грубошерстное овцеводство, М., 1925, стр. 86; *М. Ф. Иванов,* Овцеводство, М., 1935, стр. 35; *Н. В. Арутюнян,* указ. раб., стр. 189, Ս. Կ. Կարապետյան, *Երբ-րագիրմ ուխտարուծության զարգացման ուղիները Հայկական ՍՍՌ-ում, Եր., 1951;* Գ. Ե. Ավագյան, указ. раб., стр. 5—15.

[79] См. там же.

лась по всей Европе»[80]. Однако в последующие периоды тонкорунная овца исчезает в Армении и во всем Закавказье. С. К. Даль пишет по этому поводу, что «порода эта, вероятно, в связи с многочисленными войнами в древней Армении, исчезает совершенно и заменяется местными отродьями иного направления»[81]. К аналогичным выводам пришли и другие исследователи.[82] Таким образом, становится понятным, что неблагоприятные политические условия страны привели к исчезновению этой ценной породы овец, которая спустя два тысячелетия вновь стала разводиться в Армении[83].

Эти же условия самым неблагоприятным образом сказались и на качестве местных пород крупного рогатого скота, которые уже в XIX в. в большинстве случаев относились к малокультурным породам[84]. Естественно, что в условиях беспрестанных войн и нашествий, постоянного смещения населения, когда целые области лишались своего коренного населения и т. д., не могло быть и речи о выведении высококультурных пород скота. Наоборот, скот портился из десятилетия в десятилетие из-за постоянного недокорма и плохого ухода. И в этих условиях произошел известный отбор скота — выжили наиболее неприхотливые, малокультурные породы. В. Темурджян совершенно справедливо отмечал, что многие производственные навыки, выработанные на протяжении столетий, либо не применялись, либо были потеряны навсегда[85]. Именно этим следует объяснить, что скотоводство армян, славившееся во всей Передней Азии во второй половине I тыс. до н. э. и первой половине I тыс. н. э., в последующие века не достигло того развития, которое мы встречаем в некоторых других странах.

Таким образом, данные самых различных источников свидетельствуют о преимущественном разведении двух основных видов скота в Армении — крупного и мелкого рогатого, имевших наибольшее хозяйственное значение в жизни местного населения. Это обстоятельство чрезвычайно важно, поскольку особенности содержания именно этих видов скота оказывали наибольшее влияние на сложение той или иной формы скотоводства.

Однако следует иметь в виду, что само соотношение между отдельными отраслями скотоводства исторически определялось местом скотоводства во всей хозяйственной жизни народа, уровнем социально-экономического развития. Важность и этого аспекта изучения видна уже из того факта, что в ряде районов Восточной Армении в сходных физико-географических условиях жили народы, ведущие самые различные формы скотоводства, от кочевого до чисто оседлого. И чтобы объяснить факт сосуществования таких форм скотоводства в таких районах, как, скажем, Араратская долина, мы должны обратиться к некоторым общим вопросам социально-экономического развития того или иного народа.

* * *

Вторая половина XIX и начало XX вв. в Восточной Армении является периодом зарождения и развития капиталистических производственных отношений. В деревне появляются предприятия капиталистического типа (винодельческие, хлопкоперерабатывающие, шелководческие, сыроваренные и др.), значительно увеличивается роль торгово-ростовщического капитала и т. д., т. е. постепенно изменяется экономический облик деревни. Скотоводство приняло широкий размах. В это время появились владельцы стад крупного и мелкого рогатого скота, которые широко использовали в своем хозяйстве наемный труд и выносили на рынок большое количество скота и скотоводческих продуктов. Продукция скотоводства, наряду с продукцией других отраслей хозяйства, вывозилась не только в Россию, но и в Персию, Турцию и страны Западной Европы.[86]

Материалы, собранные в экспедициях, показывают, что в каждом районе были свои центры, где еженедельно (по пятницам или воскресеньям) происходила купля-продажа различных товаров и куда стекались жители со всех близлежащих селений. Такими центрами для жителей Тавуша был Казах (ныне г. Казах, Азерб. ССР), Лори—Мец Каракилиса (ныне г. Кировакан), Гехаркуника—Нор-Баязет (ныне г. Камо), Ваноц-дзора—Нор-Баязет и Нахичевань, Ширака—Александрополь (ныне г. Ленинакан), Сюника—Горис, Сисиан, Кафан; Араратской долины—Эривань и т. д. Однако армянское крестьянство доставляло продукцию своего хозяйства и на рынки таких городов Закавказья, как, например, Тифлис, Баку и др., а отсюда она поступала на российский и международный рынки.

Исследователи экономики Армении интересующего нас периода основную причину по-

---

[80] *А. А. Рухкян*, указ. раб., стр. 86.

[81] *С. К. Даль*. Результаты изучения млекопитающих..., стр. 82.

[82] См. *М. Д. Рчеулишвили*, указ. раб., стр. 100.

[83] См. *А. А. Рухкян*, указ. раб., стр. 350;

[84] См. *А. З. Томаишев*, указ. раб., стр. 156—189.

[85] См. Ч. Н. Темурджян, указ. раб., стр. 151.

[86] См. *М. А. Адонц*. Экономическое развитие Восточной Армении в XIX в. Ереван, 1957; *А. С. Амбарян*. Развитие капиталистических отношений в армянской деревне (1860—1920 гг.). Ереван, 1959; *О. Е. Туманян*. Экономическое развитие Армении, ч. I, Ереван, 1954 и др.

вышения товарности скотоводства видят прежде всего в дифференциации крестьянства, в концентрации значительной части средств сельскохозяйственного производства в руках зажиточных крестьян.[87] В ряде районов Восточной Армении (Гехаркуник, Ширак, Вайоцдзор и др.) около 13—14% крестьянских хозяйств владели более чем половиной продуктивного скота[88], и вполне естественно, что большая часть скотоводческих продуктов таких хозяйств предназначалась для сбыта на рынке. Однако при всем этом в большинстве частей Восточной Армении скотоводство в значительной степени носило характер потребительского хозяйства[89].

В трудах экономистов, зоотехников и других мы находим ценные материалы, характеризующие отдельные отрасли скотоводческого хозяйства у армян, однако очень часто можно встретить утверждение, что скотоводство у армян было экстенсивным. Это, главным образом, объясняется тем, что наше скотоводство этнографически почти не изучено, почему и остаются невыявленными выработанные народом на протяжении столетий многие производственные навыки и системы организации выпаса скота. Данные этнографии отчетливо свидетельствуют о ведении армянами интенсивных форм скотоводства, к характерным-ке которых мы и переходим.

[87] См. там же.

[88] См. *М. А. Адонц*, указ. раб., стр. 382—383.

[89] См. *М. А. Адонц*, указ. раб., стр. 281; *И. З. Андронников*. Скотоводство в Закавказском крае. МИЭБГКЗК, т. V, стр. 183.

ГЛАВА ВТОРАЯ

ОСЕДЛАЯ ФОРМА СКОТОВОДСТВА

Оседлая форма скотоводства является одной из основных форм скотоводства у армян, ареал распространения которой охватывает в Восточной Армении различные в физико-географическом отношении пространства—наиболее низменную ее часть (главным образом, Араратскую долину) и высокогорную, расположенную в зоне альпийских и субальпийских лугов или смежно с ними.

Араратская долина является одним из засушливых районов Закавказья, что объясняется в основном ее замкнутостью[1]. Выращивание сельскохозяйственных культур здесь невозможно без искусственного орошения, поэтому с давних времен в Араратской долине строились оросительные каналы[2] и значительная часть ее была обработана и покрыта культурно-поливными почвами.

Местные природные условия позволяли выращивать субтропические, садовые, технические культуры и хлебные злаки. Население этой области, не имея тех удобств для скотоводства, какие существовали в средней и горной полосах, вынуждено было заниматься скотоводством в ограниченных размерах. В большинстве селений Араратской долины сложилась та форма скотоводства и разводились те виды скота, содержание которых возможно при отсутствии летних пастбищ. Поэтому здесь держали очень мало овец и коз, но в большом количестве разводили буйволов, составлявших 90—95% всего состава рабочего скота и более всего пригодных для работы в условиях жаркого климата[3].

Другим ареалом распространения оседлой формы скотоводства были высокогорные районы Восточной Армении, расположенные в зоне альпийских и субальпийских лугов. Если первый район оседлого скотоводства представляет собой замкнутый сплошной массив, то второй представляет цепь оторванных друг от друга островов, расположенных в различных частях Восточной Армении—горные части Ширака, Гехаркуника, Сюника и других. Общей характерной чертой последних, при всем многообразии местных природных условий, является то, что все они расположены на высоте свыше полутора-двух тысяч метров над уровнем моря[4], и значительные пространства составляют пастбища и сенокосы.

Климат в этих местах резко континентальный, с продолжительной зимой и коротким прохладным летом. По сравнению с другими частями Армении поверхность здесь менее изрезана.

В сельскохозяйственном отношении указанные районы, за небольшим исключением, находятся в сходных условиях. Основой хозяйства было земледелие, предполагавшее сравнительно развитое скотоводство, характерной чертой которого было круглогодичное содержание всех видов скота в селении или поблизости от него, без отгона его на отдаленные пастбища.

Оседлая форма скотоводства в низменных и высокогорных районах отличалась рядом особенностей (обусловленных различиями в природно-хозяйственных условиях), которые дают основание для выделения двух ее подтипов—долинного (или равнинного) и горного.

ГОДОВОЙ СКОТОВОДЧЕСКИЙ ЦИКЛ

Зимнее содержание скота. Самым трудным и напряженным периодом для местного скотоводства было зимнее содержание скота, к которому население тщательно готовилось

[1] См. *А. Б. Багдасарян,* Климат Армянской ССР, Ереван, 1958, стр. 121; Атлас Армянской ССР, стр. 27, 50, 52; *В. Девицкий,* Краткая характеристика садоводства на Араратской равнине, СМОМПК, вып. 25, 1898, стр. 9.

[2] *И. В. Арутюнян,* Земледелие и скотоводство Урарту, стр. 208; *его же,* Новые урартские надписи, Ереван, 1966, стр. 25, 28 и др.

[3] См. *А. А. Калантар,* Состояние скотоводства на Кавказе, стр. 127—128.

[4] См. *А. Б. Багдасарян,* Климат Армянской ССР, стр. 85—86.

еще с лета. В соответствии с местными природное-хозяйственными условиями были созданы традиционные виды кормов и комплексы хозяйственных построек. Зимнее содержание почти всех видов скота как при равнинном, так и горном подтипах оседлого скотоводства заключалось, как правило, в стойловом содержании, сроки перевода на которое варьировали в различных селениях в зависимости от данной географической зоны и климатических условий года. Различный характер сезонности в низменной и высокогорной зонах обусловил

и традиций строительной техники населения.

Жилые и хозяйственные постройки крестьян Араратской долины обычно были расположены в дворике (*ишц*—бак), отделенном от улицы глухой глиняной стеной. Скотные помещения находились либо под одной кровлей с жилой частью (но обязательно с отдельным входом), либо одной стороной примыкали к ней. Саманник (*ишрив*—мараг) строился таким образом, что одной стороной был обращен к улице и имел небольшое окошечко, служившее для ссыпки привозимой с тока

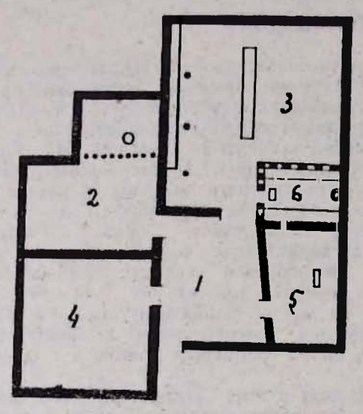

Рис. 2. План жилого и хозяйственного комплекса, конец XIX в. Сел. Солак Раздапского района: 1—сени, 2—жилое помещение, 3—хлев, 4—кладовая, 5—овчарня, 6—гоми ода.

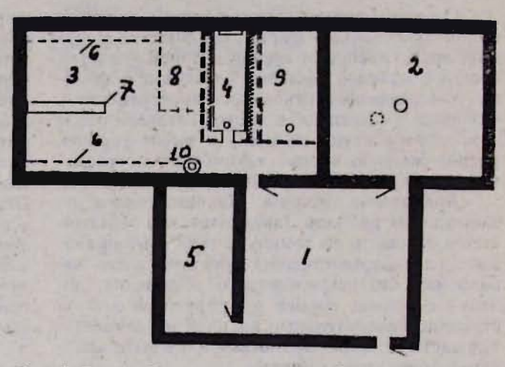

Рис. 3. Типичный план жилого и хозяйственного комплекса, XIX в. Ширак, Гехаркуник, Джавахк и др.: 1—сени, 2—жилое помещение, 3—хлев, 4—гоми ода, 5—кладовая, 6—кормушки, 7—ямка для сбора навоза, 8—отделение для содержания лошадей, 9—овчарня, 10—каменный приемник для поения скота.

неодинаковую продолжительность стойлового содержания различных видов скота. Так, в селениях Араратской долины стойловое содержание крупного рогатого скота продолжалось с декабря по март, т. е. в течение четырех месяцев; а мелкий рогатый скот в отдельные годы лишь 1—1,5 месяца находился на стойловом содержании, так как безводные пространства Араратской долины в малоснежные годы были прекрасными пастбищами для его зимнего выпаса. В высокогорных же районах зимнее содержание было осложнено суровыми климатическими условиями, вынуждавшими почти все виды скота в течение 5—6 месяцев держать на стойловом содержании.

Длительность стойлового содержания, а также особенности климатических условий местности накладывали отпечаток на типы подсобных построек, которые к тому же варьировали в зависимости от местного материала

соломы. Однако нередки были случаи, когда саманинки строились на краю села, близ токов.

В высокогорных районах комплекс жилых и хозяйственных построек отличался рядом особенностей, и наиболее существенным из них было то, что жилая часть и все хозяйственные постройки были так тесно примкнуты друг к другу (за исключением саманников, которые, как и в Араратской долине, иногда строились на краю селения), что создавалось впечатление крытого двора. Способы соединения жилой части со скотными помещениями были разнообразны в каждом отдельном случае, но все они характеризовались единой общей планировкой, выработанной в условиях сурового климата и в зависимости от места скотоводческого хозяйства в удельном весе всей экономики (рис. 2,3). Входом в местное жилище служили сени (*ерцих*—срах), из которых од-

на дверь вела в жилую часть (տուն—тун или ацатун), другая—в хлев (գոմ—гом), третья—в овчарню (ոչխարանոց—вочхаранац), четвертая—в кладовую (մառան—марран) и, наконец, пятая—в самашник (մարագ—мараг, если последний не был построен на току)[5]. Таким образом, все части этого комплекса были построены так, что давали возможность в суровые зимние месяцы, не выходя из дома, вовремя покормить скот и вообще вести надлежащий уход за скотом. Скотные помещения различались в зависимости от видов и половозрастных групп скота, содержащихся в них. С особой тщательностью возводились хлева (рис. 4), предназначенные для крупного рогатого скота.[6] Состоятельные хозяйства строили специальные помещения для содержания коров (կովանոց—кованоц), буйволов и буйволиц (գոմշանոց—гомшанац), волов (եզնանոց—езнанац) и др. Однако преобладающее большинство сельского населения держало скот в одном помещении: обыкновенно рабочий скот привязывали с одной стороны хлева, а дойный—с другой[7]. Место, где привязывали скот, называлось փայտ—пак или փոկ—пок, а также ջուանոց—джхтиоц и թաքնոց—такиоц (в зависимости от того, какое количество скота привязывалось). Одни из углов хлева огораживали решетками и там держали телят и буйволят.

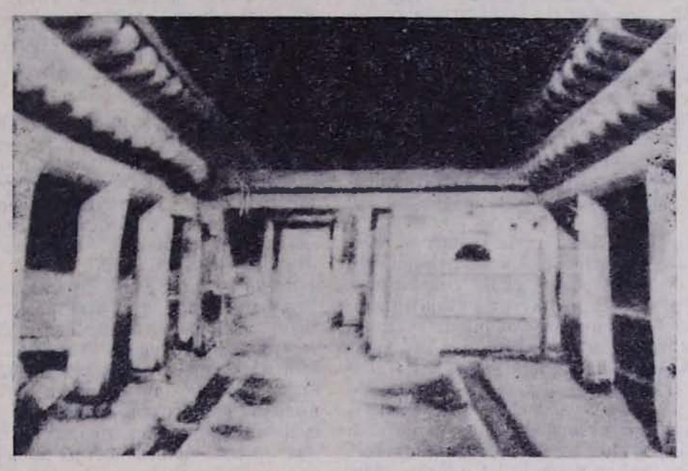

Рис. 4. Интерьер гома, XIX в. Сел. Цхалтбиле Ахалцихского района Груз. ССР (из книги: О. Х. Халпахчьян, Гражданское зодчество Армении, М., 1971, стр. 65).

Неотъемлемой частью хлева была комната (գոմի օդա—гоми ода—Апаран, սարու—саку или միանա—миана—Араратская долина), строящаяся обычно у стены жилой части и отгороженная от хлева полустеной. Эта комната

[5] Сравн. с характеристикой аналогичной планировки в работе *Д. С. Вардуняна*, Некоторые материалы по этнографии армян, КСИЭ, т. XXXIII, 1960, стр. 33—34.

[6] Пол хлева устилали слегка обработанными каменными плитами (սալ—сал), что позволяло держать пол в сухом виде и чистоте и предохранять скот от возможных заболеваний от сырости и простуды. По длине хлева, по обе стороны, устраивали кормушки (մսուր—мсур) корытообразной формы, по внешнему краю которых, во избежание раскидывания корма скотом, клали толстую жердь (մարկաղ—мркаш). Посередине хлева устраивали специальное место для собирания навоза («кваноц» или «ткноц»), близ которого, прислонив к стенке хлева или к одному из столбов, устанавливали незамысловатое деревянное приспособление (իշուկ—ишук или գրի հաչա кни ача) в виде стула, для установки на нем корзины, в которой выносили навоз из хлева.

[7] Крупный рогатый скот обычно держали в хлевах на привязи, для чего использовали специальные дугообразные деревянные приспособления («кркал»), оберегавшие скот от возможного удушья, и пеньковую веревку, которая привязывалась за железное кольцо, вбитое в мркан (жердь, которая кладется по внешнему краю ясель). Рядом обычно привязывали волов (или буйволов), которых вместе запрягали в арбу, плуг, соху и т. д., т. е. привыкших друг к другу, с тем, чтобы они могли спокойно стоять на привязи.

служила не только для присмотра за скотом, но и местом приема гостей. В литературе имеются многочисленные описания гоми ода и сделаны удачные попытки сравнительного их изучения[8]. Данные этнографии позволяют проследить основные ступени развития гоми ода у армян, начиная от простого земляного или деревянного возвышения посредине хлева до отдельного, прекрасно отделанного изнутри помещения, лишь с одной стороны несколько открытого в сторону хлева. Особого совершенства достигли гоми ода у армян Джавахка, потомков переселенцев из различных сел Варцр Айка (Высокой Армении). Здесь гоми ода, с двусторонними широкими деревянными нарами, ступенчатым сводом и прекрасно отделанным камином («бухари»), была украшением всего жилого комплекса. Совершенно справедливо мнение С. Д. Лисицпана, согласно которому гоми ода, по первичному назначению, была комнатой пастухов и слуг, затем спальней и уже впоследствии, достигнув совершенства, превратилась в комнату для гостей.

Овчарни значительно отличались по своей планировке и внутренней конструкции, что объясняется самим характером содержания мелкого рогатого скота. Внутри овчарен никаких специальных приспособлений не устраивали, за исключением отделения для молодняка—*գառնոց*—гарнаноц или *քոշ*—кез («гарнаноц» или «гарроц»—арм., букв. «ягнятник»; «кез»—азерб., также означает «ягнятник»), огороженных от осиовиой части дощатыми перегородками. Пол здесь, в отличие от хлевов, не был выложен каменными плитами. Информаторы объясняли это тем, что овца обыкновенно сильно потеет, а пот довольно быстро высушивается при земляном поле. Поэтому, если хлев чистили ежедневно несколько раз, то овчарню не чистили, только каждый день под ноги скоту разбрасывали сухой навоз (*փեյին*—пеин), чтобы не было сыро в помещении. А через определенное время (в зависимости от количества содержавшегося скота) лопатой разрезали затвердевший овечий помет на небольшие четырехугольной формы плиты и выносили для сушки во двор.

Таков, в основных чертах, комплекс построек, возводившихся крестьянами Араратской долины и высокогорных зон Ширака, Арагацотна и Гехаркуника для ведения скотоводческого хозяйства. Этот комплекс был характерен и для многих других районов Восточной Армении, где издавна сложилась отгонная форма скотоводства, хотя в отдельных местах он отличался целым рядом особенностей.

Другой важнейшей частью подготовки к стойловому содержанию была заготовка кормов. Этот вопрос стоял одинаково остро как в низменной зоне, так и высокогорной, хотя в первой имелись все же более благоприятные условия для содержания скота, так как продолжительность стойлового периода здесь меньше, а в отдельные, благоприятные в климатическом отношении, годы создавались возможности выпаса мелкого рогатого скота в течение всей зимы.

К заготовке кормов приступали заблаговременно. В Араратской долине основными кормами были сено, солома, а также отходы садовых и технических культур[9] и др. Сено заготовлялось преимущественно из сеяных трав—люцерны (йонджа) и эспарцета (корпгап), хотя последнего значительно меньше. Широко использовались и отходы огородных культур—картофеля, свеклы, моркови и др. Примечательно, что некоторые виды кормов специально предназначались для прокорма того или иного скота. Так, по мнению местных крестьян люцерновая трава более всего была полезна для крупного рогатого скота и именно поэтому в большинстве армянских селений Араратской долины на поливных землях производились посевы люцерны, а не эспарцета, считавшегося хорошим кормом для овец. Раз посеянная люцерна давала урожай в течение семи лет и при надлежащем уходе можно было получить по три укоса в год[10].

В высокогорной же зоне посевы эспарцета были значительные, что стоит в прямой связи с масштабами местного овцеводства. Основными кормами здесь были: сено (как с естественных, так и искусственных лугов), солома, ячмень, жмыхи (*կոպտի*—коптон или *քունջ*—кусп), кюрушна[11], остатки огородных культур, а в местностях, расположенных в зоне лесов, также и листья и молодые побеги де-

[8] См. *С. Д. Лисициан,* К изучению армянских крестьянских жилищ (Карабахский карадам). ИКИАИ, т. III, Тифлис, 1925; *его же,* Историко-этнографические очерки Шатаха. Из материалов по изучению жилищ Армении, Тифлис, 1927, стр. 119—140; *его же,* Крестьянское жилище Высокой Армении. ИКИАИ, т. IV, Тифлис, 1926; *Д. С. Вардумян,* Некоторые материалы по этнографии армян и др.

[9] Жмыхи, полученные в результате обработки таких технических культур, как лен, чечевица, кунжут и сорык, а также хлопковые семена (*կոտ*—кут), очень высоко ценились местным населением и давались скоту в качестве сильных кормов.

[10] См. *А. Е. Хан-Агов,* указ. раб., стр. 308.

[11] Кюрушна—однолетнее растение из семейства бобовых, выращивалось для получения семян, служивших хорошим кормом для скота; солома также использовалась для прокорма скота. Кюрушну сеяли на неорошаемых землях, поэтому в высокогорной зоне, где поливных

ревьев (*ցլոխ*—пёх или *բոխ*—бох). Из этого перечня видно, что, если в низменной зоне основными кормами были солома, жмыхи, хлопковые семена и исключительно сеяные травы (особенно люцерна), то в высокогорной—значительное место в кормовых запасах занимали также несеяные кормовые травы, эспарцетовые корма и кюрушна.

Перечисленные корма давались как отдельно, так и в смешанном виде. Так, кюрушну давали обычно вместе с пшеничной соломой, которая считалась менее питательной, чем ячменная солома; последнюю в качестве отдельного корма давали и крупному, и мелкому рогатому скоту. Жмыхи и хлопковые семена давали исключительно крупному рогатому скоту и то только рабочему, ибо при даче их дойному скоту молоко приобретало несколько горьковатый привкус. Овцам и козам давали ячменную солому с горстью ячменя, а нередко и сено, главным образом в высокогорных селениях. Здесь овцам давали сено как луговое, так и сеяное. В качестве корма для крупного рогатого скота повсеместно у армян использовалась ячменная каша (*խաշլամ*—навола или *լապի*—лап), изготовленная из крупно размолотого ячменя. Чаще всего она давалась новотельным коровам, которые в первое время после отела нуждались в калорийных кормах.

Как видим, в различных частях страны (как в низменных, так и высокогорных) были созданы необходимые предпосылки для стойлового содержания скота, хотя запасы кормов не всегда были достаточны. Исследователи скотоводства на Кавказе неоднократно указывали, что самым страшным бичом местного скотоводства была нехватка зимнего корма, из-за чего погибало огромное количество скота[12]. В неурожайные годы особенно трудно приходилось крестьянам нагорной полосы, скот которых в течение долгих пяти-шести месяцев находился на стойловом содержании. И тогда, говоря словами Х. А. Вермишева, «наступали черные дни для скота, голод вступал в свои права и беспощадно губил скотину»[13]. В тех местах, где поблизости находился лес, скот кормили ветками и молодыми побегами (бох)[14].

Кормление и уход за скотом. В селениях Араратской долины с конца ноября крупный рогатый скот, преимущественно рабочий, подкармливали сухими кормами, а с декабря переводили на стойловое содержание; мелкий же скот в это время днем выпасали на присельских выгонах, а на ночь загоняли в овчарни. В высокогорной же зоне крупный рогатый скот уже с ноября переводили на стойловое содержание, а мелкий—с декабря, и держали вплоть до конца марта или начала апреля, когда вновь появлялась свежая трава и создавалась возможность выпаса скота на присельских выгонах.

Корм скоту начинали давать с раннего утра (*առավոտվա ման*—ырветва ем). Часов в 4 утра один из членов семьи, на обязанности которого был уход за скотом, подметал хлев специальным веником, затем чистил волов специальной скребницей (*գաշար*—гашаб) и задавал им корм в виде сена и соломы. В начале стойлового содержания волам больше давали соломы, нежели сена; в дальнейшем дачу сена постепенно увеличивали, а сильные корма (жмыхи, хлопковые семена, ячменная каша и др.) начинали давать лишь с приближением весенней пахоты. Коров чистили скребницей раз в неделю и давали им только солому. Количество корма, предназначенного для рабочего скота, в несколько раз превышало количество корма, получаемого коровами[15]. За рабочим скотом уход был особенно тщательным. Волы и буйволы в зимние месяцы ставились на откорм и в течение всего стойлового периода из хлева почти не выводились. После дачи корма рабочему скоту кормили дойный скот и молодняк, а затем все виды крупного скота поили здесь же в хлеву. Обычно в селениях Араратской долины повсеместно рыли водоемы (*ջրհոր*—джрхор), откуда воду доставали деревянными или кожаными ведрами. Очень часто водоемы устраивали в одном из углов хлева, рядом с которым ставили большой каменный приемник (*գուռ*—гурр), выдолбленный из глыбы местными мастерами. Чтобы скот не простудился, его поили водой комнатной температуры, для этого воду в приемник наливали заблаговременно.

земель было не так уж много, значительные участки были отведены под посевы кюрушны, которая не была известна жителям Араратской долины. О кормах и способах их дачи скоту см. также в работе В. Темурджяна, стр. 91—101.

[12] См. *Х. А. Вермишев*, Скотоводство в связи с пастбищным вопросом, стр. 90.

[13] Там же.

[14] См. *И. Сегаль*, Сборник сведений о Елисаветпольской губернии, Тифлис, 1902. Автор писал, что ввиду слабого надзора крестьяне скот гнали в леса и подвергали их хищническому истреблению (стр. 140).

[15] Согласно сообщениям крестьян, если на одну голову рабочего скота запасалось примерно 80—90 пудов сена, то на корову—не более 20—40 пудов. Поэтому не случайно, что весной истощенные за зиму коровы и откормленные буйволы и волы были обычным явлением в армянской деревне.

В большинстве же высокогорных селений скот поили родниковой или речной водой. Лишь в селениях, лишенных воды, использовали для этих целей снеговую воду, как, например, в ряде селений Арагацотна, Ширака, Гехаркуника и др. Здесь каменный приемник (рис. 5) ставился у задней стены хлева, над

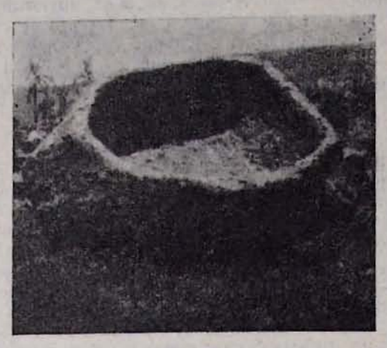

Рис. 5. Каменный приемник для поения водой скота, XIX в.

которым, на небольшой высоте, устанавливалась решетка (*ծնհալի փեռեր*—цихали петер). Либо на крыше, либо где-то в другом месте, делали большой снежный ком (*քյուրթուկ*—кюртук) и бросали его через отверстие в хлеве на решетку. Падавший на решетку снег таял и вода стекала в каменный приемник.

Закончив кормление и поение крупного рогатого скота, вновь чистили хлев, выносили навоз корзинами во двор и высыпали в специальное место (*բասմատեղ*—басматех)[16].

Часам к 9 утра начинали кормление мелкого рогатого скота. В селениях Араратской долины в малоснежные и бесснежные годы овец выгоняли к месту сбора общего стада («нахрагна»), откуда общественные пастухи выводили их па ближайшие пастбища, а часам к 4—5 после полудня пригоняли вновь в селение, и каждый хозяин перед загоном в овчарню задавал овцам немного ячменной соломы. Кормление происходило на специальной площадке (*դրունգա*—друнга)[17], где устанавливали специальные деревянные кормушки (*մսուրք*—мсурк), в которые насыпали солому, с тем чтобы овцы не разбросали корм. И лишь в неблагоприятную погоду овец не выводили на пастбища и в сутки два раза давали корм.

В высокогорных районах овец, за редким исключением, не выпасали; последних выводили из овчарен и на друнге давали солому, нередко насыпав сверху несколько горсточек ячменя. Затем в течение нескольких часов (смотря на погодные условия) овец оставляли на свежем воздухе, а в это время проветривали овчарню и насыпали на пол сухой навоз, который не только высушивал пол, но и утеплял помещение. Овец поили из глиняных корыт (*տաշտ*—ташт), устанавливаемых тут же на друнге. Часам к 12 овец загоняли в овчарню, где и содержали до вечерней дачи корма.

К четырем часам вечера наступало время вечернего кормления (*իրիգվա եմ*—иригва ем)[18] скота. Кормление производилось в той же последовательности, что и утром, с той лишь разницей, что во время вечернего кормления всем видам скота давалось больше корма, чем утром.

Особого ухода требовали буйволы, содержание которых было значительно распространено в Араратской долине. Их периодически чистили скребницей, раз в неделю купали в теплой водой и натирали кожу кунжутным или конопляным маслом (впоследствии и керосином) как для эластичности кожи, так и уничтожения всяких паразитов. Зимой их держали в теплых помещениях[19], а при случае укрывали также попонами. Корма буйволам давали больше, чем волам. Это нашло отражение и в армянской пословице: *«գոմեշներին խոտ, եզներին ծղոտ»* (буйволам сено, волам пучок сена)[20], что связано с большей работоспособностью буйволов—*«գոմշու տեղ եզ չի բանիր»*

---

[16] Ранней весной часть навоза вывозилась и разбрасывалась по полю, после чего тщательно перемешивалась с почвой последующей пахотой. Остальная же часть навоза оставлялась во дворе и к концу весны разрезалась лопатами на небольшие плиты (*ցան*—цан), из которых возводили конусообразные вышки, называемые местными жителями *ցանի դեզ*—цани дез или *ամրոց*—амроц (арм. букв. крепость), поскольку по своей форме действительно напоминали башню с окнами, оставленными для лучшей сушки кизяка.

[17] По определению В. Темурджяна, этот термин перенят армянами из курдского языка и означает «место кормления». Интересно отметить, что в ряде селений, наряду с этим термином, был распространен и термин *դոնա*—дона, по-видимому, также курдского происхождения (см. указ. работу автора, стр. 111).

[18] Корм, задаваемый скоту, в различных частях Армении был известен под разными названиями, как-то: «кер», «ем», «алаф» и др., что связано с пестротой этнического и этнографического состава населения.

[19] Если не было специальных помещений для буйволов, то их держали в глубине хлева, вдали от входа, в самом теплом месте.

[20] Վ. Ս. Բեմուրճյան, указ. раб., стр. 100.

(из. месте буйвола вол не сможет работать), гласит другая армянская пословица.[21] Буйволы плохо переносят холода, поэтому их раньше других видов скота переводили на стойловое содержание и держали на сухом корме вплоть до окончания полевых весенних работ, т. е. до мая. Им сравнительно больше давали сильных кормов—жмыхов, хлопковых семян, а в высокогорных районах и кюрушны. Буйволиц же, как и коров, кормили одной соломой и лишь изредка давали сильные корма.

К весне дачу корма всем видам скота значительно увеличивали. С февраля крупному скоту давали корм три раза в сутки—по утрам, полудням и вечерам,—с тем, чтобы получить здоровый приплод и иметь упитанный рабочий скот для успешного проведения весеннего сева.

Большое внимание уделялось состоянию скотных помещений. Душные помещения, так же как и холодные, плохо отражаются на здоровье и продуктивности скота. В холодных помещениях скот много ест, но дает мало молока. Больше всего были подвержены холоду молодняк и тощий скот. Во время кормления и поения скота двери и окна хлева оставляли открытыми, для очищения и охлаждения температуры воздуха; в остальное же время двери и окна тщательно закрывались, так как в темноте скот спокойнее отдыхает.

Предметом особой заботы местных крестьян было содержание быков-производителей (*ցուլ*—цул), буйволов-производителей (*գոմշացուլ*—гомшацул) и баранов (*խոյ*—хой), так как именно от их упитанности и силы зависело качество получаемого приплода, что нашло отражение в пословицах.[22] Если содержание баранов практиковалось многими крестьянскими хозяйствами, владевшими более или менее значительным количеством мелкого рогатого скота, то быков и жеребцов держали лишь отдельные крупные хозяйства. Быки-производители отдельных лиц служили для общего пользования. В ряде селений Джавахка, Арцаха и других держали общественных бугаев, которых приобретали на средства всего сельского общества[23].

Содержание остальных видов скота не отличалось особым разнообразием. Лошадей и ослов привязывали в хлевах, обычно в примыкавшей к гоми ода части и для кормления в стенах делали стоила (*ախոռ*—ахорр), куда клали корм, состоявший обыкновенно из сена и соломы с ячменем для лошадей и соломы для ослов. Для содержания свиней, количество которых в редких хозяйствах достигало 3—5[24], в одном из углов хлева делали специальные глухие перегородки (*խոզանոց*—хозалан) и кормили их преимущественно ячменем и просом (пшеном).

В две недели раз крупному и мелкому рогатому скоту в хлеву или на другне (овцам) давали соль (молотую или в кусках). Крестьяне Араратской долины нередко давали соль овцам на пастбищах, где в большом количестве имелись огромные плоские камни (*աղիքարներ*—ахлезы), на которые сыпали соль для скота.

Приведенный материал ясно показывает, что особый уход велся за рабочим и производительным скотом, что стоит в прямой связи со всем укладом жизни армянского крестьянства. Крупный молочный скот не имел такого значения, потому что доходы, получаемые от него в то время, были невелики, и не случайно к весне истощенные за зиму коровы и буйволицы были обычным явлением в армянской деревне. Успех наступающего земледельческого года зависел от состояния волов и буйволов, использовавшихся в качестве тяглового скота при вспашке, бороньбе и молотьбе, поэтому их хорошо откармливали даже в ущерб другому скоту[25].

Весеннее содержание скота. Сроки перевода отдельных видов скота со стойлового содержания на пастбищное были различны. Мелкий рогатый скот повсеместно переводили на пастбищное содержание приблизительно на месяц раньше крупного. Это объясняется тем, что присельские пастбища, покрывавшиеся в начале весны низкой растительностью, были более удобны для выпаса мелкого рогатого скота.

В селениях Араратской долины уже с конца февраля переводили овец и коз на пастбищное содержание. В первое время овец днем пасли, а на ночь загоняли в овчарню, так как еще было довольно холодно. С потеплени-

---

[21] Ц. Տ. Ղանալանյան, *Առածախոս, Երևան*, 1960, стр. 231.

[22] Например, «*Բուլդն նախրի կեսնա*» (Бык—половина стада коров) или «*Հոյլ գոչը տարյուր ոչխարա*» (Хороший баран—сто овец), см. Ц. Տ. Ղանալանյան, указ. раб., стр. 292, 315 и др.

[23] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка № 18, стр. 4—5, АОЭ.

[24] По архивным и литературным данным (см. ЦГИА, ф. 133, оп. I, д. 1045; *А. Е. Хан-Агов*, указ. раб., стр. 359—391; *Ф. Т. Марков*, указ. раб., стр. 132—137 и др.) лишь в 4—5 селениях Араратской долины держали свиней. Причем интересно, что наибольшее количество свиней (52) держали в с. Мец Шагрнар (ныне с. Налбандян), состоявшем в 80-х годах XIX в. из 179 хозяйств.

[25] См. *А. А. Калантар*, Состояние скотоводства на Кавказе, стр. 4 и сл.

ем погоды практиковали также ночное содержание овец под открытым небом. В пределах наделов были устроены специальные загоны-··· *ադալ*—агал[26]—из камней, без всякого раствора, высотой немногим более метра, с узким проходом, у которого пастухи разводили костер.

В селениях высокогорной зоны овец выводили на пастбища с конца марта или начала апреля и выпасали вначале на южных склонах ближайших гор (*արեգունի*—арегуни), а затем, по мере освобождения из-под снега новых участков, постепенно расширяли районы выпаса.

С приближением времени окота пастухи внимательно следили за состоянием маток, с тем, чтобы тех из них, которые должны были скоро окотиться, не выводить на пастбища. Опытные чабаны прекрасно знали повадки овец и по их поведению могли почти безошибочно определить их состояние. Когда окот приближался, вымя наливалось молоком и соски становились тугими, отчего вымя становилось очень теплым; в это время овца ведет себя очень беспокойно: от боли она постоянно то садится, то встает. Все это давало опытному пастуху основание безошибочно определить время окота. Таких овец пасли поблизости от селения, а по ночам они находились под присмотром пастухов. Появившегося на свет ягненка давали облизать матери и потом присматривали, чтобы он пососал[27].

В первые три дня после окота ягнят, как правило, оставляли на целый день при матерях и отделяли их только на ночь, загоняя в отгороженные части овчарен (ягнятники), с тем, чтобы взрослый скот не повредил их. Ягнятник старались содержать в чистоте, ибо грязные и душные помещения плохо отражаются на здоровье и росте ягнят (порча глаз, ожог и т. д.). Когда дни становились теплыми, их держали в специальных местах поблизости от села, на свежем воздухе. В первые четыре недели ягнят подпускали к маткам по два раза в сутки. Поэтому овец не доили в этот период. Начиная с четвертой недели, ягнят выпасали на ближайших пастбищах, с тем, чтобы постепенно увеличить дачу зеленого корма и сократить дачу молока.

Крупный рогатый скот переводили на пастбищное содержание в конце марта (в Араратской долине)—середине апреля, а в отдельные неблагоприятные в климатическом отношении годы—и в начале мая (в высокогорной зоне). Днем пасли, а вечером, перед загоном в хлев, подкармливали сухим кормом. Подкормку прекращали давать в середине апреля—начале мая, когда на пастбищах появлялось достаточное количество подножного корма. Коровы (и буйволицы) телились преимущественно в феврале-марте; в высокогорных районах—несколько позже, что объясняется в значительной степени различными сроками перевода скота на пастбищное содержание.

Сразу же после отела теленка давали облизать матери и затем припускали к ней, чтобы накормить молозивом (*խիժ*—хиж), чему армяне придавали большое значение[28]. Случалось, что у отелившейся коровы не было молозива или же было слишком мало, в таких случаях, чтобы прокормить теленка, по свидетельству В. Темурджяна, давали ему желток яйца в течение первых двух дней от двух до трех раз, причем каждый раз давали по 1—2 желтка, которые по своим питательным качествам заменяли молозиво[29]. Иногда телеок не мог сосать, тогда крестьяне доили корову прямо в рот теленку; это действие известно в народе под названием *ստալտամիշ ածել*, букв. „насильно давать основу"[30].

Вновь отелившимся коровам давали повсеместно ячменную кашу (известную в раз-

[26] В различных частях Восточной Армении эти загоны для ночного содержания овец и коз назывались по-разному: «архадж» (Тавуш, Лори и др.), «агал» (Ширак, Гехаркуник, Араратская долина и др.). Однако были также стоянки для ночного содержания мелкого скота, открытые со всех сторон, известные под названием *գոր*—гхор, *հատատեղ*—ястатех и др.

[27] Нередко случалось, что овца после окота не подпускала к себе ягненка (в селениях Тавуша в таких случаях говорили *ժխեհատը ալտազա*, арм. букв. «овца отвергает»). Ее вместе с ягненком загоняли в отдельный отгороженный угол овчарни и пускали туда кошку или собаку; от испуга овца «принимала» ягненка. Аналогичным образом поступали в тех случаях, когда корова не подпускала теленка.

Во время окота ягненок иногда выходил задними ногами. В таких случаях, чтобы облегчить рождение ягненка, чабаны тянули за ноги, нажимая на таз овцы. В период окота пастухам не разрешалось раздеваться или менять одежду (ни ночью, ни днем), в противном случае окот, якобы, пройдет неблагополучно.

[28] См. *Ю. И. Мкртумян,* Полевые этнографические материалы, папка № 4, стр. 15, папка № 15, стр. 60, АОЭ. По мнению местных жителей, молозиво очищало внутренности и служило важной пищей для роста теленка. Поэтому не случайно, что в ряде районов (Тавуш, Лори, Арцах, Араратская долина и др.) существовало выражение *ժխյա տալ*—«давать основу» (букв.).

[29] См. Վ. Ս. Թեմուրճյան, указ. раб., стр. 194.

[30] Крестьяне внимательно следили, чтобы послед, известный в различных селениях под названиями *արյունք* (србанк), *բնիկք* (ынкерк), *ծին* (цин) и др., упал. Если послед сразу же после отела не выпадал, то местные жители прибегали к различным приемам: давали корове сладковатую воду или некоторое количество расти-

личных районах под названиями: навола, шпот, лаш и др.) и поили исключительно теплой водой, во избежание простуды.

В первые 3—7 дней (в зависимости от жирномолочности скота) молоко коровы считалось несозревшим[31] и лишь по истечении этого срока начинали доить. Доили коров дважды в сутки—по утрам и вечерам. Прежде чем доить корову, припускали теленка[32], которому давали немного пососать, затем отнимали его и привязывали к передним ногам коровы или к вбитому в землю колышку. Часть молока оставляли для теленка. В первые месяцы оставляли два соска—передний и задний; впоследствии постепенно сокращали и к двумесячному возрасту давали только один сосок. Доение коров производилось крестообразно—передний правый сосок выдаивали вместе с задним левым соском и т. д. Доить коров обучали уже с 12—13 лет и старались сделать так, чтобы одну и ту же корову доила одна и та же дояльщица, что позволяло получать постоянные надои[33]. Быстрая дойка обеспечивала получение большего количества молока. Ее производили исключительно женщины и обязательно с правой стороны, соседние азербайджанцы доили с левой стороны. Этот обычай сохраняется в быту армян и азербайджанцев по сей день и, по-видимому, связан с характером их религиозных представлений.

В селениях Араратской долины в июне—после овец доили дважды в сутки, в начале же лактационного периода (вплоть до конца мая) и в конце (почти весь август)—раз в сутки. Доение производилось путем оттягивания сосков двумя пальцами, последняя же часть удоя выдавливалась отжиманием всего вымени обеими руками. Доили овец либо в деревянный сосуд (*գուգա*—куга), выдолбленный из обрубков дерева домашним способом, либо в медный котел (*ղազղան*—казган или *կաթսա*—катса). Чаще оба этих вида сосудов назывались *կթիչ*—ктич. При двукратном доении ягнят и козлят смешивали с матками только после вечернего доения. Овец доили преимущественно женщины. Если в селениях Араратской долины, где овцеводство не достигло значительного развития, доение овец и коз было делом исключительно женщин, то в высокогорных районах Ширака, Котайка и других нередко овец доили и мужчины[34].

Ранней весной выпас скота в селениях Араратской долины производился вначале на покосах, затем уже пасли на паровых полях, после поднятия которых скот выводили на выгоны и солончаки, под которые отводили здесь неудобные в сельскохозяйственном отношении земли, находившиеся в общем владении всех домохозяев. В высокогорных селениях Ширака, Гехаркуника и других широко использовали в этот период долины рек и речек, а также склоны гор, особенно южные, которые уже ранней весной покрывались зеленой растительностью.

Как в низменной, так и высокогорной зонах пасли мелкий рогатый и крупный дойный скот, рабочий же скот вплоть до окончания полевых весенних работ держали исключительно на сухом корме, запасы которого тщательно оберегались. По мнению крестьян, перевод крупного рогатого скота с сухого корма на зеленый ведет к ослаблению животных.

В первые три-четыре дня производился трепаж рабочего скота (*խառիճ հանել*—хамиц ханел), который заключался в постепенном увеличении ежедневной пахоты. Если без такого подготовительного этапа начать пахоту в полную силу, то волы и буйволы могли стать непригодными в течение длительного времени[35].

Весной, при выводе буйволов из хлевов, при большом скоплении людей, происходили

тельного масла, привязывали за конец последа какой-либо предмет (камень, старую обувь и др.), под тяжестью которого послед выпадал и т. д. В ряде селений Лори, Тавуша и др. крестьяне бросали послед в речку, «чтобы молока было так же много, как и воды».

[31] Если жирномолочность низкая, то уже на третий день молоко созревало, если же высокая, то только на 6—7-й день. Из молозива (хиж) армяне готовили сладкое кушанье («тал» или «хиж»), значительная часть которого, по местному обычаю, раздавалась соседям и родственникам. Последние, возвращая посуду, насыпали в нее горсточку соли, во избежание сглаза (по поверьям армян, соль разъедает злой глаз и предохраняет скот от порчи).

[32] Если теленок околевал, припускали другого теленка, а если корова не подпускала к себе и этого, то его заменяли чучелом из шкуры павшего теленка, набитой соломой.

[33] Информаторы сообщали, что некоторые коровы «прятали» молоко, как бы сохраняя его для теленка. В таких случаях, немного подоив, припускали вновь теленка и давали ему пососать все четыре соска, после чего приступали ко второму доению (*երկրորդ անգ*—еркрорд ер). По окончании дойки теленку давали вдоволь пососать. Перед доением коров и, особенно, буйволиц вымя мыли и обтирали чистым полотенцем, с тем, чтобы молоко не загрязнялось.

[34] Однако в ряде селений Вайоц-дзора (Ехегис, Малишка и др.) считалось чуть ли не позором, если мужчина доил овцу или козу. Так, в одной сказке («Разум и сердце»), в ответ на требование мужа привязать быков, жена отвечает: «Не мое женское дело привязывать быков, я вожусь только с овцами да коровами» (см. «Армянские сказки», М., 1933, стр. 47).

[35] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка 16, стр. 54—55 и др., АОЭ.

бон буйволов (գոմշակրութ—гомшакрив), быков, баранов, которые, по словам информаторов, были праздником для крестьян. Отдельные хозяйства даже специально откармливали буйволов, быков и баранов, чтобы они могли победить на этих соревнованиях[36]. Эти бои, помимо своего увеселительного характера, имели и практическое значение, так как служили способом выявления наиболее сильных особей, от которых стремились получить приплод. В. Темурджян совершенно справедливо видел в этих боях бунволов, быков и баранов один из основных способов улучшения породного состава скота[37]. Крестьяне стремились случить свой скот с теми производителями, которые побеждали в этих боях.

Как видим, весеннее содержание различных видов скота характеризовалось многими общими чертами как в низменной, так и высокогорной зонах оседлого скотоводства. В отношении же кормовых условий в более выгодном положении находился скот жителей Араратской долины, так как пастбища здесь раньше покрывались свежей и обильной растительностью.

Летнее содержание скота. Характерной особенностью летнего содержания скота был выпас всех видов скота поблизости от села. Крупный дойный и мелкий рогатый скот по два раза в день пригоняли в селение для дойки. В высокогорных селениях, таких как Казачи, Бавра, Мец Сепасар, Покр Сепасар, Бандиван и др., крупный гулевой скот все время держали на пастбищах, где пастухи имели простые по своей конструкции времянки, в которых они отдыхали и хранили свою одежду и пищу. Гулевой скот пригоняли в селение раз или два раза в две недели для дачи скоту соли, а также для смены пастухов. Такая практика содержания гулевого скота в селениях этой зоны объясняется тем обстоятельством, что ближайшие пастбища отводились обыкновенно под выпас дойного скота, поэтому отдаленные пастбища предназначались для гулевого скота[38].

В селениях же Араратской долины весь крупный рогатый скот, включая и гулевой, почью содержался в хлевах или перед домом. Содержание скота в летний период здесь было сопряжено со многими трудностями, вызванными неблагоприятными кормовыми условиями. Лето здесь засушливое, жаркое, поэтому вся растительность выжигалась лучами солнца, что вынуждало местное население выискивать новые средства для содержания скота. Здесь практиковалась следующая очередность использования отдельных категорий земельных участков. Ранней весной выпасали скот на покосах и паровых полях, выгоны же оставлялись на более позднее время, ибо после поднятия паров в распоряжении местного скота оставались одни выгоны. Лишь с июля, после снятия сена с лугов, скот пасли также на отавах, а после уборки урожая—на паровом жнивье. В отдельные, особенно засушливые, годы, когда трава на выгонах выгорала, а сенокосы еще не были убраны, скот, главным образом крупный, приходилось подкармливать уже скошенным сеном и выпасать в садах; мелкий же рогатый скот довольствовался пастбищным кормом.

А. Л. Калантар, А. Г. Деконский и др.[39] отмечали, что жители армянских селений Араратской долины в середине лета, когда трава на присельских пастбищах выгорала, подкармливали волов и коров сеном, накошенным в садах, сорными травами, а нередко и люцерновым сеном первого укоса. Наряду с люцерной, здесь в больших масштабах выращивали шамбалу[40], особенно питательную для буйволов. Шамбала выгодно отличалась от люцерны тем, что для ее орошения требовалось мало воды. Сенокосов здесь было мало, но благодаря паровой системе, крестьяне получали значительное количество сена со своих полей. Трава на отдыхающих полях росла не высоко и не густо, но отличалась разнообразием видов и питательностью; сено с таких полей ценилось выше обычного. На отавах встречался дикий овес, перекати поле, пырей, ромашка и другие, которые шли на прокорм как крупного, так и мелкого рогатого скота.

Как видим, армяне Араратской долины создали необходимые условия для летнего содержания скота в условиях полной оседлости, обусловленной характером всего хозяйственного комплекса[41].

Летнее содержание скота в селениях вы-

---

[36] В дневнике французского путешественника Жана Батиста Тавернака сообщается о том, что в 1655 г. в Эчмиадзине, во время праздника барикендана (масленица), был организован бой буйволов, смотреть который собрался многочисленный люд (см. Ч. В. Ռեմուրճյան указ. раб., стр. 173).

[37] См. там же, стр. 173—174.

[38] Обычно лошадей держали в стаде гулевого скота, и пастуху за содержание одной лошади полагалось особое вознаграждение, поскольку содержание лошадей по сравнению с крупным рогатым скотом было сопряжено со значительными трудностями.

[39] См. *А. А. Калантар*, Состояние скотоводства на Кавказе, стр. 114—117; *А. Г. Деконский*, Экон. быт. гос. крестьян в западной части Шаруро-Даралагязского уезда Эриванской губернии, МИЭБГКЗК, т. I, стр. 673.

[40] Шамбала—однолетнее стручковое кормовое растение.

[41] См. *А. Г. Деконский*, указ. раб., стр. 673; ЦГИЛ, ф. 133, оп. I, д. 924, лл. 290, 207—308, 349 и др.

сокогорных районов отличалось рядом особенностей. Кормовые условия здесь были благоприятные, но их ограниченные размеры вынуждали местное население держать только такое количество скота, какое было необходимо для ведения земледельческого хозяйства и удовлетворения самых необходимых потребностей в скотоводческих продуктах. Так, целый ряд селений северных районов Ширака, расположенных на высоте более двух тысяч метров над уровнем моря (сс. Казанчи, Мец и Покр Сепасары, Бавра, Красар, Бандиван, Бозехуш (ныне Мусаелян), Алихан (Гетик), Самурлы (Сарапат), Салут, Чнфтали (Зуйгахпюр), Каракилиса (Дзорашен), Покр Сариар, Башгюх, Кефли, Кизилкоч (пос. Гукасян) и другие) не отгоняли скот на отдаленные участки, так как благодаря высоте местности присельские пастбища всегда были покрыты достаточным пастбищным кормом. Показательно, что жители большинства плоскостных селений Ширака поднимались на летовки, расположенные в смежности с наделами жителей вышеперечисленных селений.

В указанной зоне только жители трех селений (Тороснох, Такнали и Чахлар) практиковали отгонную форму скотоводства. В пределах их наделов было сравнительно мало пастбищных мест, да и расположены были эти селения несколько ниже зоны альпийских и субальпийских лугов, что вынуждало их прибегать к аренде дополнительных пастбищных пространств у казны.[42]

Однако не всюду сложившаяся оседлая форма скотоводства была обусловлена местными природно-хозяйственными условиями. В отдельных частях Ширака и Арагацотна армянское население практиковало данную форму скотоводства, хотя потребность в горных пастбищах была значительная. Это явилось следствием неблагоприятных политических условий, когда пастбища, расположенные вблизи армянских селений, находились в распоряжении скотоводов других районов[43]. Поэтому летнее кормление происходило здесь преимущественно около селения, в пределах надельной казенной земли, около полей, на отавах, жнивьях и выгонах. Косвенным свидетельством того, что население сел, лишенное в 70—90-х годах прошлого столетия летних пастбищ, когда-то прежде содержало скот на летовках, является тот факт, что если в отдельные периоды оно получало право пользования летними пастбищами, то строило на летовках превосходные постоянные жилища с целым комплексом помещений, чего нельзя было наблюдать в районах традиционного оседлого скотоводства.

Крестьяне сел Гюлаблю (ныне Дзораглух), Танджрлу (ныне Мравян), Санадаврщ (ныне Чкнах), Гаджи-Халил (ныне Цахкаовит), Гаджи-Багр (ныне Сараландж) и других не имели летовок и выпасали скот в пределах надельных земель. Практиковавшаяся здесь оседлая форма скотоводства была следствием специфических исторических условий, когда местное армянское население было лишено возможности использования ближайших пастбищных участков ввиду их неравномерного распределения между сельскими обществами, а порой и насильственного захвата. Эти данные убедительно показывают, что учет одних лишь природно-хозяйственных условий, способствовавших сложению той или иной формы скотоводства, без анализа конкретных исторических (политических) условий явно недостаточен, так как последние играли нередко решающую роль в этом процессе.

В ряде нагорных районов Восточной Армении (некогорые селения Вайоц-дзора, Сюника, Котайка, Тавуша и др.) также практиковалась оседлая форма скотоводства, о чем свидетельствуют литературные и полевые материалы. Крестьяне сел Ластан, Вареван, Кодулар, Покр Арагял, Кулалис (Джавахк); Таштун, Ванк, Мазра, (ныне Барцраван), Арцваник, Уз и др. (Сюник); горных селений Арцаха и Котайка[44] практиковали круглогодичное содержание всех видов скота на присельских пастбищах. Указанные селения в физико-

[42] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка № 8, стр. 30—31; папка № 16, стр. 48—49 и др. АОЭ.

[43] Исследователи пастбищ Восточной Армении отмечали, что «многие селения, лежащие недалеко от пастбищ, не могли пользоваться ими за установленную казною плату, потому что курды и чобанкиринцы занимали их насильственно» (*А. Л. Калантар*, указ. раб., стр. 133). С. П. Зелинский также отмечал, что большинство пастбищ Ширака «состоят не в пользовании местных жителей, а курдов и чобанкиринцев, жителей других уездов, что составляет вопиющую несправедливость в отношении местных жителей, которые нисколько не уступают курдам и чобанкиринцам в занятии скотоводством» (указ. раб., стр. 29). По сообщениям информаторов, крестьяне ряда селений Апарана и горных частей Ширака неоднократно обращались в управление государственных имуществ по вопросу об урегулировании порядка пользования пастбищами. По-видимому, эти и многие другие обращения сыграли не последнюю роль в организации обследования состояния пастбищ Закавказья, имевшего место в 80—90-х гг. XIX в.

[44] См. там же, стр. 87; *М. А. Скиницкий*, указ. раб., стр. 38; *Н. А. Абелов*, Экон. быт гос. крестьян Елисаветпольского уезда Елисаветпольской губернии, МИЭБГКЗК, т. IV, стр. 91; *А. Г. Деконский*, Экон. быт гос. крестьян в Шушинском и Джебраильском уездах Елисаветпольской губернии. Там же, стр. 350—351 и др.

ծուխ—пуидж, *ցուխ*—пух)[54]; отдельные части туловища баранов красили в зеленый, синий и красный цвета; втыкали в рога яблоки, груши, предназначенные для чабаиов и т. д. Для пастухов готовили подарки—одежду, кушанье, а на присельских пастбищах, там, где производился припуск баранов, устраивались пиршества, в которых принимали участие все—и взрослые и дети.

В случку вступали самки в возрасте полутора лет, которые к двум годам становились матками[55]. Окот приурочивался новсеместно к весне, с тем, чтобы к этому времени иметь достаточный пастбищный корм.

Жители теплых местностей производили случку двумя-тремя неделями раньше жителей холодных местностей. В случку вступали двух-, трехлетние бараны и годовалые козлы (такя). Обычно из приплода данного года часть животных оставляли на племя. Чабаны по внешним признакам определяли достоинства и недостатки животных, оставленных на племя. Выбора овцематок не производилось — какие вырастали, таких и держали. Когда оставляли на племя, то предпочитали барана крупного, с крепкими, толстыми и высокими ногами, широкой грудью, правильно закрученными рогами. Остальных же холостили и откармливали на мясо[56].

---

[54] Шерстяные нитки и орудия обработки шерсти (чесалка, веретено и др.) широко употреблялись в быту армян в качестве амулетов (см. *Г. Ф. Чурсин*, Амулеты и талисманы..., стр. 220—221). Это особенно наглядно видно в обрядах по «связыванию» пастей волка, получивших в прошлом широкое распространение. Чтобы потерянную скотину спасти от зубов хищных зверей, хозяин скота обращался к знахарке, которая умела «заколдовать» зверя. Существовало множество способов «завязывания» пастей волка, наиболее распространенными из которых были: топор вкладывали в чесалку лезвием вниз, на обыкновенной шерстяной нитке делали семь узелков, ножницы перевязывали шерстяной ниткой, раскладной нож 3 раза перевязывали шерстяной ниткой и т. д. Обычно при этом обязательно читали молитву, которая так и называлась—молитва по «связыванию» пастей волка. Молитвы эти передавались из поколения в поколение. Смысл их состоял в том, чтобы при встрече с заблудившимся животным зверь лишился бы языка, ослеп, оглох, а животное осталось бы целым и невредимым (см. например, *Ազգագրական հանդես*, кн. X, стр. 243-244). В некоторых молитвах упоминали и клички заблудившихся животных и местность, где приблизительно должно было находиться данное животное: конкретность, по мнению крестьян, была особенно важна, чтобы именно их скот не подвергся бы порче. Перечисленные предметы были выбраны не случайно. Брали, как правило, железный предмет, «которого,—как писал Г. Ф. Чурсин,—боятся злые силы» (народ верил, что зверь сам редко находит животное, его приводит к нему черт, который всегда старается вредить человеку) и обязательно острый (топор, нож, ножницы, кинжал и др.), а также шерстяные нитки и орудия по обработке шерсти, чтобы одолеть эти силы. Многие информаторы с уверенностью сообщали, что если заколдовать волка, то потерявшаяся скотина останется невредимой. Было множество случаев, когда потерявшаяся скотина была разодрана зверьми, однако существовал целый ряд способов оправдания таких случаев. Так, у жителей с. Ангехакот (Сюник) было поверье, согласно которому, если волк на своем пути семь раз перейдет речку, то магическая сила молитвы и совершенного обряда исчезнет, и тогда волк может погубить скотину (*Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка № 4, стр. 25, ЛОЭ). В других местах объясняли тем, что запоздали со «связыванием» пастей волка и т. д. Словом, существовал ряд приемов, которые укрепляли в сознании народа веру в магическую силу обрядов и достаточен был один счастливый случай, чтобы еще больше уверовать в действие обрядов по «связыванию» пастей волка.

По местному обычаю, после нахождения потерявшегося скота «развязывали» пасть волка (развязывали узелки, снимали топор из чесалки, вынимали кинжал из ножен и т. д.), в противном случае волки якобы могли подохнуть с голоду, что считалось предосудительным.

Аналогичные материалы засвидетельствованы у многих других народов—грузин, азербайджанцев, ахбазов (см. СМОМПК, вып. 18, 1894, стр. 247; *М. Д. Рчеулишвили*, К истории овцеводства Грузии, стр. 12), румын, албанцев, черногорцев (*И. Влздуциу*, Отгонное скотоводство в Цара Бырсей в XIX—начале XX в., рукопись хранится в архиве кафедры этнографии Исторического факультета МГУ, стр. 214—215), которые использовали почти те же предметы, что и армяне—чесалку, нож, ножницы, шерстяные нитки и др.

Описанные обряды, несомненно, связаны с первобытной магией и своими корнями уходят в глубокую древность.

[55] В армянских селениях при пуске баранов в стадо овец маленьких девочек сажали на баранов, чтобы овцы больше окотились самками. Крестьяне, как правило, следили за качеством приплода того или иного барана и, если замечали, что от одного и того же барана бывает больше самцов, то их холостили и откармливали на мясо. Интересны материалы, записанные в с. Хачик (Ваноц-дзор). При пуске баранов внимательно следили за тем, какая овца первой вступала в случку, и по ее масти делали прогнозы на год. Если таковой оказывалась овца темной масти, то год должен был быть «черным», т. е. «неблагоприятным» (а по словам других информаторов, «бесснежным»); если светлой—то год должен был быть «снежным»; а если красной—то «красным», урожайным (*Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка № 10, стр. 12, ЛОЭ).

[56] Холощение крупного и мелкого рогатого скота производилось за особую плату (обычно денежную) отдельными умельцами. Холощение мелкого скота производилось в конце первого года. Один из пастухов удер-

В конце октября, когда наступали холода, овец и баранов почью загоняли в овчарни. В этот период баранов подкармливали сильными кормами — ячменем, викой, чтобы в случный период их производительность была высокой. В стаде овцематок баранов держали вплоть до начала окота, затем их отделяли и смешивали со стадом валухов или держали отдельно.

* * *

Рассмотренные материалы приводят к выводу, что несмотря на наличие многих общих черт в системе ведения скотоводства, горный и долинный подтипы оседлого скотоводства характеризовались отличительными чертами, дающими основание для их выделения. Если в горных районах основным тормозом в развитии скотоводства было отсутствие достаточного количества зимних кормовых запасов для длительного стойлового содержания скота, то в зоне оседлого скотоводства долинного подтипа таковым было отсутствие достаточных пространств для летнего выпаса скота.

Оба эти подтипа засвидетельствованы и для таких районов Закавказья, как Колхида и Картли (в Грузии), Куринская низменность (в Азербайджане) и др.[57] В ряде азербайджанских селений Восточной Армении был выработан горный подтип оседлого скотоводства с характерным круглогодичным содержанием всех видов скота на ближайших присельских пастбищах и в самих селениях (как например, в сс. Тери, Кешбак, Джули, Чрахлу, Тари и др.[58]). Л. В. Парвицкий также отмечал, что «жители армянского села Пор и ряда татарских селений не пользовались казенными эйлагами, вследствие значительных пространств надельной земли, свои стада выпасали на общественных выгонах»[59].

В связи с изучением оседлой формы скотоводства большой интерес представляет выявление особенностей исторического развития данной формы на интересующем нас территории. В статье «К изучению форм скотоводства у народов Закавказья»[60] мы, на основе сравнительного изучения археологических и этнографических материалов, а также имеющихся исследований, довольно подробно остановились на этих особенностях. Поэтому здесь ограничимся лишь сделанными выводами.

Скотоводство, зародившееся на Армянском нагорье в условиях оседлой жизни уже в эпоху неолита, было связано с земледелием. В последующие периоды оседлое скотоводство населения равнинных областей (Араратская долина и др.) продолжало медленно развиваться вместе с развитием земледельческого хозяйства. В условиях оседлости возможности увеличения поголовья скота были ограничены кормовыми условиями. Расширение же пастбищ лимитировалось условиями оседлой жизни, а увеличение заготовок кормов при сравнительно неразвитой земледельческой культуре было невозможно. Дальнейшее развитие скотоводства в Араратской долине зависело, прежде всего, от развития земледелия. Поэтому в течение определенного периода (по-видимому, II тыс. до н. э.) скотоводство развивалось здесь сравнительно медленными темпами, в то время как в районах, где перешли к отгонной форме скотоводства, создались благоприятные возможности для бурного его развития.

Наступление этапа позднебронзовой индустрии, а затем и эпохи широкого освоения железа (конец II—первая половина I тыс. до н. э.)[61] предопределило дальнейшее развитие земледельческой техники и всей культуры земледелия, что создало необходимые условия для увеличения поголовья скота, так как стало возможно значительно большее накопление кормовых запасов. Поэтому скотоводство жителей Араратской долины достигло в эту эпоху значительных размеров, о чем говорит как расширение ассортимента глиняных сосудов, использовавшихся в молочном хозяйстве, так и развитие ремесел, связанных со скотоводст-

---

живал восьмимесячного барашка, а другой раздавливал семенной канал, а семенники вталкивал в желудок и перевязывал мошонку. Животное в первое время было вялым, неохотно принимало пищу, но быстро поправлялось. Холощение бычков производилось в двухлетнем возрасте тем же способом, с той лишь разницей, что последних перед холощением валили на землю и крепко связывали ноги. Быков-производителей пускали в стадо коров с мая и держали в нем вплоть до перевода на стойловое содержание; и хотя случка крупного рогатого скота была вольная, все же и она приурочивалась к весеннему периоду—периоду, наиболее удобному, с хозяйственной точки зрения, для получения приплода.

[57] См. «Народы Кавказа», ч. II, стр. 71—74, 250—254; *П. В. Коллиевский*, Экон. быт гос. крестьян северной части Кубинского уезда Бакинской губернии, МИЭБГКЗК, т. 4, стр. 329—362; *Л. Л. Калантар*, Состояние скотоводства на Кавказе (раздел «Материалы по Бакинской губернии») и др.

[58] Все в пределах Вайоц-дзора. *Ю. П. Мкртчян*, Полевые этнографические материалы, папка № 11, стр. 56, АОЭ.

[59] *А. В. Парвицкий*, Экон. быт гос. крестьян северо-западной части Шарура и восточной части Даралагяза.., стр. 132.

[60] См. «Хозяйство и материальная культура народов Кавказа», М., 1971.

[61] По периодизации А. А. Мартиросяна (см. его работу—Армения в эпоху бронзы.., стр. 81—269).

вом. как-то: ткачество, кожевенное дело и др.[62] Таким образом, мы видим, что основы интенсивного ведения скотоводческого хозяйства в Араратской равнине были заложены уже задолго до I тыс. до н. э., и здесь уже в то время сложилась форма скотоводства, весьма близкая к той, которую мы встречаем в Араратской равнине во второй половине XIX—начале XX вв. В этом отношении значительный интерес для нас представляют выводы грузинского археолога Г. Лордкипанидзе относительно скотоводства Античной Колхиды. Автор на основе анализа большого фактического материала приходит к выводу, что «уже с эпохи раннего металла в Колхидской низменности скотоводство носит ярко выраженный оседлый характер. В стаде преобладает крупный рогатый скот..., а мелкий рогатый скот почти не разводили». И далее подчеркивает, что состав стада сложился в Колхиде «еще в эпоху энеолита и не изменился... на протяжении веков. Данная тенденция, обусловленная ярко выраженным земледельческим укладом хозяйства, сохраняется и в наши дни»[63]. Эти данные показывают, что скотоводческое хозяйство Араратской равнины и Колхидской низменности характеризовалось приблизительно сходными чертами, обусловленными земледельческим укладом всего хозяйства.

[62] См. там же, стр. 181—182, 292.

[63] *Г. А. Лордкипанидзе.* Животноводство и промыслы Античной Колхиды, «Советская археология», № 1, 1967, стр. 28—30.

Очевидно, и в наиболее высокогорных районах Армении, расположенных в зоне альпийских и субальпийских лугов (некоторые части Гехаркуника, Арагацотна, Ширака и др.), также имелись все условия для ведения оседлой формы скотоводства. Этнографические материалы показывают, что в селениях, расположенных в смежности с летними пастбищами, не представляло затруднений либо пригонять скот для дойки в селение, либо дояркам подниматься к месту доения[64]. Выяснению этого вопроса будет способствовать детальное изучение циклопических крепостей, обнаруженных в различных частях Восточной Армении (Тавуш, Гехаркуник, Араратская долина, Ширак, Сюник и др.). В настоящее время группа научных сотрудников Института археологии и этнографии АН Армянской ССР (С. А. Есаян, Г. А. Мкаелян и др.) ведет разведочные археологические работы по выявлению и изучению указанных крепостей.[65] Остатки многочисленных городищ, укрепленных валами, помимо всего прочего, указывают на прочную оседлость, и результаты их археологического изучения могут пролить свет на многие стороны хозяйственной жизни населения того периода.

[64] См. настоящую работу, стр. 39—40.

[65] См. Պ. Հ. Իշխանյան, *Սեանի ավազանի վիճակային ամրոցները, «Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները», պրակ I, Եր., 1968.*

ГЛАВА ТРЕТЬЯ

ОТГОННАЯ ФОРМА СКОТОВОДСТВА

Отгонная форма скотоводства была наиболее распространенной у армян различных областей. Основными центрами отгонного скотоводства были Сюник, Арцах, Лори, Тавуш, Вайоц-дзор, Ширак, Гехаркуник, Джавахк, Арагацотн, за исключением наиболее высокогорных их частей. Этнографическое изучение позволяет выявить специфику его в каждом из этих районов, которая проявляется прежде всего в производственном быту, масштабах хозяйства, основных чертах скотоводческой культуры.

Историко-этнографические районы Ширак, Гехаркуник, часть Джавахка в природно-климатическом отношении сходны. Рельеф здесь менее изрезан и средняя приподнятость поверхности, лишенной лесной растительности, составляет более 1500 м[1]. Климат резко континентальный, с суровой и долгой зимой и прохладным летом. Значительные пространства в этих районах были издревле отведены под пашни и сенокосы. Возвышенные же части использовались в качестве пастбищ.

Другая группа районов значительно отличается от вышеперечисленных своими природными условиями. Сюник, Арцах, Тавуш, Вайоц-дзор, Лори при всем многообразии местных условий характеризуются рядом общих черт. Это, как правило, сильно изрезанные ущельями и долинами горные области, средняя высота которых достигает от 1400—1700 до 2000 м и более (Сюник, Арцах)[2]. Климатические условия указанных районов более мягкие по сравнению с предыдущей группой: лето здесь прохладное, зима не очень холодная. Наличие леса в ряде частей Тавуша, Лори, Сюника и частично Вайоц-дзора и Арцаха значительно смягчает климат[3]. Наличие больших пространств горных пастбищ (около 21% всей площади Тавуша и Сюника[4]) обусловило существование развитого скотоводческого хозяйства, основанного на использовании сезонных пастбищ в разные периоды года.

Во всех указанных районах наиболее рациональное использование земель заключалось в сочетании земледелия со скотоводством[5]. Почвенные условия не позволяли заниматься земледелием без применения большого числа рабочего скота. Да и одно земледелие не приносило большого дохода ввиду низкой техники, а также неблагоприятных климатических условий (засуха, сильные ветры, ливневые дожди и особенно градобитие в таких районах, как Тавуш, Лори, Арцах, Вайоц-дзор и др.[6]).

Там, где позволяли местные условия, насе-

[1] См. *А. Б. Багдасарян*, Климат Армянской ССР, стр. 85—86; Атлас Армянской ССР, стр. 56.

[2] См. Атлас Армянской ССР, стр. 32. Исследователи считают Сюник наиболее изрезанным районом не только Армении, но и всего Закавказья (см. *А. Б. Багдасарян*, указ. раб., стр. 131[1]; *«Հայկական ՍՍՀ ֆիզիկական աշխարհագրություն», եր., 1971*, стр. 394—422).

[3] Так, около 46—47% всей территории Тавуша покрыто лесом (*Л. А. Мигакьян*, Растительность Армянской ССР, М., 1940, стр. 92).

[4] См. там же, стр. 92 и сл.; «Армянская ССР», М., 1955, стр. 230.

[5] См. *А. Д. Ерицов*, Экон. быт гос. крестьян Казахского уезда...; *С. П. Зелинский*, Экон. быт. гос. крестьян п Шорагяле..., стр. 4—45; *А. А. Калантар*, Состояние скотоводства на Кавказе, стр. 83—84, 87—91, 97, 111—118, 128—133; *Х. А. Вермишев*, Экон. быт гос. крестьян в Ахалцихском и Ахалкалакском уездах..., стр. 124—127; *А. Г. Деконский*, Экон. быт гос. крестьян в Западной части Шаруро-Даралагязского уезда..., стр. 652—654; *А. В. Парвицкий*, Экон. быт гос. крестьян северо-восточной части Новобаязетского уезда..., стр. 44—46 и др.

[6] Так, в «Обозрении Российских владений за Кавказом» (ч. I, Спб., 1836, стр. 219) говорится, что «в некоторых местах, особенно близ сел. Карвансарая (ныне г. Иджеван.—*Ю. М.*), случается часто град, который иногда совершенно уничтожает труды земледельцев». См. также *А. Тер-Маркаров*, указ. раб., стр. 109

ление занималось также садоводством, виноградарством, шелководством, огородничеством, пчеловодством, но все это за небольшим исключением «в размерах собственного потребления»[7]. Разнообразие природных условий обусловило и разнообразие культивируемых растений. Так, если в ряде высокогорных районов (Арагацотн, часть Ширака и др.) сеяли только яровой хлеб, то в Сюнике, Вайоц-дзоре и Тавуше сеяли и озимую пшеницу; в селениях Гехаркуника сеяли исключительно ячмень, поскольку пшеница при низкой температуре лета и его непродолжительности не дозревала.

Известная специализация видов разводимых животных также явственно прослеживается на материалах XIX в. Если в низменных частях Тавуша, Сюника и других держали сравнительно значительное количество буйволов и буйволиц, то в Шираке, Арагацотне и Гехаркунике буйволиц держали лишь наиболее состоятельные хозяйства. Здесь, по выражению информаторов, содержание буйволиц и буйволов было «роскошью», которую могли себе позволить лишь редкие хозяйства. Для получения молока содержали другие виды скота, а для приплода их было невыгодно держать, ибо их кормление и выращивание приплода обходилось дорого, почему крестьяне и предпочитали покупать буйволов из таких мест, где выращивание и их содержание обходилось сравнительно дешевле[8].

По сравнению с районами оседлого скотоводства (особенно долинного подтипа), в зоне отгонного скотоводства держали значительно больше мелкого рогатого скота, что объясняется, главным образом, более обеспеченной кормовой базой.

ГОДОВОЙ СКОТОВОДЧЕСКИЙ ЦИКЛ

Зимнее содержание скота. Разнообразие природно-климатических условий наложило отпечаток и на характер зимнего содержания скота в различных историко-этнографических районах Восточной Армении. Характернейшей особенностью зимнего содержания всех видов скота в селениях Ширака, Гехаркуника и Ара-

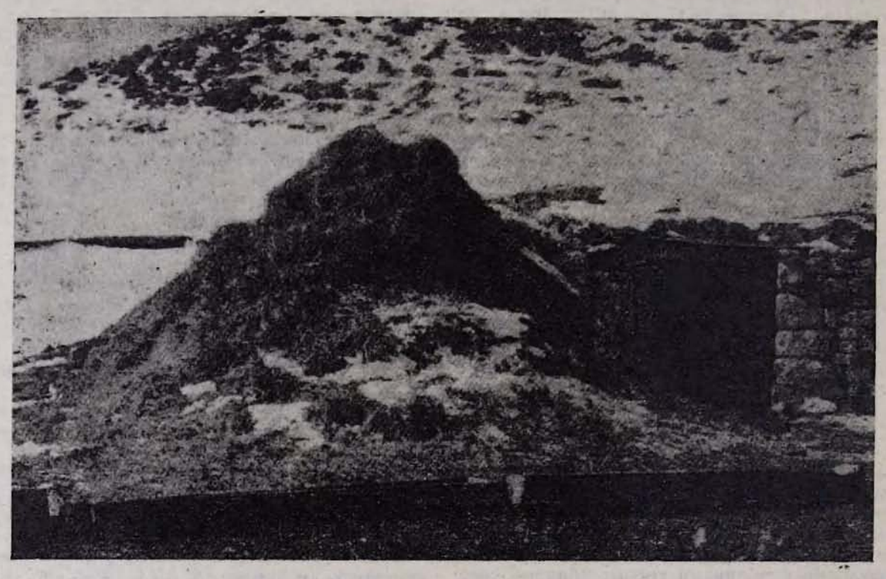

Рис. 7. Овчарня XIX в. Зимовник сел. Дзорагех Туманянского района Арм. ССР.

[7] «Кавказское сельское хозяйство», № 68, 1895.

[8] А. Г. Деконский писал, что во всем Вайоцдзоре буйволов разводили в одном только армянском селении Кешишкент (ныне пос. Ехегнадзор), в остальных же селениях в качестве рабочего скота использовались волы (указ. раб., стр. 690); см. также *А. А. Калантар*, Состояние скотоводства на Кавказе, стр. 112.

гаютна было содержание их в скотных помещениях, непосредственно примыкавших к жилой части. Комплекс жилых и хозяйственных построек за небольшим исключением совпадал с вышеописанным[9].

Совершенно иную картину видим в селениях Тавуша, Лори, Сюника и, частично, Арцаха и Вайоц-дзора. Здесь жилые помещения и хозяйственные постройки были расположены отдельно друг от друга, а если и строились они вместе, то обязательно с отдельным входом. Скотные помещения нередко строились вдали от селения, на расстоянии 3—10 км, либо в пределах наделов, либо на арендованных участках[10]. Поэтому в этих районах, в отличие от предыдущих, зимой скот (крупный и мелкий рогатый) содержался не только в селениях, но и в зимовниках (ձմեռանոց—дзмераноц), удаленных от села, где возводили жилые и хозяйственные постройки, достаточно теплые, чтобы содержать скот и самим жить в течение всего зимнего периода. Материалы, собранные в различных частях Тавуша, Вайоцдзора, Лори, Сюника и Арцаха, свидетельствуют о значительной распространенности практики содержания скота в зимовниках, удаленных от села, что указывает на большое хозяйственное значение их для местного скотоводства[11].

В распоряжении жителей большинства селений Тавуша, Лори и других было по несколько зимовников. Так, крестьяне с. Котнгех имели следующие зимовники—Гашхатала, Кнавер, Таналах, Амирхананц тнер; крестьяне с. Кохб—Гнаси кар, Порнаки гомер, Гамши гомер, Тандзут, Авака бнна, Ахинс, Бахадур, Бовер; крестьяне с. Калача—Чамчаанд, Салерк, Козман; крестьяне с. Берд—Тандзут, Могос, Аваки Бнна, Дурналу, Эрац тала; крестьяне с. Кргн—Мехрао тала, Гозлук, Неркнена; крестьяне с. Бзовдал—Хотарка комер, Ибрхалу комер; крестьяне с. Дсех—Ацут, Ахегн, Хндзорохсн, Крватех, Салкут, Бематала, Матнанц урт, Пркн тала, Кегут тала; крестьяне с. Гамзачиман—Цахкот урт, Ача-джур, Агрн урт, Ахрн зоман; крестьяне с. Дзорагех—Неркин Шбхоч, Бернн Шбхоч, Гераннер; крестьяне с. Лернапат—Гара Чобан, Урут, Ача юрт; крестьяне с. Ваагин—Мурадханлу, Заманлу, Хотатех; крестьяне с. Кишлаг—Джафари комер, Шлеркут, Айларбек, Погсн комер и др.[12].

Аналогичные материалы засвидетельствованы в большинстве селений Сюника и части Джавахка и Вайоц-дзора[13]. Эти данные подтверждаются сведениями, содержащимися в литературе. А. А. Калантар, А. Д. Ерицов, Н. А. Абелов, Г. Осипов и другие[14] указывали на практику использования зимовников, расположенных поблизости от деревни, в селениях перечисленных районов. С. П. Зелинский и Н. А. Абелов отмечали, что в зимовниках, обычно в защищенных местах, обращенных к солнцу, возводили скотные помещения[15].

Южные склоны окружающих оз. Севаи гор (արևգամիր—арегунн) были пригодны для выпаса мелкого скота в малоснежную зиму. Поэтому многие сельские общества арендовали эти зимние пастбищные участки за подесятинную плату и строили на них зимовники, использовавшиеся в течение многих лет. К их числу относились сельские общества сс. Чибухлу (ныне Цовагюх), Ахта (г. Раздан), Шайриз (Гехамаван), Карвансара (Атарбекян), Ддмашен, Ридамал (пос. Джрарат), Цахкунк, Басаргечар (пос. Варденис), Еранос, Гезалдара (Варденик), Золахач (Золакар), Кулали (Кармир гюх), Перкни Каран луг (н. Мартуни) и др.[16] Зимовники крестьян некоторых из этих сельских обществ были расположены в пределах наделов (Цовагюх, Варденик, Еранос, Кармир гюх) и находились в общественном пользовании; крестьяне же остальных селений пользовались зимовниками, расположенными на арендованных участках. А. В. Парвицкий в своей работе рассказывает об условиях аренды зимних пастбищ жителями селений Ддмашен, Джрарат, Цахкунк и др.[17] Эти данные свидетельствуют о значительной распространенности практики содержания скота в удаленных от селений зимовниках, способы использования которых в каждом из этих районов были многообразны. Если

---

[9] См. предыдущую главу, стр. 30—32.

[10] См. *Н. А. Абелов*, указ. раб., стр. 19; *А. Д. Брицов*, указ. раб., стр. 141 и сл.; *С. П. Зелинский*. Экон. быт гос. крестьян Зангезурского уезда..., стр. 17. В фондах ЦГИА имеются многочисленные материалы об использовании зимовников в указанных районах (см. ф. 130, оп. I, д. 77, лл. 9—10, 12, 25—35, 57—66 и др.).

[11] См. *Ю. Н. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папки № 1, 2, 3, 4, 5, 10, 14 и др., АОЭ.

[12] См. там же, папка № 7, стр. 19, 23, 36—37, 51, 71—72 и др.

[13] См. там же, папка № 4, стр. 31—35; папка № 12, стр. 27—28 и др.

[14] См. *А. А. Калантар*, Состояние скотоводства на Кавказе, стр. 76, 89—90; *А. Д. Ерицов*, указ. раб., стр. 139; *Н. А. Абелов*, указ. раб., стр. 19—40; *Г. Осипов*, указ. раб., стр. 103, *С. П. Зелинский*, Экон. быт гос. крестьян в Зангезурском уезде..., стр. 17.

[15] См. *Н. А. Абелов*, указ. раб., стр. 91; *С. П. Зелинский*, указ. раб., стр. 17.

[16] См. *Ю. Н. Мкртумян*, Полевые материалы, папка № 2, стр. 31 и сл., АОЭ.

[17] См. *А. В. Парвицкий*, Экон. быт гос. крестьян северо-восточной части Новобаязетского уезда ..., стр. 30—31, 66—67; *его же*, Экон. быт гос. крестьян юго-западной части Новобаязетского уезда..., стр. 351—352.

в селениях Тавуша, Лори, Сюника зимовники предназначались для содержания как крупного, так и мелкого рогатого скота, то в селениях Гехаркуника и, частично, Вайоц-дзора—исключительно для мелкого рогатого скота. Указанные два типа зимовников имели различное хозяйственное значение для нужд местного скотоводства, вследствие чего и их влияние на быт населения также было различным.

В зимовниках Тавуша, Лори, Сюника и других крестьяне возводили различные постройки для крупного и мелкого рогатого скота, рядом с которыми строили помещение для людей. Скотные помещения строились по образцу тех, которые возводились в селениях. Помещения для крупного скота были выложены каменными плитами и имели небольшой скат для стока жижи; что же касается овчарен, то последние были ниже и проще хлевов, снаружи нередко напоминали земляные кучи. Жилые помещения были возведены из камней, имели деревянное перекрытие, а внутри были устроены камин (բուխարի—бухари) и дощатые нары (թախտ—тахт). Зимой здесь жила та часть семьи, на обязанности которой было содержание скота.

В тех же зимовниках, где содержали исключительно мелкий рогатый скот (Гехаркуник и др.), возводили лишь овчарни, один из углов которых приспособляли под жилье.[18] В отличие от предыдущих зимовников, здесь жили только мужчины, женщины приходили сюда лишь во время окота овец, так как в этот период за скотом требовался особо тщательный уход.

Летом и осенью в зимовниках заготовляли различные запасы кормов (сено, солома, жмыхи, отходы сельскохозяйственных продуктов и т. д.), которые скармливали скоту в течение всей зимы. В зимовниках корма давали мало: при малоснежной погоде как коров, так и овец пасли на ближайших пастбищных участках в течение нескольких часов (приблизительно с 10 ч. утра до 3—4 ч. дня), а перед загоном в скотные помещения давали немного корма. Овец выпасали даже при глубоком снеге, но таком, чтобы овца могла свободно передвигаться; только в особенно снежные и холодны дни последние получали сено. Поэтому не случайно, что в ряде мест Тавуша, Лори, Сюника и других зимнее стойловое содержание мелкого рогатого скота продолжалось около месяца, а коров—от 4 до 6—7 недель. Что же касается рабочего скота, то почти повсюду его держали в стойках не менее трех-четырех месяцев и как правило, в селениях, а не в зимовниках, что объясняется как стремлением обеспечить наиболее благоприятные условия для его содержания, так и тем обстоятельством, что в зимний период рабочий скот использовался для выполнения различных работ, как-то: доставление дров, перевозка тяжестей на арбах и др. Выпас других видов скота позволял экономить кормовые запасы, которыми с приближением весны усиленно откармливали рабочий скот.

При организации выпаса скота в районе зимовников практиковались некоторые формы взаимопомощи. Группа хозяйств, содержавшая свой скот в одном и том же зимовнике, при выводе его на пастбище составляла общие стада коров, овец и других видов скота, выпас которых поручался отдельным членам данной группы. Вечером каждый из крестьян отделял свой скот от общего стада и, подкормив слегка, загонял в скотные помещения. Такая практика содержания скота в зимовниках позволяла сравнительно незначительными силами организовать надлежащий уход за различными видами скота.

Однако в зимовниках держали скот наиболее состоятельные и большая часть середняцких хозяйств; бедняцкие же хозяйства все виды скота держали в селении, в скотных помещениях, примыкавших к жилой части. Скотное помещение (гом) делилось на несколько отделений, в каждом из которых держали различные виды скота. Но и скот, который содержался в селении, в погожие зимние дни также выпасался на ближайших присельских пастбищах.

Интересно, что жители многих селений Тавуша, Лори, Сюника, Вайоц-дзора, Гехаркуника и других в пределах своих надельных земель имели пещеры, которые вплоть до января (а если климатические условия года благоприятствовали—до более позднего времени) использовались для содержания овец и коз: днем пасли на ближайших пастбищах, а на ночь загоняли в пещеру, где всегда было сухо и тепло. Мягкие горные породы легко поддавались обработке, и владельцы больших стад овец небольшие пещеры превращали в просторные помещения, где помещалась отара в несколько сот голов. Е. А. Лалаян отмечал, что в Вайоц-дзоре есть пещеры, в которых помещается стадо в 500 овец[19]. Эти пещеры получали свои названия от имени тех овцевладельцев, которые содержали в них свой скот. Так,

[18] Некоторые овчарни, построенные еще в прошлом столетии, сохраняются до сих пор. Многие из них назывались по имени тех овцевладельцев, которые их построили и держали в них свой скот, как, например, Минасгом (зимовник села Цовагюх—«Мец Аде»), Казаригом, Аракелигом, Закигом, Бидонгом (зимовник с. Золакар) и др.

[19] См. «Արարատեան հանդես», кн. XI, Тифлис, 1905, стр. 246.

на присельских пастбищах с. Сарухан (Гехаркуник) были известны следующие пещеры: Бабенц Петроси зага, Дарбнол Аветики зага Дарбнол Егиазари зага, Тер-Казаранц зага; на присельских пастбищах крестьян с. Гидеваз (Вайоц-дзора) — Мадои кяхен, Вардазаренц кяхен, Теллини кяхен, Ахпрп кяхен и др[20].

Однако скальные помещения использовались не только для содержания мелкого, но и крупного рогатого скота, а иногда и служили жильем для людей. В этом отношении большой интерес представляет комплекс жилых и хозяйственных построек в ряде мест Сюника, где селения были расположены в труднодоступных ущельях. Классические образцы такого комплекса засвидетельствованы в селении Хндзореск. Здесь не только скотные, но и жилые помещения были выдолблены в скалах. Жители Хндзореска шутили, говоря, что их селение состоит из 3—4-этажных домов. И они были правы. У самой подошвы скалы выдалбливалось помещение, предназначенное для скота. Затем выдалбливалось помещение несколько выше первого, которое отводилось под жилье, и, наконец, еще выше устраивали саманник (*թառ*—тарр), где хранили сено и солому[21]. Эти жилища назывались (*քարե տուն*—керци тун (арм. букв. дом в скале).

В рассматриваемых районах существовали различные способы обеспечения скота водой. В селениях Ширака, Арагацотна, большей части Гехаркуника, где уровень подземных вод был достаточно высок, рыли водоемы (джрхор), там же, где таковые условия отсутствовали, поили скот снеговой водой (сс. Солак, Неркин Ахта, Цахкашен и др.). В преобладающем большинстве селений Тавуша, Лорп, Арпаха, Вайоц-дзора поили скот родниковой или речной водой, независимо от того, где содержали скот, в зимовнике или селении[22].

В лесных районах Тавуша, Арцаха, Сюника, Джавахка и Лори нередко выпасали скот в лесу, где его кормили ветками и молодыми побегами. Особенно часто к этой практике прибегали в годы бескормицы, чтобы спасти скот от гибели[23].

Однако в случае большой нехватки кормов и неблагоприятных климатических условий года многие крупные овцевладельцы Тавуша, Сюника, Вайоц-дзора, Арцаха и Джавахка гнали скот на низменности, где за особую плату арендовали отдельные пастбищные участки. По данным А. Д. Ерицова, жители ряда селений Тавуша—Вериц Агдан, Ачаджур, Ахум, Баганис, Джархеч, Карадаш (ныне с. Севкар), Калача, Котнгех, Кохб, Ревазлу и др.,—арендовали на более или менее продолжительные сроки пастбищные места для зимнего выпаса скота[24]. Материалы, собранные в различных селениях Тавуша, показывают, что чаще всего местные овцеводы перегоняли скот в Караязские степи (на берегу реки Куры), где выпадало сравнительно мало снега и поэтому имелись возможности выпаса скота в зимний период без дополнительной подкормки. Соглашения заключались либо с отдельными богачами, владельцами пастбищных участков, либо с сельскими обществами[25].

А. А. Калантар отмечал, что в Сюнике в 80-х годах XIX в. было «известно множество селений..., где оседлое нагорное население в годы зимней бескормицы перегоняет скот зимой на низменность»[26]. Однако исследователи подчеркивали, что перегон мелкого рогатого скота на низменность имел место «в иные неурожайные годы», а не периодически[27].

---

[20] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка №3, стр. 22; папка №14, стр. 57 и др., ЛОЭ. Интересно отметить, что пещеры, выдолбленные людьми, в отличие от естественных пещер («карайр», «эр» и др.), в Сюнике и Вайоц-дзоре назывались *քյուհ* (кяхн).

[21] Перед входом в саманник («тарр») укреплялась балка и при необходимости подняться в него забрасывали веревку через эту балку и, держась за оба ее конца, поднимались в саманник.

[22] Оригинальный способ подведения родниковой воды к скотному помещению засвидетельствован в гехаркуникском селении Варденик. От родника по всему селению были проведены каналы, от них каждый крестьянин проводил небольшую канаву к своему скотному помещению, в одном из углов которого был поставлен большой каменный приемник (гурр). Вода по этой канаве поступала в приемник и после его заполнения пуск воды прекращали, для чего перекрывали проход из центрального канала. Каналы эти сверху были покрыты каменными плитами и засыпаны сверху землей для предохранения воды от загрязнения. Эту систему подведения воды к скотным помещениям местные жители называли *բիզք* (кизн). В работе А. Тер-Маркарова, посвященной описанию села Гезалдара (ныне Варденик), мы находим прямые указания на существование этой системы в 1893 г. (см. его работу, стр. 112). Автор писал, что здесь были «проведены подземные каналы почти по всему селению».

[23] См. *И. Сегаль*, указ. раб., стр. 142 и сл.

[24] См. *А. Д. Ерицов*, указ. раб., стр. 148.

[25] У части азербайджанцев зимние и летние пастбища были распределены между различными группами (во главе с обабаши). На эти участки сельская община, как таковая, никаких прав не имела, и обабаши, будучи полновластным представителем всей группы, нередко вступал в частные переговоры с отдельными овцевладельцами из других районов и за особую плату допускал выпас чужого скота на подвластном ему пастбищном пространстве.

[26] *А. А. Калантар*, Состояние скотоводства на Кавказе, стр. 2.

[27] См. *М. А. Скибницкий*, указ. раб., стр. 48—51; *Н. Ширакуни*, указ. раб., стр. 188—192; *С. П. Зелинский*, Экон. быт гос. крестьян в Зангезурском уезде..., стр.

Аналогичные материалы засвидетельствованы и в ряде селений Вайоц-дзора (Хачик, Мартирос, Ехегис, Гидеваз и др.) и Джавахка (Гандза, Эштиа, Мец Арагял и др.). Жители первых гнали своих овец на пастбища, расположенные близ г. Нахичевани; жители же Джавахка—на зимние пастбища Яхлиджа, что в пределах нынешнего Сигнахского района Грузинской ССР[28].

По свидетельству армянского историка Мовсеса Каганкатваци, население Сюника и других областей Восточной Армении еще в средневековье практиковало отгон овец на зимние пастбища, расположенные вне пределов страны. Говоря о нашествии гуннов, автор отмечал, что «перейдя на эту сторону Куры и на берега Аракса, (гунны—**Ю. М.**) собрали и увели в плен в свой лагерь не только туземцев, но и из области Араратской и из страны Сюнией пришедшие на зимний корм стада овец и скота»[29], что, по всей видимости, указывает на древние традиции практики отгона мелкого рогатого скота на отдаленные зимние пастбища.

При отгоне скота на отдаленные зимние пастбища сами хозяева, как правило, на эти пастбища не отправлялись, поручив скот наемным пастухам; лишь крупные овцевладельцы посылали вместе с пастухами одного из членов своих семей. Поэтому отгон мелкого рогатого скота на эти пастбища при всей его необходимости в отдельные годы все же не затрагивал многих сторон быта местного населения; этого нельзя сказать об отгоне скота в другие периоды года (весной и летом).

Подытоживая вышеизложенное, можно заключить, что многообразие природно-климатических условий обусловило в значительной степени различные способы зимнего содержания скота у армян различных историко-этнографических районов. В преобладающей части Ширака, Гехаркуника, Арагацотна и Джавахка практиковалось стойловое содержание всех видов скота в самом селении; в селениях же Тавуша, Лори, Сюника, Вайоц-дзора, Арцаха широкое распространение получила практика содержания скота в зимовниках, расположенных в 2—10 км от села. Здесь в зимовниках содержали мелкий и крупный рогатый скот (за исключением рабочего), а также свиней, что намного увеличивало значение зимовников в этих районах. Эта система содержания скота названа нами подтипом «дзмераноц» ввиду большого хозяйственного значения зимовников в годовом скотоводческом цикле, а также их влияния на многие стороны быта местного населения.

В отдельные, неблагоприятные в кормовом отношении, годы жители ряда селений Тавуша, Сюника, Вайоц-дзора, Джавахка и других практиковали отгон мелкого рогатого скота на отдаленные зимние пастбища, расположенные в пределах Грузии и Азербайджана. Однако к нему прибегали лишь немногие хозяйства и не каждый год.

Весеннее содержание скота. В интересующих нас этнографических районах выявлены две основные особенности весеннего содержания скота. Жители Тавуша, Лори, Сюника, Арцаха и других, содержавшие скот в селениях или зимовниках, с наступлением весны ареал выпаса скота здесь значительно расширяли за счет освобождающихся из-под снега новых пастбищных участков. В безлесных районах (Ширак, Гехаркуник, Джавахк и др.) только в марте-апреле переводили скот со стойлового содержания на пастбищное. Выпас скота производился на присельских пастбищах, а также на покосах и паровых землях.

В этот период скот еще подкармливали сухими кормами и лишь с середины или конца апреля прекращали подкормку, так как к этому времени появлялась достаточно высокая трава, удовлетворявшая кормовые потребности скота. Лишь новотельный скот продолжал получать подкормку (ячменную кашу, отходы огородных культур и др.).

Окот и отел происходил либо в селении (Ширак, Гехаркуник, Джавахк и др.), либо в зимовнике (Тавуш, Арцах, Лори, Сюник и др.). В этот период работа пастухов особенно осложнялась, поэтому в тех местах, где овец и коров содержали в зимовниках, на подмогу к пастухам поднимались свободные от полевых работ члены семьи. Уход за новорожденными ягнятами и телятами в указанных селениях, за небольшим исключением, аналогичен описанному, здесь лишь отметим, что особенность заключалась в том, что в районах отгонного скотоводства уже в этот период начинали подготовку к перегону скота на горные пастбища. Она заключалась в том, чтобы хорошенько подкормить исхудалый за зиму скот и приучить молодняк к этому перегону. Новорожденных ягнят уже по истечении недели приучали к подножному корму, выпасая в первое время на ближайших пастбищах, затем увеличивали маршруты перегона. С мая маток доили, а ягнят выводили на пастбища отдельной отарой.

Несколько своеобразная практика весен-

98—99; *Ю. И. Мкртумян,* Полевые этнографические материалы, папка № 6, стр. 25—30 и др., АОЭ.

[28] См. *Ю. И. Мкртумян,* Полевые этнографические материалы, папка №10, стр. 7—8; папка №18, стр. 47, 54 и сл., АОЭ.

[29] *Мовсес Каганкатваци,* История агван, СПб., 1861, стр. 153.

него содержания мелкого рогатого скота сложилась в селениях Арагацотна и в части Ширака (преимущественно территория нынешних Аниийского и Артикского районов). Здесь с наступлением весны большинство овцевладельцев посылало свои скот на ранневесенние пастбища, так называемые *աղուաններ* (агутнер) или *անջրդի հողեր* (анджрди охер) —солончаки, безводные пространства, расположенные в низменных и предгорных частях Араратской долины,—в пределах Аштаракского, Эчмиадзинского и Талинского районов. За определенную плату арагацотнские и ширакские овцевладельцы с начала марта по 15—20 мая нанимали пастбища, выплачивая с головы выпасаемого скота по 5—10 коп. (в зависимости от кормовых условий данного года)[30].

На ранневесенние пастбища, удаленные от селений на несколько десятков километров, вместе с пастухами спускались и сами крестьяне для надлежащего ухода за скотом, особенно за новорожденными ягнятами, так как пастухи, ввиду многочисленности стада, не успевали своевременно присматривать за каждым новорожденным ягненком.

На арендованных участках жители ширакских и апаранских селений, пригнавшие скот, возводили из камня и дерева[31] жилые (*բոլիկ*—колик) и скотные (*գառնանոց*—гарранноц) помещения. Здесь крестьяне практиковали различные формы сотрудничества. Хозяйства, входившие в одну группу, или сообщество, договаривались о совместном строительстве жилых и скотных помещений. Такая кооперация позволяла организовывать уход за скотом сравнительно небольшим числом рабочих рук: обычно от каждой семьи на ранневесенние пастбища отправлялся один или два члена, в зависимости от количества скота[32].

Слабых, а также новорожденных ягнят в первое время держали в ягнятнике. По истечении первых трех-четырех недель овец начинали доить. В благоприятные в кормовом отношении годы, когда овцы давали много молока, ширакские и арагацотнские крестьяне продавали его армянскому населению ближайших селений (Ошакан, Сванджух, Самагар и др.) или же меняли на водку, вино и др. Особенно охотно приобретали здесь сыр из цельного овечьего молока, ценившийся довольно высоко.

Приблизительно в середине мая овец и молодняк нового года пригоняли в селение и пасли на ближайших выгонах и пастбищах, где к тому времени успела подрасти свежая трава. В день два раза скот пригоняли в селение для дойки; в тех же местах, где практиковали одиократное доение (Тавуш, Сюник, Арцах и др.)—скот пригоняли раз в сутки, в полдень. В ряде селений (Сарнахпюр, Гусанагюх и др.) овец доили не в самих селениях, а на некотором отдалении от них, на пригодных для этого ровных местах, известных под названием *բերատեղ* (бератех). От каждой семьи к месту доения шли один-два человека (преимущественно женщины), забрав с собой необходимую посуду: подойник и большую глиняную посуду (*բոլիկ*—бхик), куда вливали надоенное молоко.

Перегон скота на ранневесенние пастбища информаторы объясняли необходимостью обеспечения мелкого рогатого скота достаточным кормом, так как зимние кормовые запасы и присельские пастбища приберегали для крупного рогатого скота. Показательно, что если крупный рогатый скот держали все или почти все домохозяева, то содержание овец в указанных селениях Арагацотна и части Ширака было уже фактически признаком определенного достатка и было под силу только состоятельным хозяйствам. Поэтому с наступлением весны, чтобы овцы не вытоптали молодую траву, обрекая на голод крупный скот, в ряде селений, где присельские кормовые условия были ограничены, сельский сход запрещал пасти овец в пределах наделов. Так, в сс. Сарнахпюр, Ором и других в 80-х годах прошлого столетия было всего несколько крупных овцеводов, которые перегоняли свой скот на ранневесенние пастбища Араратской долины[33]. И не случайно замечание А. А. Калантара, что в селениях Ширака и Арагацотна «зачастую замечается постоянное недовольство между хозяевами, имеющими овец и не имеющими их». И далее: «в с. Согитлю (ныне Сарнахпюр Аниийского района.— Ю. М.) неовцеводы до того недовольны овцеводами, что рады принять на себя какую-нибудь повинность, лишь бы избавиться от их овец и от связанных с их содержанием неприятностей»[34].

Однако не всегда удавалось арендовать

---

[30] См. *А. А. Калантар*, Алагезские казенные летние пастбища..., стр. 105—106; *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка № 8, стр. 2; 15—21; папка № 16, стр. 26—45, АОЭ.

[31] В мае, перед возвращением в свои селения, арагацотнские и ширакские скотоводы деревянные части своих жилищ и ягнятников разбирали и отдавали до следующего года знакомым, живущим в районе этих пастбищ.

[32] Овец начинали доить незадолго до возвращения в свои селения, а изготовлению молочных продуктов в этот короткий период не придавалось большого значения.

[33] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка №8, стр. 14—34, АОЭ.

[34] *А. А. Калантар*, Алагезские казенные летние пастбища..., стр. 143.

необходимые пастбищные участки. А. А. Калантар писал, что аренда ранневесенних пастбищ была связана с рядом трудностей, что «отбивает охоту у крестьян заниматься обширным овцеводством, вследствие чего многие сокращают число овец до такого размера, чтобы можно было их прокормить стойловым кормлением в самих селениях».[35]

Таким образом, видимо, эти два обстоятельства (недостаток кормовых условий и решение сельского схода) и способствовали сложению своеобразной практики отгона мелкого рогатого скота на ранневесенние пастбища.

Итак, почти повсюду у армян в содержании крупного рогатого скота наблюдается много общего. С потеплением погоды и появлением сочной растительности на присельских пастбищах, лугах и паровых полях крупный домашний скот выгоняли на них, независимо от того, содержали их в зимовниках или в самих селениях. Причем дачу зеленого корма увеличивали постепенно, во избежание заболевания скота[36]; рабочий же скот всю весну содержался исключительно на сухом корме.

В содержании же мелкого рогатого скота наблюдается большое разнообразие. В одних частях Восточной Армении (Гехаркуник, большая часть Ширака и др.) практиковалось содержание мелкого рогатого скота на присельских выгонах и пастбищах; в других (Тавуш, Лори, Сюник и другие)—как в районе зимовников, так и на ближайших присельских пастбищных участках и, в третьих (Арагацотн, часть Ширака, прилегающая к горной системе Арагац), практиковали отгон мелкого скота на отдаленные от основных поселений ранневесенние пастбища. Такое разнообразие в системе содержания мелкого рогатого скота объясняется не столько природными условиями, сколько удельным весом этой отрасли скотоводства в хозяйстве населения различных частей Восточной Армении.

Последнюю, третью систему содержания мелкого рогатого скота целесообразно выделить в отдельный подтип отгонного скотоводства—подтип «агутиер», тем более, что и летнее и осеннее содержание скота в этой зоне (Арагацотн, часть Ширака) также отличалось целым рядом особенностей.

Летнее содержание скота. В преобладающем большинстве селений Тавуша, Лори, Гехаркуника, Ширака, Вайоц-дзора, Сюника, Джавахка и Арцаха скот содержался на горных пастбищах, расположенных от основных поселений на сравнительно близком расстоянии. Лишь в исключительных случаях армяне ряда селений Ширака (как, например, Гусаагюх, Азатан и др.) пользовались пастбищами, отстоявшими на расстоянии 20—40 км от села. Литературный материал показывает, что армяне пользовались пастбищами, «расположенными вблизи от их надельных земель» или «в смежности с ними»[37], в то время как многие азербайджанские и курдские скотоводы, пасшие скот на летних пастбищах Восточной Армении, пригоняли скот из местностей, удаленных от летних пастбищ на 100 и более километров[38]. Это обстоятельство, естественно, накладывало известный отпечаток как на саму систему скотоводства, так и на многие стороны быта населения.

Значительные пространства горных пастбищ Восточной Армении составляли государственный фонд и лишь небольшая часть их находилась в частном владении. В первое время после присоединения Восточной Армении к России налог на право пользования пастбищами был расписан не на пастбища, а на поголовье скота. К середине 80-х годов население стали облагать налогом за пользование определенным пространством пастбищ, известным под названием *արոտավարձ* (аротавардз)[39]. При этом следует обратить внимание на два обстоятельства. Первое состоит в том, что пастбищами Восточной Армении, наряду с армянами, пользовались также курды, азер-

---

[35] Там же, стр. 106.

[36] Информаторы сообщали, что ранней весной у коров после пастьбы иногда распухал живот. Эту болезнь в Тавуше называли *ծրեխ* (цицер), в Шираке *շախուրցք* (шахуруцк) или *գեշտախուրցք* (гещуруцк). Способы ее лечения были различны. Обычно пускали кровь или давали пахту. В с. Сарнахпюр корове давали выпить закваску (для приготовления сыра). Однако, наряду с чисто рациональными способами, нередко прибегали и к иррациональным приемам. Так, в с. Калача (Тавуш) туловище коровы обвязывали красной шерстяной ниткой, с тем чтобы исцелить ее от недуга (см. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка № 8, стр. 24; папка № I, стр. 48, АОЭ).

[37] См. *А. В. Парвицкий*, Экон. быт гос. крестьян северо-западной части Шарура и восточной части Дарагязa..., стр. 179; *С. П. Зелинский*, Экон. быт гос. крестьян в Шорагяле..., стр. 26—27; *А. Д. Ерицов*, указ. раб., стр. 124; *И. Григоров*, указ. раб., стр. 106 и сл.; *А. А. Калантар*, Состояние скотоводства на Кавказе, стр. 133; *его же*, Алагезские казенные летние пастбища..., стр. 93; *Ф. Т. Марков*, указ. раб., стр. 66.

[38] См. *И. И. Калугин*, указ. раб., т. I, стр. 195—200; *А. Д. Ерицов*, указ. раб., стр. 124; *А. А. Гласко*, Казенные летние пастбища Тарсачайского и Акстафинского районов Казахского уезда Елисаветпольской губернии, МУКЛЗПИСК, т. 3, стр. 226 и сл; ЦГИА, ф. 130, оп. I, д. 1045, л. 8—9, 22—24, 39, 43—45, 70—72, 261 и др.

[39] «Аротавардз»—арм., от «арот»—пастбище и «вардз»—плата, плата за пастбище. Во многих частях Закавказья этот налог был известен и под названием «сабалахо» (от груз. «балахи»—трава).

байджанцы и грузины различных областей Закавказья. Другая особенность состоит в том, что горные пастбища были неравномерно распределены между сельскими обществами, что самым неблагоприятным образом сказывалось на развитии местного скотоводства. Больше того, сплошь и рядом, как указывали в 80-х годах XIX столетия исследователи пастбищ Восточной Армении, установленного порядка пользования пастбищами не было[40]. Распределение пастбищ нередко не объяснялось никакими хозяйственными соображениями, а было следствием хаоса и беззакония. А. А. Калантар писал, что часто «отношения между селениями и кочевниками обострены и определяются перевесом физической силы одной стороны»[41]. В этих условиях не только замедлялось развитие скотоводческого хозяйства, но и трансформировались формы скотоводства.

Формы пользования пастбищами у армян, по сравнению с соседними курдами и азербайджанцами, отличались целым рядом особенностей. У армян, основой хозяйства которых было земледелие, уже с древнейших времен разделу подлежали лишь пашни и покосы, а пастбища и другие угодья находились в общинном пользовании[42]. Этот обычай практиковался в течение многих столетий и дожил до XX столетия. В 1880-х годах С. П. Зелинский писал, что армяне пользуются пастбищами «нераздельно, свободно и неограничено»[43]. Так же определенно высказался А. А. Калантар, подчеркивая, что «у армян на пастбищах продолжаются те же порядки, которые соблюдаются в селении относительно выгонной земли»[44]. Однако частая смена летовок не была известна в практике армянского крестьянства, что объясняется специфическими условиями жизни на горных пастбищах, на чем мы остановимся несколько ниже. Плата за казенные горные пастбища, находившиеся в распоряжении того или иного сельского общества, распределялась между всеми хозяйствами, пользовавшимися ими, соответственно количеству скота, принадлежавшего каждому из них. Скотоводы имели право свободного выбора отдельных пастбищных участков для выпаса собственного скота без ограничения.

Лишь в исключительных случаях имело место распределение летних пастбищ и летовок, когда отдельные пастбищные участки временно закреплялись за отдельными группами скотовладельцев. Так, в с. Карзах (Джавахк) в последней трети XIX в. практиковался следующий порядок использования летних пастбищ. Все селение территориально делилось на три квартала, принадлежавшие сельскому обществу, три летовки периодически распределялись по жребию между различными кварталами. В этом случае крестьяне каждого квартала должны были пасти свой скот на той летовке, которая досталась им по жребию. По истечении условленного срока вновь бросали жребии. Подобная система использования летних пастбищ сложилась потому, что эти летовки значительно отличались по качеству пастбищного корма, поэтому для каждого хозяйства не было безразлично, где выпасать скот, и во избежание как чрезмерного вытаптывания одних пастбищных участков, так и частых споров по их использованию прибегали к вышеописанной системе их использования. Однако и этот порядок в принципе не расходится с общинной формой пользования пастбищами, столь характерной для армянской деревни.

Для курдов и кочевых азербайджанцев жизненно важные пространства составляли пастбища, и именно они подлежали разделу и закреплению за отдельными группами скотовладельцев. Пастбищные участки в ряде мест ограждались друг от друга бороздами, проводимыми ралом или же кучками камней[45]. Разница, существовавшая между различными народами и даже отдельными группами одного и того же народа в формах пользования пастбищами, являлась результатом своеобразия их хозяйственной и социальной жизни. Так, если азербайджанцы кочевых обществ Чобанкяра, Колубеклю, Ильхкорух и других делили пастбища на отдельные участки и закрепляли их за отдельными группами, то оседлые азербайджанцы, занимавшиеся в широких размерах земледелием, пользовались пастбищами целыми обществами[46]. Здесь отчетливо видно, как форма хозяйства изменяет форму пользования пастбищами, а последняя, в свою очередь, оказывает влияние на характер организуемых сообществ по выпасу скота.

Пастбищный сезон в горах начинался в мае-июне (в зависимости от климатических условий данного горного массива) и продол-

---

[40] См. *А. В. Первицкий*, Экон. быт гос. крестьян северной части Шарура и восточной части Даралагяза..., стр. 128—129; *Ф. Т. Маркоа*, указ. раб., стр. 60. См. также ЦГИА, ф. 130, оп. 1, д. 77, л. 83.

[41] *А. А. Калантар*, Состояние скотоводства на Кавказе, стр. 100—101, 133 и др.

[42] См. *Հայ ժողովրդի պատմություն*, հ. I, Երևան 1963, стр. 272—273.

[43] *С. П. Зелинский*, Экон. быт гос. крестьян в Шараяле..., стр. 16—17.

[44] *А. А. Калантар*, Алагезские казенные летние пастбища..., стр. 90.

[45] См. *А. Г. Деконский*, Экон. быт гос. крестьян в Шушинском и Джебраильском уездах..., стр. 261.

[46] См. *А. А. Калантар*, Алагезские казенные летние пастбища..., стр. 90.

жался в течение трех летних месяцев. Сравнительная близость летних пастбищ обусловила непродолжительность перегона, который обыкновенно занимал одни-два дня. Тем не менее, продвижение по узким горным тропинкам, через быстрые горные реки было сопряжено с большими трудностями, и успех перегона во многом зависел от умелости и опытности пастухов, а также подготовленности стада к перегону[47].

Крестьяне из года в год пользовались одними и теми же пастбищными участками, что способствовало выработке традиционных путей следования на пастбища; рассмотрение этих маршрутов представляет значительный интерес с точки зрения выявления контактов между жителями различных районов и селений. Это тем более важно, что летними пастбищами Восточной Армении пользовались также азербайджанцы, курды, грузины, общение с которыми не могло не привести к некоторым хозяйственно-культурным взаимовлияниям.

Традиционные маршруты перегона скота на летние пастбища Восточной Армении можно разделить на следующие большие категории—маршруты, служившие надобностям жителей одного селения («малые маршруты»); маршруты, служившие надобностям жителей целой группы селений («средние маршруты») и маршруты, служившие надобностям жителей селений нескольких районов («большие» или, как характеризовал М. А. Скибницкий, «магистральные маршруты»)[48]. Малые, средние и магистральные скотопрогонные маршруты засвидетельствованы в различных историко-этнографических районах—Тавуше, Лори, Сюнике, Ширакe, Арагацотне, и др.[49].

Многие армянские селения непосредственно прилегали к горным пастбищам, поэтому их жители пользовались кратчайшими путями, известными только им. Такие маршруты засвидетельствованы нами в сс. Енокаван, Тала, Верин Агдан, Джархеч и других в Тавуше; Хачик, Мартирос, Гндеваз, Ехегис, Кечут и других в Вайоц-дзоре; Личк, Татев, Караундж, Лернашен и других в Сюнике; Лчашен, Еранос, Сарухан, Дзорагех и других в Гехаркунике; Дсех, Одзуи, Дзорагех, Гамзачиман, Бзовдал и других в Лори и т. д.[50] Интересно отметить, что некоторые селения на одну и ту же летовку имели по две и более дорог, и, как правило, одна из них была приспособлена исключительно для вьючного, а другая—колесного транспорта.

Скотопрогонные маршруты второй категории, в отличие от первой, были более или менее хорошо знакомы жителям окрестных селений и, как показывают материалы, в каждом историко-этнографическом районе таких маршрутов было не более двух-трех. Их количество находилось в зависимости от местоположения как пастбищного массива, так и самих селений. В северной и южной частях Тавуша было известно два традиционных скотопрогонных маршрута, по которым жители различных селений перегоняли свой скот на летние пастбища и обратно. Один из них был в пределах нынешнего Шамшадинского района и им пользовались жители селений Берд, Навур, Товуз, Чинчин, Ахум, Неркин-кармир ахпюр и др.[51] Другой—в пределах нынешнего Ноемберянского района, и по нему перегоняли свой скот жители сс. Варана (ныне пос. Ноемберян), Калача, Кохб, Баганис, Арчис, Джуджеван, Кошкотан и др.[52]

Целый ряд ширакских селений—Каракилиса (ныне Ахурик), Мец Сариар, Ортакилиса (Маисян), Дарбанд (Кармракар), Джаджур и др. —для отгона скота на летовку использовали дорогу, проходящую через земли сельских обществ Покр Сариар, Кефли, Гетик. Жители другой группы селений—Дузкепд (пос. Ахуряи), Азатан, Карнут, Тападолак (Аревик) и другие—пользовались дорогой, проходящей через земли жителей с. Чрахли[53].

[47] Составной частью подготовки скота к пастбищному содержанию являлось мечение скота, что вызывалось необходимостью различать свой скот в случае создания общих стад, потери скота и т. д. Формы и способы меток, наносившихся на различные виды скота, были многообразны. Не вдаваясь в детальное изучение их (что выходит за рамки настоящей работы), отметим, что существовали два основных способа нанесения меток—выжиганием (խարում—харум или դամղում—дамгум) и нарезыванием ушей (դրոշմել—трошмел или ականջ անել—нпан анел). Метки эти представляли знаки семейной собственности и в каждом селении отдельные семьи имели формы меток, которые передавались из поколения в поколение. Их сравнительно-типологическое изучение может привести к интересным выводам не только относительно ареалов распространения тех или иных форм меток, но и происхождения и последующего изменения их назначения. В историко-этнографической литературе давно было обращено внимание на важность изучения меток и в ряде случаев были сделаны важные выводы (см., например, *С. Броневский*, Новейшие географические и исторические сведения о Кавказе, ч. II, стр. 229 и сл.; *Ц. Н. Бжания*, указ. раб., стр. 69—77; *В. М. Шамиладзе*, указ. раб., стр. 16 и др.).

[48] См. *М. А. Скибницкий*, указ. раб., стр. 22—26.

[49] Описание всех наиболее крупных скотопрогонных маршрутов Восточной Армении мы находим в трудах, помещенных в МУКЛЭПИСК.

[50] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папки № 1. 10—14, 2—3, 5—6, АОЭ.

[51] См. там же, папка № 1, стр. 2, 16 и др.

[52] См. там же, папка № 1, стр. 20, 32—34; 46.

[53] См. там же, папка № 8, стр. 53—55, 73 и др.

Значительный интерес представляют скотопрогонные маршруты третьей категории, так называемые «магистральные дороги», использовавшиеся скотоводами нескольких районов, нередко отстоящих друг от друга на несколько десятков километров. Это объясняется тем, что чуть ли не половина летних пастбищ Восточной Армении находилась в пользовании азербайджанских скотоводов, ежегодно пригонявших свой скот на летние пастбища Сюника, Тавуша, Лори и другие, и частично грузинских скотоводов (летние пастбища Лори и Ширака).

Традиционный скотопрогонный маршрут, по которому азербайджанские скотоводы перегоняли свой скот на летние пастбища Тавуша, пролегал по почтовой дороге Казах—Узунтала—Карвансара (г. Иджеван)—г. Дилижан, вдоль берега р. Агстев. От нее на различных участках отделялись менее значительные дороги (очень часто совпадавшие со скотопрогонными маршрутами второй категории), ведущие на горные пастбища, расположенные вправо от р. Агстев. П. П. Калугин, описывая этот путь, указывал, что стада находились в пути 5—6 дней[54]. Чабаны, ежегодно прогонявшие скот по одним и тем же маршрутам, заранее знали все места, пригодные для ночевки скота.

По свидетельству А. А. Гласко, помимо этой главной дороги, были и другие: Довехская и Аксибаринская, ведущие на Акстафинские пастбища через земли жителей сс. Аксибара, Баганис и другие (все в пределах нынешнего Поемберанского района), а также Шамшадинская, проходившая из нынешнего Таузского района Азербайджанской ССР на Мургузские пастбища[55] через земли армянских сельских обществ[56].

Аналогичные магистральные скотопрогонные маршруты существовали и в таких историко-этнографических районах, как Сюник, Джавахк, Лори, Арнах и др.[57] Однако дальние перегоны скота практиковали не только скотоводы других губерний Закавказья, но и кочевое и полукочевое население Араратской долины. А. А. Калантар писал, что курды и чобанкярицы Араратской долины пользовались арагацкими пастбищами. Главный путь их пролегал по Апаранской дороге, через земли сс. Аштарак, Кучак, Апаран, Овит и др.[58]

У армян на летовку поднимались пастухи, часть семьи, преимущественно женщины и дети; большинство же населения оставалось в селении для выполнения различных полевых работ. Исследователи отмечали, что армяне «отправляют на эйлагп лишь женщин и караульных, рабочий же люд посещает эилаги лишь в праздничные дни»[59]. По выражению одного информатора, «на летовках оставались лишь те, кто доил скот, и те, кто держал мешочек».[60] От каждой семьи, отправлявшей свой скот на горные пастбища, на летовку поднималась или старшая в семье женщина (*տանտիկին*—тантикин), или же семья одного из братьев, на которого было возложено содержание скота.

Поднимавшиеся на горные пастбища крестьяне перевозили весь свой скарб на вьюках, причем вьючными животными служили не только лошади, ослы и мулы, но иногда и буйволицы и коровы. Там же, где имелись приспособленные для колесного транспорта дороги, широко использовали для перевозки необходимых грузов (утварь молочного хозяйства, постельные принадлежности, запас продовольствия и, в отдельных безлесных районах, некоторый строительный материал) различные типы арб. Пища пастухов во время перегона скота на летние пастбища состояла из испеченного в тонире лаваша или другого хлеба и овечьего сыра. При длительном перегоне пастухи нередко доили овец в небольшую миску и пили молоко.

Достигнув горных пастбищ, где были расположены летовки[61], каждая семья поселялась

---

[54] См. *П. П. Калугин*, указ. раб., стр. 195—200.

[55] Мургузские пастбища представляют собой огромный пастбищный район в южной части Тавуша, где были расположены десятки летних стоянок.

[56] См. *А. А. Гласко*, указ. раб., стр. 226 и сл.

[57] См. *М. А. Сюнецкий*, указ. раб., стр. 22—26; *Х. А. Вермишев*, Экон. быт гос. крестьян в Ахалцихском и Ахалкалакском уездах..., стр. 100—116 и др.

[58] См. *А. А. Калантар*, Алатезские казенные летние пастбища..., стр. 97; *С. П. Зелинский*, Экон. быт гос. крестьян в Шорагяле..., стр. 28. Карту скотопрогонных маршрутов Восточной Армении см. в книге «Естественные кормовые угодия Армянской ССР и пути откочевок скота», Ереван, 1937, стр. 22.

[59] См. *А. А. Калантар*, указ. раб., стр. 98; *А. В. Парвицкий*, Экон. быт гос. крестьян юго-западной части Новобаязетского уезда..., стр. 325—330; *С. П. Зелинский*, указ. раб., стр. 26—27.

[60] *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка №18, стр. 48, АОЭ.

[61] Для понятия «летовка» армянами употреблялись два термина: *ամառանոց* (амаранон), арм., от слова амар—лето, что букв. означает место летовки, и *ար* (сар, арм., букв. гора); причем следует отметить, что под этими понятиями подразумевалось не только собственно поселение, но и обширный район вокруг него. Нередко для понятия «летовка» (в узком смысле) употреблялись также термины неармянского происхождения, как-то: бина, оба, ург и др.

в своем доме. Под летовки отводились обычно ровные и сухие места, защищенные от ветров и имеющие поблизости родники или речку для водопоя скота. В распоряжении жителей многих селений Тавуша, Лори, Арцаха, Вайоц-дзора, Сюника и др. было по несколько летовок, на сравнительно небольшом расстоянии друг от друга[62]. Поднимавшиеся на летовки крестьяне имели свои традиционные места, поэтому не случайно, что названия значительного числа летовок происходят от имени тех скотовладельцев, которые из года в год поселялись на одних и тех же летовках. Так, на летовках с. Шаалн (ныне Ваагни) различали: Кочпанц бина, Вардманц бина, Оапанц бина, Кахапц бина, Кодошаиц бина; на летовках с. Гндеваз (Вайоц-дзор)—Мадон оба, Николи оба, Сакои оба, Торосн оба, Арсенн оба, Киракоси оба, Епокн оба; на летовках с. Хачик (Вайоц-дзор)—Атиенц оба, Тазоенц оба, Габон оба, Авапесепц оба, Гукасанц оба, Сагателепц оба; на летовках с. Чрахлн (Ширак)—Мацои бнна, Газареиц бина, Котаджанц бина, Восканапц бина, Хачосщ бина, Пахлеванаиц бина и др.[63]

На летних пастбищах армяне жили в постоянных помещениях. Типы их варьировали в различных районах, в зависимости от местного материала и строительной техники, но повсюду возводились постоянные жилые и хозяйственные помещения, напоминавшие по своему внешнему виду те комплексы, которые возводились в основных поселениях (рис. 8).

Так, жители Шпрака, Гехаркуника, Джаваха, части Вайоц-дзора и других безлесных зон строили прочные каменные постройки (*ашрф ытй*-сарп тун)[64], с плоской кровлей из

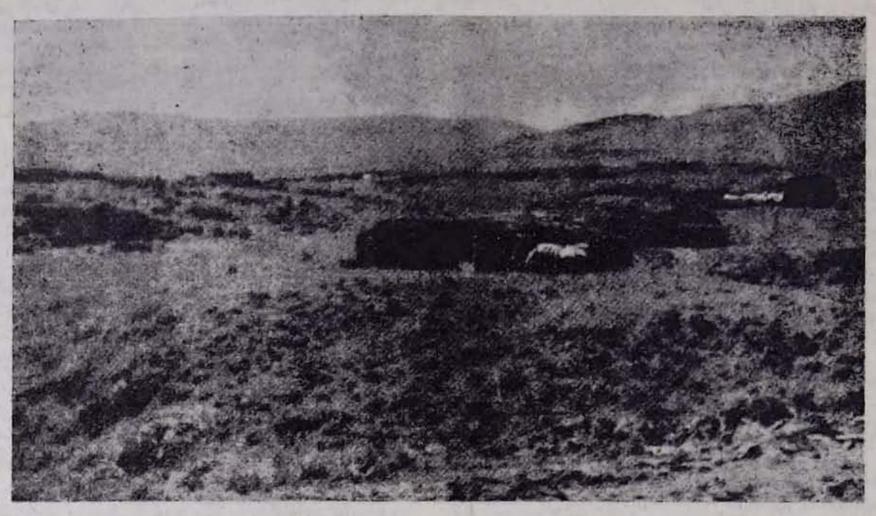

Рис. 8. Общий вид летовки Шадибулаг совхоза Ахта Разданского района, 1963 г.

жердей и, как правило, несколькими отделениями различного назначения. Подробное опи-

[62] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка №14, стр. 56; папка № 8, стр. 78—79, АОЭ.

[63] См. там же, папка № 7, стр. 81—82; папка № 10, стр. 3—4; папка № 14, стр. 56; папка № 8, стр. 78—79.

[64] Жилые помещения, возводившиеся на летовках, назывались по-разному: «сари туп» (Шпрак, Гехаркунпк, Сюник, Лори и др.), «кацаран» (Лори, Тавуш), «ода» (Тавуш), «пон» (Вайоц-дзор), «колик» (Гехаркупик, Вайоц-дзор) и др. Сравнительные данные показывают, что наиболее распространенным из них был «сарптун»—арм. букв. «горный дом» (или «летний дом»). Думается, не случайно армяне большей части Восточной Армении жилые помещения на летовках называли домом («тун»), точно так же, как и жилища в основных поселениях. Это является косвенным свидетельством того, что это были постоянные жилые помещения, использовавшиеся в течение многих лет, в отличие от времянок, для обозначения которых армянами употреблялся целый ряд терминов как собственных, так и взятых у соседей (преимущественно курдов и азербайджанцев)—вран, дагя, алачух, чахмахчибух, чадыр и др.

чание типов летних построек армян Ширака приводится в работе А. А. Калантара, который отмечал, что помещение это в ряде случаев состояло из пяти отделений[62]. Первое — центральное отделение (туи) было предназначено для людей и для изготовления молочных продуктов; второе — «катнох» (молочная) — для отстаивания и хранения молочных продуктов и молока; третье — «ортанох» (телятник) — для содержания телят и новорожденных ягнят и, наконец, четвертое — «агал» (пристроенное перед домом и некрытое сверху огороженное место) — служило для загона крупного рогатого скота на ночь. По описанию А. А. Калантара, существовало еще и отделение («мараи» или «наараи»), предназначенное для хранения готовых молочных продуктов, однако собранные нами материалы, а также данные других источников, показывают, что помещения с пятью отделениями были редкостью в Ширакe. Да и А. А. Калантар писал, что «фактически число отделений нередко бывает и меньше».[66] Интересно отметить, что и ныне на летовках Ширака, Гехаркунika, Джаваxка и других можно встретить вышеописанный тип построек. Молочная и телятник обычно находились справа и слева от жилого отделения, но обязательно с внутренними сообщениями между ними, без дверей. Внутри жилого отделения устраивали сравнительно невысокие нары (1—1,1 м), на которые стелили циновку, войлок и постельные принадлежности. Эти нары служили местом для сидения, столом, а ночью — кроватью.

Другой тип построек мы встречаем на летовках Тавуша, Лори, Ардаха, большей части Сюника и Вайоц-дзора. Здесь благодаря близости леса более широко использовалось дерево при строительстве жилых и хозяйственных помещений, а во многих случаях служило чуть ли не единственным строительным материалом. Эти помещения делились на три части (или отделения): одна — для людей, другая — для хранения молочных продуктов и третья — для телят[67]. В противоположной от входа части ода был устроен камин (бухари), где нагревали молоко и варили обед. Состоятельные хозяйства для содержания телят строили отдельные телятники.

Совершенно иную картину представляли летовки азербайджанцев и курдов, живших в перелвижных войлочных юртах и чадырах, выработанных в условиях кочевого и полукочевого быта. Последние в течение лета несколько раз меняли места своих летовок и уже в силу этого не могли строить на стоянках постоянных каменных или деревянных помещений. На эту особенность указывали в свое время С. П. Зелинский, А. А. Калантар, Ф. Т. Марков, Л. В. Парвицкий и др[65]. Характеризуя летовки различных народов Восточной Армении, С. П. Зелинский писал: «Стоянки (армян. — Ю. М.)... не имеют никакого сходства с юрлами кочевых курдов и татар. Юрды последних обыкновенно состоят из шатров или кара-чадыров (черная палатка), раскинутых у горных ручейков, в прекрасных ущельях, или на неприступных высотах, а стоянки армян... представляют ряд селений с обыкновенными домами для жилья и помещениями для скота, с той лишь разницей, что жизнь в этих влажных селениях проявляется только в летнее время... Поэтому слово «юрд»... надо понимать в смысле летних селений, расположенных в горных открытых местах»[69]

В Восточной Армении известны случаи, когда часть азербайджанского населения, следуя примеру армян, строила на летовках постоянные жилища, как, например, жители с. Шихгаджи (ныне с. Шхарник Талинского района), Гидеваз и другие. И наоборот. На летовках Тавуша, Вайоц-дзора, Сюника и других некоторые армянские семьи жили в передвижных жилищах, наподобие азербайджанских алачухов и лагя[70]. У зажиточных крестьян они

---

[65] См. *А. А. Калантар*, Алагезские казенные летние пастбища..., стр. 100.

[66] Там же.

[67] При строительстве жилого помещения обыкновенно делали площадку (примерно 4 м длиной, 3 м шириной и 0,5 м глубиной) и параллельно стенкам на расстоянии 70—80 см в сторону от них вкапывали в землю столбы, имевшие раздвоение от срубленного сука. Эти четыре столба соединялись поперечными жердями (гераи), промежуток между которыми закрывался тонкими жердями (парда). Затем таким же способом устраивали боковые стенки и, покрыв хворостом, накладывали дерн (чумб) и засыпали землей. Ода был готов. Дверь делали деревянную, в редких случаях дверной проем завешивали паласом.

[68] *С. П. Зелинский*, Экон. быт гос. крестьян в Шорагяле..., стр. 26; *А. А. Калантар*, Алагезские казенные летние пастбища..., стр. 98; *Л. В. Парвицкий*, Экон. быт гос. крестьян юго-западной части Новобаязетского уезда..., стр. 326; *Ф. Т. Марков*, указ. раб., стр. 60—66.

[69] *С. П. Зелинский*, указ. раб., стр. 26.

[70] Времянки типа алачуха или даги легко возводимы, и их каждый год строили сызнова. Место для дагн выбирали ровное, с небольшим скатом. Основным материалом служили жерди диаметром в 2—3 см (около 60—65 штук). Их заостряли с толстых концов и втыкали в землю по кругу, затем верхние концы связывали переплетенными прутками — получалось строение в виде остова чума. Сверху накрывали войлоком, который предохранял людей как от дождя, так и от солнца. Войлок прикрывал только верхнюю часть, а нижняя половина строения прикрывалась ре-

достигали больших размеров. Внутри таких времяяок, как правило, никаких перегородок не ставили, но различали два отделения: переднюю часть занимали жильцы, а заднюю часть служила для хранения молочных продуктов и утварн молочного хозяйства. С одной стороны, налево от входа, привязывали на ночь к вбитым в землю кольям телят, а на противоположной стороне устраивали очаг.

На летних пастбищах скот держали в течение трех летних месяцев. Его группировали по полу и возрасту. Лошадей во многих районах Восточной Армении держали в сгаде крупного рогатого скота, ввиду их немпогочислспности[71]. Мулов и ослов держали отдельно, поскольку они, наряду с лощадьми, использовались для поддержания постоянных связей между селениями и летовками.

Местные скотоводы на летовке производили деление пастбищных участков по их качеству. Лучшие и ближайшие пастбищные места отводились под выпас дойного скота— коров, буйволиц и овец; гулевой же скот выпасали на более отдаленных и худших по качеству участках.

Во избежание вытаптывания отдельных пастбищных участков стравливали их не сразу, а частями: вначале скот пасли в одной части пастбищного массива, через неделю его переводили на другие участки, затем на третьи и т. д.[72]

С раннего утра начинался трудовой день на летовке. Стадо овец выводили на пастбище, а в 7—8 часов утра доили коров и буйволиц. Там, где практиковали двукратное доение овец, первый раз их пригоняли на место дойки в 10—11 часов, а второй раз—в 5—6 часов

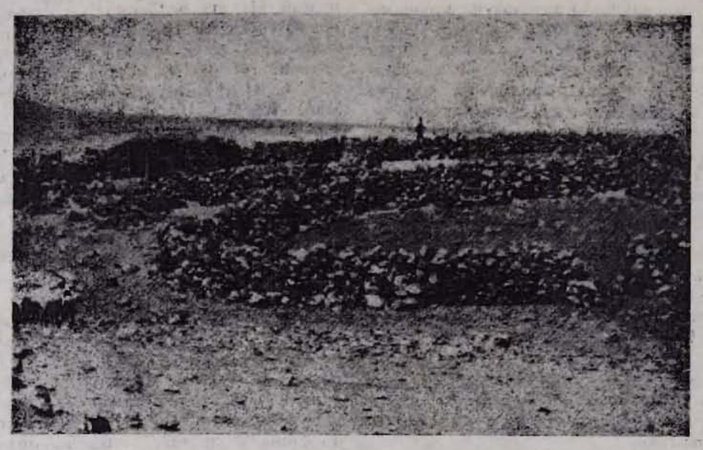

Рис. 9. Загоны для доения скота на летовке Агмаган сел. Лчашен Севанского района Арм. ССР, 1963 г.

вечера, за час-полтора до пригона крупного рогатого скота; там же, где практиковали однократное доение, овец обычно доили в полдень. Для доения скота в ряде мест (Тавущ, Лорн, Сюник и др.) устраивались специальные загоны (*բևռաւտեղ*—бератех) (рис. 9). Во время доения чабаны не позволяли проходить через

щетками (чатан), сплетенными из камыша. К краям волокоз подвешивали тяжелые камни, чтобы его не сорвало ветром (см. *И. Григоров,* указ. раб., стр. 87; *М. А. Скибницкий,* указ. раб., стр. 68).

[71] В районах, где практиковалось табунное содержание лошадей, их пасли отдельно от других видов скота. На летних пастощах они паслись без постоянного надзора, а осенью их пригоняли в низменные районы.

[72] Следует отметить, что в последнее время из-за бесхозяйственного использования естественных кормовых угодий большие пространства горных пастбищ лишились ценных кормовых трав. Поэтому вопросы улучшения лугов и пастбищ имеют важное народнохозяйственное значение. Коренная перестройка всего пастощного хозяйства должна осуществиться не только на основе современных достижений науки, но и опыта и знаний, приобретенных нашим народом на протяжении многовекового ведения скотоводческого хозяйства (подробнее см. *Ю. И. Мкртумян,* О культуре наших пастбищ. Газ. «Коммунист» за 18 августа 1965 г.).

стадо с пустым кувшином, в противном случае овцы якобы перестали бы давать молоко[73].

После доения стада ягнят и маток смешивали, с тем чтобы подкормить ягнят. Последние рассыпались по всему стаду, ища своих маток. Чабан, хорошо знавший свой скот, помогал ягнятам находить маток. А. Л. Калантар писал, что «припуск ягнят со всем криком, шумом считается одним из славных моментов поэзии пастбищной жизни овцевода»[74].

Чабаны очень зорко и с помощью собак охраняли скот. При каждом стаде в 500—600 голов держали по 5—6 собак[75]. Опытные чабаны проявляли особую заботу о собаках и нередко делились с ними последним куском хлеба. Хорошая собака была не только незаменимым стражем стада, но и помогала пастуху собирать его, что было особенно важно на отдаленных горных пастбищах, вдали от населенных мест. Интересно отметить, что армяне приписывали собаке способность «изгонять страх на злых духов», это нашло свое отражение и в пословицах и поговорках армянского народа[76].

По мнению опытных пастухов, для достижения хорошей упитанности овец, а также получения хороших удоев молока и настрига шерсти необходимы были три условия. Во-первых, скот всегда должен был быть сыт, а для этого практиковали и ночной выпас овец; во-вторых, место ночной стоянки должно было быть сухим, так как холод и сырость самым неблагоприятным образом сказывались на продуктивности скота; в-третьих, место ночной стоянки должно было быть просторным, если же овцы периодически загоняются в небольшие по размерам тырла, рост шерсти будет незначительным. В летний период овец несколько раз купали в речках и прудах, иначе шерсть скручивалась от грязи и плохо развивалась[77].

Заслуживают внимания и материалы, свидетельствующие о наблюдательности местных скотоводов. Так, почти повсюду армяне считали, что молоко овцы темной масти отличается большим содержанием жира, нежели молоко овцы светлой масти. Наши информаторы объясняли это тем обстоятельством, что овца темной масти больше поглощает солнечных лучей, а потому и вырабатывает молоко большего количества и лучшего качества. На это обратил внимание и С. П. Зелинский[78].

Так как содержание скота и ведение молочного хозяйства было основным занятием населения на летовке, то и весь распорядок дня строился в зависимости от условий, необходимых для ведения скоководческого хозяйства. Примечательно, что на летовках, в отличие от селении, различное время дня называлось в соответствии с очередностью доения тех или иных видов скота. Так, на летовках Тавуша, Лори, Сюника и других весь день делился на следующие части: «*մինչև բովիտվա կիթը*» „мичев ырветва киты" (до утренней дойки, примерно до 7 ч. утра), «*բովիտվա կիթը*» — „ырветва киты" (время утренней дойки, около 7—9 часов), «*մինչև ճաշկիթ*» „мичев чашкит" (до полуденной дойки овец, между 10—12 часами дня), «*ճաշկիթ*» — „чашкит" (полуденная дойка, между 1—3 часами дня), «*ճաշկիթից հետո*» — „чашктин сто" (после полуденной дойки овец, между 4—5 часами), «*իրիկվա կիթը*» — „пригва киты" (время вечерней дойки коров и буйволиц, около 6—7 часов вечера), «*իրիկվա կթից հետո*» — „пригва ктиц сто" (после вечерней дойки, около 8—9 часов вечера)[79].

Однако армяне Ширака, Гехаркуника, Тавуша, Лори, Сюника, Арцаха и других на летовках занимались также и другими отраслями хозяйства. Так как на летовки поднимались у армян преимущественно женщины, то и производимые здесь работы были связаны, главным образом, с женским трудом. Обработка шерсти (мойка, расчесывание, прядение, окраска), примитивное ткачество, изготовление глиняных сосудов, выделка кожи и т. п. были обычным явлением на летовках армян. В лесных районах на летовках занимались нередко также пчеловодством и травосеянием. Так, крестьяне Ваноц-дзора, Сюника и других районов в местах летовок производили обновление дерна постепенной распашкой пастбищ, которые засевали многолетними растениями.

Летний сезон на пастбищах кончался в

---

[73] См., например, *Г. Булатов*, Из поверий, предрассудков и народных примет армян Эчмиадзинского уезда, СМОМПК, вып. 17, 1893, стр. 191.

[74] *А. Л. Калантар*, Алагезские казенные летние пастбища..., стр. 115.

[75] Кормили собак два раза в сутки—по полудням и вечерам. В полдень давали, обыкновенно, отходы молочного хозяйства (сыворотку с молоком), а вечером—горячую болтушку из ячменной муки.

[76] См. К. С. Чобанян, указ. раб., стр. 53, 291 и др. Г. Ф. Чурсин также отмечал, что «армяне держат черную собаку в доме, чтобы ограждать от нечистой силы детей» (см. Культ собаки у кавказских народов, «Бюллетень КПАИ» Л., 1929, №5, стр. 28).

[77] См. *Ю. П. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка №3, стр. 18—24, АОЭ.

[78] Он отмечал, что армяне Сюника лучшим считают молоко черной овцы, так как «оно, по мнению местного населения, содержит в себе больше масла» (см. Эконом. быт гос. крестьян в Зангезурском уезде..., стр. 100).

[79] *Ю. П. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка №1, стр. 15—16, 25—26 и др., АОЭ.

начале сентября, когда завершались полевые работы в селении и наступали холода в горах. Чабаны стремились быстро спуститься с гор, ибо погода могла испортиться надолго и тогда перегон был бы сопряжен с большими трудностями, так как передвижение скота по размытым горным тропинкам, свисающим над глубокими ущельями, было опасным. Обычно спускались по тем же маршрутам, что и весной. Стада мелкого рогатого скота пригонялись в селение в последнюю очередь и спуск его с гор продолжался несколько дольше: в пути, где имелся достаточный подножный корм, останавливались некоторое время. Крупный рогатый скот перегонялся отдельно и его перегон длился не более одного-двух дней. Это, помимо всего прочего, объясняется и тем, что если доение мелкого скота к тому времени уже было прекращено, то доение крупного рогатого скота продолжалось вплоть до поздней осени. Да и особенности содержания крупного рогатого скота требовали доведения до минимума продолжительности его перегона. На летние пастбища перегонялся исключительно дойный скот и гулевой, рабочий же скот оставлялся в селении. Пасли его либо сами хозяева, либо специально нанятые для этого работники, точно так же, как и в районах оседлого содержания.

Интересно отметить, что целый ряд ширакских и арагацотских селений, перегонявших мелкий рогатый скот на раннелесенние пастбища Араратской долины, в летний период все виды скота содержал в районе основных поселений, что объяснялось в значительной степени отсутствием горных пастбищ, находившихся в распоряжении жителей других районов. По-видимому, это обстоятельство сыграло не последнюю роль в сложении той системы весеннего содержания мелкого рогатого скота, которая была описана выше.

Осеннее содержание скота в интересующих нас районах происходило в районе селений—на выгонах, отавах, жнивьях, а в некоторых местах и в лесу. Так как в большинстве из них летнее содержание происходило на горных пастбищах, то значительная часть присельских пастбищ оставалась нетронутой и пригодной для осенней пастьбы скота. Если в сентябре и октябре в нагорных селениях Арцаха, Тавуша, Лори, Сюника и других скот выпасали обыкновенно на северных склонах гор, покрытых достаточным подножным кормом, то в последующее время выпас скота производили на южных склонах, позже первых покрывасмых снегом. С этой точки зрения интересна практика организации осеннего выпаса скота в селении Ларинаси (Сюник). Присельские пастбища, расположенные в радиусе семи километров, подразделяли здесь на две категории—«сар гюнеи» (на которых выпасали в начале осени) и «ара гюнеи» (на которых выпасали в позднеосенний период). Как правило, наиболее удаленные пастбищные участки составляли участки первой категории и перевод скота с одних пастбищ на другие производился всем селом одновременно[80].

Описанные в предыдущей главе характерные особенности осеннего содержания скота в целом присущи и районам отгонного скотоводства, но есть и некоторые специфические стороны.

Жители ряда селений Арагацотна и части Ширака (примыкающей к горной системе Арагац) в начале осени скот держали на присельских выгонах, жнивьях и отавах, а после случки скота в середине или второй половине октября отправляли его на позднеосенние пастбища, расположенные в предгорной и низменной частях Араратской долины. Это, собственно, те же пастбища, на которые население указанных селений перегоняло скот в марте—мае. Эти пастбища вплоть до января были пригодны для выпаса овец. Крестьяне предгорной и низменной частей Араратской долины (сс. Аштарак, Сагмосаванк, Оганаванк, Ошакан, Паракар и др.) отдавали свои выгоны и жнивья под выпас овец жителям высокогорных районов за особую плату—по 5—6 коп. с каждой выпасаемой овцы. Пасли скот либо сами овцевладельцы, либо нанятые последними пастухи. Такая практика была взаимовыгодной: крестьяне высокогорных селений получали возможность выпасать своих овец в то время, когда их ближайшие присельские пастбища уже были покрыты глубоким снегом; крестьяне же сс. Аштарак, Ошакан, Сагмосаванк и других, державшие сравнительно незначительное количество мелкого рогатого скота[81], получали двойную выгоду—их поля получали органическое удобрение и, кроме того, они взимали денежную плату за выпас скота, которая затем делилась между всеми членами сельского общества или же расходовалась на нужды общества.

Материалы показывают, что содержание скота на позднеосенних пастбищах, по сравнению с весенним содержанием, отличалось рядом особенностей. На осенние пастбища отправлялись стада, принадлежавшие группе скотоводов, которые объединялись для совместной организации выпаса скота. Это объединение

[80] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка № 4, стр. 35—36, АОЭ.

[81] Интересно отметить, что по данным Л. Е. Хан-Агова, в 80-х гг. в с. Аштарак не держали овец (см. его работу, стр. 369—371), и если допустить, что данные автора в какой-то степени и не точны, все же они убедительно свидетельствуют о неразвитости овцеводства.

создавались после спуска с летовок, а в тех селениях, где отгон скота на летние пастбища не практиковался — перед приплодом баранов, в сентябре. В этот период нанимали новых пастухов. Интересно, что как наем новых пастухов, так и смешение овец и молодняка данного года приурочивали по традиции к празднику *шпрр խաչ* (сурб хач — арм. букв. св. креста), который отмечался обыкновенно в середине сентября. Этот праздник известен и под названием *ոխիկ* (улюц, от слова «ул» — «козленок»), поскольку в этот день, как писал А. А. Калантар, «козлят особенным способом жарят и едят»[82].

В селениях, где отгон мелкого рогатого скота на позднеосенние пастбища получил широкое распространение, передко осенних пастухов нанимали из числа курдов, на пастбища которых отправляли скот[83]. В этом случае с 20 овец платили по одному ягненку, паре поршней и одному коту ячменя[84]. В тех же селениях, где не практиковался отгон скота на отдаленные позднеосенние пастбища, осенняя пастьба велась местными крестьянами, так как полевые работы к этому времени были завершены, и пастушество в данном случае служило дополнительным источником дохода для бедняцких семей. Иная была и плата за осеннюю пастьбу скота на присельских пастбищах: по 10—15 коп. с головы выпасаемого скота.

В отличие от весеннего периода, осенью скотовладельцы не жили на сезонных пастбищах. Содержание скота и его охрана целиком были возложены на пастухов. Один-два раза в две недели овцевладельцы спускались на эти пастбища и интересовались состоянием скота. Слабых и больных овец пригоняли в селение, ставили на стойловое содержание и тщательно ухаживали за ними. В январе, когда позднеосенние пастбища покрывались снегом, овец пригоняли в селение и держали в овчарнях всю зиму, а к весне их вновь отгоняли на эти же пастбища, где и получали новый приплод.

Материалы показывают, что данная практика получила особое распространение в тех селениях, крестьяне которых были лишены возможности выпаса своего скота на летних пастбищах или имели очень ограниченные возможности. Здесь в течение всего лета скот содержался в районе основных поселений, поэтому к осени присельские пастбища уже были стравлены и возникала необходимость отгона скота на удаленные позднеосенние пастбища Араратской долины. Причем интересно, что если из селений, практиковавших летнее содержание всех или почти всех видов скота на горных пастбищах, на позднеосенние пастбища («багутнер») отправляли овец лишь наиболее состоятельные хозяйства, имевшие более сотни голов скота (сс. Мараник, Азатан, Паник, Ором и др.), то из селений, жители которых имели мало летних пастбищ или вовсе были лишены их, на эти пастбища отправляли скот все овцевладельцы, включая и тех, которые имели всего несколько голов (сс. Гнаберд, Гехадир, Норашен, Варденут, Арагац, Касах, Пахкашен и др.).[85]

Эти данные, думается, указывают на зависимость осеннего содержания тех или иных видов скота от особенностей летнего содержания их. Однако осенний отгон на отдаленные пастбища не приводил к заметному изменению быта населения указанных селений. Это объясняется тем, что в большинстве случаев пастьба скота поручалась наемным пастухам из числа курдов и азербайджанцев, как это имело место в селениях Ширака и Арагацотна.

* * *

Этнографическое изучение годового скотоводческого цикла дает наглядное представление о многообразии форм отгонного скотоводства в различных историко-этнографических районах Восточной Армении.

В одних, преимущественно безлесных нагорных районах (большая часть Ширака, Гехаркуника, Джавахка и др.), сложилось отгонное скотоводство альпийского типа, характерными чертами которого были: содержание всех видов скота в селении или поблизости от него в осенне-зимне-весенний периоды и отгон его (за исключением рабочего скота) на удаленные от села горные пастбища в летний период с переселением также некоторой части населения (преимущественно пастухов, женщин и детей), для содержания скота и ведения молочного хозяйства на летовке.

В других местах (часть Арагацотна и Ширака, примыкающая к горной системе Арагац) данная форма скотоводства отличалась целым рядом особенностей, которые позволяют выделить ее в особый подтип, характерными чертами которого были: стойловое содержание всех видов скота в селении в зимний период, отгон мелкого рогатого скота на ранневесенние и позднеосенние пастбища Араратской долины и летнее содержание скота либо на присельских пастбищах (как, например, в

[82] *Л. А. Калантар*, Алагезские казенные летние пастбища..., стр. 117.

[83] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка №8, стр. 4—5; папка №17, стр. 38—39, АОЭ; *Л. А. Калантар*, указ. раб., стр. 105—106.

[84] См. там же.

[85] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка № 17, стр. 29—36; папка № 9, стр. 129—145, АОЭ.

сс. Дзораглух, Мравян, Чкнах, Цахкаовит, Сараландж, Ттуджур, Касах и др.), либо на горных пастбищах, расположенных на значительном удалении от осяовных поселенпй (как, иапример, в сс. Апаран, Варденут, Арагап, Артаваи и др.). Этот подтип пазван нами подтипом «агутнер», поскольку отгон скота па рапиевесенние и позднеосенние пастбища сложился здесь в систему содержания скота.

В третьих местах (Тавуш, Лорн, Сюник, часть Вайоц-дзора и другпе) сложился своеобразиый подтип отгонного скотоводства, характерпымп чертамп которого были: содержапие преобладающей части скота в зимовииках, устроенных на лесных полянах или южных склоиах гор, удаленных от селенпй па сравнительно пебольшое расстоянпе (от 2—3 до 10 км), где были воэведены целые комплексы жплых и хозяйственных построек нз камия и дерева; иа ближаиших пастбищных участках, в районе селенпй и зимовииков в весенпий и осенпий перподы и на горных пастбпщах в летиий период. Содержание скота в зимовниках и летовках требовало также переселенпя части семьи, что, естественно, оказывало заметное влияние на весь быт местного населения. Этот подтип отгонного скотоводства назван намп подтипом «дзмераиоц», ввиду большого хозяйственного значения здесь зимовпиков в годовом скотоводческом цикле.

Изучепие форм скотоводства у армяп выявляет завпсимость годового скотоводческого цикла (прп всех засвпдетельствованных иами формах и подтипах скотоводства) от годового земледельческого цикла. Перевод скота на различные категорпи земельных участков обусловливался очередностью совершения полевых работ. Так, в зоне долппного подтипа оседлого скотоводства ранней весной скот выпасали на покосах, а после их заказа—на паровых полях, с ноднятием которых—на выгонах, вплоть до снятия сена с лугов и уборки урожая, когда скот виовь выпасали на отавах и жнивьях; в зоне отгонно-пастбпщного скотоводства альпнйского подтппа или подтипа «дзмераноц» после заказа покосов и поднятия паров скот отгоняли иа горные пастбища и пасли там вплоть до окончания полевых работ в селенпп.

У кочевых и полукочевых народов, практиковавшпх соответствующие формы скотоводства, как показывают литературные и полевые матерналы, годовой скотоводческпй цикл псключптельно находплся в завпсимостп от времепп года и прпродных условпй, поэтому и время выхода на сезонные пастбища опредслялось возможпостями выпаса скота на пих. Если армянское иаселение в районах отгонного скотоводства перегоннло свой скот на горные пастбища в конце мая—начале июня, то кочевые курды и азероайджанцы уже с ранней весны начинали передвпжение иа горные пастбища. Исследователи отмечали, что курды и азербайджанцы начинали передвпжение, как только появлялся подпожный корм, которое продолжалось вплоть до наступления холодов[86].

Вопрос о времени сложения отгонной формы скотоводства (или весьма сходной с ней) на территорпи Арменпп и вообще в Закавказье в настоящее время, благодаря трудам археологов и, прежде всего, Б. Б. Пиотровского, в основном рещен. Археологпческие материалы, добытые из позднпх энеолитпческих поселенпй в Восточной Арменпи, позволили В. В. Пиотровскому прекрасно показать диалектику перерастания оседлой формы скотоводства в отгонную в предгорных и горных районах[87]. Отгонная форма скотоводства, по мнению автора, является «эакономерным следствием его развития в горных условиях»[88]. Новая форма скотоводства складывается уже в середине III тыс. до н. э. и связывается В. Б. Пиотровским с увелпченпем стада и постепенным использованием в связп с этим высокогорных пастбищ[89].

Со сложеннем этой формы скотоводства создались особенно благоприятные условия для развития мелкого рогатого скота, более всего прпспособленного для отгонного содержаиия. Костный матернал подтверждает это.[90] Содержание большого количества мелкого ро-

[88] См. *Ф. Т. Марков*, указ. раб., стр. 66; *А. В. Парвицкий*, Экоп. быт гос. крестьян юго-западной части Новобаязетского уезда..., стр. 329; *Х. А. Бермишев*, Экоп. быт гос. крестьян в Ахалцихском и Ахалкалакском уездах..., стр. 120; *А. А. Калантар*, Алагеаские казенные летние пастбища..., стр. 26. *А. А. Калантар* щисал, что «курды... оставляют свои зимовники с наступлением весны, около 10—12 марта и перекочевывают со своими стадами на пастбища, находящиеся в предгорьях и в прилегающих к ним покатых низменностях..., где остаются 30—70 дней... на Алагез поднимаются около 20 мая и располагаются в южных его частях, служащих яз-юртами или весенними пастбищами, где остаются 40—60 дней, а затем совершают новый подъем на более высокие участки, где могут еще остаться на 20—30 дней, после чего возвращаются на яз-юрты и затем спускаются к местам зимовки».

[87] См. *Б. Б. Пиотровский*, Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, стр. 5—15; *его же*, Археология Закавказья..., стр. 40.

[88] *Б. Б. Пиотровский*, Ванское царство, стр. 148.

[89] См. *Б. Б. Пиотровский*, Развитие скотоводства..., стр. 6.

[90] См. там же; *Н. Б. Арутюнян*, Земледелие и скотоводство Урарту, стр. 177—196; *А. А. Мартиросян*, Армения в эпоху бронзы..., стр. 181—182.

гатого скота было характерно для районов оттонного скотоводства. Да и появление новой формы скотоводства Б. Б. Пиотровский связывает с увеличением поголовья мелкого рогатого скота[91].

Заканчивая характеристику основных форм скотоводства у армян Восточной Армении, нам представляется вполне вероятным то положение, что историческое развитие скотоводства в Армении шло по двум основным направлениям. Одно направление заключалось в оседлом содержании скота (в низменных частях и наиболее высокогорных), при котором скотоводство достигает значительного развития лишь в связи с прогрессом в земледельческой культуре; второе направление — это сложение оттонной формы скотоводства (преимущественно в горных и предгорных районах), которое имело место уже в энеолитическую эпоху, задолго до того как земледелие достигло такого уровня развития, чтобы обеспечить содержание значительного количества скота в условиях полной оседлости. Тенденции такого развития скотоводства в Армении наложили известный отпечаток и на виды разводимых животных. В низменных районах разводили те виды, которые более всего соответствовали нуждам комплексного полеводческо-садоводческого хозяйства, поэтому, если анализ костей различных видов скота, добытых из энеолитических поселений Араратской долины, не позволяет «считать один из видов скота преобладающим»[92], то анализ остеологического материала, добытого из доурартского поселения Кармир-блур и урартского города Тейшебаини, свидетельствует о явном преобладании костей крупного рогатого скота над всеми остальными видами. Специфика местных природно-хозяйственных условий требовала известной специализации видов разводимых животных по отдельным экологическим зонам.

[91] См. *Б. Б. Пиотровский*, Археология Закавказья..., стр. 40.

[92] *Б. Б. Пиотровский*, Развитие скотоводства..., стр. 6.

ГЛАВА ЧЕТВЕРТАЯ

ФОРМЫ СООВЩЕСТВ ПО ВЫПАСУ СКОТА. ПАСТУШЕСТВО

1. ФОРМЫ СООВЩЕСТВ ПО ВЫПАСУ СКОТА

В истории Армении, как уже было отмечено в первой главе, вторая половина XIX в. характеризуется проникновением капиталистических отношений в деревню и усилением процесса расслоения крестьянства. В этих условиях хозяйство армян, прежде замкнутое полунатуральное, стало связываться с рынком и постепенно приобретало черты товарного хозяйства. Однако процесс ломки старинной патриархальной замкнутости шел медленно, что в известной мере объясняется сохранностью общинных устоев в армянской деревне.

Интересные материалы дает в этом отношении изучение сообществ по выпасу скота (*«ասարի համգալ»*, *«ընգերություն»* и др.), которые были широко распространены в быту армян вплоть до коллективизации.

Ряд исследователей крестьянского быта народов Закавказья в своих работах указывали на распространенность сообществ по выпасу скота у закавказских народов[1], однако ни у одного из них, за исключением С. А. Егиазарова и Ц. Н. Бжания, они не были предметом специального изучения. Материалы показывают, что системы организации выпаса крупного и мелкого рогатого скота значительно отличались друг от друга.

Основным принципом, лежавшим в основе организации сообществ по выпасу скота, известных в крестьянском быту армян во второй половине XIX—начале XX вв., был принцип территориальный. Однако выясняется, что, помимо этого принципа, и другие факторы играли значительную роль при их организации. Наибольшим разнообразием отличались сообщества по выпасу мелкого рогатого скота, сравнительное изучение которых дало основание для выделения следующих основных форм: 1—сообщества родственников, равных по своему имущественному положению; 2—сообщества соседей, также равных по своему имущественному положению; 3—сообщества соседей и родственников, различных по своему имущественному положению.

Выделение этих трех форм условно, ибо в действительности различные формы сообществ связаны друг с другом рядом переходных ступеней, которые позволяют проследить процесс перерастания одной формы в другую. Однако оно необходимо, прежде всего, для правильного определения места и характера этих сообществ у армян в рассматриваемый период.

Сообщества родственников, равных по состоянию

Сообщества этой формы составлялись исключительно из числа ближайших и дальних родственников для ведения скотоводческого хозяйства и включали от 4 до 8 семей, при этом объединялись, как правило, зажиточные и середняцкие хозяйства. Размер сооб-

[1] См. *С. П. Зелинский*, Экон. быт гос. крестьян в Шорагяле..., стр. 48; *А. М. Аргутинский*, Экон. быт гос. крестьян Сигнахского уезда Тифлисской губернии, МИЭБГКЗК, т. IV, стр. 278; *Н. А. Абелов*, Экон. быт гос. крестьян Геокчайского и Шемахинского уездов Бакинской губернии, там же, т. VI, стр. 17; *А. Е. Хан-Агов*, указ. раб., стр., стр. 304—305; *А. Г. Деконский*, Экон. быт гос. крестьян в Шушинском и Джебраильском уездах..., стр. 283; *А. В. Паравицкий*, Экон. быт гос. крестьян юго-западной части Новобаязетского уезда..., стр. 231; *А. А. Калантар*, Алагезские каменные летние пастбища..., стр. 88 и сл.; *С. А. Егиазаров*, Исследования по истории учреждений в Закавказье. Сельская община, ч. I, Казань, 1889, стр. 190—198; *Ц. Н. Бжания*, указ. раб., стр. 77—90 и др.

шества обычно ограничивался возможностями создания одного стада в 500—600 овец. Такие сообщества засвидетельствованы нами в ряде селений Тавуша, Сюника, Вайоц-дзора, Лори и Арцаха в рудиментарной сохранности. Причем интересно, что именно в тех селениях, где практиковали отгон скота на сезонные пастбища.

Анализ состава отдельных групп крестьян, селившихся на летних пастбищах и зимовниках на одном и том же месте, свидетельствует о постоянстве членов сообществ. Так, в с. Дсех (Лори) в 90-х годах прошлого столетия группы родственных семей из года в год организовывали сообщества по выпасу скота. В зимовнике Ахени совместно держали скот близкие родственники Татул, Саро, Григор Харатяны и их дальний родственник Аслан Маджинян. В зимовнике Хидзорохси (того же селения) совместно держали скот двоюродные братья Аршак, Тигран и Соси Ваняны. Однако в распоряжении крестьян с. Дсех имелись и зимовники, которые были в пользовании крестьян, не находившихся в родственных связях, как, например, Ацут, Бематала и др[2].

В летний же период члены одного и того же сообщества селились вместе, занимая либо отдельную стоянку, либо часть ее. Крестьяне с. Ваагни (Лори) селились на летовках родственными группами, составляя отдельные бина[3], как, например, Кочанц бина, Вардманц бина, Оганц бина, Каханц бина и др. На летовках крестьян с. Малышка (Вайоц-дзор) также различали—Карахананц оба, Мусоенц оба, Шахбазенц оба, Асоенц оба и т. д.[4]

Аналогичные материалы собраны и в ряде других селений Лори, Тавуша, Вайоц-дзора, Сюника и Арцаха[5]. Анализ этого материала показывает, что члены сообщества, составленного из родственников, имели равные права и обязанности, руководящую роль в нем играл самый опытный в пастушеском деле и наиболее уважаемый в данном азге (патронимии) человек, которого называли, обыкновенно, մեծ բեկեր (мец бекер, арм., букв. «старший товарищ»). При этом он мог быть и не самым богатым членом сообщества.

Нами засвидетельствованы две разновидности рассматриваемой формы сообщества—полная и неполная.

Полная форма сообщества имела место тогда, когда члены сообщества складывали весь скот (как крупный, так и мелкий), находившийся в их распоряжении, и сообща содержали его. Очень часто обходились без найма пастухов на стороне; от каждой семьи выделялось по одному человеку, которые и вели уход за различными группами скота. Члены сообщества вместе поднимались на летние пастбища, где на одной стоянке сообща строили для каждой из семей жилые и хозяйственные помещения. Подобное сообщество родственников засвидетельствовано в с. Ваагни и называлось ջամբիռ (джамбир, азерб., букв. «приравнять скот»). У членов сообщества могло быть различное количество крупного и мелкого рогатого скота и для «правильного счета» обычно пять голов мелкого рогатого скота приравнивали к одной корове и, таким образом, устанавливали общее поголовье скота отдельных членов сообщества. Последние должны были обладать примерно равным количеством скота.

Неполная форма сообщества имела место тогда, когда члены его складывали только мелкий рогатый скот, а для содержания крупного скота вместе с другими членами сельского общества нанимали пастухов на стороне. Обязательным условием членства являлось обладание примерно равным количеством скота. Если же у кого-либо из членов было меньше овец, то последний брал недостающее количество скота у своего обедневшего родственника или соседа и присоединял к своему стаду.

Некоторые этнографические параллели мы находим и у других народов Закавказья. Так, Н. А. Абелов указывал на существование в 80-х годах прошлого столетия у азербайджанцев товариществ по выпасу скота, так называемых «дангя», каждое из которых состояло из совокупности родственных семей[6]. К сожалению, автор не дает подробной характеристики описываемых сообществ, и остается неясным имущественное положение входивших в их состав родственных семей.

У абхазов, по свидетельству Ц. Н. Бжания, в первой половине XIX в. широко была распространена форма сообщества, в котором объединялись ближайшие родственники и где отношения между всеми членами были равноправные[7].

Немаловажную роль при организации сообществ по выпасу скота имели и интересы самозащиты и безопасности, ибо на летних пастбищах Ларменин, куда стекался скот из многих губерний Закавказья, согласно многочисленным сведениям, процветало скотокрадство[8].

---

[2] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка №7, стр. 36, АОЭ.

[3] Бина—летовка. В данном случае этот термин означает квартал внутри летовки.

[4] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка №7, стр. 81—82; папка №12, стр. 28—29, АОЭ.

[5] См. там же, папки №№ 1, 4, 6, 7, 10—15, АОЭ.

[6] См. *Н. А. Абелов*, указ. раб., стр. 108—109.

[7] См. *Ц. Н. Бжания*, указ. раб., стр. 79.

[8] См., например, *А. Г. Деконский*, Экон. быт гос.

Поэтому составление коллективов было необходимо для обеспечения целости и сохранности выпасаемых стад.

Сравнительное изучение данных этнографии показывает, что сообщества, составленные из родственных семей, сохранялись как раз в тех селениях, население которых практиковало отгон скота на сезонные пастбища, это преимущественно горные и предгорные районы Тавуша, Лори, Арцаха, Сюника, Вайоц-дзора и др. И, по-видимому, это обстоятельство сыграло не последнюю роль в большей сохранности традиции семейной общины и азговых отношений в указанных районах. Родственные семьи были локализованы здесь в пределах одного и того же квартала села[9], и нередко общинные отношения проявлялись в форме родственных. Изучение сообществ этой формы представляет большой интерес и в том отношении, что выявляет некоторые архаичные формы общественных отношений у армян, и в будущем, пользуясь ретроспективным методом исследования, возможно, удастся восстановить некоторые древние формы хозяйственных объединений.

В ряде селений (Дзорагех, Ваагни, Аджихара, Тала, Малишка и др.) нами были зафиксированы сообщества, состоявшие как из родственников, так и из соседей, примерно равных по своему имущественному положению[10]; причем в одних сообществах преобладали родственные семьи, в других же—соседские. Факт принятия в сообщество не родственника мог быть продиктован как хозяйственными соображениями, так и возможными ссорами между родственными семьями. Здесь мы как бы имеем сообщество переходной формы—от первой ко второй.

Сообщества соседей, равных по состоянию.

Эта форма сообщества была наиболее распространенной в армянской деревне второй половины XIX в. Отличие ее от первой состоит в том, что сообщества составлялись из соседских хозяйств, примерно равных по своему имущественному положению. Здесь также имело место равенство всех членов, хотя оно уже скорее формальное, поскольку во главе сообщества стоял обычно наиболее состоятельный из соучастников и при решении таких вопросов, как определение мест летовок и зимовок, наем пастухов и т. п., решающее слово было за ним.

Исследователь быта армян Арцаха А. Г. Деконский писал в 80-х годах, что «в основе деления домохозяев на группы (по выпасу скота.—**Ю. М.**) лежит обыкновенно или родственная связь между двумя или сожительство в одном отселке[11]. Члены таких групп делили между собой расходы по найму и содержанию пастухов, плата же за пользование летними пастбищами распределялась между всеми членами общины, пропорционально количеству скота, принадлежавшего каждому из них

В с. Сарухан (Гехаркуник) середняцкие хозяйства составляли несколько сообществ по выпасу скота, в каждом из которых объединялись семьи, жившие в одном квартале. Каждая из семей-участниц могла отделиться от одной группы и присоединиться к другой, в этом ей никто не мог помешать.[12] А. А. Калантар писал, что у армян «каждый из скотоводов является равноправным и самостоятельным хозяином и вступает в разные соглашения и сделки по свободному своему желанию»[13]. У курдов и части азербайджанцев такая свобода была сильно ограничена особенностями форм пользования пастбищами, при которых пастбища делились на участки и закреплялись за отдельными группами, что не практиковалось в армянской деревне. Поэтому, если у армян сообщество по выпасу скота объединяло лишь скот кооперирующихся крестьян, то у кочевников также и определенные угодья.

Другая особенность этой формы сообщества у армян состояла в том, что при его организации крестьяне нанимали пастухов на стороне—из числа курдов и азербайджанцев[14]. Это было связано с тем, что ведение земледельческого хозяйства вынуждало поручать содержание скота посторонним лицам; то обстоятельство, что курды и азербайджанцы были искусными скотоводами, также имело немаловажное значение при их найме. Нередки были случаи, когда пастухи-курды вместе со своими семьями переселялись в армянскую деревню и жили в помещениях, предоставленных

крестьян в западной части Шаруро-Даралагязского уезда..., стр. 673.

[9] См., например, Գ. Ս. Վարդումյան, *Հայկական գյուղ*, стр. 102; *Э. Т. Карапетян*, Пережитки патронимических отношений у армян (вторая половина XIX и начало XX вв.), М., 1964, стр. 3 и др.

[10] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка № 7, стр. 62, АОЭ.

[11] *А. Г. Деконский*, указ. раб., стр. 283.

[12] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка № 3, стр. 21, АОЭ.

[13] *А. А. Калантар*, Алагеазские казенные летние пастбища..., стр. 90.

[14] См. *С. П. Зелинский*, указ. раб., стр. 46—50; *А. В. Парещкий*, Экон. быт гос. крестьян юго-западной части Новобаязетского уезда, стр. 328—341; *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папки №№ 2, 3, 8 и др., АОЭ.

ми одного из членов сообщества. Пастухи-курды кормились за счет имевших их семей поочередно: число дней, в течение которых пастухи кормились в той или иной семье, зависело от количества скота, принадлежавшего ей. Исчисление производилось следующим образом: за каждые 5 овец нужно было прокормить пастуха один день. В некоторых случаях пастухи жили за свой счет, а в конце договорного срока получали полагавшееся количество скота[15].

В ряде селений сообщества по выпасу скота составлялись и из маломощных хозяйств, как, например, в сс. Гидеваз, Мартирос, Ехегис и др. (в Вайоц-дзоре). 10—15 бедняцких хозяйств, составивших сообщество, нанимали пастухов и содержали свой скот на ближайших горных пастбищах[16], так как перегон скота на отдаленные пастбища был связан с большими трудностями и к нему прибегали по большей части состоятельные хозяйства. Следует, однако, указать, что в тех случаях, когда сообщества составлялись из зажиточных или середняцких хозяйств, то от некоторых семей в пастухи выделялось по одному человеку, поэтому последние обходились без найма пастухов со стороны. П. Григоров писал, что жители с. Татев с наступлением пастбищного сезона в горах, «разделившись на несколько групп, выходили на ближайшие горные ущелья. Если в семье есть несколько братьев, то один из них (обыкновенно меньший) с женой и детьми отправляется на кочевье, где проводит все лето»[17].

Некоторые, хотя и весьма скудные, сведения можно извлечь из трудов армянских историков. Так, в «Историографии» армянского историка конца XVII в. Закария Канакерци мы находим интересное сообщение о существовании у армян сообщества по выпасу скота, состоявшего из трех членов, каждый из которых шел в пастухи. «А после (Шах-Аббас.—Ю. М.) спрашивает: мать моя, есть у тебя муж? Женщина отвечает: есть, но он пастух и пасет овец. Шах спрашивает: ваши овцы или чужие? Женщина отвечает: есть и наши и чужие, потому что их три товарища и вместе их содержат»[18]. Несмотря на значительную неопределенность этой выдержки, она позволяет сделать ряд выводов относительно характера данного товарищества. В нем, видимо, были объединены более или менее состоятельные хозяйства. Данные этнографии определенным образом свидетельствуют о том, что именно зажиточные или середняцкие семьи посылали в пастухи одного из своих членов. Больше того, по свидетельству Закария Саркавага, члены сообщества назывались «ընկերք» (арм., букв. «товарищи»), а товарищами как раз назывались те члены, которые обладали примерно равным количеством скота. Данное сообщение Закария Саркавага позволяет утверждать, что сообщества по выпасу скота имели место и в средневековой Армении, что указывает на традиционность этого института в быту армян. Из этого сообщения нам остается неясным, в каких родственных связях находились члены данного сообщества, но, по всей вероятности, здесь мы имеем дело с сообществом второй формы. Малый же состав сообщества объясняется тем, что описываемый Закарием Саркавагом эпизод имел место осенью, т. е. в то время, когда производили обыкновенно разделение стад для лучшей организации выпаса скота и его случки. По выражению 78-летнего жителя с. Карзах (Джавахк) Ашота Амбарцуми Аванесяна, осенью «մեկ արտն երբ արտ էր գնում» („одно стадо делилось на три стада")[19], что было наиболее целесообразной формой организации содержания скота.

Сравнительный этнографический материал показывает, что подобные сообщества были известны и другим народам Закавказья. Большое сходство с вышеописанной формой сообщества имеет временное объединение на летних пастбищах у мегрелов, так называемое «амханагоба» (груз., букв. «товарищество»), в котором каждый член вел на летовке свое индивидуальное хозяйство, но выпас скота производился совместными усилиями[20].

У курдов также были известны сообщества по выпасу скота, составленные из общинников, не находившихся в родственных отношениях. В работах С. А. Егиазарова и В. Никитина[21] мы находим ценные материалы по интересующему нас вопросу. В. Никитин выделяет два типа оба у курдов: 1) оба, основанная на принципе абсолютного равенства вступивших членов (джол), которые сообща ведут переговоры с пастухами и несут все расходы пропорционально числу скота у каждого, и 2) оба, возникшая через допуск в свое стадо одним

---

[15] См. *Ю. И. Мкртумян*, там же.

[16] См. там же.

[17] *П. Григоров*, указ. раб., стр. 87; *Л. Д. Ершов*, указ. раб., стр. 100.

[18] «Ու յետոյ (Շահ-Աբբաս Ց. Մ.)՝ ասէ, մայր իմ՝ գո՞յ ընկ այր։ Ասէ կինն, գոյ, բայց տովիւ է և արաւէ զխաշինս։ Ասէ Շահն, մե՞ր են ոչխարքն, եմն այլոց։ Ասէ կինն՝ գոյ մեզ՝ և այլոց ևս, զի Գ ընկերք են և ի միասին պահեն. . . .» (см. Զաքարիա Քանաքեռցի, Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, հատ. Ա, էջ 24)։

[19] *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка № 17, стр. 31, АОЭ.

[20] См. *Ц. Н. Бжания*, указ. раб., стр. 88.

[21] См. *С. А. Егиазаров*, указ. раб., стр. 190 и сл.; *В. Никитин*, *Курды*, М., 1964, стр. 233—235.

из членов (оба-баши, сер-обе) стад других членов, причем с пастухами договаривается только оба-баши, которому остальные выплачивают установленное вознагражденне[22].

Если первый тип оба примерно соответствует вышеописанной форме сообщества у армян, то и второй тип оба также имел свои вариант в армянской действительности. Однако прежде чем перейти к нему, необходимо сделать некоторые выводы относительно вышеизложенного. Если составление сообществ по выпасу скота в том или ином районе было связано с хозяйственными потребностями, то форма этих сообществ отражала особенности всей совокупности общественных отношений. Поэтому, если сообщества родственников сохранились в рассматриваемый период лишь рудиментарно, то сообщества соседей—это характерное для армянской деревни второй половины XIX в. явление. Изучение взаимоотношений, господствовавших в этих сообществах, показывает, что хотя отношения между членами их и равноправные и каждый волен поступать по своему усмотрению, однако при решении важнейших вопросов по содержанию скота решающее слово было на стороне более состоятельного члена. Фактически здесь уже налицо то неравноправие, которое в сообществе, составленном из различных по своему имущественному положению семей, уже выступит более наглядно. Однако сам факт наличия сообществ, составленных из примерно разных по своему имущественному положению соседских семей, свидетельствует, на наш взгляд, о живучести общинных начал в армянской деревне изучаемого периода.

Сообщества соседей и родственников, различных по состоянию

Эта форма сообщества имела место тогда, когда один из наиболее зажиточных крестьян самостоятельно нанимал пастухов для содержания собственного стада, затем уже к его стаду присоединяли свой малочисленный скот обедневшие члены общины, называвшиеся *«փորնակ»*[23] (Лори, Сюник, Тавуш и др.) или *«ջոլ»*[24] (Гехаркуник, Ширак и др.). Последние платили некую известную сумму владельцу стада (*«ջոբանավարձ»* или *ջոլ-բաշի*[25]), на условиях, не зависящих от условий найма самих пастухов.

Данная форма сообщества получила особенно широкое распространение в последней трети XIX в., когда в армянской деревне шел усиленный процесс расслоения крестьянства. Исследователи экономики Восточной Армении в XIX в. указывают на существование трех основных групп крестьянства: бедняков, середняков и зажиточных[26].

В селениях, расположенных в горных и предгорных зонах, где скотоводство имело большой удельный вес в хозяйстве, были семьи, владевшие сотнями голов мелкого и десятками голов крупного рогатого скота. Так, в с. Кишлаг (ныне пос. Ждаиов, Лори) в 90-х годах прошлого столетия Кочаранк имели около 500 овец, 60—70 голов крупного рогатого скота, из них 12 рабочего, 9—10 лошадей. Приблизительно такое же количество скота имели Гамбаранк, Навасарданк и Алавердоик[27]. В с. Гамзачиман (Лорп) своими стадами выделялся Акоп Матинян, имевший три стада мелкого рогатого скота (каждое в 400—450 голов) и одно стадо крупного рогатого скота—до 100 голов. Хозяйства среднего достатка этого же селения имели по 40—45 голов мелкого и 10—12 голов крупного, из них две-три пары рабочего скота. Бедняцкие же хозяйства—по 10—15 голов овец, 1—2 коровы. По сообщениям информаторов, в с. Гамзачиман, состоявшем в 1894 г. из 97 дымов, было 10—12 хозяйств, не имевших скота[28]. В исследовании А. В. Парвицкого, посвященном изучению быта населения Гехаркунника, приводятся интересные материалы на этот счет. В то время как зажиточный крестьянин из с. Кулали (ныне с. Гехаркунн) Агаджан Тер-Кеворков имел 10 голов рабочего скота, 13 коров и телят, более 200 овец и с 1 марта по конец декабря нанимал трех батраков (нокаров), семья Мовсеса Оганесова, будучи лишенной скота, вынуждена была сдавать в аренду свой земельный участок из половины урожая. Сам же

---

[22] См. *В. Никитин*, указ. раб., стр. 233—235.

[23] «Порнак»—арм., в *«Հայերէն բացատրական բառարան»* Ст. Малхасяна (т. IV, Ереван, 1945 стр. 510) следующее определение: «тот, кто работает на другого с тем условием, что и последний, в свою очередь, работает на него». Термины «похнак» и «похара» рассматриваются здесь как его синонимы. Этнографические материалы показывают, что «порнак»—это, как правило, член сообщества по выпасу мелкого рогатого скота, владелец нескольких голов мелкого рогатого скота. Об этом см. также работу: Ամատունի Ս., *Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912, էջ 957.*

[24] «Джол»—букв. «соучастник».

[25] «Чобнамер»—от азерб. «чобан» (пастух мелкого рогатого скота) и арм. «мер»—«майр» («мать»), следовательно, «чобнамер»—«мать пастуха», т. е. человек, нанявший и содержавший пастуха. «Джолбашн»—от курд. «джол» («соучастник») и азерб. «баш»—«голова», следовательно, «джол—башн»—«глава джолов» или «глава соучастников».

[26] См. примечание 86 на стр. 27.

[27] См. *Ю. И. Мкртумян,* Полевые этнографические материалы, папка №7, стр. 3—4, АОЭ.

[28] См. там же, стр. 50.

Мовсес Оганесов нанимался в батраки, а его жена шла на поденную работу. Семья среднего достатка Манука Хироева имела 4 вола, 4 коровы, 10 овец, одну лошадь и два теленка; с I марта по конец декабря он нанимал одного пахаря, которого содержал на хозяйских харчах с платою 20 руб.[29] Аналогичные материалы по Тавушу приводит в своей работе А. Л. Ершов[30].

Говоря об условиях существования зажиточного крестьянства, В. И. Ленин писал, что «размеры хозяйства здесь превышают в большинстве случаев рабочие силы семьи, и поэтому образование контингента сельских батраков, а еще более поденщиков, есть необходимое условие существования зажиточного крестьянства»[31]. Наши материалы показывают, что наиболее крупные овцеводы самостоятельно нанимали пастухов для содержания собственных стад. Так, в с. Гел (ныне Личк, Гехаркуник), в конце 1890-х гг. крупные скотовладельцы Акоп Усенян, Артем Саакян и др. нанимали по несколько пастухов для содержания мелкого рогатого скота. К их стадам присоединяли свои скот бедняцкие хозяйства, которые с каждых 20 голов платили по одному ягненку (а с 10 голов — одного козленка). В с. Шишкерт (Сюник) зажиточные крестьяне Мартирос Погосян, Акопджан Мирзоян, Балал Ованесян, нанимавшие пастухов для содержания собственных стад мелкого рогатого скота, имели по 4—7 пахнаков[32]. То же самое имело место в Ширакe. С. П. Зелинский писал, что «пастухов нанимают не целые общества, а отдельные поселяне, преимущественно те, у которых бывает больше скота. Другие жители, имеющие мало скота, отдельных пастухов не нанимают и поручают скот пастухам, нанятым соседями»[33]. Причем интересно, если в одних местах плата полагалась чобанмеру, то в других — самим пастухам.

В сообществах этой формы складывались совершенно иные отношения между их членами. Вокруг владельцев стад группировались либо обедневшие родственники, либо соседи. Крестьянину, имевшему мало скота, было невыгодно отрываться от дома летом, поэтому он шел к богачу и просил принять скот в стадо. Владелец стада принимал скот, однако впоследствии он нередко использовал своих пахнаков на различных работах. Пахнаки не могли отказаться от работы в пользу своего богатого соседа или родственника, ибо, во-первых, они зависели от последнего экономически; во-вторых, вековой обычай взаимопомощи обязывал их помогать соседу. В этих условиях древние формы родственной и соседской взаимопомощи приобретали новый смысл.

В сообществах этой формы преобладали отношения господства и подчинения, но не в прямой, а в прикрытой форме. Степень выраженности отношений эксплуатации была различной в различных районах Восточной Армении. Так, в селениях Гехаркуника, Ширака, Вайоц-дзора и др., где скотоводческое хозяйство приобретало к концу XIX в. определенные черты товарного хозяйства и где значительное количество скота было сосредоточено у зажиточных крестьян, производивших животноводческие продукты и для сбыта, имела место беззастенчивая эксплуатация бедняков владельцами стад. В селениях же Сюника, Тавуша, Лори и др., где крестьянское хозяйство отличалось сравнительно большей замкнутостью, общинные традиции были более живучи и отношения эксплуатации облекались в форму соседской и родственной взаимопомощи.

Этнографические параллели показывают, что в конце XIX в. и у других народов Кавказа — грузин, азербайджанцев, курдов, абхазов, даргинцев, черкес и др.[34], — также широко была распространена эта форма сообщества, однако у каждого народа она приобретала ряд характерных черт.

Жители Сигнахского уезда Тифлисской губернии (ныне в основном Сигнахский район Грузинской ССР), по данным А. М. Аргутинского, в 80-х гг. XIX в. разбивались на товарищества, в каждом по 6—7 дымов, причем «товарищество составлялось таким образом, чтобы один дым был из числа богатых, а остальные из бедных»[35].

У курдов, как уже было отмечено, В. Никитин выделял два типа оба, причем подчеркивал, что «вот в этой второй форме и действует обычно система оба»[36]. Л. Е. Хан-Агов и Л. А. Калантар, исследовавшие быт курдов, указывали на те притеснения, которые имели место со стороны оба-баши. Отношения, складывавшиеся в оба, они по существу характеризовали

[29] См. *Л. В. Паравицкий*, Экон. быт гос. крестьян юго-западной части Новобаязетского уезда..., стр. 351—358.

[30] См. *А. Д. Ершов*, указ. раб., стр. 160—161.

[31] *В. И. Ленин*, ПСС, т. 3, М., 1958, стр. 169.

[32] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка №6, стр. 45, АОЭ.

[33] *С. П. Зелинский*, Экон. быт гос. крестьян в Шорагяле..., стр. 48.

[34] Подробнее см. *А. М. Аргутинский*, указ. раб., стр. 218; *А. Е. Хан-Агов*, указ. раб., стр. 304—305; *С. Л. Есаизаров*, указ. раб., стр. 192; *его же*, Краткий этнографический очерк курдов Эриванской губернии, Тифлис, 1884, стр. 18—22; Народы Карачаево-Черкесии, Ставрополь, 1957, стр. 34; Вопросы этнографии Кавказа, Тбилиси, 1952, стр. 34 и др.

[35] *А. М. Аргутинский*, указ. раб., стр. 218.

[36] *В. Никитин*, указ. раб., стр. 234.

как отношения господства и подчинения[37]. О. Л. Вильчевский совершенно справедливо считает, что социальное расслоение, которое шло в курдской общине, наглядно проявляется в традиционной курдской обе[38]. Известный курдолог В. Ф. Минорский, признавая эксплуатацию оба-баши своих подданных, отмечал, что она смягчалась патриархальными отношениями между ними[39]. Однако на самом деле патриархальные отношения между ними не то, что смягчали, а лишь прикрывали отношения эксплуатации, служили как бы ширмой реальных отношений господства и подчинения.

С. А. Егиазаров также несколько идеализирует порядки, господствовавшие в курдской обе, называя ее «демократической общиной», где все члены, как бедняки, так и богачи, «пользуются одинаковыми правами; глава же оба — только первый между равными»[40]. Однако это не соответствует действительности, о чем свидетельствуют многочисленные материалы. Так, в пользовании курдов общества Джамадинли в 80-х гг. прошлого столетия находились семь тыс. десятин зимних пастбищ, которые были разбиты на 22 участка и закреплены за отдельными курдскими семьями. Остальные же 116 семейств данного сельского общества фактически были лишены права пользования пастбищами. Хозяин участка принимал для выпаса скот своих соседей-общинников, взимая с каждых ста овец по пять ягнят[41]. Естественно, что при таких условиях нет места для равноправия. Там, где налицо сильная имущественная дифференциация, там непременно появляются объективные условия для господства.

Сообщества рассматриваемой формы были известны и у черкесов и даргинцев. У первых это объединение называлось «кошнегер» и организатором его был наиболее зажиточный крестьянин, который фактически превращал остальных членов сообщества в своих батраков[42]. Описывая аналогичное сообщество у даргинцев (Дагестан), З. А. Никольская пишет, что крестьяне-бедняки «старались поддержать «доброжелательные» отношения с таким овцеводом, помогая ему во время сельскохозяйственных работ, постройке дома, изготовлении предметов ремесла и т. д.»[43].

В сообществах, составленных из различных по своему имущественному положению семей, не могли установиться равноправные отношения уже потому, что условием приема того или иного крестьянина в сообщество было согласие его главы, который уже не являлся выборным. В этом отличие данной формы сообщества от двух предыдущих.

Подытоживая все вышесказанное о формах сообществ по выпасу мелкого рогатого скота у армян, можно сделать следующее заключение.

Для организации выпаса мелкого рогатого скота в большинстве районов Восточной Армении составлялись сообщества, носившие временный характер, так как сохранялись лишь на период пастбищного содержания скота. Изучение состава различных сообществ (постоянство состава, состоятельность отдельных членов, родственные отношения и др.) дало основание для выделения вышеописанных трех форм сообществ, детальное рассмотрение которых выявляет ценный дополнительный материал для характеристики всей совокупности общественных отношений на селе в рассматриваемый период. Факт же сосуществования всех этих трех форм в рамках одного и того же исторического периода объясняется своеобразием армянской деревни второй половины XIX в. когда, с одной стороны, шел процесс утверждения капиталистического уклада в деревне и разложения крестьянства, а с другой — ввиду архаичности крестьянского хозяйства в большей части Восточной Армении, общинные устои все еще были живучи.

Однако не всюду создавались сообщества по выпасу мелкого рогатого скота. В ряде селений (преимущественно, в зоне долинного оседло-пастбищного скотоводства) засвидетельствованы сельско-общинные объединения для организации выпаса мелкого рогатого скота с наймом пастухов для различных половозрастных групп скота. Так, в селениях Араратской долины и некоторых высокогорных районов (главным образом, в пределах нынешних Амасийского и Гукасянского районов) наем чабанов производился от имени всех овцеводов данного сельского общества, последние выплачивали чабанам из расчета: один ягненок с каждых 20 или один козленок с каждых 10 овец и коз[44].

Организация выпаса крупного рогатого скота отличалась целым рядом особенностей и главная из них состояла в том, что нанимало пастухов все сельское общество. Число пастухов зависело от поличного количества скота и варьировало от 2—3 до 10—12. Пастухи для выпаса дойного и гулевого рогатого скота

---

[37] См. *А. Е. Хан-Агов*, указ. раб., стр. 304; *А. А. Калантар*, Алагеазские казенные летние пастбища..., стр. 88—89.

[38] См. *О. Л. Вильчевский*, указ. раб., стр. 45; *В. Никитин*, указ. раб., стр. 234.

[39] См. *В. Никитин*, указ. раб., там же.

[40] *С. А. Егиазаров*, Сельская община, стр. 192.

[41] См. *А. Е. Хан-Агов*, указ. раб., стр. 304—305.

[42] См. Народы Карачаево-Черкесии, стр. 40—41.

[43] Вопросы этнографии Кавказа, стр. 34.

[44] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка №16, стр. 28—31, 42—45. АОЭ.

нимались с апреля по декабрь, т. е. на весь пастбищный период. Лишь в исключительных случаях производился индивидуальный наем пастухов отдельными владельцами крупного рогатого скота. Составление специальных сообществ по выпасу крупного рогатого скота не практиковалось в армянской деревне. Даже в тех случаях, когда одна часть населения поднималась на летовку, а другая — оставалась в селении, вследствие чего часть скота также оставалась в селении, как, например, в ряде селений Ширака, Арагацотна, Гехаркуника и др., наем пастухов по-прежнему производился всем сельским обществом, причем пастухи по взаимному соглашению делились на две группы: одна поднималась на летовку, а другая оставалась в селении для содержания оставшегося в деревне скота. Раз в неделю или две недели эти две группы пастухов сменялись, поскольку содержание скота на горных пастбищах и в самих селениях требовало различной интенсивности труда.

В очень немногих селениях сообщества по выпасу мелкого и крупного рогатого скота совпадали по своему составу. В одном случае это засвидетельствовано в с. Ваагни, а в другом — в с. Карзах. При рассмотрении сообществ первой формы мы отметили, что в некоторых местах создавались «полные» сообщества, когда их члены складывали весь скот (как крупный, так и мелкий рогатый), находившийся в их распоряжении, и сообща содержали его.

В другом случае составление сообществ по выпасу крупного и мелкого рогатого скота объяснялось особенностями форм пользования летними пастбищами, когда последние подлежали закреплению (хотя и временному) между жителями различных кварталов, которые создавали сборные стада крупного и мелкого рогатого скота с наймом пастухов для их выпаса. Здесь наем пастухов производился не от имени всего сельского общества, а лишь части его — жителями одного квартала. В 80—90-х гг. XIX в. жители каждого из трех кварталов с. Карзах нанимали по 3 пастуха и одному подпаску для крупного рогатого скота и по 4 чабана для мелкого рогатого скота, разделенных на половозрастные группы[45]. Эти данные показывают, как изменения в условиях пользования летними пастбищами влекут за собой и изменение самой системы организации выпаса различных видов скота, что, несомненно, указывает на необходимость учета особенностей форм пользования пастбищами в тех или иных частях Восточной Армении.

Формы ведения скотоводческого хозяйства и различные системы организации выпаса скота обусловили особенности найма различных категорий пастухов в армянской деревне, изучение которых представляет интерес не только в сравнительном плане, но и в плане выявления некоторых специфических сторон пастушеской жизни, роли и места пастухов в жизни армянской деревни.

2. ФОРМЫ ИНДИВИДУАЛЬНОГО И ОБЩЕСТВЕННОГО НАЙМА ПАСТУХОВ

Для понятия «пастух» армяне имели развитую систему названий в зависимости от вида выпасаемого скота, что указывает на старые традиции пастушества у армян.

В табл. 3 приведены названия пастухов различных видов скота, записанные нами в различных частях Восточной Армении. Сравнительное изучение этих названий показывает, что преобладающая часть их имеет армянское происхождение и была известна уже, по крайней мере, с V в. нашего летосчисления[46]. Термины же неармянского происхождения были перенятыми, по-видимому, в эпоху позднего феодализма.

Имеющиеся в нашем распоряжении материалы показывают, что указанные категории пастухов нанимались как отдельными состоятельными хозяйствами, так и группами хозяйств или всем сельским обществом.

Развитие классово-имущественных отношений в пореформенной армянской деревне способствовало появлению значительного числа крупных скотовладельцев, использовавших в своем хозяйстве наемный труд. Договор обыкновенно заключался на один год, по истечении которого срок продлевали с теми из них, которые проявили особую прилежность и умение ухаживать за скотом. Оплата труда пастухов в рассматриваемое время производилась натурой, но широко практиковалась также денежная форма оплаты.

Соглашение между пастухом и хозяином скота предусматривало следующие условия: скотовладелец вверял пастуху стадо в 400—500 овец, а последний, вместе со своим напарником, должен был заботливо содержать его; пастухов одевали, обували и кормили в течение всего периода найма. В конце договорного срока, если пастухи в целости и сохранности возвращали стадо его владельцу, получали еще и по 10—15 ягнят, в зависимости от условий договора. При денежной же оплате пастухи мелкого рогатого скота получали в селе-

[45] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка №18, стр. 29—30, АОЭ.

[46] См., например, *Фавстос Бузанд*, указ. раб., стр. 17; Գարեգին Սարկավագ, указ. раб., стр. 24; Ն. Ադոնց, указ. раб., стр. 197 и сл.

Таблица 3

Названия пастухов различных видов скота

		Тавуш	Вайоц-дзор	Ширак	Джавахк	Айрарат
пастух крупного рогатого скота	Коров	ախտրած 1 կովարած 3	նախրապան 2	նախրապան նախրչի	նախրապան նախրչի	նախրապան նախրչի
	Буйволиц	— — —	— — —	— — —	— — —	ջուժարած 4
	Гулевого скота	ստրահարած 5	— — —	— — —	— — —	— — —
	Рабочего скота	եզնարած 6	եզնարած	եզնարած	եզնարած	եզնարած
	Молодняка	ֆերֆարած 7 ոզարած 8	հորթարած	հորթարած	հորթարած	ծաք-ֆերֆարած
пастух мелкого рогатого скота	Овец	վհչխարած 9 չոբան	հովիվ 10 չոբան	չոբան 11	չոբան	հովիվ չոբան
	Коз	ֆեխարած 12	— — —	— — —	— — —	— — —
	Баранов	գոչարած 13	գոչարած	գոչարած	գոչարած	— — —
	Ягнят	կլասնարած 14	կլասնարած	գառնարած	գառնարած	կառնարած
	Козлят	ուլարած 15	— — —	— — —	— — —	— — —
Свинопас		խոզարած 16	— — —	— — —	— — —	— — —
Конюх		ձիարած 17	— — —	ձիարած	— — —	— — —

1. «Тварац»—арм., от слова «тавар» («скот»); жители Тавуша этим термином обыкновенно называли крупный рогатый скот. Интересно отметить, что в средневековом Армении использовался также термин «андеорд» или «андпорд» в значении пастуха крупного рогатого скота (см. Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, I, Եր., 1971, стр. 188; *А. А. Абрамян*, указ. раб., стр. 505).
2. «Нахрапан»—составное слово: от слова «нахпр» («стадо крупного рогатого скота») и слова «hahcл»—«держать»; следовательно, «пахрапан»—человек, содержащий стадо крупного рогатого скота.
3. «Коварац»—арм., от слова «ков» («корова»).
4. «Кацарац»—арм., диалектное, от слова «кац» («буйволица»).
5. «Субаһарац»—от слова «субаһ»—«гулевой» (скот).
6. «Езнарац»—от слова «ез»—«вол».
7. «Фертарац»—арм., диалектное, от слова «ферт»—«һорт» («теленок»).
8. «Мозарац»—арм., от слова «мози» («телка-однолетка»).
9. «Вечхарац»—арм., от слова «вечхар»—«вочхар» («овца»).
10. «һовив»—арм., пастух взрослого мелкого рогатого скота. Интересно отметить, что этот термин встречается в армянской историографии уже с 5 в. (см. *Фавстос Бузанд*. История Армении, Ереван, 1953).
11. «Чобан»—азерб., пастух взрослого мелкого рогатого скота.
12. «Ицарац»—арм., диалектное, от слова «эц» («коза»).
13. «Гочарац»—от азерб. слова «гоч» («баран») с армянским окончанием.
14. «Кярнарац»—арм., диалектное, от слова «кярр»—«гарр» («ягненок»).
15. «Уларац»—арм., от слова «ул» («козленок»).
16. «Хозарац»—арм., от слова «хоз» («свинья»).
17. «Цинарац»—арм., от слова «ци»—«дзи» («лошадь»).

ниях Тавуша, в 80-х годах прошлого столетия, около 80 руб[47].

При заключении соглашения никаких письменных документов не составлялн. По обычному праву, личное соглашение между скотовладельцами и пастухами в присутствии нескольких авторитетных крестьян считалось нерушимым договором между ними[48]. В литературе давно было обращено внимание на своеобразное положение наемного пастуха в семье крупного скотовладельца. Он пользовался почти теми же правами, что и младший член семьи, особенно если такой пастух уже в течение многих лет служил в данной семье. Во время обеда он имел право вместе с главой семьи сидеть за общим столом, что было проявлением особого к нему почтения[49]. Информаторы сообщали, что в отдельных случаях опытный и добросовестный пастух, прослуживший данной семье в течение многих лет, делался ее членом через усыновление, что засвидетельствовано и у других кавказских народов[50].

[47] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка № 1, стр. 25, АОЭ, *А. Д. Ерицов*, указ. раб., стр. 178.

[48] См. *Н. Григоров*, указ. раб., стр. 84—85.

[49] О положении наемного работника в семье зажиточных крестьян см. в работе *Э. Т. Карапетян*. Армянская семейная община, стр. 49.

[50] См. *Ц. Н. Бжания*, указ. раб., стр. 90.

В ряде селений Тавуша, Лори, Сюника, Арцаха, Гехаркуника и других, где скотоводство было значительно развито и где пастушеский труд был в почете, семьи, владевшие большим количеством скота, сами занимались уходом за своим скотом, посылая в пастухи одного или нескольких членов семьи. Это не представляло особых затруднений, если иметь в виду, что во второй половине XIX в. большие семьи с трех- и четырехпоколенным составом были обычным явлением[51]. А. Д. Ерицов отмечал, что зажиточный дом Саака Джагинова (из с. Кохб, Тануш) имел 7 пар рабочих волов и буйволов, 73 головы молочного и гулевого крупного рогатого скота и до 500 голов овец и коз, 9 лошадей и 5 ослов. Один из трех его сыновей — Геворк, распоряжался всем хозяйством; второй сын занимался хлебопашеством, а третий — скотоводством и «редко бывал дома: летом он на эйлаге, в остальное же время в зимовниках»[52].

Ц. Григоров также отмечал, что «если в семье есть несколько братьев, то один из них (обыкновенно меньшин) с женой и детьми отправляется на кочевье, где проводит все лето»[53].

Однако размеры хозяйства зажиточных крестьян превышали, как правило, рабочие силы семьи, поэтому, посылая одного или двух членов семьи в пастухи, все же прибегали к дополнительному найму пастухов. Так, описанная выше зажиточная семья Саака Джагинова из с. Кохб ежегодно нанимала также трех пастухов, которые вместе с хозяйским сыном содержали все виды скота[54]. Семья Агаджана Тер-Кеворкова из с. Кулали (ныне с. Гехаркуник), по данным Л. В. Парвицкого, имевшая в 1885 г. 10 голов рабочего скота, 13 коров и телят, более 200 овец и др., с 1 марта нанимала трех пахаров (чабанов — для выпаса овец и мишаков — для ухода за рабочим скотом и использования в полевых земледельческих работах) для ведения всего хозяйства.[55]

Аналогичные материалы засвидетельствованы и у других народов Кавказа[56], которые убедительно свидетельствуют о том, что индивидуальный наем пастухов широко практиковался во многих частях Кавказа, хотя условия и сроки найма последних значительно отличались у различных народов, что объясняется особенностями хозяйственной жизни и конкретными историческими традициями.

Однако наиболее распространенной формой найма пастухов в армянской деревне был наем отдельными сообществами (см. выше) или всем сельским обществом.

Общественный наем пахранов почти повсеместно производился с начала пастбищного сезона и продолжался вплоть до перевода скота на стойловое содержание. Наем не мог состояться без согласия всех крестьянских хозяйств, что нашло отражение также и в литературе[57]. В каждом селении были известны пастухи, которые хорошо себя зарекомендовали в пастушеском деле, и их охотно нанимали односельчане. Так, в с. Казанчи (Гукасянский район) славу опытных и умелых пахпанов завоевали Петрос Товмасян, Газар Атанесян, Абрам Маркосян и другие, которые ежегодно нанимались в пахпаны у всего сельского общества[58]. Те из односельчан, которые хотели нанятся в пахпаны, обыкновенно обращались к одному из уважаемых и авторитетных людей села, который рекомендовал их сельскому сходу. Последний обсуждал выдвинутые кандидатуры и, если не было возражений с чьей-либо стороны, поручал им с этого дня содержание крупного рогатого скота. Пахпан нес полную ответственность за сохранность и целостность вверенного ему скота.[59] Обыкновенно на стадо дойного и гулевого скота полагалось два пахпана, которые, периодически сменяя друг друга, пасли скот на приселъских пастбищах, а затем, если практиковалась отгонная система содержания скота, на горных пастбищах. В отдельных селениях, в зависимости от количества скота, нанимали до 10—12 пахпанов, которые подразделяли скот на отдельные стада и пасли их на различных пастбищных участках в целях лучшего выпаса и во избежание вытаптывания пастбищных участков. По утрам местные жители отгоняли скот на специальное место, где пастухи собирали стадо и выводили его на пастбище. Эти места сбора известны под различными названиями — *տաֆրատեղ* (тавраган), *նախրատեղ*

[51] См. *Э. Т. Карапетян*, указ. раб., стр. 25—26.

[52] *А. Д. Ерицов*, указ. раб., стр. 160—161.

[53] *Ц. Григоров*, указ. раб., стр. 87.

[54] См. там же, стр. 161.

[55] См. *Л. В. Парвицкий*, Экон. быт гос. крестьян юго-западной части Новобаязетского уезда..., стр. 353—358.

[56] См. *В. П. Гевский*, Нижне-Карабахские казенные зимние пастбища Елизаветпольского уезда, МУКЗПИСК, т. 3, стр. 98; Народы Кавказа, т. II, стр. 253; *А. Л. Калантар*, Алтайские казенные летние пастбища..., стр. 88—89; *В. Никитин*, указ. раб., стр. 234; *Ц. П. Бжания*, указ. раб., стр., 91—92.

[57] См. *С. П. Зелинский*, Экон. быт гос. крестьян Зангезурского уезда..., стр. 48—49.

[58] См. *Ю. П. Мкртумян*, Полевые материалы, папка №9, стр. 102, АОЭ.

[59] Там же, папка №8, стр. 2—3. Если корова заболевала и погибала, то пахпан не нес никакой ответственности; если же корова теряла или получала повреждение от ударов пастуха, то последний должен был возместить ущерб, нанесенный владельцу скота.

(иахратап), **նախրագնա** (нахраґна), **նախրաջադա** (нахраджада) и др.

Вознаграждение общественных нахрапанов производилось преимущественно зерном, хотя в конце XIX в. во многих селеннях практиковалась и денежная оплата. Ниже приводим таблицу о размерах вознаграждения труда нахрапанов в интересующее нас время, по данным полевых и литературных материалов. За выпас одной головы крупного рогатого скота в различных частях Восточной Армении взимали:

Тавуш	Лори	Ширак	Вайоц-дзор	Сюник
2 хана[60] зерна (преимущественно пшеницы)	20 коп. или 3 хана эриа (пшеницы и ячменя)	1 руп[61] пшеницы и 1 руп ячменя; или же 1 кот[62] пшеницы и по лавашу с дыма каждый вечер	20 грв.[63] пшеницы и по лавашу с дыма каждый вечер В с. Гидеваз 1 тюра[64] пшеницы	1сильма[65] пшеницы. В с. Ува—15 грв. пшеницы и по лавашу с дыма по вечерам

Полагавшаяся всем нахрапанам плата собиралась в одном месте и делилась между ними поровну.

Однако не всюду производился наем нахрапанов. Н. Григоров писал, что «для крупного рогатого скота общественного пастуха, как и в соседних селениях, в Татеве не нанимают, а каждый должен сам ухаживать за своим скотом отдельно. Иные хозяева-соседи, 5—10 дворов, вступают для этого в компанию и наблюдают за скотом по очереди, при этом каждый хозяин для отбытия своей очереди посылает в поле своего сына пасти общее, обыкновенно небольшое стадо коров»[66]. В заметке о быте крестьян с. Арцваник (Сюник) также сообщается о том, что в 90-х гг. XIX в. для пастьбы коров и буйволиц нахрапанов не нанимали, а каждое хозяйство пасло свой скот отдельно, нередко «под присмотром своего же 6—8-летнего мальчика»[67].

Аналогичные материалы засвидетельствованы нами в селеннях Тавуша (Верд, Кохб, Котигех и др.), Арцаха (Тумп, Сусалых, Тахот, Тох, Тех и др.)[68], Ширака (Каракилиса, Сариар и др.)[69] и др.

Организация выпаса телят и буйволят также отличалась значительным разнообразием. В одних местах (Джавахк, Ширак, Вайоцдзор и др.) при найме пастухов для выпаса крупного рогатого скотв нанимали их такое число, чтобы организовать выпас всех половозрастных групп скота[70]. В других—наем телятников производился отдельно от нахрапанов, как, например, в ряде селений Тавуша, Лори, Арцаха, Араратской долины, Сюника и др. В третьих—выпас телят производился самими хозяйствами (в некоторых селениях Сюника, Арцаха и Араратской долины)[71].

Ниже мы приводим данные о размерах и формах оплаты труда телятников в армянской деревне.

Лори	Ширак	Джавахк	Вайоц-дзор	Сюник
Еженедельный удой молока	1 руп пшеницы с головы скота за весь период содержания, или по 20 коп.[72]	0,5 кота или 1 кот пшеницы	1 чанах[73] пшеницы В с. Кечут полпуда пшеницы и по хлебу с дыма в неделю	Еженедельный удой молока. В с. Лериашен полпуда пшеницы

В тех селеннях, где практиковалось вознаграждение телятников зерном, в день Вардавара (праздник, отмечавшийся летом, связанный с культом воды у армян) весь удой молока отдавали им.

Приведенные данные, за исключением сообщения А. А. Калантара, определенным образом свидетельствуют о том, что в интересующее нас время сохранялся способ вознаграждения телятников продуктами—молоком или зерном. Причем интересно, что там, где благодаря местным природно-хозяйственным усло-

[60] Хан—мера сыпучих тел, равная 4,8 *кг*.

[61] Руп—мера сыпучих тел, равная одному хану.

[62] Кот—мера сыпучих тел, равная одному хану. Следует отметить, что кот, выдолбленный из обрубков дерева домашним способом, бывает самых различных размеров (от 4,8 *кг* до 6 пудов), однако в крестьянском быту этот термин чаще всего употреблялся для выражения именно указанного количества зерна.

[63] Грвапк—арм., мера веса, равная 400 *г*.

[64] Тюра—мера сыпучих тел, равная 20 *грв*. (или 8 *кг*).

[65] Сяльма—мера сыпучих тел, равная 20 грв.

[66] *Н. Григоров*, указ. раб., стр. 86.

[67] *Е. Мелик-Шахназаров*, указ. раб., стр. 36.

[68] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые материалы папки №№ 1—18, ЛОЭ; *А. А. Калантар*, Состояние скотоводства на Кавказе, стр. 97.

[69] См. *А. А. Калантар*, указ. раб., стр. 113. Автор подчеркивает, что жители бывшего Елисаветпольского уезда Елисаветпольской губернии (район современного Кировабада) нахрапапов папимали редко, чаще «пасли скот сами жители по очереди» (там же, стр. 76—77).

[70] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые материалы, папки №№ 10, 12, 16, 18, АОЭ.

[71] См. там же, папки №№ 4, 6, 16 и др.

[72] См. *А. А. Калантар*, Алагезские казенные летние пастбища..., стр. 134.

[73] Чанах—мера сыпучих тел, равная 13 *грв*.

виям производился значительный излишек продуктов зернового хозяйства (Ширак, Джавахк, Араратская долина и др.), вознаграждение телятников производилось зерном; там же, где этот излишек был невелик, вознаграждение производилось молоком (Тавуш, Лори, Вайоц-дзор, Гехаркуник).

В селениях, где наем пастухов для выпаса телят не практиковался, очень часто несколько домохозяев договаривались о совместном выпасе телят. Для этого из каждой семьи выделялось по одному человеку, которые по очереди выводили телят на пастбище[74].

Общественный наем чабанов для выпаса различных половозрастных групп мелкого рогатого скота производился, как мы уже указывали выше, либо всем сельским обществом (как, например, в ряде селений Джавахка и Араратской долины)[75], либо группами хозяйств (сообществами). Данные о способах и сроках найма чабанов позволяют говорить о двух основных их разновидностях, обусловленных продолжительностью пастбищного сезона в тех или иных этнографических районах.

В районах, где практиковалось весенне-летне-осеннее пастбищное и зимнее стойловое содержание мелкого рогатого скота (Джавахк, Ширак, часть Сюника, Лори, Тавуша и Гехаркуника), производился наем так называемых «летних» (с марта по сентябрь) и «осенних» (с сентября по ноябрь) пастухов. Там же, где практиковалась также зимняя пастьба его (Араратская долина, Апаран, часть Гехаркуника, Сюника и др.), нанимали вместо «осенних» пастухов «зимних», которые в отличие от первых, нанимались на более продолжительный срок (с сентября по март) и, естественно, получали большую плату. Однако разница, как мы увидим дальше, состояла не только в этом.

Сравнительный материал по различным районам Восточной Армении показывает, что плата «летним» пастухам, за небольшим исключением, была одинаковой (см. таблицу).

За выпас 20 голов мелкого рогатого скота чабаны получали:

Лори	Сюник	Ширак	Вайоц-дзор	Джавахк
По одному ягненку, паре поршней, одному коту пшеницы	По одному ягненку, паре поршней и кормились у своих хозяев (или же получали по 10 грв. пшеницы).[76]	По одному ягненку, паре поршней и полкота пшеницы	По одному ягненку, паре поршней и кормились у своих хозяев на расчета 1 день за каждые 5 овец	По одному ягненку, паре поршней, полпуда зерна (пшеницы и ячменя)

В ряде селений Сюника и Тавуша практиковались и другие формы оплаты труда чабанов, из которых особый интерес представляет вознаграждение их исключительно зерном или деньгами. В сс. Мегри, Арцваник и др., где держали значительное количество коз (больше чем овец, что объясняется особенностями местных природно-климатических условий), нанимали специальных пастухов—*բծարած* (пцарац)—для выпаса коз, которым выплачивали по 18 грв.; пастухи же козлят—*ոլարած* (уларац)—получали по 10 грв пшеницы с головы выпасаемого скота[77]. Аналогичные материалы зафиксированы в сс. Уз, Ангехакот и др. Интересно в связи с этим отметить, что в армянском народном эпосе «Сасна Црер» имеются указания на практику вознаграждения пастухов мелкого рогатого скота зерном[78], что, несомненно, свидетельствует об ее традиционности.

Значительно реже практиковалась денежная форма оплаты, при которой чабан получал по 10 коп. с головы мелкого рогатого скота за весь период его содержания (с марта по сентябрь)[79]. Однако в последующий период (начало XX столетия) денежное вознаграждение стало значительно чаще практиковаться, что стояло в прямой связи с развитием товаро-денежных отношений в армянской деревне[80].

В селениях Джавахка, Ширака, части Сюника, Лори и др. в сентяоре, в период «обновления» пастухов, местные крестьяне нанимали «осенних» пастухов из числа односельчан, которые пасли скот вплоть до наступления холодов (ноябрь-декабрь). «Осенние» пастухи получали различную плату: в селениях Ширака—по 10—15 коп. с головы скота, в селениях Джавахка—либо деньгами (10—20 коп. с овцы), либо натурой (по одному *հոխ*[81] зерна с овцы); в селениях Лори—по 10—15 коп.

[74] См. *Л. А. Калантар*, Состояние скотоводства на Кавказе, стр. 97, 128.

[75] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папки №№ 16 (стр. 15, 25, 36, 43) и 18 (стр. 3—4, 6, 19, 26 и др.), АОЭ.

[76] См. *С. П. Зелинский*, Экон. быт гос. крестьян Зангезурского уезда..., стр. 99—100, *Е. Мелик-Шахназаров*, указ. раб., стр. 36.

[77] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые материалы, папка №6, стр. 3—4, АОЭ.

[78] Отправляя на выпас ягнят и телят, дядя Давида говорит ему: «За каждого ягненка нам проса мерку да мерку пшеницы дадут» (Давид Сасунский, Армянский народный эпос, М., 1939, стр. 172).

[79] См. *С. П. Зелинский*, Экон. быт гос. крестьян в Зангезурском уезде..., стр. 99.

[80] См. *М. Л. Лдонц*, указ. раб., стр. 382 и сл.

[81] Іоха—мера сыпучих тел, равная 3 грв.

и т. д.[82]. В отдельных районах Западной Армении (Сасун, Васпуракан и др.) «осенине» пастухи иногда нанимались лишь для получения права выпаса овец на своих пахотных участках.

Иная картина наблюдалась в тех районах, где и в зимние месяцы производился выпас скота. Здесь чабанов нанимали по полугодням; с марта по сентябрь и с сентября по март. Полевой и литературный материал показывает, что подобная практика сложилась во многих селениях Араратской долины, Арагацотна, части Сюника, Вайоц-дзора, Тавуша и др. «Зимние» чабаны пасли скот либо в пределах присельских пастбищ (Араратская долина), либо на отдаленных зимних пастбищах (некоторые селения Арагацотна, Сюника, Вайоц-дзора, Тавуша). Платили им так же, как и «летним» чабанам. Разница, согласно сообщениям информаторов, а также данным С. П. Зелинского, состояла в том, что «за зимнюю пастьбу ягнята и козлята отдаются в начале, а за летний период в конце наемного срока»[83]. Чабаны получали одежду и кормились за счет хозяев: ежемесячно они получали по 2—2,5 пуда пшеничной муки[84].

Менее продолжительными были сроки найма «зимних» пастухов в селениях Арагацотна, где сложилась своеобразная система содержания мелкого рогатого скота на позднеосенних и зимних пастбищах Араратской долины. Пастьба скота продолжалась здесь до декабря—января[85]. Чабаны получали по одному ягненку, коту пшеницы (или ячменя) и паре поршней с каждых 20 голов. Такая высокая плата объясняется тем, что обеспечение скота необходимыми кормами было целиком возложено на самих чабанов, а сами овцевладельцы никаких дополнительных расходов по аренде пастбищных участков не несли.

Во многих селениях Восточной Армении наем пастухов для выпаса ягнят и козлят производился отдельно и имел место с апреля—мая до сентября, когда молодняк данного года смешивали со стадом овец. Обычным вознаграждением их труда была дача еженедельного (как правило, воскресного) удоя молока всего стада овец; в некоторых селениях Сюника, как мы уже указывали, практиковалось вознаграждение пастухов ягнят зерном (сс. Мегри, Арцваник, Уз, Ангехакот и другие) или деньгами (с. Гетатах и другие)[86]. В некоторых селениях Ширака, где сельские общества или отдельные группы хозяйств одновременно производили наем чабанов для выпаса различных половозрастных групп мелкого рогатого скота, чабаны получали с каждых 20 голов по одному ягненку (как, например, в сс. Аластан, Азарвет, Маралик, Азатан и др.)[87].

После приятия стада овец или ягнят чабаны делались ответственными за его целостность. Понятно, что по истечении договорного срока всех овец или ягнят в наличности могло не оказаться: несколько голов падали, некоторых зверн могли растерзать и т. д. Одиако чабан обязан был представить хозяину скота шкуру со съеденных волками или павших овец, так называемый *բարաթա* (барата) или *եվնտու* (евнту). Хозяин скота вместе с опытными и уважаемыми людьми села осматривал «барата». Если они определяли, что скот действительно пал или был растерзан волками, то пастух освобождался от возмещения ущерба владельцу скота; в противном же случае чабан должен был возместить ущерб (впоследствии, при расплате с чабанами, владелец скота высчитывал из причитающейся им доли количество скота соответственно стоимости нанесенного ему ущерба). Если же скотины просто не окажется в стаде и чабан не представит доказательства, то и в этом случае он обязан был возместить ущерб.

Интересно отметить, что эти и другие вопросы ведения скотоводческого хозяйства нашли свое отражение в Судебнике Мхитара Гоша. Так, по интересующему нас вопросу мы читаем: «если случится, зверь убьет животное и пронзондет это не по нерадению пастуха, то пусть последний представит в доказательство труп павшего животного, и сам будет невиновен».[88] Далее мы читаем, что в случае кражи скота пастух обязан заплатить цену краденой скотины; если же кража произошла не по его «нерадению и без всякого умысла с его стороны, пастух не несет ответственности». «За животное, побитое или убитое камнем или ударами палки, равно как и за нанесение ему увечья, а также за повреждение стельной коровы от ударов—отвечает пастух»[89].

Сравнение этих данных с материалами XIX в. показывает, что нормы обычного права, действовавшие в армянской деревне в X—

---

[82] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые материалы, папки №№ 8, 16, 18, АОЭ.

[83] *С. П. Зелинский*, указ. раб., стр. 99—100; *Ф. Т. Марков*, Экон. быт гос. крестьян Эриванского уезда..., стр. 72; *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка № 10, стр. 2—3, АОЭ.

[84] См. там же.

[85] *Л. А. Калантар*, Алагезские казенные летние пастбища..., стр. 105—106.

[86] См. *Ю. И. Мкртумян*, Полевые этнографические материалы, папка №6, стр. 2—3, 6, АОЭ.

[87] См. там же, папки №№ 8 и 18.

[88] Армянский Судебник Мхитара Гоша, Ереван, 1954, стр. 219.

[89] Там же, стр. 220.

XIII вв., дожили до первых десятилетий нашего столетия. В этом отношении значительный интерес представляют также данные, содержащиеся в армянском народном эпосе «Сасна Црер». Когда девы похитили быков и убили их, Давиду удалось вернуть шкуры хозяевам и одарить их золотом и при этом он строго предупредил: «Коль у братьев моих — пастухов — урвете вы хоть горсточку пшена! Тогда на память вам Давид дома разорит!»[90] Это предупреждение Давида, несомненно, свидетельствует о том, что пастухи несли полную ответственность за порученный скот, и в случае его пропажи или гибели по их вине пастухи обязаны были внести известную плату владельцу скота.

Приведенные отрывки из «Судебника» и «Сасна Црер», с другой стороны, свидетельствуют о давности традиции найма общественных пастухов в армянской деревне, что подтверждается также сведениями средневековых армянских историков.

Сравнительный материал по другим народам Кавказа показывает, что в сроках найма пастухов, размерах и формах оплаты их труда имеется много общего, при наличии некоторых особенностей, объясняющихся своеобразием хозяйственной жизни и исторического прошлого каждого народа. Не останавливаясь на изложении сравнительного материала, мы постараемся выявить то особенное, специфическое, что характерно для армян.

Прежде всего, бросается в глаза то, что у армян, более чем у какого-либо другого народа, практиковался наем различных категорий пастухов из числа других народов, преимущественно курдов и азербанджанцев; на причинах этого мы уже останавливались выше.

Далее. У армян, больше чем у соседних с ними азербайджанцев, курдов, абхазов и некоторых этнографических групп грузинского народа, практиковался наем различных категорий пастухов всем сельским обществом, что, по-видимому, свидетельствует о живучести общинных начал в армянской деревне рассматриваемого периода. В армянских селениях Восточной Армении почти повсеместно наем пастухов крупного рогатого скота (а в целом ряде селений Ширака и Араратской долины и мелкого рогатого скота) производился всем сельским обществом.

Третья особенность состоит в том, что у армян, чаще чем у других народов Закавказья, практиковалась оплата труда различных категорий пастухов (как крупного, так и мелкого рогатого скота) зерном, преимущественно пшеницей и ячменем, что, на наш взгляд, отражает древние традиции земледельческого народа.

[90] Давид Сасунский, стр. 184.

Значительный интерес представляют материалы, характеризующие роль и место пастухов в жизни армянской деревни. На протяжении многих веков были выработаны навыки, способствовавшие не только увеличению поголовья скота, но и качественному улучшению его состава.

В армянской деревне (особенно там, где скотоводство достигло значительного развития) славой и почетом пользовались те пастухи, скот которых всегда был хорошо упитан и редко подвергался порче. Опытные пастухи, прекрасно зная повадки животных и особенности каждой породы, выработали целый комплекс мер, ведущих к увеличению мясной, шерстной и молочной производительности скота. И такие пастухи в первую очередь нанимались всем сельским обществом или отдельными сообществами. Некоторые пастухи настолько хорошо изучили повадки скота, что умели сделать стадо послушным. Почти каждый умел играть на свирели (шви)[91], однако следует заметить, что игра на свирели более всего была распространена среди чабанов, пастухи же других видов скота (крупного рогатого, свиней, лошадей и др.) редко играли на свирели, в то время как для чабанов, выпасавших мелкий рогатый скот, умение играть на свирели было чуть ли не обязательным и рассматривалось как одно из их достоинств, свидетельствующее об их умелости и опытности. У чабанов были специальные мелодии — «*ոչխարի նվագ*» («мелодия овчара»). С. С. Лисициан пишет по этому поводу, что «чабан играет специальные древние канчи в течение всего дня для различных моментов пастьбы: выхода на пастбище с места ночлега, водопоя и т. д. В старину мелодии овчара не имели права играть пастухи других видов скота».[92] Информаторы сообщали, что пастухи в первую очередь приучали к звукам свирели козлов-вожаков («нохаз», «пери», «сенз»), так как при продвижении стада они играли роль вожаков стада[93]. Чтобы приучить их, в первое время играли на свирели тогда, когда давали соль или гнали на водопой, что со временем делало их послушными.

Армянские пастухи ориентировались весьма хорошо не только по солнцу, луне и звездам, но и по поведению животных. Это было

[91] Свирель изготовлялась местными мастерами из особого дерева («ктткени»); сердцевину удаляли и делали девять отверстий: семь спереди, одно сзади — для большого пальца, и одно в самом низу, сбоку.

[92] См. *С. С. Лисициан*, Старинные пляски и театральные представления армянского народа, т. I, Ереван, 1958, стр. 144—145.

[93] См. *Т. А. Бунятов*, Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы, Баку, 1957, стр. 84.

тем более важно, что нужно было определить время доения различных видов скота, время загона скота в тырло, время припуска ягнят и т. д., особенно в ненастную погоду. Так, овцы, мирно отдыхавшие всю ночь, с рассветом поднимались и начинали пастись поблизости (если тырло было не огражденным) или же сбивались в кучи и вели себя беспокойно, что служило для опытного чабана сигналом к тому, что скот необходимо вывести на пастбище. В полдень, когда солнце поднималось достаточно высоко и находилось почти над головой, овцы самостоятельно прекращали пастьбу и направлялись к месту доения.

По поведению овец чабаны могли почти безошибочно определить, угрожает ли скоту какая-либо опасность или нет. Если в стадо пробрался вор, то в том месте, где находился последний, начиналось перемещение овец и по нему чабан узнавал о грозящей опасности; чуя приближение волка, овцы обыкновенно вставали и долбя землю ногами свистели, давая пастуху знать о приближении зверя и т. д.[94].

Ночью пастухи прекрасно ориентировались по звездам, очень быстро находили созвездия Вольпой и Малой Медведицы, которые видны на небе всегда. Первое созвездие жители Сюника, Тавуша, Лори, Вайоц-дзора и др. называли *Բազուկ* или *Պազուկ* (Базук или Пазук), а второе—*Շամփուր կշեռք* (Шампур кшерк). Полярную звезду называли *Լիաստղ* (Лисастх, Лори), *Պայծառ աստղ* (Пайцар астх, Вайоц-дзор), *Շանի աստղ* (Шани астх, Сюник). По расположению Полярной звезды умели точно определить наступление рассвета: если она находилась прямо над головой, то скоро должен был наступить рассвет (что было особенно важно при организации ночного выпаса скота); с сокращением продолжительности дня Полярная звезда смещалась несколько правее.

При ясной солнечной погоде по расположению солнца могли почти безошибочно определить время дня. Для этого пастухи становились лицом к солнцу и по тому, куда падала их тень, узнавали время дня. Жители с. Гамзачиман (Лори) для определения времени дня чертили на земле полуокружность и делили на двенадцать равных частей. В центр полукруга втыкали небольшой колышек и по тому, на какую цифру падала тень от колышка, определяли время дня[95].

Рис. 10. Фрагмент надгробного камня на кладбище пос. Берд Шамшадинского района, XIX в.

О том большом уважении, которым пользовались опытные пастухи при своей жизни, свидетельствуют встреченные нами во многих селениях Восточной Армении изображения их на надгробных камнях (рис. 10. 11). Так, в с.

[94] См. *Ю. И. Мкртумян,* Полевые этнографические материалы, папка № 3, стр. 38—39, АОЭ.

[95] См. там же, папка № 7, стр. 59.

Норашен (Цахкунк) на надгробном камне XVII в., расположенном в центральной части села, дано изображение чабана в традиционной пастушеской экипировке: меховой шапке конической формы, бурке и поршнях, со свирелью в руках; а перед ним пасущиеся овцы и козы. На надгробном камне в с. Цахкунк (Цахкаркунк) также дано изображение чабана со свирелью в руках, справа и слева от которого изображены овцы, а также ножницы для стрижки овец, небольшая миска, которую чабаны всегда имели при себе, и небольшой кувшин для воды.

Рис. 11. Надгробный камень в сел. Цахкунк Раздanского района, XVIII в.

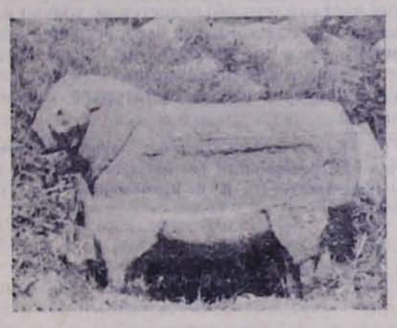

Рис. 12. Надгробный камень в виде барана. Сел. Золакар Мартунинского района, XIX в.

В ряде селений Восточной Армении встречено большое количество надгробных камней в виде баранов (или овец) и лошадей (рис. 12). Е. А. Лалаян отмечал, что эта форма надгробных памятников объясняется тем обстоятельством, что «желали показать, что покоящийся под ним был владельцем большого количества мелкого рогатого скота и лошадей»[95]. Х. Самвелян же считал, что средневековые надгробные камни в виде баранов или овец являются пережитками тотемизма[96]. Приблизительно сходной точки зрения придерживался также Н. Я. Марр[98]. Видимо, вряд ли в данном случае можно говорить о связи этой традиции с тотемизмом, хотя бы потому, что она получила особенно широкое распространение в средневековый период. Однако несомненно, что эта традиция представляет собою трансформацию религиозных представлений более ранних эпох, согласно которым человек и после смерти ведет земную жизнь. Именно поэтому вместе с покойником клали в могилу и те предметы, которыми пользовался данный человек при жизни—орудия труда, украшения, скот и др. Археологические раскопки дали в этом отношении громадный фактический материал[99]. Е. А. Лалаян писал, что «постепенно действительные предметы заменяются их моделями..., а в конечной степени и эти модели заменяются их изображениями, которые высекаются на надгробных камнях»[100]. Поэтому, если надгробные камни в виде баранов и лошадей, с одной стороны, являются далеким отголоском некогда существовавшего обычая захоронения вместе с покойником предметов, принадлежавших ему, то, с другой стороны, возможно, как полагал Е. А. Лалаян, свидетельствуют о том, что покоящиеся под ними были владельцами большого количества баранов и лошадей. Сам же факт изображения пастухов в традиционной экипировке на надгробных камнях является косвенным свидетельством того, что труд пастуха (особенно в районах развитого скотоводства) был в почете.

Фольклор населения различных историко-этнографических районов Восточной Армении дает в этом отношении интересный материал. Сравнительное его изучение показывает, что в тех районах (Тавуш, Сюник, Лори и др.), где особенно широко практиковался наем различных категорий пастухов из числа местного армянского населения, пастухи наделены всеми прекрасными качествами и очень часто по своему уму, находчивости, ловкости, честности

---

[95] Ե. Լ. Լալայան, *Հուշարկավորության արարողություն-ների և գերեզմանաքարերի դարգացումը Հայաստանում. «Հայկական ՍՍՀ գիտությունների և արվեստի Տեղեկագիր», 1928, № 3.*

[97] См. Ե. Համբեյան, указ. раб., т. I, стр 183.

[98] См. Н. Я. *Марр*, Талыш, Петроград, 1922, стр. 17 и сл.

[99] См. работы Б. Б. Пиотровского, А. А. Мартиросяна, Т. С. Хачатряна, С. А. Есаяна и др.

[100] Ե. Լ. Լալայան, *Հուշարկավորության* . . , стр. 111;

и человечности не имеют себе равных, что особенно явственно прослеживается в сказках, пословицах, поговорках и баснях. В фольклоре же армян Араратской долины, Ширака и других, где широко практиковался наем пастухов на стороне, преимущественно из числа курдов и

Рис. 13. Чабан с отарой овец. Сел. Джрарат Раздданского района, 1957 г.

азербайджанцев, пастухам уделено значительно меньше места и не их подвиги воспеваются. Это объясняется, по-видимому, тем, что пастушеский труд не был здесь в особом почете[101].

Значительный интерес представляет также экипировка пастуха. Этнографический материал показывает, что одежда пастухов мало чем отличалась от обыденной одежды армянского крестьянина, за исключением войлочной бурки (кулаб, япынджи)[102] и меховой конической или войлочной шапки (папах, колоз), которые являлись обязательными компонентами экипировки пастуха, да и то только чабана, что объясняется как спецификой содержания мелкого рогатого скота, так и сложившейся традицией (рис. 13).

Как меховая или войлочная шапка, так и бурка надевались как в жару, так и в холод: в жару они оберегали пастуха от палящего солнца, а в холодное время—от дождя и снега. Войлочная бурка, распространенная в большинстве селений Восточной Армении, шилась в селениях местными портными, однако нередко приобреталась в готовом виде в городах и районных торговых центрах. Бурка обыкновенно была без рукавов; на шее она завязывалась шнурками, а с левой стороны были пришиты небольшой карманчик на подоле и петля на груди, где укреплялся пастушпй посох.

Неотъемлемыми компонентами пастушеской экипировки были посох (копал, дагапак, зохал, чомбах и др.) с насаженным крючком на конце или без него, а также походные переметные сумы (баплыг), где хранили хлеб, сыр, необходимую посуду.

Сравнительный этнографический материал показывает, что экипировка пастухов у многих кавказских народов при наличии некоторых различий характеризовалась многими общими чертами, что объясняется не только и не столько существовавшими хозяйственно-культурными связями, сколько сходностью трудовых условий в ведении скотоводческого хозяйства и непрерывностью культурной преемственности.

[101] См. «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», т.т. I—VI, IX—X, Ереван, 1959—1968; Ա. Տ. Ղանալանյան, указ. раб., Иосиф Ороели, Басни средневековой Армении. М.—Л., 1956 и др.

[102] «Кулаб»—курд., «бурка»; «япынджи»—азерб., «бурка». В средневековье употреблялся армянский термин «айценакач» (см. Ա. Ա. Արշակյան, указ. раб. стр. 503).

ВМЕСТО ЗАКЛЮЧЕНИЯ

ФОРМЫ СКОТОВОДСТВА И БЫТ НАСЕЛЕНИЯ

В данном разделе мы попытаемся показать обусловленность отдельных элементов материальной культуры и быта армян формами ведения скотоводства.

Сейчас, когда мы говорим о кочевой форме скотоводства, то представляем и определенную культуру, выработанную в условиях кочевания и отличавшуюся большой устойчивостью и традиционностью форм. Это является результатом того, что хорошо изучены не только само кочевое скотоводство, но и выработанные под его непосредственным воздействием основные элементы материальной культуры и быта. Разумеется, все другие формы скотоводства (включая и полукочевую) не могли в такой степени повлиять на формирование культуры и быта населения (особенно если это традиционный земледельческий народ), но и они, несомненно, вызвали к жизни определенные, связанные только с практикуемой формой скотоводства элементы культуры и быта.

Изучение систем организации труда в различных частях Восточной Армении позволяет усматривать определенную связь между ними и практиковавшимися формами скотоводства.

Этнографические материалы показывают, что в районах оседлого скотоводства (Араратская долина и некоторые высокогорные районы), где скот в течение круглого года находился при селении, сельские общества нанимали общественных пастухов для выпаса различных видов скота, разделенного на отдельные стада по половозрастному принципу. Так, в с. Гехрлу (ныне Мргашат Октемберянского района) в 80-х гг. прошлого столетия было четыре общественных стада крупного и мелкого рогатого скота, для содержания которых нанимали по два пастуха на стадо. Плата пастухам распределялась между всеми хозяйствами общества пропорционально числу скота, принадлежавшего каждому из них. Жители села нанимали пастухов, как правило, на стороне, преимущественно из числа курдов и азербайджанцев, что было связано с ведением комплексного полеводческо-садоводческого хозяйства, вынуждавшего поручать скот посторонним лицам. Материалы, собранные в период полевых этнографических работ, подтверждают, что в этих районах повсеместно была распространена аналогичная форма найма пастухов, что позволяет говорить о существовании сельскообщинного объединения для организации выпаса скота.

Несколько иные формы найма пастухов и сообществ мы находим при отгонном скотоводстве. Здесь пастухов нанимали как отдельные группы хозяйств, так и отдельные крупные скотовладельцы. Основным принципом, лежавшим в основе организации этих групп по выпасу скота, был территориальный принцип. Однако изучение их составов показало, что и другие факторы играли значительную роль при их организации.

В различных селениях Тавуша, Лори, Вайоц-дзора и других, где издревле была выработана практика отгона скота на сезонные пастбища, засвидетельствованы сообщества, составленные из числа ближайших и дальних родственников. Члены таких сообществ селились на летовках и зимовниках вместе, занимая либо отдельную стоянку, либо часть ее. На это указывают также и названия ряда летовок, происходящие от фамилий тех скотовладельцев, которые ежегодно пригоняли скот на одну и ту же стоянку. Поэтому, если родственные связи не имели сравнительно большого значения при организации хозяйственной жизни в самом селении, то на сезонных пастбищах они играли еще видную роль. Из этого явствует, что практика отгона скота на сезонные пастбища и связанная с ней система организации труда в ряде районов объективно способствовала сохранению более архаичных форм организации хозяйственной жизни. Думается, именно в этом одна из причин живучести традиций азговых (родственных) отношений в

горных и предгорных районах, где население практиковало отгонную форму скотоводства.

В зоне оседлого скотоводства также сохранялись селения с родственными кварталами, однако в силу специфических условий организации скотоводческого хозяйства (когда фактически создавались сельскообщинные объединения), последние играли значительно меньшую роль в производственной жизни села, а потому и традиции азговых отношении были выражены здесь слабее.

В районах отгонного скотоводства, где запрещалось летнее содержанне скота в селенни, широкое распространение получила практика отдачи скота в арендное содержание другим лицам, известная в литературе как институт «кисови» или «кясм»[1].

Для бедняцких и части середняцких хозяйств переходы на сезонные пастбища были связаны с большими трудностями, так как для жизни на летовке и ведения молочного хозяйства нужно было иметь хотя бы несколько голов крупного и мелкого рогатого скота. Поэтому крестьяне, имевшие, например, одного-двух животных, на определенных условиях отдавали их для выпаса родственникам или соседям (или даже в другие селения своим знакомым), уходящим на летовку. Принявший скот обязывался вернуть его в полной сохранности после спуска с гор и за пользование молоком дойного скота выдать определенное количество молочных продуктов, в зависимости от вида и качества скота. Х. А. Ерицян так рассказывает об этом: «Маломощные и малоскотные хозяйства затруднялись откочевывать в горы, а многим это было не под силу. В таких случаях многие хозяйства сдавали свой скот на определенных условиях в арендное содержание лицам, откочевывавшим в горы. Последние должны были вернуть в полной сохранности все поголовье скота после истечения арендного срока, а сами распоряжались всем количеством молока, получаемого от надоя арендованных коров[2]; хозяевам же коров арендаторы выдавали некоторое количество молочных продуктов в виде масла и тощего сыра, как арендную плату»[3].

Почти повсеместно, где практиковалась сдача скота в «арендное содержаняе», молочные продукты выдавались обыкновенно в виде сыра и сливочного масла; если не считать, что в течение всего летнего сезона хозяевам скота присылалось несколько торо мацуна (кислого молока). Так, в селениях Тавуша, Ширака, Сюника и других принявшие скот выдавали хозяевам примерно от 25 до 50 грн. масла и 1,5—2 пуда тощего сыра из снятого молока с каждой дойной коровы или буйволицы; а с каждой донной овцы—от 3 до 6 грн. сыра из цельного молока[4]. Прежде чем взять скот, принимавший его обычно сам доил животных в течение одного—двух дней и только после этого определял то колнчество продуктов, которое должно было быть поставлено хозяину скота. Весь настриг шерсти при «кисови» целиком отдавался владельцу скота. В распоряжении выпасавшего скот обычно оставалось некоторое количество масла и сыра, превышавшее условленную с хозяином скота плату, а также вся пахта (тан). Помимо этого, владелец скота обязан был выдать по 1,5 пуда соли на каждую голову крупного рогатого скота, не считая телят, и по 3 грн. на каждую голову мелкого рогатого скота, не считая ягнят.[5] Определялась также доля участия владельца скота в специальном налоге за пастбища—*արոտավարձ* (аротавардз), плате пастуху—*հախտապանի վարձ* (пахрапани вардз, плата за пастьбу крупного рогатого скота) и *հովվի վարձ* (новви вардз, плата за пастьбу мелкого рогатого скота), которые вносились в разное время. Так, если чабан получал свою плату осенью, после спуска с летних пастбищ, то пастух крупного рогатого скота—в середине августа, сразу после жатвы хлебов; за пастбища платили налог в начале пастбищного сезона—в мае—июне.

Широкое распространение практики отдачи скота на летнее содержание другим лицам было обусловлено, на наш взглял, необходимостью ведения наряду с отгонным скотоводством комплексного земледельческого хозяйства, требовавшего максимального сосредоточения рабочих рук на полеводческо-садоводческих работах. Аналогичная практика была выработана и у тех народов (грузины, оседлые азербайджанцы и др.)[6], которые сочетали земледелие с отгонной формой скотоводства. С. П. Зелинский отмечал, что в Шираке летними пастбищами «пользуются немногим более одной пятой части населения»[7], поэтому не случайно, что именно здесь, как показывают материалы, была широко распространена практика отдачи скота на выпас.

[1] См. *А. А. Калантар,* указ. раб., стр. 113; *его же,* Состояние скотоводства на Кавказе, стр. 114; *С. П. Зелинский,* Экон. быт гос. крестьян в Шорагяле..., стр. 26—27 и др.

[2] Кстати, следует заметить, что и овец сдавали на тех же условиях.

[3] *Х. А. Ерицян,* указ. раб., стр. 296.

[4] См. *Ю. И. Мкртумян,* Полевые этнографические материалы, папка №7, стр. 15, 19, 25; папка №8, стр. 12, 38, АОЭ.

[5] См. *С. П. Зелинский,* указ. раб., стр. 26.

[6] См. *В. М. Шамиладзе,* указ. раб., стр. 27.

[7] *С. П. Зелинский,* там же.

Практикуемые формы скотоводства требовали известной специализации видов разводимых животных. При оседлом скотоводстве (как долинном, так и горном) разведение крупного рогатого скота получило большее развитие, нежели разведение мелкого, хотя в ряде местностей (горные части Ширака, Джавахка и др.) при вполне оседлом скотоводстве население и держало большое количество мелкого скота, что было возможно на горном плоскости, имеющей значительные запасы пастбищного корма. Наличие же летних пастбищ, расположенных на некотором удалении от основных поселений, и ведение отгонного скотоводства во многом способствовали развитию овцеводства, но не в ущерб разведению крупного рогатого скота. Материалы, приведенные в первой главе, определенно указывают на преимущественное разведение крупного рогатого скота как в зоне оседлого, так и зоне отгонного скотоводства. Не случайно, что когда размеры пастбищных угодий по тем или иным причинам сокращались, то местное крестьянство сокращало прежде всего поголовье мелкого рогатого скота.[8]

Еще больше указанная зависимость наблюдалась при кочевом или полукочевом скотоводстве. В той же Араратской долине, у курдов и азербайджанцев из отраслей скотоводства на первом месте стояло овцеводство, что находит объяснение в практиковавшейся форме скотоводства и уровне развития производительных сил. Действительно, у последних мы встречаем неразвитую земледельческую культуру (а нередко и ее полное отсутствие), отсутствие практики заготовки значительного количества корма, вследствие чего скот нужно было выпасать всю зиму. Однако только овцы и лошади могут довольствоваться подножным зимним кормом низменностей и степей, остальные же виды скота, и особенно крупный рогатый скот, нуждаются в подкармливании. Поэтому вполне естественно, что в этих условиях местное население должно было разводить преимущественно мелкий рогатый скот, перегонявшийся летом на самые отдаленные горные пастбища, поскольку плохо переносит жаркое лето низменностей и более всего пригоден как к дальним перегонам, так и к выпасу на самых гористых местностях. Кочевая форма скотоводства значительно сдерживала развитие крупного рогатого скотоводства, ибо, во-первых, отсутствие развитого земледельческого хозяйства не требовало содержания большого количества рабочего скота и, во-вторых, дальние перекочевки самым неблагоприятным образом сказывались на состоянии крупного скота.

Целый ряд элементов материальной культуры также находит объяснение в соответствующих формах ведения скотоводческого хозяйства. Это касается поселений, комплексов хозяйственных и бытовых построек и сооружений как в самом селении, так и на сезонных пастбищах.

У армян Восточной Армении возможно выделение трех типов поселений. К *первому* типу относим поселения преимущественно лесной зоны (Тавуш, Лори, Сюник и др.), которые характеризовались наличием, наряду с основными поселениями, двух постоянных отселков для летнего и зимнего содержания скота. Это связано со сложившимся здесь своеобразным подтипом отгонного скотоводства, названном нами, ввиду большого хозяйственного значения здесь зимовников в годовом скотоводческом цикле, подтипом «дзмераноц». Ко *второму* типу относим поселения преимущественно предгорной безлесной зоны (Ширак, Гехаркуник, Ваноц-дзор и др.), которые также характеризовались наличием, паряду с основными поселениями, постоянных отселков, но только летних. Это связано с практиковавшимся здесь альпийским подтипом отгонной формы скотоводства, при котором скот отгоняли на дальние пастбища лишь летом, а в остальное время скот выпасали на присельских пастбищах или же содержали на стойле. И, наконец, к *третьему* типу относим поселения преимущественно равнинной и высокогорной зон (Араратская долина и некоторые высокогорные районы), не имеющие постоянных сезонных отселков, вследствие сложившейся здесь оседлой формы скотоводства.

Таким образом, отгонная форма скотоводства обусловила необходимость постоянных баз для летнего, а в некоторых местах и зимнего содержания скота. На летовках и зимовках типы построек варьировали в зависимости от местного материала и обычаев населения, но характерно, что повсюду они сооружались по типу тех жилых и хозяйственных помещений, которые были в местах основных поселений, что связано с выработавшейся у армян практикой использования одних и тех же стоянок для организации сезонного выпаса скота.

В ряде летовок, расположенных в районах с давно сложившейся практикой отгона скота на летние пастбища армяне, наряду со скотоводством, занимались также пчеловодством, обработкой шерсти, ткачеством, гончарством, а иногда и выращиванием кормовых трав, т. е. летовки становились дополнительной базой села. В случае же благоприятных природно-климатических и хозяйственных условий не исключено было превращение летовок в селение.

[8] См. *А. А. Калантар*, Алагезские казенные летние пастбища..., стр. 106.

Так, целый ряд селений нынешнего Гукасянского района—Салут, Сарапат, Гетик, Дзорашен, Покр Сарпар и др.—образовались в 50—80-х гг. прошлого столетия на месте прежних летовок армян плоскостных сел Ширака. Часть жителей переселялась сюда из-за нехватки пахотных земель в районе основного поселения. Жители с. Сариар (ныне Мец Сариар Ахурянского района) в середине XIX в. имели летовку, расположенную в 10—12 *км* от села, куда в летние месяцы перегоняли дойные и яловый скот. Здесь были возведены комплексы жилых и хозяйственных построек.[9] С течением времени часть разросшегося населения села (10 семейств) перешла на постоянное жительство на летовку. Поднявшись на эти высокогорные пастбища, расположенные в большинстве случаев на высоте 2000 *м* и выше над уровнем моря, крестьяне стали заниматься земледелием и оседлым скотоводством, поскольку сами селения находились в зоне субальпийских и альпийских лугов. Впоследствии селение это разрослось и получило название Покр Сарпар (т. е. Малый Сариар), в отличие от прежнего Сарпара, названного уже Мец (т. е. Большим) Сариаром, как бы сохраняя для истории указание на имевшее место переселение.[10] Хозяйства, оставшиеся в селении, отгоняли скот на другую летовку, расположенную на некотором расстоянии от прежней, уже не принадлежавшей всему сельскому обществу[11]. То же наблюдалось при образовании селений Салут, Сарапат, Гетик и др.[12].

Следует обратить внимание на одно весьма важное с культурно-исторической точки зрения обстоятельство. Даже в этих высокогорных районах население продолжало заниматься в основном земледелием, что подтверждается многочисленными данными. Прежде всего, как показывают материалы, превращение летовок в селение имело место в тех случаях, когда пахотных земель в местах основных поселений становилось мало. Семьи, переселившиеся на постоянное жительство в район летовок, получали более или менее значительные по своим размерам пахотные участки. Не случайно, что переселялись лишь на те летовки, где уже задолго до этого практиковали сев различных культур—зерновых, огородных, кормовых. Сравнение данных по разведению различных видов скота определенным образом показывает, что наибольшее хозяйственное значение имело разведение крупного рогатого скота, причем рабочий скот составлял 60—70 процентов всего его взрослого поголовья.[13] И, наконец, то обстоятельство, что местное население почти полностью удовлетворяло свои потребности в продуктах зернового хозяйства на месте, говорит, несомненно, в пользу выдвинутого нами положения. Исследователи XIX в. приводят в своих работах многочисленные данные, свидетельствующие о преимущественном развитии полеводческого хозяйства у армян высокогорных областей Арагацотна, Ширака, Гехаркуника и др.[14].

Очевидно, превращение летовок в селения возможно лишь при довольно развитой культуре земледелия, обеспечивавшего людей продуктами сельского хозяйства, а скот—кормами. Кроме того, этому во многом способствовал характер самих летовок, которые фактически являлись дополнительными базами села с целым комплексом постоянных построек. Не случайно С. П. Зелинский и А. А. Калантар сравнивали летовки армян с настоящими селениями.[15] Поэтому возможность превращения таких летовок в селения, при наличии благоприятных тому условий, объективно была создана самим характером летовок.

В предгорной лесной зоне, с развитой системой зимовников, мы наблюдаем почти аналогичный процесс. Только здесь в селения превращались и летовки, и зимовники. Насколько нам известно, на это обстоятельство впервые обратил внимание в 1880-х годах С. П. Зелинский, отметив, что в Сюнике места летнего и зимнего содержания скота в ряде случаев становились постоянными поселениями. Он писал: «Постепенно, сперва в каком-нибудь угол-

---

[9] Собранные материалы подтверждаются документами, хранящимися в ЦГИА, см. ф. 130, оп. 1, д. 232; л. 6—7; ф. 130, оп. 1, д. 122, л. 1—2 и др.

[10] В названиях армянских селений часто встречаются слова: «верхний», «нижний», «новый», «старый» «малый» и «большой» (как, например, Неркин и Верин Чамбарак, Нор Вашкенд и Ини Вашкенд в Красносельском районе; Покр Сариар и Мец Сарнар в Ахурянском районе; Верин Агдан и Неркин Агдан в Иджеванском районе и т. д.), которые в большинстве случаев свидетельствуют об имевшем место переселении населения из одного селения в другое.

[11] См. *Ю. И. Мкртумян,* Полевые материалы, папка № 8, стр. 117, АОЭ.

[12] См. там же, папка № 9, стр. 117, папка № 18, стр. 17—18.

[13] См. *А. А. Калантар,* Состояние скотоводства на Кавказе, стр. 131; *С. П. Зелинский,* Экон. быт гос. крестьян в Зангезурском уезде..., стр. 71—116; *А. В. Парещкий,* Экон. быт гос. крестьян юго-западной части Новобаязетского уезда..., стр. 336.

[14] Там, см. также Ч. Հ. Բդոյան, *Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում,* Եր., 1972.

[15] См. *С. П. Зелинский,* Экон. быт гос. крестьян в Шорагяле.., стр. 26; *А. А. Калантар,* Алагезские казенные летние пастбища..., стр. 98—99.

ке дачи, или на свободном месте, представляющем некоторые удобства для содержания скота, строят конюшни и держат там зимою или летом скот. Мало-помалу число конюшен увеличивается, и около них начинают устраивать комнаты для пастухов. Затем переходят туда на временное жительство, один — зимой, если местность удобна для зимней пастьбы скота, другие — летом, если она представляет удобства для летней кочевки. Такие места называются бина. С увеличением хозяйственных построек, бина делается постоянным местом жительства и начинают носить какое-нибудь название, происходящее преимущественно от имени первого поселенца»[16].

Этнографические материалы, собранные в различных частях Тавуша, Сюника, Лори и др., показывают, что в зимовниках, устраиваемых, как правило, на лесных полянах, сооружали помещения для людей и скота. Постоянное использование одних и тех же зимовников из года в год приводило к постепенному их расширению и превращению отдельных участков лесных полян в пашни и огороды. Наличие постоянных построек способствовало тому, что часть жителей переселялась сюда не только на зиму, но и в другое время года и наряду со скотоводством занималась здесь и огородничеством, выращиванием кормовых трав, различными ремеслами, связанными с обработкой дерева, шерсти и др., т. е. скотоводческая база села становилась в известной мере и его земледельческой базой. Нередки были случаи, когда несколько семей переходило на постоянное жительство в зимовник, который таким образом превращался в селение.

Число семей, переселившихся первоначально на постоянное жительство в зимовник, варьировало в различных случаях от 4—5 до 10—12. Впоследствии население очень быстро увеличивалось за счет прихода новых семей, а также естественного прироста. Так случилось с одним из сел Иджеванского района. История его такова: жители с. Севкар имели в 20 км от села зимовник Крдеван, где, помимо скотоводства, занимались также и земледелием, ремеслами, пчеловодством и др. Отдельные семьи оказались таким большим хозяйством, что стал возможным их переход на постоянное жительство в зимовник. Это произошло в первой половине XIX в., когда сюда переселилось 10 семей из села Севкар. Уже в начале 80-х годов, по данным А. Д. Ерицова, в с. Крдеван (ныне Енокаван) проживало 41 семья.[17]

Селения Бювдал, Ехегнут, Дзоратех (Лори), районный центр Алавердов и многие другие также возникли на базе прежних зимовников. Подобные факты настолько многочисленны в Тавуше, Лори, Сюнике, Арцахе и, частично, Вайоц-дзоре, что позволяют видеть в них одну из характерных особенностей армянской деревни второй половины XIX века. Поэтому эти материалы, выявленные при этнографическом изучении скотоводческого хозяйства армян, приобретают значение ценного исторического источника для исследования процесса становления поселений в прошлом.

В связи с рассмотрением вопросов, связанных с превращением зимовников в селения, остановимся на следующем положении, выдвинутом Э. Т. Карапетян. Исследуя пережитки патронимических отношений у армян[18], автор привлекает также данные о превращении зимовников в селения и, на наш взгляд, несколько неправомерно. Э. Т. Карапетян пишет: «Зимние пастбища—дзмераноц—также использовались азгом совместно. Доказательством того, что зимовки воспринимались крестьянами как собственность азга, является процесс превращения этих зимовок во многих обследованных нами селениях горных районов в азговые кварталы, которые со временем превращаются в квартал села и даже в отдельное село»[19]. К сожалению, в подтверждение этого положения автор не приводит ни одного примера. Данные о превращении нескольких десятков зимовников в селения, собранные нами в Сюнике, Тавуше, Лори и других, не дают ни одного примера, свидетельствующего о превращении зимовников в азговый квартал. При образовании таких селений, как Енокаван, Бзовдал, Дзоратех, Ехегнут и других на постоянное жительство переселялись отдельные семьи из различных азгов. Когда мы изучаем материалы, характеризующие особенности организации содержания различных видов скота на сезонных пастбищах, то определенным образом выявляются некоторые остаточные формы азговой общности, тем самым создаются благоприятные условия для их исследования. На летовках и зимовниках родственные группы селились компактно, занимая либо отдельные стоянки, либо часть их, что, в известной степени, определялось характером организуемых сообществ по выпасу скота. Однако как только зимовник или летовка превращалась в селение, мы видим совершенно иную картину. На постоянное жительство переселялись не группы родственных семей или отдельные родственные группы, как утверждает Э. Т. Карапетян, а лишь отдельные семьи из различ-

[16] *С. П. Зелинский*, Экон. быт гос. крестьян в Закатальском уезде..., стр. 17.

[17] См. *Л. Д. Ерицов*, указ. раб. стр. 301.

[18] См. *Э. Т. Карапетян*, Пережитки патронимических отношений у армян, стр. 5.

[19] Там же.

ных азгов, а остальные члены их, прежде пользовавшиеся данным зимовником, для зимнего содержания своего скота использовали другие зимовники. Поэтому, если материалы о формах пользования летовками и зимовниками, о формах организации выпаса скота на сезонных пастбищах совершенно справедливо могут быть привлечены при изучении пережитков патронимических отношений у армян в прошлом, то материалы о процессе превращения зимовников в селения в этом аспекте рассматриваться не могут.

Различные способы ведения скотоводства оказали влияние и на утварь молочного хозяйства. Наличие в Армении основных видов сырья—глины, камня, дерева и металла,—уже с древнейших времен способствовало значительному развитию ремесленного производства. В различных частях Арменнн развивалась именно та отрасль, для которой имелось необходимое сырье. Однако, независимо от этого, наблюдается связь утварн молочного хозяйства с практиковавшейся формой скотоводства. Так, в районах оседлого скотоводства почти вся утварь молочного хозяйства была из глины. Здесь издавна выработана высокая техника изготовления глиняных изделий всевозможных размеров и назначения, что подтверждается также многочисленными находками керамики в различных частях Армении. В районах же отгонного скотоводства гораздо шире использовалась деревянная, металлическая и кожаная посуда. Там же, где отсутствовал древесный или иной материал для изготовления соответствующей посуды, она приобреталась на стороне. На сезонные стоянки избегали возить глиняную посуду—как легко бьющуюся и громоздкую. И не случайно, что у вполне кочевых обществ использование глиняной утварн было доведено до минимума, поскольку в условиях кочевания она была явно ненадежной. Таким образом, сравнительное изучение утвари молочного хозяйства в районах бытования различных форм скотоводства позволит выявить некоторые характерные особенности материальной культуры армян рассматриваемого периода.

Формы скотоводства оказывали определенное влияние и на семейный быт. Этнографические материалы показывают, что в тех районах, где практиковалась отгонная система содержания скота, объективно создавались реальные предпосылки для сохранения больших семей, что вытекало из самого характера хозяйства армян, представлявшего собой симбиоз земледелия со скотоводством. На это обратил внимание Х. А. Ерицян: «Часть семьи оставалась в селении. Стало быть, откочевки предполагали наличие многосемейности»[20].

[20] *Х. А. Ерицян*, указ. раб., стр. 296.

Так, в ряде селений Тавуша, Сюника, Лори, Вайоц-дзора и других при выпасе скота на сезонных пастбищах один из членов семьи находился при стаде. А. Д. Ерицов отмечал, что в тавушском селении Кульпы (Кохп) из трех сыновей крестьянина Саака Джагинова один «предан скотоводству и редко бывает дома: летом он на эйлаге, в остальное же время в зимовнике»[21]. Н. Григоров в описании быта жителей с. Татев также отмечал, что «если в семье есть несколько братьев, то один из них... с женой и детьми отправляется на кочевье, где проводит все лето»[22].

В ряде селений Вайоц-дзора (Ехегис, Мартирос, Гндеваз и др.), жители которых практиковали отгон скота на сезонные пастбища, в конце XIX в. еще сохранялась такая практика раздела гердастана (большой семьи), при которой семьи двух братьев совместно поселялись для ведения комплексного хозяйства. Уход за скотом и ведение молочного хозяйства возлагались на одного брата и его семью, а ведение полевых земледельческих работ—на второго брата и его семью[23].

Аналогичные факты в районах оседлого скотоводства, где система содержания скота делала возможным ведение всего хозяйства силами одной малой семьи, нами не засвидетельствованы.

В ряде мест с отгонной формой скотоводства, как, например, в Ширакс, аналогичная практика раздела большой семьи также не получила большого распространения. Но именно здесь достиг совершенства институт «кисови», к которому прибегали не только маломощные хозяйства, но и малочисленные по своему составу семьи. Последние не могли посылать отдельных своих членов на летовку, так как они были заняты на полевых земледельческих работах.

Этнографами отмечено, что традиции семейной общины были сильны преимущественно в горных и предгорных районах[24]. Это объясняют обычно большей архаичностью всего хозяйства в указанных районах. Однако следует добавить, что значительную роль в сохранности традиций семейной общины сыграла практика отгона скота на сезонные отселки, предполагавшая переселение части семьи. Одновременное ведение земледельческого хозяйства в сочетании с отгонной формой скотоводства могло иметь место лишь при наличии мно-

[21] *А. Д. Ерицов*, указ. раб., стр. 63.

[22] *Н. Григоров*, указ раб., стр. 87.

[23] Ср. с данными *Р. Л. Харадзе*, Грузинская семейная община, I, Тбилиси, 1960, стр. 39–41.

[24] См. *Э. Т. Карапетян*, Армянская семейная община, стр. 131.

ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ ԶԲԱՂԵՑՐԴ ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

(XIX դարի երկրորդ կես—XX դարի սկիզբ)

Ամփոփում

Գյուղատնտեսական տարվա ընթացքում ձմեռը ամենաերկարատև եղանակային շրջանն է, որի ընթացքում տնային տնտեսության տարբեր անդամների միջև ստեղծվում էին որոշակի հարաբերություններ, որոնք կարգավորվում էին ընտանեկան կենցաղի ավանդական նորմերով։ XIX դարի վերջին—XX դարի սկզբին ընտանեկան տնտեսության մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունները ազդեցություն ունեցան նաև ձմեռային շրջանի աշխատանքների վրա։ Ընտանիքի տնտեսական կարիքների աճը, ինչպես նաև ապրանք-դրամական հարաբերությունների զարգացումը հանգեցրին ձմեռային աշխատանքների ծավալների ընդլայնմանը, նոր աշխատանքների առաջացմանը, ինչպես նաև տղամարդկանց և կանանց աշխատանքի նոր բաժանմանը։

Ընտանեկան տնտեսության մեջ տղամարդկանց աշխատանքի հիմնական տեսակներն էին հողագործությունը, անասնապահությունը, որսորդությունը, ձկնորսությունը, մեղվաբուծությունը, ինչպես նաև տարբեր արհեստներ։ Կանանց աշխատանքի հիմնական տեսակներն էին տնային տնտեսության հետ կապված աշխատանքները, ինչպես նաև տարբեր արհեստներ։ Ձմռան ընթացքում տղամարդկանց և կանանց աշխատանքի նոր բաժանումը հանգեցրեց նրանց միջև հարաբերությունների որոշակի փոփոխությունների։ Ընտանիքի տնտեսական կարիքների աճը, ինչպես նաև ապրանք-դրամական հարաբերությունների զարգացումը հանգեցրին ձմեռային աշխատանքների ծավալների ընդլայնմանը, նոր աշխատանքների առաջացմանը, ինչպես նաև տղամարդկանց և կանանց աշխատանքի նոր բաժանմանը։

Տնտեսական գործ. Իր ուսումնասիրության առարկայով տնտեսագիտությունը ոչ միայն ուսումնասիրում է տնտեսական գործունեության տարբեր ձևերը, այլև ուսումնասիրում է տնտեսական գործունեության զարգացման օրենքները։ Տնտեսագիտության առարկայի մասին տարբեր տեսակետներ կան։ Ըստ որոշ տնտեսագետների՝ տնտեսագիտությունն ուսումնասիրում է մարդկանց գործունեությունը նյութական բարիքների արտադրության, բաշխման, փոխանակման և սպառման ոլորտներում։ Ուրիշները կարծում են, որ տնտեսագիտությունն ուսումնասիրում է մարդկանց միջև առաջացող հարաբերությունները նյութական բարիքների արտադրության, բաշխման, փոխանակման և սպառման ոլորտներում։ Ուրիշները կարծում են, որ տնտեսագիտությունն ուսումնասիրում է մարդկանց միջև առաջացող հարաբերությունները նյութական բարիքների արտադրության, բաշխման, փոխանակման և սպառման ոլորտներում։

Տնտեսական գործունեության ոլորտներ. Տնտեսական գործունեության ոլորտները տարբերվում են իրենց բնույթով և նշանակությամբ։ Ոմանք ուղղակիորեն կապված են նյութական բարիքների արտադրության հետ, մյուսները՝ ոչ։ Առաջին խմբին են պատկանում գյուղատնտեսությունը, արդյունաբերությունը, շինարարությունը, տրանսպորտը, կապը, առևտուրը, հասարակական սնունդը, կենցաղային սպասարկումը, կոմունալ տնտեսությունը, առողջապահությունը, կրթությունը, գիտությունը, մշակույթը, արվեստը, հանրային սննդի կազմակերպումը, ֆինանսները, վարկը, ապահովագրությունը, պետական կառավարման մարմինները, դատական և իրավապահ մարմինները, զինված ուժերը և այլն։ Երկրորդ խմբին են պատկանում գյուղատնտեսությունը, արդյունաբերությունը, շինարարությունը, տրանսպորտը, կապը, առևտուրը, հասարակական սնունդը, կենցաղային սպասարկումը, կոմունալ տնտեսությունը, առողջապահությունը, կրթությունը, գիտությունը, մշակույթը, արվեստը, հանրային սննդի կազմակերպումը, ֆինանսները, վարկը, ապահովագրությունը, պետական կառավարման մարմինները, դատական և իրավապահ մարմինները, զինված ուժերը և այլն։

[1] Տե՛ս *Ա. Հարությունյան*, Ռուսական գեղջկական համայնքը, Երևան, 1960—1961։

[2] Տե՛ս նույն տեղը, էջ 41 և այլն։

[3] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, Քաղաքական դրությունը, Թիֆլիս, 1852, էջ 112; *Ֆ. ֆոն Գիրսը*, Ազգային տնտեսության դասագիրք, Պետերբուրգ, 1871, էջ 242—243 և այլն։

[4] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154, 156։ *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[5] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[6] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[7] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[8] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[9] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[10] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[11] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[12] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[13] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[14] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[15] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[16] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[17] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[18] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[19] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[20] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[21] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[22] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[23] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[24] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[25] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[26] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[27] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[28] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[29] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[30] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[31] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[32] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[33] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[34] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[35] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[36] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[37] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[38] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[39] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[40] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[41] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[42] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[43] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[44] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[45] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[46] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[47] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[48] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[49] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[50] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[51] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[52] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[53] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[54] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[55] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[56] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[57] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[58] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[59] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[60] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[61] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[62] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[63] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[64] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[65] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[66] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[67] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[68] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[69] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[70] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[71] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[72] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[73] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[74] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[75] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[76] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[77] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[78] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[79] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[80] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[81] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[82] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[83] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[84] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[85] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[86] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[87] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[88] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[89] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[90] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[91] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[92] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[93] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[94] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[95] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[96] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[97] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[98] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

[99] Տե՛ս *Ռ. Ա. Հարությունյան*, նշվ. աշխ., էջ 152, 154։

[100] Տե՛ս *Ա. Ա. Մանասեին*, նշվ. աշխ., էջ 27։

Հայ ազգագրական գիտության զարգացման մի առանձնահատկությունն էլ այն է, որ նրա զարգացման ընթացքում ձևավորվել են ազգագրական գիտության առանձին ճյուղեր, որոնք ունեն իրենց ուրույն առանձնահատկությունները։ Այդ ճյուղերից մեկն է ժողովրդական տոների, ծեսերի և հավատալիքների ուսումնասիրությունը։

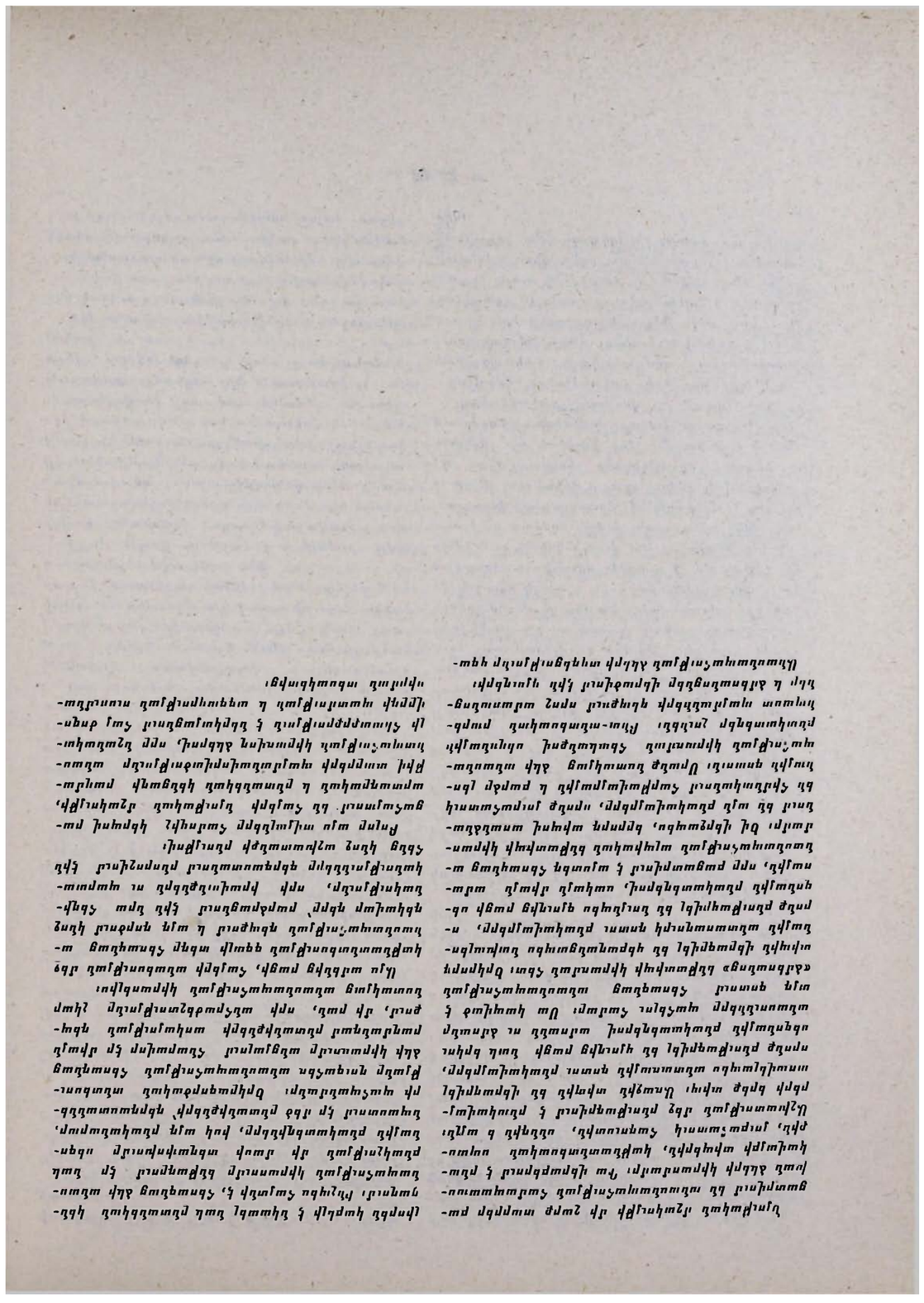
XIX դարի վերջում և XX դարի սկզբին հայ ազգագրագիտության մեջ ի հայտ եկան մի շարք աշխատություններ, որոնք նվիրված էին հայ ժողովրդական տոների, ծեսերի և հավատալիքների ուսումնասիրությանը։

Նշանավոր ազգագրագետ Հարություն Աբեղյանն իր ուսանողական տարիներին սկսել էր հետաքրքրվել ժողովրդական տոներով, ծեսերով և հավատալիքներով։ Նա ուսանողական տարիներին հավաքել էր հարուստ նյութեր Վանի շրջանի հայ գյուղացիների տոների, ծեսերի և հավատալիքների մասին։ Այդ նյութերը հրատարակվել են 1960—1968 թթ. Լոնդոնի օրիենտալիստական հանդեսում։ Հ. Աբեղյանի հետաքրքրությունների շրջանակը շատ լայն էր։ Նա ուսումնասիրել է հայ ժողովրդի հարսանեկան, թաղման, ծննդյան, մանկական խաղերի, հեքիաթների, առակների, ասացվածքների, հանելուկների, ինչպես նաև հայ ժողովրդի նախնական հավատալիքների և պաշտամունքների հարուստ նյութեր։ Նրա ուսումնասիրությունները հրատարակվել են «Ազգագրական հանդես» հանրագրքում, որի շրջանակներում էլ լույս են տեսել նաև նրա ուսումնասիրությունները հայ ժողովրդի տոների, ծեսերի և հավատալիքների մասին։

Հայ ազգագրության մեջ տոների, ծեսերի և հավատալիքների ուսումնասիրության գործում մեծ ավանդ ունի նաև Գարեգին Սրվանձտյանցը։ Նրա «Ազգագրական հանդես» հանրագրքում տպագրված «Հայոց տոմարը» աշխատությունը հայ ժողովրդի տոների, ծեսերի և հավատալիքների ուսումնասիրության գործում մեծ նշանակություն ունի։ Այդ աշխատության մեջ հեղինակը հավաքել է հայ ժողովրդի տոների, ծեսերի և հավատալիքների մասին հարուստ նյութեր։ Նա ուսումնասիրել է տոների, ծեսերի և հավատալիքների ծագումը, նրանց զարգացման ընթացքը և ներկա դրությունը։ Գ. Սրվանձտյանցի աշխատությունը հարուստ նյութեր է տալիս հայ ժողովրդի տոների, ծեսերի և հավատալիքների ուսումնասիրության համար։

Հայ ազգագրական գիտության զարգացման գործում մեծ ավանդ ունի նաև Գարեգին Սրվանձտյանցը։ Նրա «Ազգագրական հանդես» հանրագրքում տպագրված «Հայոց տոմարը» աշխատությունը հայ ժողովրդի տոների, ծեսերի և հավատալիքների ուսումնասիրության համար

ժողովրդի ազգային ինքնագիտակցության զարգացման գործում։ Ինչպես հայտնի է, Ռուսաստանի կազմում գտնվող հայ ժողովրդի մեծ մասը ապրում էր Արևելյան Հայաստանում, որտեղ հայերը կազմում էին բնակչության մեծամասնությունը։ Ռուսական կայսրության կազմում գտնվող հայ ժողովրդի մյուս մասը ապրում էր Արևմտյան Հայաստանում, որտեղ հայերը կազմում էին բնակչության փոքր

Լ. Ն. ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՓՈԽԱԴՐԱՄԻՋՈՑՆԵՐ

Ա

ՀԵՏԻՈՏՆ ԵՎ ԴՐԱՍՏԱՅԻՆ ՓՈԽԱԴՐԱՄԻՋՈՑՆԵՐ

(ՊԱՏՄԱ.-ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ)

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Հնագույն ժամանակներից մինչև XX դ. հայ ժողովուրդն օգտվել է ցամաքային ու ջրային փոխադրության զանազան միջոցներից, Արանցից հիմնականը փոխադրության ցամաքային միջոցներն էին իրենց հետիոտն, գրասայլային (րարձկան և հեծկան) և լծկան (սահքային և անիվային) տարատեսակներով։

Հայկական լեռնաշխարհի բնակլիմայական, սոցիալ-անտեսական ու ռազմա-քաղաքական յուրահատուկ պայմաններում ուրույն տեղ են գրավել հետիոտն փոխադրությունն ու հատկապես գրաստային փոխադրամիջոցները՝ իրենց հետ առընչվող փոխադրասարքերի ու փոխադրության եղանակների հետ միասին, որոնց քննությանն էլ նվիրված է պատմա-ազգագրական ընտլթի սույն աշխատությունը։

Դժվար է գերագնահատել փոխադրության և հաղորդակցության միջոցների նշանակությունը մարդկային հասարակության պատմության ամաջընթացի բնագավառում։ Պարզաբանելով փոխադրամիջոցների որոշակի դերը ժողովրդական տնտեսության մեջ, Կ. Մարքսն ընդգծում է, որ րացի արդյունահանող արդյունաբերությունից, երկրագործությունից ու մշակող արդյունաբերությունից, գոյություն ունի նյութական արտադրության կարևորագույն մի չորրորդ ճյուղ ևս՝ արտանսպորտային արդյունաբերությունը, որի արտադրանքը րեռներ և մարդիկ տեղափոխելն է։ «Փոխադրանքի... ամաջ բերած օգտակար էֆեկտն անմիջաբար շաղկապված է փոխադրապրոցեսի հետ, այսինքն՝ փոխադրանքի արդյունարերության արտադրապրոցեսի հետ։ Մարդիկ ու ապրանքները ճանապարհորդում են փոխադրամիջոցների հետ, և նրանց ճանապարհորդությունը, նրանց տեղից տեղ շարժվելն է հենց այն արտադրապրոցեսը, որը կատարվում է հիշյալ միջոցներով»[1]։

Նյութական մշակույթի այս կարևոր բնագավառի պատմա-ազգագրական ուսումնասիրությունն ունի առավելապես գիտա-ճանաչողական նշանակություն։ Հայկական լեռնաշխարհը նյութական մշակույթի և հատկապես փոխադրամիջոցների ծագման ու զարգացման մակարդակի տեսակետից լինելով առաջավոր Ասիայի կարեոր երկրներից մեկը, գեռևս հնագույն ժամանակներից սկսած գարձավ նաև մինչև XIX դ. վերջերն ու XX սկզբները ժողովրդական անտեսության մեջ իրենց կենսունակությունը պահպանված գրաստային ու լծկան-անվային փոխադրամիջոցների բնօրրաններից մեկը։ Հայտնի է. որ հնագույն փոխադրամիջոցների հնավայրերից առաջնային տեղ է գրավում Միջագետքը, ուր հնագիտական պեղումների շնորհիվ հայտնաբերվել են գրաստային ու անիվավոր փոխադրամիջոցների հարուստ մնացորդներ[2]։ Այս տեսակետից յուրահատուկ տեղ են գրավում նաև Միջագետքին հարող Հայկական լեռնաշխարհն ու Անդրկովկասը, որտեղ հատկապես վերջին տասնամյակներում կատարված հնագիտական պեղումներն ու ուսումնասիրությունները տվեցին զգալի արդյունքներ[3]։

---

[1] Կ. Մարքս, Կապիտալ, հատ. 2, Երևան, 1936, էջ 29։

[2] *Տե՛ս Г. Чайлд,* Древнейший Восток в свете новых раскопок, М., 1956, стр. 230—237 и др.; *Б. Б. Пиотровский, Н. Д. Флиттнер,* История техники древнего Двуречья. Очерки по истории Древнего Востока, М.—Л., 1940; *А. И. Тюменев,* Государственное хозяйство древнего Шумера, М.—Л., 1956; *Н. Д. Флиттнер,* Культура и искусство Двуречья, М.—Л., 1958; *С. Н. Крамер,* История начинается в Шумере, М., 1965; L. Watelin, Exvations at Kish, IV, London, 1924.

[3] *Տե՛ս Б. Б. Пиотровский,* Развитие скотоводства в древнейшем Закавказье, СА, XXIII, 1955; *А. А. Мартиросян,* Армения в эпоху бронзы и рапнего железа, Ереван, 1964, стр. 96—101; *Н. В. Арутюнян,* Земледелие и скотоводство Урарту, Ереван, 1964, стр. 139—196; *Б. А. Куфтин,* Археологические раскопки в Триалети, Тбилиси, 1941, стр. 97—98; *О. М. Джапаридзе,* Архео-

Հայտնի է, որ ընչպես օտար, այնպես էլ հայ մատենագիրները առհասարակ հետու են եղել ժողովրդի նյութական մշակույթը ներկայացնելու նպատակադրումից։ Այնուամենայնիվ, նրանց կրցկտուր կամ հարևանցի վկայությունները որոշ հնարավորություն են ընձեռում ուրվագծելու փոխադրության կամ տեղափոխության հայ ժողովրդական միջոցների տնտեսլի գոնե մոտավոր պատկերը[4]։ Այս տեսակետից առանձնապես արժեքավոր տեղեկություններ են հաղորդում Քսենոֆոնը, Ստրաբոնը, Տակիտոսը, Ք. Ջելեբին, հայ մատենադիրներից՝ Եղնիկ Կողբացին, Փավստոս Բուզանդը, Թուխմա Արծրունին, Զաքարիա Քանաքեռցին, Արրահամ Կրետացին և այլոք։ Ճիշտ է, ինչպես հետագա հնագիտական ու աղբյուրագրական, այնպես էլ տնտեսագիտական ու աշխարհագրական բնույթի աշխատություններում անհրաժեշտաբար շոշափվում են նաև նման կարգի որոշ հարցեր[5], սակայն որպես-աղբյուրագրական ուսումնասիրության առարկա, այն դեռևս պատշաճ ուշադրության չի արժանացել։ Բավական է ասել, որ նույնիսկ այնպիսի պարբերականներ, ինչպիսիք էին «Ազգագրական հանդեսն» ու «Էմինյան ազգագրական ժողովածուն» չունեն ինչպես առհասարակ նյութական մշակույթի շատ բնագավառների, այնպես էլ հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներին նվիրված շատ թե քիչ աչքի ընկնող մի ուսումնասիրություն կամ նկարագրություն, չհաշված հատուկենա, բայց և արժեքավոր այն ակնարկները, որ արվում են այլ հարցերի կապակցությամբ[6]։

Խոսելով անցյալի փոխադրամիջոցների մասին, հարկ է նշել նաև, որ բացի բուն գրասայլային կամ լծկան անասուններից, պետք է նկատի ունենալ նաև այդ նույն նպատակին ծառայող այն բոլոր սարքերն ու հարմարանքները, րարձել-կապելու եղանակներն ու ձևերը, որոնք արգասիք էին մարդու աշխատանքային գործունեության և բանեղծագործական հմտությունների։ Դրանցից էին, ինչպես սահնակը, սայլը, կառքը, լասան ու նավակը՝ իրենց տարատեսակներով, այնպես էլ համեանների ու թամբերի բաղմազան տեսակները, գյուղատնտեսական, շինարարական կամ կենցաղային զանազան բեռներ կրելու բաղմապիսի հարմարանքներն (քթոց, տիկ, խուրջին և այլն) ու սայլքերը։ Ազգագրական առումով հարցի ուսումնասիրության անմիջական նպատակն է՝ պարզարանել նյութական մշակույթի այս բնագավառում հայ ժողովրդի ձեռք բերած փորձն ու հմտությունները, սովորություններն ու հավատալիքները, փոխադրության անհրաժեշտ և օժանդակ միջոցների, ասպարեզում՝ արհեստագործական ու զանազան զբաղմունքների զարգացման մակարդակը, և գլանով իսկ՝ ընդգծել փոխադրամիջոցների խաղացած գերն ու նրանց պատշաճ տեղը ժողովրդական անտեսության և կենցաղի սարքեր ոլորաններում։ Այս և նման հարցերի, ինչպես նաև զանազան փոխադրամիջոցների սարածվածության մասավոր սահմանների ու գրա օրինաչափության կամ պատճառների, հարևան ժողովուրդների հետ մշակութային կապի և փոխաղդեցությունների պարզաբանումը միաժամանակ կնպաստի առաջիկայում հայ ժողովրդի նյութական մշակույթի այս բնագավառի պատմա-աղբյուրագրական ամբողջական ստեղծմանը։

логические раскопки в Трпалети в 1957—1958 гг., Тбилиси, 1960, стр. 40—43; *А. О. Мнацаканян*, Древние повозки из курганов бронзового века на побережье оз. Севан, СА, 1960, № 2; *С. А. Есаян*, Из истории колесного транспорта древней Армении, «Историко-филологический журнал АН Арм. ССР», 1960, № 3; *его же*, Оружие и военное дело древней Армении, Ереван, 1966, стр. 119—130; *М. К. Гегешидзе*, Грузинский народный транспорт, т. I, Сухопутные средства перевозки, Тбилиси, 1956 (на груз. яз., резюме на русск. яз.); *К. Т. Каракашлы*, Материальная культура азербайджанцев Северо-Восточной и Центральной зон Малого Кавказа, Баку, 1964, стр. 218—270; *Т. А. Бунятов*, Средства передвижения в древнем Азербайджане, «Известия АН Азербайджанской ССР (серия общ. наук)», 1961, № 3; *Ե. Լալայան, Դամբանների պեղումները Կորհդայի Հայաստանում, Երևան, 1931, Գ. Կաւախեանց, Պ. Սաֆյան, Մյունիքի ժայռապատկերները, Երևան, 1970։*

[4] *Տե՛ս Լ. Ն. Պետոսյան, Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցների ըստ մատենագրության, ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1968, № 9։*

[5] *Տե՛ս Х. Линч*, Армения, тт. I—II, Тифлис, 1910; *И. Шопен*, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1862; *А. М. Колюбакин*, Материалы для военно-статистического обозрения Азиатской Турции, тт. I—VIII, Тифлис, 1888—1891; *М. А. Адонц*, Экономическое развитие Восточной Армении в XIX в., Ереван, 1957; *О. Е. Туманян*, Экономическое развитие Армении, чч. I—II, Ереван, 1954—1956; *Թ. Հակոբյան, Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, Երևան, 1960; Ա. Օհանյան, Անուշ տրանսպորտը նախասովետական Հայաստանում, «Երևանի պետական համալսարանի գիտական աշխատություններ». Աշխարհագրական գիտությունների սերիա, պրակ 1, Երևան, 1954։*

[6] *Հ. Մալխասյան, Հայ գեղջուկի ալրում, «Ազգագրական հանդեսն (կրճատ՝ ԱՀ), գիրք Գ, 1898, գիրք Զ, 1900։ Աստպես, Նկի պաշտամունքը հին Հայաստանում, ԱՀ, գիրք 23, 1912։ Բենեն, Բուլանրիա կամ Հարք գավառ, ԱՀ, գիրք Ե., 1899, գիրք Զ, 1900։ Ս. Թառայյան, Հայ ժողովրդի արհեստագործությունը, ԱՀ, գիրք Գ, 1898։ Վ. Փափազյան. Հայ բոշաներ, ԱՀ, գիրք Գ և Դ, 1898։*

Նկարկա աշխատությունը մի փորձ է, որաեղ հիմնականում քննության են առնվում տնտեսական կենցաղում հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցների (ձի, էշ, ջորի, ուղտ և այլն) դերի, նրանց խնամքի և օգտագործման ասպարեզում գոյատեւած ավանդական սովորությունների ու հավատալիքների, ինչպես նաև այդ փոխադրամիջոցների հետ սերտորեն աղերսվող արհեսանների ու զբաղմունքների՝ ազգագրական տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեցող հարցեր։ Ըսա ամենայնի ընդգծվում է նաև տնտեսական կենցաղում այն հատուկ վերաբերմունքը, որ երկրագործ հայ ժողովուրդը ցուցաբերում էր անասնապահության այդ կարևորագույն ընագավառի՝ գրաստային փոխադրամիջոցների նկատմամբ։ Փոխադրամիջոցների համակարգը լրիվ ներկայացնելու նպատակով, ընդհանուր գծերով րնութագրվել է նաև տրանսպորտային ամենանախնական միջոցի՝ հեսիոտն սեղափոխության, փոխադրության և այդ նպատակին ծառայող օժանդակ միջոցների հետ կապված զանազան զբաղմունքների ու արհեստների մոտավոր պատկերը։ Չնայած ոտնամանները դասվում են ժողովրդական սարազի կարգը, այնուամենայնիվ, նկատի ունենալով գրանց նախնական ուղղ գործնական նշանակությունը, սույն շարադրանքում դրանց որոշ մասը (տրեխ, լական, հեսիկ, խարուկ և այլն) դիտվում են նաև որպես փոխադրամիջոցների ուրույն տարատեսակներ։

Նախքան վերոհիշյալ հարցերի քննությանն անցնելը անհրաժեշտ է համառոտակի րնութագրել Հայկական լեռնաշխարհի րնակլիմայական պայմանները ու սեղանքին յուրահատուկ հաղորդակցության երթուղիները։ Հայկական լեռնաշխարհով անցնող հատկապես տարանցիկ ճանապարհների սեղադրության և հարակից այլ հարցերի քննությանն անդրադարձել են հայ և օտարազգի անվանի գիտնականները (Հ. Մանանդյան, Ն. Ադոնց, Ղ. Ալիշան, Լեո, Կ. Միլլեր, Ջ. Մարկվարտ, Հ. Հյուրմյման, Վ. Բյոլք, Ս. Սրիմյան, Բ. Հակոբյան և ուրիշներ)։ Այս հարցերի պարզաբանման գործում մեծ է մանավորապես Հ. Մանանդյանի վաստակը։ Ներկայացվող ակնարկում, հենվելով եղած ուսումնասիրությունների և նյութերի վրա, ցույց է սրվում, որ չնայած երկրի բնակլիմայական անբարենպաստ պայմաններին, լեռնաշխարհի բնակիչները, ելնելով իրենց երկրամասի ընձեռած հնարավորություններից, կարողացել էին կատարել ինչպես կենդանի ուժի (դրաստային փոխադրամիջոցների), այնպես էլ երթուղիների ճիշտ ընտրություն։

Ժամանակագրական սեսակետից սահմանափակվելով հիմնականում XIX դ. և XX դ. սկզբներին վերաբերող պատմա-ազգագրական և ազգայրական գաշասային նյութերի քննությամբ, աշխատության մեջ օգտագործվել են ինչպես հնագիտական, վիմագրական[8], մատենագրական ու բանահյուսական, այնպես էլ արխիվային ու վիճակագրական նյութեր[9]։ Աշխատության մեջ րստ անհրաժեշտության օգտագործվել են ինչպես հին ու ժամանակակից հարևան ժողովուրդներին վերաբերող հնագիտական նյութերը, այնպես էլ օտարազգի մատենագիրների կամ ճանապարհորդների վկայություններն ու դիտողությունները։ Հայ ժողովրդական գյուղագնավեսի և բանահյուսական այլ նյութերի (հեքիաթներ, ավանդություններ, ասացվածքներ, հանելուկներ և այլն) հետ մեկտեղ, աշխատության մեջ վկայակոչված են նաև հարեվան այլ ժողովուրդների և հատկապես հին արեվելյան կամ շումերական հուշակավոր «Գիլգամեշ», հունական «Իլիականն» և պարսկական «Ռոստոմ և Սոհրաբ» դյուցազնավեպերում սեղ գտած և պատմա-ազգագրական սեսակետից մեծ արժեք ներկայացնող համապատասխան նյութեր։ Տեղին է նշել նաև այն ուշագրավ երևույթը, որ ինչպես

[7] Հ. Մաեեոսյան, *Հայաստանի գլխավոր ճանապարհները, Երևան, 1936, (տե՛ս նաև գրականության ցանկ, էջ 224—231)։ Նույնի Հին Հայաստանի ճանապարհները, «Տեղեկագիր գիտությունների և արվեսի ինստիտուտի», Երևան, 1931, № 5։ Մանր հետազոտություններ, Երևան, 1932։* О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен (V в. до н. э—XV в. н. э.), Ереван, 1954; *Н. Адонц,* Армения в эпоху Юстинианя, СПб., 1908; *С. Т. Еремян,* Торговые пути Юго-Кавказа в конце IV века, *քարեղ՝ հրատարակված ձեռագրի իրավունքով։ Նույնի՝* Торговые пути Закавказья, «Вестник древней истории», 1939, № 1; *Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1961։ Ֆ. Հակոբյան, Ուրվագծեր Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, Երևան, 1960։*

[8] *Տե՛ս Ս. Զալալյան, Ճանապարհորդություն ի Մեծն Հայաստան, Տփղիս, 1842։ Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963։ Հ. Ս. Օրբելի. Անի քաղաք։ Դիվան հայ վիմագրության, սրակ 1, Երևան, 1966։*

[9] *Տե՛ս «Մասնա ծռեր», հատ. Ա, Երևան, 1936։ «Հայ ժողովրդական հեքիաթներ», հատ. I—VI, IX, Երևան, 1959—1963։ Ա. Ղանալանյան, Առածնի, Երևան, 1960, Նույնի՝ Ավանդապատում, Երևան, 1965։ Ս. Սրապյան, Հայ միջնադարյան գրույցներ, Երևան, 1969։* Район Тифлисско-Карсско-Эриванской железной дороги в экономическом и коммерческом отношениях, Тифлис, 1897; Обзор Эриванской губернии за 1898 г., Тифлис, 1900; Памятная книжка Эриванской губернии за 1914 г., Тифлис, 1914; *Н. Спасский,* Сельскохозяйственно-статистические сведения об Эриванской губернии за 1870 год, М., 1972; *И. Шопен* նշվ. աշխ.։ *А. Колюбакин,* նշվ. աշխ.։

քաղաքակրթության հնագույն ժամանակներն (մ. թ. ա. 3-րդ հազ. վերջ և 2-րդ հազ. սկիզբ) արտացոլել «Գիլգամեշ» դյուցազնավեպի, այնպես էլ շումերական դրավոր (սեպագիր) հերոսապատում այլ ասքերի մեջ ներկայացվող իրագործությունները իրենց վաղեմիությամբ համարյա չեն զիջում հնագիտական պեղածո նյութերին։ Այդ վկայությունները միաժամանակ հնարավորություն են տալիս եզրակացնելու, որ մեր թվագրությունից առաջ 3-րդ հազարամյակի վերջերին և 2-րդ հազարամյակի սկզբներին Միջագետքում գեռես գրատային առաջնակարգ փոխադրամիջոց էր համարվում էշը, իսկ ձին ու, բնականաբար նաև, ջորին տակավին լայն տարածում չէին գտել։ Ահա ինչու, ի տարբերություն «գաշտային» կամ «տափաստանայինը» սովորական էշից, Միջագետքում ձին կոչվում էր «լեռնային երկրի էշ» կամ «ուզակի լեռնային էշ»[10]։ Ջնայած արգեն 2-րդ հազարամյակի կեսերից աստիճանարար զարգացող ձիաբուծությանը, ինչպես Միջագետքի, այնպես էլ հին արևելյան քաղաքակիրթ մի շարք երկրների համար ձիամատակարարման հնագույն և առաջնակարգ երկրամասեր էին համարվում Հայկական լեռնաշխարհն ու Իրանի սարահարթը[11], և պատահական չպետք է համարել այն, որ Հայկական լեռնաշխարհին վերաբերող ինչպես հնագիտական, այնպես էլ մատենագրական ու պատմա-ազգագրական ազբյուրները առավել հարուստ նյութեր են պարունակում գրատային անասուններից հատկապես ձիու մասին, որը կարևրի է րացատրել նաև տնտեսական կենցաղում նրա ունեցած զգալի գերով։ Փոխադրության այդ միջոցն առանձնապես ծառայել է բարձր խավին, ինչպես նաև ռազմական նպատակների ու արքունական շքահանդեսների կազմակերպմանը։

Ընդհանրապես անցյալի տնտեսական կենցաղի ու նյութական մշակույթի, ինչպես նաև փոխադրամիջոցների մասին ամրողջական պատկերացում կազմելու համար, բացի հնագիտական, մատենագրական ու պատմա-ազգագրական նյութերից, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ նաև ժամանակակից կենցաղում որպես վերապրուկ դեռևս գոյատևող կամ վերհուշի ձևով պահպանված ազգագրական գաշտային նյութերը, որոնք և կազմում են սույն շարագրանքի հիմնական աղբյուրը։

Սույն շարագրանքում շրջանառության մեջ գրված ազգագրական գաշտային նյութերը հիմնական կողմից հավաքվել են 1960-ական թվականներին ՀՍՍՀ գիտությունների ակադեմիայի Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կողմից Հայկական ՍՍՀ շրջաններ և Անդրկովկասի ու Հյուսիսային Կովկասի հայաշատ այլ վայրեր կազմակերպված խմբակային կամ անհատական գիտարշավների ժամանակ։ Արևմտյան Հայաստանի վերաբերյալ եզած գրավոր նյութերի[12] պակասը հնարավորին չափ լրացվել է XIX գ. վերջում և XX գ. սկզբներին Արևելյան Հայաստան և առհասարակ Կովկաս ներգաղթած հայ զանգվածների շրջանում կատարած ազգագրական պրրպտումների միջոցով։ Այսպես, Բարձր Հայքի պատմա-ազգագրական շրջանի վերաբերյալ գաշտային նյութեր հավաքվել են հիմնականում Լենինական քաղաքում, Շիրակի գյուղերում, Վրացական ՍՍՀ Սխալքալաքի, Ախալցխայի, Բոգդանովկայի շրջաններում (Ջավախքի պատմա-ազգագրական շրջան) և այլուր։ Համշենցիների (պոնտահայերի) մասին նյութեր են հավաքվել Սրխագական ԻՍՍՀ և Կրասնոդարի երկրամասի Սև ծովի առափնյա շրջանների հայարնակ գյուղերում, Մուշի և Սասունի վերաբերյալ՝ ՀՍՍՀ Սպիտակի, Աշտարակի, Թալինի, Ղուկասյանի և այլ շրջաններում, Վանա լճի ավազանի և Խոյ-Սալմաստի վերաբերյալ՝ ՀՍՍՀ Արտաշատի, Հոկտեմբերյանի, Ազիզբեկովի ու Եզեգնաձորի և այլ շրջաններում։ Առհասարակ պատմա-ազգագրական տեսակետից և ավյալ գեպքում քննարկվող թեմայի առումով արժեքավոր նյութեր են պարունակում նաև Արևմտյան Հայաստան գազթած, ինչպես նաև՝ ՀՍՍՀ զանազան շրջանների ուսգարնիկ դրասերների հաղորդումները, որոնք պահպանվում են հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնի արխիվում[13]։

[10] *Ed. Meyer*, Geschichte des Altertums, I, Berlin 927, էջ 651. *С. Н. Крамер*, Նշվ. աշխ., 1965, էջ 30—39։ Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. 2-րդ, Երևան, 1941, էջ 268։

[11] *И. М. Дьяконов*, Предыстория армянского народа. История Армянского нагорья с 1500 по 500 гг. до н. э. Хурриты, лувийцы, протоармяне, Ереван, 1968, стр. 41—44; *И. М. Дьяконов, Г. Ф. Ильин*, Роль коневодства в хозяйстве и военной технике, «Всемирная история», т. I, М., 1956, էջ 262.

[12] Տե՛ս Ե. Թախտաջյան, Ուսկեգնաձոր, հատ. 1—2, Բեյրութ, 1946; Վահե Հայկ, Խորենի և անոր ոսկեգին գաշտ, Նյու-Յորք, 1959; Ա. Ալպոյաճյան, Պատմութիւն հայ կեսարիո, հատ. 1—2, Կահիրե, Ակն և ակնեցիք, Փարիզ, 1952, Զեյթունցի, Զեյթունի անցյալն ու ներկայն, Վիեննա, 1900; Ե. Կարապետյան, Սասուն, ազգագրական նյութեր, Երևան, 1963; Վ. Պետոյան, Սասնա ազգագրություններ, Երևան, 1965; Մ. Մխիթարյան, Նկարագրական ուղևորություն ի հայաբնակ գավառս արեելյան Տաճկաստանի, Կ. Պոլիս, 1834, և այլն։

[13] Տե՛ս շոշափվող թեմայի վերաբերյալ ազգագրական

Նշված տարիներին Ղարսի հայտնի հասարակական գործիչ Ստեփան Լիսիցյանի նախաձեռնությամբ Ղարսում հրատարակվում էին «Ղարսի շրջանի ժողովրդական կրթության տարեգիրք» և «Ղարսի շրջանի ուսումնական գործերի տարեգիրք» անվանումներով տարեգրքեր։ Դրանցում տպագրվել են շրջանի դպրոցների ցանկերը, ուսուցչական կազմի անձնական տվյալները, դասավանդվող առարկաները, դասարանների թվաքանակը, աշակերտների թիվը, ուսումնական տարվա ընթացքում տեղի ունեցած փոփոխությունները, ուսուցիչների ամսական աշխատավարձերը, դպրոցների տնտեսական վիճակը, ծնողական ժողովների մասին տեղեկություններ, ինչպես նաև հոդվածներ՝ ուսուցման մեթոդների, դասավանդման ձևերի, դպրոցական կյանքի տարբեր հարցերի վերաբերյալ։

Ղարսի շրջանի ուսումնական գործերի տարեգրքերի հրատարակությունը դադարեցվել է 1917 թ. հեղափոխության պատճառով։

Ղարսի շրջանի տարեգրքերի հրատարակության մասին տե՛ս Ստեփան Լիսիցյան, «Ղարսի-շրջանային ուսումնական գործերի տարեգիրք 1916, № 3», Կոլեկտիվ մտավոր աշխատանքի պտուղները, Ղարս, 1916, էջ 1—7։

Ստեփան Լիսիցյանի մասին տե՛ս Ա. Ա. Մելիք-Փաշայեւ, Ստեփան Լիսիցյան, Երևան, 1957։

Ղարսի շրջանի տարեգրքերի մասին տե՛ս նաև Ա. Ա. Մելիք-Փաշայեւ, Ղարսի շրջանի ուսումնական գործերի տարեգրքերը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 3, Երևան, էջ 227—236։

Ղարսի շրջանի տարեգրքերի մասին տե՛ս նաև Справочная книга Карсской области, Тифлис, 1913.

Ղարսի շրջանի տարեգրքերի մասին տե՛ս նաև Ա. Ա. Մելիք-Փաշայեւ, Ղարսի շրջանի տարեգրքերը, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 3, Երևան, էջ 227—236։

ՇԱՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԱՓԱՍՏԱՆՅԱՆՆԵՐ

I ԳԱԼԱԹ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԸ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ հոկտեմբերյան սոցիալիստական մեծ հեղափոխությունը հանդիսանում է ամենանշանավոր իրադարձությունը։ Այդ հեղափոխությունը ոչ միայն ազատագրեց հայ ժողովրդին ցարական բռնակալության և բուրժուազիայի լծից, այլև հնարավորություն ընձեռեց նրան ստեղծելու սեփական պետականություն, ինչպես նաև զարգացնելու իր ազգային մշակույթը։ Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխության հաղթանակի շնորհիվ հայ ժողովուրդը ստեղծեց իր սեփական խորհրդային պետականությունը, որը հանդիսանում է հայ ժողովրդի ազգային ինքնիշխանության ամենաբարձր ձևը։ Հայ ժողովրդի պատմության մեջ առաջին անգամ ստեղծվեցին բոլոր պայմանները, որպեսզի հայ ժողովրդի ստեղծագործական ուժերը ազատ զարգանան և ծաղկեն։ Հայ ժողովրդի պատմության մեջ առաջին անգամ ստեղծվեցին պայմաններ, որպեսզի հայ ժողովրդի ստեղծագործական ուժերը ազատ զարգանան և ծաղկեն։ Հայ ժողովրդի պատմության մեջ առաջին անգամ ստեղծվեցին պայմաններ, որպեսզի հայ ժողովրդի ստեղծագործական ուժերը ազատ զարգանան և ծաղկեն։

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ առաջին անգամ ստեղծվեցին պայմաններ

երթուղիները հիմնականում մնացել էին նույնը։ Դեռ ավելին, պատահել է նաև այնպես, որ Հայաստանի տարբեր մասերում իշխած տարբեր պետությունների միջև տեղի ունեցող պատերազմական գործողությունների ընթացքում էլ նույն այդ պետությունները ստիպված էին լդադարեցնել այդ ճանապարհներով վարվող քարավանային առևտուրն ու, առհասարակ, երթևեկությունը[2]։

Հայաստանի ներքին և նրանցից դեպի դուրս ձգվող տարանցիկ ճանապարհները հիմնականում նղել են ցամաքային երթուղիներ։

կության համար (նկ. 1)։ Սակայն այդ նույն ճանապարհներն իրենց ընթացքում՝ մի դաշտից, հովտից կամ սարահարթից մյուսն անցնելիս, հանդիպում էին բարձր լեռնաշղթաների ու լեռնեբի, որոնց շրջանցումը կամ անցումը կապված էր մի շարք դժվարությունների հետ։ Հայաստանի լեռնանցների[3] մեծագույն մասը ունենալով բավականին բարձրություն (ծովի մակերևույթից ավելի քան 1200—2000 մ.), ձմռան ամիսներին անանցանելի էին դառնում։ Այդ էր պատճառը, որ նշված րնույթի երթուղիներով ձմռանը քարավանային

Նկ. 1. Միջգյուղյա խաչմերուկ Նոյեմբերյան-Կոթի երթուղում։

Ըստ տեղանքի հատկանիշների դրանք կարելի է բաժանել երեք հիմնական րնույթի՝ հարթավայրային, նախալեռնային և լեռնային։

Համեմատաբար տափարակ վայրերով՝ սարահարթերով, ղաշտերով ու գետահովիտներով անցկացված հարթավայրային ճանապարհները հարմար էին ինչպես անիվավոր, այնպես էլ գրաատային փոխադրամիջոցների և հետիոտն երթևեկ կամ անհատական երթևեկությունը նվաղում կամ համարյա դադարում էր։ Ինչ վերաբերում է արահետներին ու կածաններին, ապա որոշ վայրերում

---

[2] Այդպես էր XIX դ. սկզբներին տեղի ունեցող ռուս-պարսկական պատերազմների ընթացքում, երբ ցարական Ռուսաստանը, չնայած պատերազմական գրության, ձգտում էր երկու երկրների միջև առևտուրը զարգացնելու համար կանոնավորել մաքսային սիստեմը և ապահովել քարավանների անվտանգ ու անխափան երթևեկությունը։

[3] Կարևորագույն մայրուղիներն իրար կապող լեռնանցներից հարկ է նշել Փամբակի լեռնաշղթան կտրող Դելիջանի լեռնանցը, Սյունյաց (Զանգեզուրի) լեռնաշղթաները՝ անցնող Չոգի (Սոթք) և Բիչանաղի (Սիսիանի) լեռնանցները, Գեղամա լեռնաշղթան կտրող Սելիմի լեռնանցը, Բազումի լեռնաշղթան կտրող Դեալի (Դվալի կամ Բզովդալի, այժմ՝ Գուշկինի) լեռնանցը, Հայկական Պարը (Ազրի-գաղ) մի քանի տեղից հետող Քարվանսարա (Կուչաղ), Ջոր, Աչան, Մեծ ու Փոքր Չինգլներ կոչվող լեռնանցները, Մենաուր-Բյուրականյան (Բինգյոլ), Հայկական Տավրոս և այլ լեռնաշղթաները կարող-անցնող բազմաթիվ մեծ ու փոքր լեռնանցներ։

Պիշեխակալությունը, հիմնական անասուն-մանր անասնապահությունն էին Ղարաբաղի բնակչության հիմնական զբաղմունքները։ Ցանքատարածությունները սահմանափակ էին (ոռոգելի)։ Նշանավոր էին ցորենի, գարու, կորնգանի, տարեկանի, կորեկի, ոսպի, լոբու, ինչպես նաև բոստանային մշակաբույսերի (ձմերուկ, սեխ, դդում, դդմիկ, վարունգ, լոլիկ, սմբուկ, պղպեղ, կանաչեղեն) մշակությունը։ Ղարաբաղի լեռնային գոտում տարածված էին խաղողագործությունը, պտղաբուծությունը, մեղվաբուծությունը։

Պիշերայնորեն հարթավայրերում էին միայն ձմեռանոցները։ Ղարաբաղի գյուղատնտեսական մշակաբույսերի մեծ մասը (ցորեն, գարի, բրինձ, բամբակ, ծխախոտ, բանջարեղեն, պտուղ, խաղող, ընկուզեղեն, մեղր և այլն) աճեցվում էր ոռոգովի հողերում։ Ոռոգման համար օգտագործվում էին գետերի, աղբյուրների և ստորերկրյա ջրերի ջրերը։ Ոռոգման համար կառուցվում էին ջրանցքներ, ջրամբարներ, ջրաղացներ, ջրաղաց-հնձանատներ, ինչպես նաև ջրի բաշխման տարբեր կառույցներ։ Ոռոգման ջրերի բաշխման կարգը որոշվում էր ավանդական սովորույթներով։ Ոռոգման ջրերի բաշխման կարգը որոշվում էր ավանդական սովորույթներով։ Ոռոգման ջրերի բաշխման կարգը որոշվում էր ավանդական սովորույթներով։

Ղարաբաղի գյուղատնտեսության զարգացման համար մեծ նշանակություն ունեին ոռոգման ջրերի բաշխման կարգը որոշող տեղական սովորույթները

կոս էր կազմում անիվային փոխադրամիջոցների բեռնաշրջանառության համեմատությամբ։ Այսպես, արտասահմանյան առևտրի բնագավառում, 1864 թ. ընթացքում Երևան է մտել 1120 քարավան՝ 25.237 բեռնված անասունով և Երևանից գուրս է եկել 1.074 քարավան՝ 14.832 բեռնված անասունով (ուղտ, ջորի, էշ, ձի)։ ՀՀԱ դ. վերջում (1898 թ.) միայն Երևանի նահանգի դրաստային անասունների թիվը հասնում էր ավելի քան 8700-ի, որից ուղտերինը՝ 6.650։ Նույն ժամանակամիջոցում սայլերի և ֆուրգոնների թիվը Երևանի նահանգում հասնում էր 4617-ի[6]։

Մեծ ճանապարհներից դուրս մնացած միջգյուղյա, ինչպես նաև այդ բնակավայրերը առանապահական քոչավայրերի հետ կապող գյուղական երթուղիները լեռնային ու խիստ լեռնային վայրերում եղել են առավելապես սովորական արահետներ և անդնդախոր ձորերով ու կածաններով անցնող շավիղներ, որոնք մեծ մասամբ ոչ թե կառուցվել, այլ հետիոտն ու դրաստային անընդհատ երթեկության շնորհիվ վերածվել էին տեղացիների կողմից արդեն ճանաչված երթուղիների։

Լեռներում ու անդնդախոր ձորերի ստորոտներին վեր խոյացող ժայռածերպերի դագաթներին ծվարած բազմաթիվ գյուղերում, եթե ցանկանային էլ, գրեթե անհնար էր քիչ թե շատ բարեկարգ երթուղիներ անցկացնելը։

Հետիոտն ճանապարհ-շավիղներով ու արահետներով էին իրար հետ կտրվում հիմնականում միմյանց մոտիկ գյուղերն ու ավանները, ինչպես նաև՝ մոտակա հանդամասերը, արոտավայրերն ու ուխտատեղիները։ Բացի դրանից, Հայաստանի համարյա բոլոր գյուղերը, որոնք ունեին սայլային ու գրաստային շատ թե քիչ հարմար ճանապարհներ, իրար հետ կապվում էին նաև համեմատաբար ավելի կարճ, բայց երբեմն բավականին դժվարանցանելի արահետներով ու շավիղներով, որոնք հայտնի էին միայն շրջակա գյուղերի բնակիչներին։ Դրանք գերազանցապես հետիոտն երթևեկության ուղիներ էին, որոնցով կատարվում էր ոչ պակաս բանուկ երթևեկություն։

Սակայն կային նաև միջգյուղյա այնպիսի արահետներ ու շավիղներ, որոնք միայն ոտնաթաղեր էին և չափազանց վտանգավոր նույնիսկ իրենց՝ տեղացիների համար։ Այդպիսի միջգյուղյա և գյուղամիջյա անցուղիներ կային հատկապես Սյունիքի, Արցախի, Սասունի, Բարձր Հայքի, Վտսպուրականի խիստ լեռնային վայրերում։ Այս տեսակետից բնորոշ են, օրինակ, Դերսիմում գրանվող մի շարք գյուղերի միջգյուղյա երթուղիները։ Ահա դրանցից մեկի նկարագիրը. «Հալվորից դեպի այս (Քաջարան) գյուղը երկարող ճանապարհը ոչ ուղիղ և ոչ էլ արահետ կարելի է կոչել, այդ ուղին չըղըր կարելի է անվանել, այսինքն՝ ժայռերի մեջ փորված տոտիկ-առոտիկ հետքեր, ինչպես ձյան վրա ձգված ոտնատեգեր... Զարհուրելի այս չըղըրի քե վերելքը, քե վայրէջքը շատ դժվար է. նախ որ երկու հոգի միասին չեն կարող ճամրորդել. կա և ավելի սարսափելին՝ ոտքիդ սահելու դեպքում կորած ես։ Տեղացիների համար այս ճանապարհը կարծես լայն փողոց լինի, նրանք ծանր բեռներ շալակած, եղջերուների նման ցատկոտելով դնում-գալիս են. վայ դրսից եկողինը[7]։

Ակնառու է նաև այն պատմական իրողությունը, որ հատկապես XIII—XIV դդ. սկսած, խույս տալով ներքին ու արտաքին թշնամիների ավերածություններից, արնահեղությունից, ավարառությունից կամ թալանչիական հարկահանությունից, հայերը հոծ խմբերով ամրողջ գյուղական համայնքներով ստիպված են եղել թողնել իրենց բարեկարգ ու բարեկեցիկ հարթավայրային բնակավայրերը և ապաստանել մեծ ու փոքր երթուղիներից հեռու գտնվող ճանապարհազուրկ լեռնավայրերում՝ ժայռածերպերին ու ձորալանջերին, ստեղծելով թաքստոց-ամրոցներ, ուր մուտք գործելը կամ այնտեղից դուրս գալ, պրծնելը, նամանավանդ ոչ բարենպաստ այցելուների համար, կապված էր բազմաթիվ դժվարությունների ու վտանգների հետ։ Այդ համայնքները ոչ միայն շահադրդված չեն եղել նոր ու բարեկարգ ճանապարհներ ունենալու, այլև ամեն կերպ աշխատել են եղած արահետներն ու շավիղներն էլ գաղտնի պահել օտար կամ տեղացի իշխանություններից։ Նման բնակավայրեր են եղել, օրինակ, Սյունիքի Խնձորեսկ[8], Գորիս, Շինուհայր, Տաթև, Վայոց ձորի Մարարրոս, Բարձր Հայքի Տանձիկ, Հալվոր, Քաջարան, Լեռնիք, Թորթան, Լոռվա Մղարթ և ջա

[6] Обзор Эриванской губернии за 1898 год. Ս. Օհանյան. Նշվ. աշխ., էջ 28—29։

[7] Տե՛ս Գ. Հալաչյան, Դերսիմի հայերի ազգագրությունը, ինքնագրական № 3, էջ 238, ՀԽՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրության բաժնի արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԻ ԱՌ արխիվ)։

[8] 1930-ական թվականներից սկսած Սովետական Հայաստանի այս և նման՝ անբարենպաստ տեղանքներում գտնվող որոշ շարք գյուղեր պետության անմիջական աջակցությամբ ամրողջությամբ տեղափոխվում են մոտակա հարմարավետ հարթավայրերը և ապահովվում հաղորդակցության հնարավոր բոլոր միջոցներով։

տեղ յուդիմեան դիմեցաց փոխել յաւատած վեցեր՝ զարմալ որ եր մատմալչ, իւրաքանչիւր ոչ վերեն մեն իւր ասած Ղեսկետեր վերեն ինչ ոչ նոյնիսկ ասողներն վասկալ վորեն իւրեն ե մատեան Ղեսկետից, և նոյնիսկ ե պատմ չրով և պալց հարկաւոր իրաց, և նոյնիսկ փոխալ վեղեկեալին ի վեր, և մատենէ րի ի բարձրագոյն որջ վիճակ, և գաշէին պիտի ասուսաներ ի վալ՝ որ պալ մեղ ձանձրացուցիչ[10], Բայց վերջին ձանձրալիալ հալ ասողներից ոչ ոքեր ասողներ ոչ ոքեր ասողներ ոչ ոքեր ասողներ

ռարձրացած ժամանակներից ու բարբոսական-ժողովրդական ոճ[14],

Հետագայում ժամանակների սկսած մինչև XIX դ. վերջը և XX դ. սկզբները երբեմն ներքին ցցվող ծռուձևային դուռ-փեղկերի (Տրապ.) խնդրանքով հրաման է. «Ձեր նիկ թուրարդն (Տրապ.), խնդրանք հղեցին ինձ իբրև ներկայացուցիչ Ֆրանսիոյ[15]»,

Հետագայում ժամանակների սկսած մինչև XIX դ. վերջը և XX դ. սկզբները երբեմն ներքին ցցվող բեհեզային (Տրապ.), խնդրանք հղեցին ինձ իբրև ներկայացուցիչ Ֆրանսիոյ[15]»,

---

13 Ф. Фонтанелла, Путёвые очерки европейской Турции, Одесса, изд. 1, 1842 г., изд. II, 1848 г.; Հ. Հարությունյան, Ուիլեամ Ալեքսանդր Լայարդի ճամփորդությունը Հայաստանով, Ե., 1960; В. Арутюнян, С. Сафонов, Путешествие Уильяма Лайярда по Армении, М., 1951; Н. Токарев, Пантюхин эрзянского языкознания, М., 1951; Н. Токарев, Архитектура Ереванской Армении, Е., 1945; Я. Яковлев, Очерки по истории зодчества Армении V—XVII веков, М.—Л., 1950; Ст. Лисицын, Святыни у церквей Армении, М., 1950. Ст. Лисицын, Святыни у церквей Армении, М., 1950; Н. Бунятов, Ю. Яралов, Архитектура Армении, М.—Л., 1950; Г. Бунятов, Ю. Яралов, Архитектура Армении, М., 1950. Ст. Лисицын, Святыни у церквей Армении, М., 1950. Ст. Лисицын, Святыни у церквей Армении, М., 1950; «Советская этнография», 1936, № 4—5.

14 Տե՛ս Н. Шопен, Историческия памятник..., էջ 722—723.

15 Ասված նկատի ունի նախկին հետևյալ անհատներին, որոնց խնդրի մասին հարցրել է Ֆրանսիայի դեսպանատան դիվանագետ Ֆ. Ֆրեդերիկ Ֆրանսուա Մարտենը (Տրապ.), խնդրանքով հղեցին ինձ իբրև ներկայացուցիչ Ֆրանսիոյ[15]»,

Հետագայում ժամանակների սկսած մինչև XIX դ. վերջը և XX դ. սկզբները երբեմն ներքին ցցվող բեհեզային

Հայ մատենագրության մեջ, իհարկե, շատ է օգտագործվում ճանապարհի երկարության չափանիշներ, ինչպիսիք են փարսախ-հրասախ, մղոն, նոր և նորադույն ջրջանում՝ վերստ, կիլոմետր և այլն։ Այդ չափանիշներն օգտագործելիս հայ մատենագիրները մեծ մասամբ նշում են, թե դա որ ժողովրդի կամ պետության չափն է։ Այսպես, նշիշեն գրում է. «Հրամայեաց (Դենշապուհր) հանել ի բանտե անտի զամենեսեան կահանօքն, և հեռացուցանէր ի քաղաքէ անտի երկոտասան պարսիկ հրասախաւ[19]»։

Ճանապարհի տարածության չափման օրալին ժողովրդական չափանիշը ընդունված է եղել նաև հարևան և հեռավոր շատ ժողովուրդների մեջ և հաճախ, նշելով պետականորեն ընդունված չափը, դրանից առաջ կամ հետո, մասնանշվել է նաև, թե քանի օրվա ճանապարհ է այդքանը։ Այսպես, Քսենոֆոնը «Նահանջ Բյուրոցում» խոսելով Հայաստանով (Արմենիա) և այլ երկրներով հունական բաղմահազարանոց բանակի նահանջի մասին (401—400 թթ. մ. թ. ա.), տարբեր առիթներով բաղմիցս շեշտում է, թե քանի փարսախ[20] ճանապարհ անցան և թե դա քանի օրվա ճանապարհ էր։ Նա գրում է. «Այստեղից դնացին երկու օրվա ճանապարհ, տասը փարսախ, մինչև որ անցան Տիգրիս գետի ակունքները։ ...Այնուհետև դնացին երեք օրվա ճանապարհ, 15 փարսախ, մինչև Տելևրոտս (Մևղր, այժմ՝ Կարասու) գետը[21]» ապա՝ «նրանք դնացին յոթ օրվա ճանապարհ, օրական 5 փարսախ...[22]» և այլն։

Այստեղից պարզ երևում է, որ բաղմահազարանոց ղորք-քարավանի կտրած ճանապարհը եղել է օրական մոտավորապես 26 կիլոմետր (1 օրում 5 փարսախ×5250 մ.—26.250 մետր)։

Քսենոֆոնից 1600 տարի հետո, արաբ պատմագիր Յակուբ ալ-Համավին (1178—1299) նկարագրելով Մծբինն քաղաքը, հաղորդում է. որ ձնրա (Մծբինի) և Սինջարի միջև ինը փարսախ հեռավորություն կա, իսկ Դունայսարի միջև՝ տասը փարսախ, այսինքն երկու օրվա ճանապարհ[23]»։ Նույն ձևով, ինչպես որ Քսենոֆոնը— «....դնացին երկու օրվա ճանապարհ՝ տասը փարսախ»։

Այսպիսով, չնայած անցել էր ավելի քան տասնվեց դար, այնուամենայնիվ, ինչպես ողջ առաջավոր Ասիայում, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհում ճանապարհորդության ցեխոտ մեկ օրվա ընթացքում կարելի էր անցնել, միջին հաշվով, 25—35 կիլոմետր։ Եվ սա շատ բնական է, քանի որ բաղմադարյան այդ ժամանակաշրջանում, ինչպես որ չեն փոխվել հիշյալ երկրների բնակլիմայական պայմաններն ու տեղանքը, այնպես էլ նույն մակարդակին էին մնացել նաև հաղորդակցության ճանապարհներն ու փոխադրամիջոցները։ Դեռ ավելին, ճանապարհի անցման օրաչափանիշը, որոշ բացառությամբ, շարունակվեց պահպանվել ընդհուպ մինչև XX դ. առաջին տասնամյակները։

Ժողովրդի մեջ ավանդաբար ընդունված կարգ էր՝ ճանապարհորդել միայն ցերեկվա ժամերին։ Դա առավել նպատակահարմար էր հատկապես այնպիսի տեղանք ունեցող երկրի համար, ինչպիսին է Հայկական լեռնաշխարհը։ Եթե հաշվի առնենք նաև ճանապարհներին ավազակային հարձակումների ենթարկվելու, կողոպտվելու և այլ վրաանդներ, ապա միանգամայն բնական կթվա ժողովրդի կողմից դարերով պահպանված այդ սովորությունը։

Ճանապարհի մոտավոր ևւղղությունը իմանալու համար անհրաժեշտ էր ինչպես անցնելիք ճանապարհի տեղանքը, այնպես էլ՝ թե ինչ փոխադրամիջոցներով պետք է ճամփորդություն կատարվեր։ Լեռներով ու ձորերով երթևեկելիս միևնույն ժամանակամիջոցում ավելի քիչ ուղևորություն կարելի էր անցնել, քան հարթավայրային տեղանքով։ Հաշվի է առնվել նաև այն հանդամանքը, թե տվյալ ճամփորդության ուղին հիմնականում վերելք է, թե՞ վայրէջք։ Մյուս կողմից՝ սրաստային տարբեր միջոցներով միևնույն ժամանակընթացքում տարբեր ուղևորություն կարելի է անցնել։

Այսպիսով, ասելով **օրվա ճանապարհ, օրագնաց** և այլն, նախ և առաջ որոշակիորեն նկատի է առնվել ցերեկային օրը, ապա անհրաժեշտաբար, նաև տեղանքն ու փոխադրամիջոցների տեսակը։

Հետևյալ, դրաստով (հատկապես՝ էշ, ջորի)

---

[19] Եղիշէ, Վասն Վարգանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, VII, էջ 157։

[20] Փարսախը—5250 մ.։ Հրասախ-փարսախ բառը գալիս է հյուսիսային պահլավերեն frasach ձևից, որը հետո գարձել է խրասախ և սղմամբ՝ հրասախ։ Հետին փարսախ ձևը փոխ է առնված արաբերեն frasax-ից, իսկ փարսանգը՝ պարսկերեն frasang ձևից (Հր. Աճառյան, Արմատական բառարան, հ. 6, էջ 1186)։

[21] Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, 1944, էջ 384։

[22] Նույն տեղում, էջ 322։

[23] Հ. Նալբանդյան, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Երևան, 1965, էջ 117։

հատկանիշներ, որոնք ներկայացնում են ինչպես ամբողջ ազգաբնակչությանը, այնպես էլ նրա առանձին խմբերին։ Ուսումնասիրելով ազգաբնակչության կազմը՝ կարելի է պարզել, թե ինչ ազգային պատկանելության մարդիկ են ապրում տվյալ վայրում, ինչ լեզուներ են խոսում, ինչ կրոնական հավատալիքներ ունեն։ Ազգաբնակչության կազմի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս պարզել նաև ազգերի ու ազգությունների միջև տեղի ունեցող ինտեգրացիոն և դիֆերենցիացիոն պրոցեսների ուղղությունները։

Ազգաբնակչության կազմի ուսումնասիրության համար կարևոր նշանակություն ունեն մարդահամարների տվյալները։ Մարդահամարներ կատարվել են դեռևս հին ժամանակներում։ Հայտնի է, որ մարդահամար է կատարվել Եգիպտոսում դեռևս մ.թ.ա. III հազարամյակում։ Հին Հունաստանում մարդահամարներ են կատարվել մ.թ.ա. V դարում։ Հին Հռոմում մարդահամարները կատարվել են ամեն հինգ տարին մեկ։ Մարդահամարներ են կատարվել նաև միջնադարում։ Ամերիկայում առաջին մարդահամարը կատարվել է 1790 թ., Ռուսաստանում՝ 1897 թ., Անգլիայում՝ 1801 թ., Ֆրանսիայում՝ 1801 թ., Գերմանիայում՝ 1871 թ., Իտալիայում՝ 1861 թ., Ավստրիայում՝ 1857 թ., Հունգարիայում՝ 1869 թ., Շվեդիայում՝ 1749 թ., Նորվեգիայում՝ 1769 թ., Դանիայում՝ 1769 թ., Շվեյցարիայում՝ 1850 թ., Հոլանդիայում՝ 1795 թ., Բելգիայում՝ 1846 թ., Իսպանիայում՝ 1857 թ., Պորտուգալիայում՝ 1864 թ., Հունաստանում՝ 1879 թ., Ռումինիայում՝ 1859 թ., Սերբիայում՝ 1866 թ., Բուլղարիայում՝ 1880 թ., Ճապոնիայում՝ 1872 թ., Չինաստանում՝ 1953 թ., Հնդկաստանում՝ 1881 թ., Ավստրալիայում՝ 1881 թ., Նոր Զելանդիայում՝ 1874 թ., Եգիպտոսում՝ 1882 թ., Ալժիրում՝ 1872 թ., Թունիսում՝ 1881 թ., Մարոկկոյում՝ 1921 թ., Հարավային Աֆրիկայում՝ 1904 թ., Ղազախստանում՝ 1897 թ., Ուզբեկստանում՝ 1897 թ., Ղրղզստանում՝ 1897 թ., Տաջիկստանում՝ 1897 թ., Թուրքմենստանում՝ 1897 թ., Վրաստանում՝ 1897 թ., Ադրբեջանում՝ 1897 թ., Հայաստանում՝ 1897 թ., Լատվիայում՝ 1897 թ., Լիտվայում՝ 1897 թ., Էստոնիայում՝ 1897 թ., Մոլդավիայում՝ 1897 թ., Ուկրաինայում՝ 1897 թ., Բելոռուսիայում՝ 1897 թ., Ռուսաստանում՝ 1897 թ., Ղրիմում՝ 1897 թ., Ղրիմում՝ 1897 թ., Ղրիմ

և երկրորդական ճանապարհներ։ Այսպես, Արաաշեսյանների տիրապետության ժամանակաշրջանում կառուցված Արաաշատ-Տիգրանակերտ բարեկարդ մեծ երթուղին կրում էր Արեւելեան ճանապարհ անունը, Արգեն ավելի ուշ շրջանի մատենագրական աղբյուրներից իմանում ենք, որ Դվին-Բագավան հին ճանապարհը անվանվում էր Պողոտայն արեւելի[26]։

Եվ քանի որ Արտաշատից Տիգրանակերտ տանող Արքունի ճանապարհը անցնում էր հենց Բագավանով[27], ուստի պետք է ենթադրել, որ Արաաշիսյանների ժամանակներից սկսած, ավելի քան 900 տարի անց (մեր թվագրության VIII դ.), այդ նույն ճանապարհը հայ իրականության մեջ շարունակում էր կոչվել Արքունի ճանապարհ կամ Պողոտայն արեւելի։

Հնագույն ժամանակներից մինչև XX դ. սկզբները, Աղի ճանապարհ էր կոչվում Կողբի ադամանքերից դեպի Կումայրի (Ալեքսանդրապոլ) և այդ դեպի Ախ ծովի ափերը (Փոքի) ու Անդրկովկասի դաշտային կենտրոնները ձգվող երթուղին։ Հայտնի էին նաև Թագավորական ճանապարհ, Շահի ճանապարհ և դաշտային անուններ կրող այլ երթուղիներ։

Ճանապարհներին անվանումներ տալը մեծ չափով տարածված էր նաև հայ ժողովրդական առօրյայում։ Գյուղական բնակավայրերը կամ մոտակա ու հեռու հանդամասերն ու արոտատեղիներն իրար հետ կապող շատ երթուղիներ՝ արահետներ, շավիղներ ու կածաններ ժամանակի ընթացքում կրել են տեղացիների կողմից ընդունված ու տարածված այս կամ այն անվանումը։ Այդ անվանումները մեծ մասամբ կապված են եղել այս կամ այն դեպքի, բնակավայրի, հանդամասի կամ աբոտավայրի, երբեմն հողամասի բերրիության աստիճանի հետ։ Հաճախ էլ այդ անվանումները կապված են եղել որևէ անձնավորության կամ զավեշտական այս կամ այն դիպվածի հետ։

906 թ. Այուսյաց իշխանների ու հոգևոր պետերի կողմից սաորագրված «Գիր վճռի շրջակայ ոահմանին Տաթևու» վավերագրի մեջ, որտեղ նշված են Տաթևի վանքի իրավասության տակ գտնվող սահմաններր, կարդում ենք.

«Յարեւմտից կողմանէ սկսեալ ի մեծ գիաւորն Սարեղ, Գաղբոյլարաց տափով մինչ ի հռափեն ուսնաւզուրճն հոշորաձորին սահմանն է, և ի հիւսիսոյ դիմաց բնասեռովն ի վայր ի գետն հանդեպ խոզվայ և գետովն ի խոռանեան, և անցեալ ընդգետն փոքր ձորակովն և ճանապարհովն՝ որ ելանէ Յառաշեաց խոռ, և ի խազած բլուր կալն նորին, բաւակ ճանապարհովճ ի բացահորինն և նուրբ անջուր ձորովն զառ ի կողմն յեկեղեցին որ ի պառակոճ ճանապարհին և սալքովն հարեալ դմեծ ձորովն ի քարն միաւոր...[28]» և այլն, և այլն։

Այստեղ նշված բոլոր երթուղիները՝ Խոռին ճանապարհը, Բաւակ ճանապարհճ ու Պառակոճ ճանապարհը, ինչպես երևում է վավերագրի շարադրանքից, ժողովրդի կողմից օծված-անվանակոչված միջգյուղյա ճանապարհներ են, որոնց անվանումները ոչ միայն տարածված են եղել շրջակա բնակավայրերի բնակչության մեջ՝ որպես որոշակի ճանապարհների անվանումներ, այլ իրենց ակն են գտել նաև տեղական իշխանությունների վավերագրերում։

Դեռ ավելին, գյուղական կամ միջգյուղյա ճանապարհների անվանումները իրենց արտահայտությունն են գտել նաև վիմագրական արձանագրություններում։ Այսպես, Սյունիքում գտնվող Հիրհեր կամ Հերհեր գյուղի ս. Գեորգ եկեղեցու «առ դրան իորանի» արձանագրությունը հայտնում է հետևյալը.

«Մեք Հիրհերոյ ջամիահաքս, տանուտեր Ղաոումս, մեծ և փոքր ճանապարհի վլխի տափն բակիգբն վաիմ էր սուրբ Աստուածածնի, մեք ևս վախրմ տուաք սուրբ Գրիգորիսի, ով ոք քակէ, նղովեսցի եկեղեցւոյն Աստծոյ[29]։

Պարզ է, որ Մեծ կամ Փոքր ճանապարհ ասելով, բոլոր հիրհերցիները որոշակիորեն տարբերել են, թե որ ճանապարհների մասին է խոսքը։

Ներկայումս էլ գյուղական շատ բնակավայրերում դեռևս հիշվում են ավանդաբար մինչև մեր օրերը հասած կամ ուղղակի XIX դ. վերջում և XX դ. սկզբներում անվանակոչված երթուղիների շատ անուններ։

Այսպես, Կարմիրի շրջանի Հին Բաշքենդ գյուղի շրջակայքում գոյություն ունեցող ճանապարհներից մի քանիսն ունեցել են հետևյալ անվանումները՝ Պռնի ծառի ճամփա, Կառնեսի ճամփա, Ստեփանի կապ և այլն։ Մինչև վերջերս էլ, մեծահասակ տեղացիների կողմից այսպես էր կոչվում դեպի այս ղյուղի գոմատեղերը (կյոմերը) առնող ճանապարհը, որի ընթացքում բոխենի ծառեր շատ կային, Ղոմատի գյոզի ճամփեն հանդամասերից

[26] «Պատմութիւն Ղևոնդեայ մեծի վարդապետի հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1869, գլ. ԺԴ, էջ 140—141։

[27] Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Հոյաստանի գլխավոր ճանապարհները, Երևան, 1936, էջ 86։

[28] Ս. Ջալալյան, նշվ. աշխ., էջ 220—221։

[29] Նույն տեղում, էջ 331—332։

մարդկանց միտքն ու հոգին, ինչպես նաև ամբողջ ժողովրդի կենցաղն ու սովորությունները։ Ինչպես ասում է ինքը՝ «Ես ուզում եմ ոչ միայն ասել, թե ինչ է եղել, այլև ինչ է լինելու»։

Գրքի մեջ տեղ գտած ստեղծագործությունները ընդգրկում են 1918—1920 թթ. կյանքի և պայքարի տարբեր կողմերը։ Հեղինակը ներկայացնում է ինչպես հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, այնպես էլ ներքին կյանքի ու հասարակական հարաբերությունների ամենատարբեր կողմերը։ Ընթերցողի առջև հայտնվում են ինչպես հայ գյուղացիության, այնպես էլ քաղաքային տարբեր խավերի ներկայացուցիչները։ Նրանց մեջ կան ինչպես հայրենասեր, ազգանվեր մարդիկ, այնպես էլ ազգային դավաճաններ, ինչպես ազնիվ, աշխատասեր մարդիկ, այնպես էլ ծուլացած, ինքնագոհ, ինչպես ազատասեր, ազատության համար պայքարող մարդիկ, այնպես էլ ստրկամիտ, ինչպես ազգանվեր, այնպես էլ ազգադավ։

Գրքի հերոսների մեծ մասը ներկայացված է ոչ թե ստատիկ վիճակում, այլ զարգացման մեջ։ Հեղինակը ցույց է տալիս, թե ինչպես են նրանք փոխվում, ինչպես են նրանց հայացքները, կենցաղը, սովորությունները փոխվում կյանքի պահանջների ազդեցության տակ։ Ինչպես ասում է ինքը՝ «Ես ուզում եմ ոչ միայն ասել, թե ինչ է եղել, այլև ինչ է լինելու»։

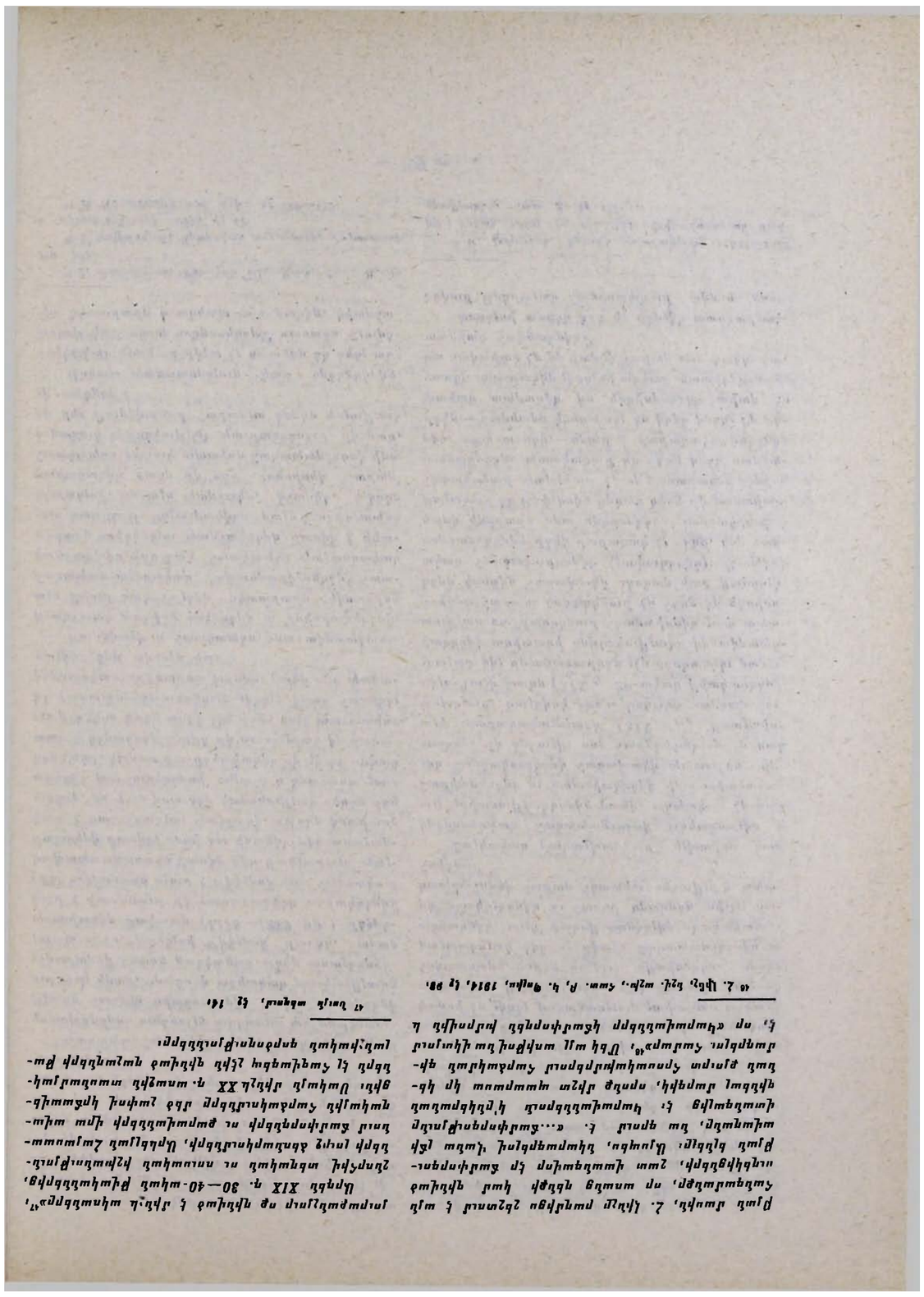
Գրքի մեջ տեղ գտած ստեղծագործությունները ընդգրկում են 1918—1920 թթ. կյանքի և պայքարի տարբեր կողմերը։ Հեղինակը ներկայացնում է ինչպես հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, այնպես էլ ներքին կյանքի ու հասարակական հարաբերությունների ամենատարբեր կողմերը։ Ընթերցողի առջև հայտնվում են ինչպես հայ գյուղացիության, այնպես էլ քաղաքային տարբեր խավերի ներկայացուցիչները։ Նրանց մեջ կան ինչպես հայրենասեր, ազգանվեր մարդիկ, այնպես էլ ազգային դավաճաններ, ինչպես ազնիվ, աշխատասեր մարդիկ, այնպես էլ ծուլացած, ինքնագոհ, ինչպես ազատասեր, ազատության համար պայքարող մարդիկ, այնպես էլ ստրկամիտ, ինչպես ազգանվեր, այնպես էլ ազգադավ։

Գրքի մեջ տեղ գտած ստեղծագործությունները ընդգրկում են 1918—1920 թթ. կյանքի և պայքարի տարբեր կողմերը։ Հեղինակը ներկայացնում է ինչպես հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը, այնպես էլ ներքին կյանքի ու հասարակական հարաբերությունների ամենատարբեր կողմերը։ Ընթերցողի առջև հայտնվում են ինչպես հայ գյուղացիության, այնպես էլ քաղաքային տարբեր խավերի ներկայացուցիչները։ Նրանց մեջ կան ինչպես հայրենասեր, ազգանվեր մարդիկ, այնպես էլ ազգային դավաճաններ, ինչպես ազնիվ, աշխատասեր մարդիկ, այնպես էլ ծուլացած, ինքնագոհ, ինչպես ազատասեր, ազատության համար պայքարող մարդիկ, այնպես էլ ստրկամիտ, ինչպես ազգանվեր, այնպես էլ ազգադավ։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ինչպես հայտնի է, գյուղատնտեսական հարկերի հավաքագրումը ռուսական կառավարության համար միշտ էլ մեծ դժվարություններ է ներկայացրել։ Հարկատուների ծանր վիճակը, հարկերի անհամաչափ բաշխումը, հարկահավաքների կամայականությունները, հարկերի հավաքագրման ձևերի անկատարությունը, հարկերի ժամանակին չհավաքվելը, հարկատուների անընդհատ սնանկացումը և այլ հանգամանքներ հարկերի հավաքագրումը դարձնում էին ծանր ու տանջալի գործ։ Հարկերի հավաքագրման ձևերի անկատարության մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ հարկերի հավաքագրման գործում ներգրավված էին մեծ թվով պաշտոնյաներ։ Հարկերի հավաքագրման գործում ներգրավված էին գավառական հարկահանները, գավառական գանձապետները, գավառական գանձապետների օգնականները, գավառական գանձապետների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիրների օգնականները, գավառական գանձապետների ներկայացուցիչների գրագիր

տանէր հնուանին ինձնեն առաջարկում, եթե նա պատրաստ լիներ ցույց տալ ինձ նրան, որին ես կարող էի ասել. «Ահա՛ նա, որ ինձ ասել է ճշմարտությունը, ինչպես նաև ամբողջ ուրիշներին, որոնց հանդիպել եմ իմ կյանքի ընթացքում, ինչպես նաև ամբողջ ուրիշներին, որոնց հանդիպելու եմ ապագայում...» Ինչպիսի՞ հիասթափություն կլիներ ուրիշների համար, որոնք ինձ հետ միասին ուզում էին տեսնել նրան, ինչպիսի՞ հիասթափություն կլիներ ամբողջ աշխարհի համար, եթե ես ասեի, որ նա գոյություն չունի, որ նա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ ինքնախաբեություն, ինչպես ասում էր Ֆրանսիայի հանրահռչակ մարդասեր Ժան Ժակ Ռուսսոն, որ ինքն էլ ստեղծել էր իր մասին հեքիաթներ, որոնք հավատացրել էին նաև ուրիշներին, թե ինքը ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ծագում, ինչ-որ առանձնահատուկ բնավորություն, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ճակատագիր, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ առաքելություն, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ կոչում, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ապագա, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ հոգի, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ մարմին, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ոգի, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ էություն, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ինքնություն, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ես, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ինքնագիտակցություն, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ինքնաճանաչողություն, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ինքնաիմացություն, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ինքնահասկացողություն, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ինքնաընկալում, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ինքնադրսևորում, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ինքնարտահայտում, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ինքնաարտահայտում, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ինքնաարտացոլում, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ինքնաարտացոլանք, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ինքնաարտացոլանքային, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ինքնաարտացոլանքայնություն, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ինքնաարտացոլանքայնության, որ ինքն ունի ինչ-որ առանձնահատուկ ինքնաարտացոլանքայնության

Ֆլյան Հասիկ, Հ. Լինչը ասպետը շեշտում է այն հանգամանքը, որ առանց դեղձի միսկած կարելի էր հասկանալ շատ վաղեմի ազգերի մեջ, ուր ամենասիրելի կերակուրներից մեկը եղել է խնձորը, նույնիսկ կանոն էի խնձորի ծառերի մասին ամուսնալուծության ժամանակ։ Տե՛ս Հասիկ Հ. «...Հայկական ավանդությունը ժողովրդական հավատալիքների մեջ», Երևան, 1914, էջ 98։

[16] Հ. Լինչ, նշվ. աշխ., էջ 8։ Գրքի այլ տիպերում կարմրացած է դեղձի ծառի ճյուղը, որը «Հարսանիքների կեսօրվան խմորվելն է, որ «Հարսանիքների կեսօրվան խմորվելն և յոյսերի ու ակնկալությունների խորհրդանիշ է։ Տե՛ս Ֆրոսսիարտ Ֆրանսիական տարեգրություն, էջ 14։

[17] Նույն տեղում, էջ 14։

Մոտեն XIX դ. 30—40-ական թվականների շեղոքիվ տեղական ու ռուսական իշխանությունները հետզհետե ձեռնարկում են քարոզչական ու զգուշացնող միջոցներ, նպատակ ունենալով ժողովրդի մեջ տարածել հիգիենայի հասկացություններ։ Սակայն դրանք չեն տալիս ցանկալի արդյունքներ։ Ուսումնական տարեգրքերում կարդում ենք հետևյալ տողերը. «Ոչ մի ուրիշ տեղ չի կարելի այնքան հեշտությամբ տարածել ժանտախտը, որքան հիվանդանոցում, որտեղ հավաքվում են հիվանդներ տարբեր տեղերից, և որտեղ հիվանդությունները հաճախ են լինում»[17], Մոտեն XIX դ. 30—40-ական թվականների

Տրանսպորտի զարգացումն ու տարածման ընդլայնումը հանգեցրին հետևյալ հանգամանքների՝ առևտրական կապիտալի ներթափանցմանը գյուղատնտեսության մեջ, ապրանքային հարաբերությունների զարգացմանը, որոնց ընթացքում ավելի ու ավելի մեծ թվով գյուղացիներ ներգրավվեցին շուկայական հարաբերությունների մեջ, ինչպես նաև ֆեոդալական հողատիրության տնտեսական հիմքերի քայքայմանը։ Ֆեոդալական հողատիրության քայքայման գործընթացը ուղեկցվում էր ինչպես ֆեոդալական հողերի մասնատմամբ, այնպես էլ դրանց միավորմամբ։ Ֆեոդալական հողերի մասնատումը կատարվում էր հիմնականում գյուղացիական հողատարածությունների հաշվին, որոնք ենթարկվում էին ֆեոդալական հողերի ավելի ու ավելի մեծ ընդլայնման։ Ֆեոդալական հողերի միավորումը կատարվում էր հիմնականում գյուղացիական հողատարածությունների հաշվին, որոնք ենթարկվում էին ֆեոդալական հողերի ավելի ու ավելի մեծ ընդլայնման։ Ֆեոդալական հողերի մասնատումը և

ռազմում իրեն դրսևորած հատկանիշների ու սովորույթների ամբողջությունը, որը ներառում էր ինչպես ռազմական գործողությունների ընթացքում, այնպես էլ խաղաղ ժամանակ։ XIX դ. և XX դ. սկզբներին հայ ազգագրագետները (Ղ. Ալիշան, Մ. Լեո, Ս. Լիսիցյան, Ս. Մելիք-Փաշայան և ուրիշներ) հայ ժողովրդի կյանքի տարբեր կողմերի հետ մեկտեղ ուշադրություն են դարձրել նաև նրա ռազմական կյանքի ու սովորույթների վրա։ Սակայն այդ հարցերի ուսումնասիրությունը դեռևս ամբողջական չէ։ Ներկայումս հայ ազգագրագիտության մեջ ռազմական կյանքի ուսումնասիրության ամենաթույլ կողմերից մեկը զենքերի ուսումնասիրությունն է։ Ինչպես հայտնի է, զենքերի մասին ամենաշատ տեղեկությունները պահպանվել են ավանդական հեքիաթներում, էպոսներում, առասպելներում, ինչպես նաև հնագիտական նյութերում։ Ուստի զենքերի ուսումնասիրությունը պահանջում է ոչ միայն ազգագրական, այլև հնագիտական աղբյուրների ուշադիր քննություն։

Հայկական զենքերի ուսումնասիրության մեջ կարևոր նշանակություն ունի նաև հայերեն լեզվի պատմական բառարանի կազմումը։ Ինչպես հայտնի է, ռազմական կյանքի հետ կապված շատ բառեր ու տերմիններ ժամանակի ընթացքում կորցրել են իրենց նախնական իմաստը, ոմանք էլ ընդհանրապես դուրս են եկել գործածությունից։ Այդ բառերի ու տերմինների ճշգրիտ իմաստը պարզելու համար անհրաժեշտ է ուսումնասիրել ոչ միայն հայ, այլև հարևան ժողովուրդների լեզուները, որոնց հետ հայերը ունեցել են ռազմական ընդհարումներ։ Այդ ուղղությամբ ուշագրավ նյութեր են հավաքել Ա. Աբեղյանը, Ա. Ալպոյաճյանը, Ա. Սահակյանը, Ա. Ղազիկյանը, Ա. Ղանալանյանը, Ա. Ղարիբյանը, Ա. Ղլտչյանը, Ա. Ղուկասյանը, Ա. Ղուկասյանը, Ա. Ղուկաս

պես վկայում է Հայաստանում զրաստային փոխադրամիջոցների վադեմի սարածվածության մասին։ Բարձկան և հեծկան փոխադրամիջոցների մասին արժեքավոր տեղեկություններ են պարունակում նաև ինչպես XIX—XX դդ. պատմա-ազդագրական ու վիճակագրական աղբյուրները, այնպես էլ ազդապրական դաշտային նյութերը։

Հայկական լեռնաշխարհում բեռներ և մարդիկ տեղափոխելու համար որպես սովորական զրաստային փոխադրամիջոցներ են ծառայել էշը, ձին, ջորին, մասամբ ուղտը, իսկ անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև եզը, դոմեշը, նոխազը (վայրի այծ), կովը և այլն։

1. ՁԻԱԳՐԱՄՏ. Ինչպես հնագիտական, այնպես էլ մատենադրական ու պատմա-ազգագրական աղբյուրները հարուստ նյութեր են պարունակում զրատատային անասուններից հատկապես ձիու մասին։ Դա բացատրվում է նրանով որ փոխադրության այդ միջոցն առանձնապես ծառայել է բարձր իսավին, ինչպես նաև՝ ռազմական նպատակների ու արքունական շքահանդեսների կազմակերպմանը։ Ընդդծելով ընդհանուր ճանաչում գրտած այն կարծիքը, որ ձին որպես փոխադրամիջոց օգտագործվել է գրեթե միաժամանակ՝ Արևելքի, մասնավորապես Առաջավոր Ասիայի մի շարք երկրներում (Փոքր Ասիա, Իրանի սարահարթ, Հնդկաստան), հարկ է նշել նաև, որ այդ տեսակետից առանձնապես հարուստ հնէարանական ու հնագիտական համոզիչ ապացույցներ[51] ունի Հայկական լեռնաշխարհը (նկ. 2, աղ. VIII—2, 3, IX—1), որն իրավամբ համարվում է ձիարուծության հնագույն օրրաններից մեկը։

Հնագիտական բազմապիսի ու բազմարովանդակ նյութերը (սեպագրեր, պեղածո ձիասարքեր, արձանիկներ, բարձրաքանդակներ ևն) վկայում են, որ նախքան մեր թվադրությունը, II հազարամյակի կեսերից սկսած, Հայկական բարձրավանդակում հատկապես ռազմական նպատակներով որպես զրատատային-հեծկան և լծկան փոխադրամիջոցներ, լայնորեն տարածված էին ինչպես հեծելազորը, այնպես էլ ռազմակառքերի զանազան տեսակներ[52], որոնց լծում էին հիմնականում ձիեր։ Արդեն մ. թ. ա. I հազարամյակի սկզբներից, մարտակառքերի համեմատաբերյամբ, ռազմական տեխնիկայում որպես առավել ճկուն ու հարվածային օղակ, դնալով ավելի առաջնակարգ դիրք էր սկսում զրավել հեծելազորը։ Ուստի, ինչպես առհասարակ ժողովրդական տնտեսության կարիքների, այնպես էլ հատկապես ռազմական նպատակների համար Հայկական բարձրավանդակում առաջնակարգ տեղ է սկսում զրավել նաև ձիարուծությունը։ Թե արդեն մ. թ. ա. II հազարամյակի կեսերին ձիարուծությունն ինչ տեղի էր հասել և ինչ նշանակություն ուներ ձին Փոքր Ասիայում և Հայկական լեռնաշխարհում, պարզորոշ վկայում է Բողազքյուի պեզումներից հայտնաբերված խեթական թագավորական դրադարանի խուրիտերենից խեթերեն թարգմանված սեպագիր մի պնակիա, որի հեղինակն է խուրիտական ձիարուժ Կիկկուլինն։ Դա կարելի է համարել ձիարուծությանը նվիրված առաջին ամենահնադույն ձեռնարկը, որը շարադրված է տեղական ժողովուրդների (կամ ցեղախմբերի) բազմադարյան փորձի հիման վրա և մեզ տանում է ավելի վաղ ժամանակաշրջան[53]։

Նկ. 2. Ձիու բրոնզաձույլ արձանիկ։ Կարմիր-բլուր։

[51] Տե՛ս И. М. Дьяконов, Т. Ф. Ильин, Роль коневодства в хозяйстве и военной технике, Всемирная история, том I, М., 1956, стр. 262. И. М. Дьяконов, Предыстория армянского народа, стр. 41—43; Б. Б. Пиотровский, История и культура Урарту, стр. 206. Հ. Վ. Արտյունյան, նշվ. աշխ., IV գլուխ, նաև՝ էջ 210—212։ С. А. Есаян, նշվ. աշխ., էջ 119—130։

[52] Տե՛ս Б. Б. Пиотровский, Урартская колесница. Древний мир (сборник статей), М., 1962, стр. 340—343.

[53] Տե՛ս Ed. Meyer, Geschichte des Altertums, II, Berlin, 1928, էջ 35։ A. Kemmenhuber, Hippologia hethitica, Wiesbaden, 1961, էջ 6—38։ И. М. Дьяконов, Предысторя..., էջ 43։

Արգեն մոա մնկ հազարամյակ հետո (714 թ. մ. թ. ա.), Սարգոն II-ն արձանագրելով դեպի Ուրարտու կատարած իր VIII արշավանքը, Ուրմիա լճի հարավ-արևելյան շրջանների վերաբերյալ հազորդում է, որ մարդիկ, որոնք ապրում են այստեղ, հեծելազորի համար ձիեր րնաելացնելու ունակության ասպարեզում ողջ Ուրարատուում չունեն հավասարը։ Փոքրիկ մտրուկները, որոնք ծրնվում են «այս լայնածավալ երկրում (Ուրարատուում)» և որոնց ժողովուրդր րազմացնում է արքունական գնդերի համար ու հավաքում որպես ամենամյա հարկ, մինչև այդ մտրուկները չհավաքեն «Մսուրի երկրամասր», որին ուրարատացիներն անվանում են «Մանեաց աշխարհ», և մինչև նրանց կեցվածքր չխնամվի՝ չեն հեծնում և քանի դեռ նրանց չեն րնտելացրել րարդ վարժությունների ու այն ամենին, ինչ հարկավոր է մարաի համար, նրանք քափառում են առանց ձիասարքի, չքամրած[54]։

Հայկական լեռնաշխարհում առհմական ձիաբուծությամբ լայնորեն զրաղվելու մասին են վկայում նաև Քսենոֆոնն[55] (V դ. մ. թ. ա.) ու Ատրաոնր (I դ.)։ «Մարասատնի այս մասր,—գրում է Ստրարոնր,—ինչպես նաև Հայաստանր ձիարուծության համար հատկապես հարուսա է արոտներով։ Կա մի մարգագետին..., որի մեջ ասում են թե 50000 զամրիկ է արածում, որր պարսից թագավորները գործ են ածում նրանց ազնվության և մեծության համար (և որոնք) դուրս են գալիս այլ երամակներից կամ Հայաստանից։ Արանք առանձին ձև ունեն և ինչպես այժմ Պարթևական կոչված ձիերը՝ ատրրեր են հունական և մեզ մոա եզած այլ տեսակի ձիերից»[56]։ Մեկ այլ տոիթով Սարարոնր հաղորդում է. որ Հայաստանի սատրապր Պարսից թագավորին ուղարկում էր ատրեկան 20.000 քուռակ՝ Միհրական տոների համար, իսկ Հայաստանի թագավոր Արտավազդը Անտոնիոսի համար, բացի մյուս ձիավորներից, 6000 զրահապատ ձիավորների զորահտնդես կազմակերպեց, երր նրա հետ Մարաստան արշավեց[57]։

Վաղ միջնադարյան Հայաստանը Առաջավոր Ասիայում և Կովկասում հայտնի էր իր հռչակավոր այրուձիով՝ հեծելազորով, որր հաճախ համագործակցած մասնակցում էր նաև հարեան կամ դաշնակից երկրների (Բյուզանդիա, Պարսկաստան, Աղվանք, Վրաստան) վարած պատերազմներին ու արշավներին։ Հայկական այրուձին[58] միշտ կազմ ու պատրաստ պահելու նպատակով տվանդատբար մշակվել էին հատուկ միջոցներ։ Գոյություն ունեին արքունի («Միջնաշխարհիկ») և նախարարական (տեղական) առանձին ամեոնոցներ («Ձիերոցս արքունի», «յուտեստ») կամ հեծելազորի կայաններ («կայանք զօրացն»), որտեղ մարդկանց և ձիերի համար նախօրոք կուտակվում էր մեծ քանակությամբ կենսամթերք, ուտեստ[59]։ Փոխանակ հազարավոր փթերով խոտ, գարի ու այլ կերատեսակներ կուտակելն ու հեծելազորերի տեղից փոխադրելը, ավելի նպատակահարմար էր համարվում հեծելազորը կամ այրուձին ամեոները տանել այնպիսի տաք երկրամասեր, որտեղ րացի նախօրոք կուտակված կերի պաշարներից, ձիերի երամտկները կարող էին նաև հարմար արոտավայրերում արածել։ Հայ մատենագիրների կողմից որպես այդպիսի ամեոնոցներ կամ հեծելազորի կայաններ են հիշատակվում՝ Արարատյան դաշտավայրում հատկապես Գառնին, Արտաշատի շրջակայքր, Երմոնսր, Օշականր, Արմավիրր, Ցոլակերար, Արագածոտնում՝ Կուաշ (այժմ՝ Կող) ավանր, Արուճր, Աշնակր, ինչպես նաև Ուախք և Անգեղտուն նահանգների որոշակի շրջաններ, Դրտսխանակերտր, Վարգանաշատր, Փառախտոր, Սարգյանքր, անատրակույս՝ նաև Լոռվա, Սյունիքի, Տուարածատափի, Վասպուրականի, Բարձր Հայքի և այլ շրջանների սիգտվեա շատ արոտավայրեր։

Ինչպես արքունի առնր, այնպես էլ յուրաքանչյուր առանձին «աշխարհատեր» նախարար, համաձայն սահմանված օրենքի (ԹԳահնամակ»), իրենց հայրենի կալվածքներում սեփական ծախսերով պահում էին նտխատեսված քանակից ոչ պակաս թվով այրուձի, որն անհրաժեշտության դեպքում դրվում էր պետության կամ թագավորի տրամադրության տակ։ 10 հազար և ավելի այրուձի (հեծյալ) տրամադրողները կոչվում էին զրիւրա-

---

[54] Տե՛ս И. М. Дьяконов, Ассиро-вавилонские источники по истории Урарту, ВДИ, 1951, №2, стр. 167.

[55] Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն..., հատ. Ա, էջ 391։

[56] Ստրաբոն, Հատվածներ Հայաստանի և հայ ժողովրդի պատմության (քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան), Երևան, 1940, էջ 51։

[57] Նույն տեղում, էջ 61։

[58] Այրուձի, բարդ բառ է, բաղկացած այր-ազամարդ և ձի բառերից։ Մատենագրության մեջ օգտագործվել է նաև առեւտի, առնեձի, այրեաձի ձևերր (Տե՛ս Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1836, հատ. I, էջ 99)։

[59] ուտեստ. Վասն Վարգանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1957, էջ 78—80; Նույնի՝ Վարդանանց պատերազմը, Երևան, 1958, էջ 73—74, 201 (ծանոթություն 99)։ Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1969, էջ 190, 327 (ծնթ. 112)։

ւորք», իսկ հազար և ավելի հանողները՝ «հազարաւորք[59]», Այսպես Սյունյաց և Արծրունյաց նախարարները «բյուրավորք» էին, իսկ Գուգարաց, Ուտիքի, Կասպից և տյլ նախարարներ՝ «հազարավորք»։ Հաջորդ կարդերի մեջ մտնում էին հազարից պակաս և մինչև 50 հեծյալ արամադրող նախարարներն ու իշխանները՝ ոչ լրիվ տվյալներով, արքունական տան կամ Արշակունի թագավորների սեփական կալվածքներից հավաքած այրուձին դեռ պատրաստում էր որևէ իշխանի հեծելազորի և հաճում մոտավորապես 30—40 հազարի։

Պատմա-հնագիտական տվյալների համաձայն, ձին ընտանի անասունների մեջ համարվել է որպես շահնիվ» կենդանի և ըստ կարելվույն արժանացել ճոխ զարդարանքների ու հարուստ կահավորանքի («կահն ձիոյ»). Ձիերին իրենց կահավորանքով թաղում էին հարուստ իշխանների հետ՝ դամբարաններում։ Հայկական լեռնաշխարհում ձիու նկատմամբ պաշտամունքի հանդեպ խոնամքի ու հոգատարության ակնառու ապացույցներ են նաև բարձրարվեստ այն արձանիկները, բարձրաքանդակները, մոդելներն ու զարդանկարները, որոնք հայտնաբերվել են հնադիտական պեղումների ժամանակ։ Այդ մասին են վկայում նաև հետագա դարերի և ընդհուպ մինչև XX դ. սկզբների ընթացքում ապպանաքարերի վրա ձիու կամ հեծյալի բարձրաքանդակների կամ ուղղակի ձիու արձան-ապպանաքարերի այնքան լայն տարածվածությունը Հայաստանի գրեթե բոլոր մասերում (աղ. IX—2, X—1, 2, 3)։ Ինչպես Առաջավոր Ասիայում, այնպես էլ հատկապես Հայկական լեռնաշխարհի տվարաոումների մեջ ձին մեծ տեղ է գրավում, իսկ ռազմական տուգանքների ու տուրքերի և այսպես կոչված «նվերների» ասպարեզում առաջնագույն պահանջը ներկայացվում էր ձիու նկատմամբ[60]։

Ելնելով հնագիտական ու մասնավորական նյութերի տվյալներից, առաջին հայացքից այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ ձին որպես զրաստային-հեծնական (ինչպես նաև՝ մասամբ լծկան) փոխադրամիջոց, պատկանել և օգտագործվել է միայն կամ հիմնականում արտոնյալ խավերի, ազնվականության ու «ազատների» կողմից[61]։ Սակայն եթե այդպես դատելու լինենք, ապա տրամարանորեն կհետևի, որ ինչպես հնագույն ժամանակներում, այնպես էլ հետագա՝ Արտաշեսյան, Արշակունյան ու Բագրատունյան դինաստիաների շրջանում և առհասարակ՝ հայկական հեծելազորը՝ պատերազմական գործողությունների ընթացքում ամենավճռական ու հարվածային դեր խաղացող բազմահազարանոց հայկական այրուձին բազկացած էր գուտ իշխաններից, ազնվականներից ու ազատներից, իսկ ժողովուրդն էլ, հետևապես, շատ հեռու էր կանգնած, ինչպես ձիարուծության, այնպես էլ ձիավարության արվեստից։ Սակայն, ըստ երևույթին, ավելի ճիշտ կլինի ասել, որ բոցի արքայական կամ իշխանազն հրամանատարական և տոհմատոհմ կորիզից ու «ազատներից» հայկական այրուձին կամ հեծյալ բանակը, ինչպես պատերազմների ժամանակ ամեն մի գործող բանակ, կազմվում էր հիմնականում շարքային ռազմիկներից՝ հայ շինականներից և քաղաքային միջին խավի ներկայացուցիչներից, որոնք նախօրոք՝ իրենց տոհմին կենցաղում առավել կամ պակաս չափով ծանոթ էին ինչպես ձիավարությանն ընդհանրապես, այնպես էլ հեծելազորի պահանջներին՝ առանձնապես։ Այս կարծիքի օգտին է վկայում նաև այն փաստը, որ միջնադարյան Հայաստանում ձիատեր (և առհասարակ դրաստատեր) շինականներից պետությունը հարկ չէր գանձում[62], որովհետև ձիատեր գյուղացիությունը իր տերերի կամ պետության համար կատարում էր տարբեր պարհակներ։ Հայկական դատաստանագրքերում ընդգծված օրենսդրական այս հոդվածը, ամենայն հավանականությամբ, կոչված էր խրախուսելու ձիաբուծության զարդացումը ինչպես տնտեսական, այնպես էլ պետության ռազմական և այլ կարիքները հոգալու համար։

Ուշ միջնադարում, հայկական ինքնուրույն պետականության անկումից հետո, հայոց վարչական ու ռազմական հզորության հնա մեկաեզ դադարից զրկությունն ունենալուց նաև հայկական

---

[59] Տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, նշվ. աշխ., էջ 79, 314։ Հ. Տաճկաստանցից, Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի, Բ, էջ Իածին, 1842, էջ 58—59։ H. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, стр. 249—251.

[60] Բնորոշ է Փ. Բուզանդի (V դ.) վկայությանն այն մասին, թե ինչպես Տիրան թագավորի «հուչակավոր» ճանճկեն ձիու առիթով, որը որպես «նվեր» է պահանջում պարսից բունակալ Վարազը և մերժվում, պատերազմ ծագեց Հայաստանի և Պարսկաստանի միջև (տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, նշվ. աշխ., էջ 106—113)։

[61] Տե՛ս Я. Манандян, Заметки о феоде и феодальном вонске Парфии и Аршакидской Армении, Ереван, 1932, էջ 6—8։

[62] Մինդեռ ուշագրավ է, որ հակառակ գրան ընդգծվում է, թե յուրաքանչյուր տասն ոչխարի գիմաց որպես տուրք պետք է վանձել մեկ զառ կամ ուղղակի ոչխար և այլն (տե՛ս Մխիթար Գոշ, Դատաստանագիրք Հայոց, էջմիածին, 1880, էջ 146)։

կղմակերպված այրուձին։ Այնուամենայնիվ հայ ժողովրդի առօրյին կենցաղում և անասնության մեջ որպես մարդիկ և բեռներ փոխադրող կարեվոր փոխադրամիջոց, ձիագրասան իր առաջնակարգ դերը պահպանեց ընդհուպ մինչև XX դ. չեմերը։

• • •

Գեղջկական կենցաղում և հասկապես անասնության մեջ ձին որպես գրասայլին (հեծկան և բարձկան) փոխադրամիջոց առավել արդյունավետ օգտագործելու նպատակով, հայ ոամիկր հեաևում և ախրապետում էր ձիու լավ խնամքի՝ ղարերի ընթացքում մշակված հնավանդ այն եղանակներին, որոնք պահպանվեցին մինչև XIX դ. և XX դ. սկզբներր։ Նշված ժամանակաշրջանում Հայասաանում բացի տեղական ձիատեսակներից, տարածված լավագույն (աղնվագույն) առմատեսակներ էին համարվում արաբ, տաճիկ և հատկապես՝ ղարաբալ կոչված ձիատեսակներբ։ Բազմաթիվ ու ընորոշ անվանումներ և տերմիններ էին օգտագործվում նրանց սեռի, գույնի հատկացվածության կամ անվանակոչության համար։ Այսպես, արու ձիերը կոչվում էին ճոխատակ, երիվար, եր-ժույզ, ասպ, մատակախազ, այղր, ֆյաճլաճ կամ ուղղակի՝ որձ ձի։ էգ ձիերը կոչվում էին մատակ, մատակաձի, մադյաճ, զամբիկ, ինչպես նաև, հաղվագեպ՝ ճայիկ, ճոկ։ Ձիու ձագը կամ քուռակր կոչվում էր նաև մտռուկ, բաշաճատ։ Ըստ գույնի, Հայասաանի ձիերը լինում էին ճերմակ, «սեր» կամ ավելի ճիշտ՝ ճանճկեն (ճանճանման սև խայտեր ունեցող), պիսակ (ճանճաճերմակ), ջառագույն (կարմրաշագանակագույն), ճաարուկ կամ աշխեա (մոխրագույնի տարբեր երանգներ)։ Ինչպես վրաց, ադրբեջանցոց ու պարսից, այնպես էլ հայոց մեջ ձիերին անվանակոչել են հիմնականում արաաքին կեցվածքից, գույնից կամ քայլվածքից ելնելով, այն է՝ Աևուկ, Սպիտակ, Կապույա, Պիսակ, Տովիկ, Ճաարուկ, Մոխրոա, Սիրան, Մարալ, Ջեյրան, Թաուլան, Նարինջ և այլ անվանումներով։

Անգրկովկասում, ինչպես նաև Հայասաանում տարածված էին ձիերի համեմատաբար կարճ միջահասակ տեսակները[63] (մեղավի բարձրությունը մոտ 140—150 սմ), որոնք աչքի էին ընկնում լավագույն կեցվածքով (էքսաերյեր)՝ փոքր գլխով, ուղղաձիգ պարանոցով ու բարակ ոսքերով և որոնց ջնորհիվ՝ առավել արագաշարժ ու դիմացկուն էին։ Ձիու երկարակեցությունը հասնում է 20—30 տարվա։ Տնտեսության մեջ որպես փոխադրամիջոց ավելի ձեռնտու էր համարվում ղամրիկը (էգ ձին), որը բացի բանեցնելուց, գիավում էր նաև որպես մարուկներ արտադրող։ Հովատակը տնտեսության մեջ՝ հատկապես որպես բարձկան (կամ լրծկան) օգտագործելու համար ամորձատվում էր (կռատել), այլապես այն շատ անհանգիստ (խրտնող) էր լինում։ Գյուղացիների մեջ իշխում էր այն կարծիքը, որ հովատակին պետք է ժամանակին՝ 2—3 տարեկան հասակում «կռատել», իսկ եթե ուշացնում էին, ձին, այնուամենայնիվ, չարաճճի էր լինում ու խրանող, որովհետև «որձությունից մեջը մնում էր»[64]։

Արգեն մայրացած ղամրիկին մեկ ամիս առաջ, իսկ ծնելուց հետո՝ մեկուկես-երկու շաբաթ անց սկսում էին աշխատեցնել։ Նորածին մարուկին «ձծից կտրում»՝ մորակաթ կերակրվելուց դադարեցնում էին վեց ամսական դառնալուց հետո՝ ոչ թե ասաիճանարար, այլ միանգամից՝ մարուկին առանձնացնելով։ Մեկուկես-երկու շաբաթ անցնելուց հետո մարուկր մոռանում էր մորը[65]։ Մորակաթից կարելուց հետո մինչև մեկ տարեկան դառնալը մարուկի պոշն ու բաշը պարբերաբար խուզում էին, որից հետո մազերն ավելի արագ ու խիտ էին աճում և արդեն հասունանալով՝ ձին լավ պոշ ու բաշ էր ունենում։ Մեկուկես տարեկանից ասաիճանարար վարժեցվում, իսկ արգեն երկու տարեկանից սկսած պարբերարար բանեցնում էին ինչպես եթե բեռներ տեղափոխելու, այնպես էլ հեծնելու համար։ Ձիու ինչպես անասնության մեջ բանեցնելու, այնպես էլ առհասարակ հեծնելու լավագույն տարիքը համարվում էր 4—5 մինչև 12-ը, որովհետև նրա ամբ, ձեավորումր տեղի էր ունենում մինչև հինգ տարեկան դառնալը։ Աչխատեցնելու, բեռ. ու բարձ կրելու համար արգեն վարժեցված ձիերին ընծեռնուն էին անվանում, այսինքն խամից ու արմպուքյունից (անվարժությունից) ել եռանած, գուրս հանած ձի։

Ձիու կենսունակության պահպանման ու արդյունավետ աշխատանքն ապահովելու նպատակով մշակվել էին խնամքի ու կերակրման հնավանդ

---

[63] Տե՛ս С. К. Даль, Лошадь времени Урарту из раскопок Кармир-блура, ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ. 1947, №10, էջ 55—59, Նույնի՝ Результаты изучения млекопитающих из раскопок урартского города Тейшебаини, ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիա., 1952, №1, էջ 81, С. А. Есаян, Лошадь в военном деле Урарту, ԳԱ «Տեղեկագիր» հաս. գիտ., 1962, № 4.

[64] Հ. Մաթևոսյան, Օգոաոս, Երևան, 1967, էջ 178։

[65] Փորձից ելնելով, հայ գյուղացին եկել է այն եզրակացության, որ հովատակը չի մերձենում (զուգավորվում) իր մայր-ղամրիկին։

[66] Փավլատս Բուզանդ, նշվ. աշխ., էջ 29։

հետաքրքիր է նշել, որ Վիրահայոց Հայրապետական Աթոռի հոգևոր դպրոցում հայերենի դասավանդումը սկսվել է 1961 թ. սեպտեմբերից։ Ներկայումս այդ դպրոցում սովորում են 20—30 հոգի աղջիկներ։ Ուսումնական տարին տևում է հոկտեմբերից մինչև հունիս։ Ուսումնական պլանով նախատեսված են հետևյալ առարկաները՝ հայոց լեզու, հայ գրականության պատմություն, աշխարհագրություն, հայոց պատմություն, հայ եկեղեցու պատմություն, հայ ժողովրդական բանահյուսություն, հայ ազգագրություն, հայ նկարչության պատմություն, հայ երաժշտություն, հայ ժողովրդական պարեր, հայ ժողովրդական խաղեր, ձեռագրագիտություն, հայ մատենագրություն, հայ ճարտարապետության պատմություն, հայ դրամագիտություն, հայ կենցաղագիտություն, հայ ժողովրդական ծեսեր և սովորություններ, հայ ժողովրդական տոներ, հայ ժողովրդական ավանդություններ, հայ ժողովրդական հեքիաթներ, հայ ժողովրդական առածներ և ասացվածքներ, հայ ժողովրդական հանելուկներ, հայ ժողովրդական երգեր, հայ ժողովրդական նվագարաններ, հայ ժողովրդական պարեր, հայ ժողովրդական խաղեր

(տուֆի, պեշտ) միջոցով, որը դասակարգվում է 15×10 սմ չափի և ծանրակիռ աղյուսներ, 1,5 սմ հաստությամբ ամուր շրջանակով ապակի ունի։ Յուրաքանչյուր ձուլվածք 10—15 կգ (1,5 սր) դող աղեցրած[68]։

Ջրհատները միու դասընդ հանում են ոչ միայն ստեղծագործական հարցեր, այլև կենցաղային խնդիրներ։ Ջրհատների ընտանիքները, որոնք ապրում էին ջրհատների մոտ, ստիպված էին ամեն օր ջուր տանել տնից։ Ջրհատների կանայք ամեն առավոտ ջրի կուժերով գնում էին ջրհատ, ջուրը տանում էին տուն, ապա վերադառնում էին ջրհատ։ Ջրհատների կանայք ամեն օր ստիպված էին անել այդ ճանապարհը

Գիտնալոյ և հատկանիշս առնարաշտ որոշ բառեր (Կարս, Ալեքսոպոլ, Նոր Բայազետ) կային հայկական գրաբարում[1]։

Գիտնալոյ — ուսումնասիրել, ճանաչել։ Ալեքսոպոլ — Լենինական։ Նոր Բայազետ — Գավառ։

[1] Տե՛ս նաև Գ. Գոյշյան, հատ. I, 1953, էջ 98։

Թեև ոչ մեծ, բայց հետաքրքրական է Կարսի բարբառում գործածական բառերի ստուգաբանության հարցը։ Ինչպես հայտնի է, Կարսի մարզը մեր հայրենիքի այն հատվածն է, որ ավելի քան չորս դար գտնվել է օտար տիրապետության տակ։ Այդ ընթացքում հայ ժողովրդի կենսագործունեության բոլոր ոլորտներում տեղի են ունեցել մեծ փոփոխություններ, որոնք անդրադարձել են նաև լեզվի վրա։ Այդ փոփոխությունների հետևանքով հայերենի մեջ մտել են բազմաթիվ օտար բառեր, որոնք ժամանակի ընթացքում ենթարկվել են հայերենի հնչյունական և քերականական օրենքներին, ձուլվել են հայերենին։ Այդ բառերի մի մասը հետագայում դուրս է մղվել գրական լեզվից, սակայն պահպանվել է բարբառներում։ Կարսի բարբառում ևս կան բազմաթիվ օտար ծագում ունեցող բառեր, որոնք ներկայումս գործածվում են միայն տեղի բնակչության խոսքում։ Այդ բառերի մի մասը ներկայումս հասկանալի է նաև գրական լեզվի կրողների համար, մյուս մասը՝ ոչ։ Ստորև տրվող բառերը հիմնականում պատկանում են վերջին խմբին։

Ինչպես ցեղակից մյուս բարբառներում, այնպես էլ Կարսի բարբառում կան բառեր, որոնք ունեն ընդհանուր ծագում, սակայն տարբեր ձևեր են ստացել։ Այդ բառերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս պարզելու, թե ինչ ձևեր են ունեցել այդ բառերը հին ժամանակներում, ինչպես են նրանք փոխվել հետագայում։ Ահա այդ տեսակետից հետաքրքրական մի քանի բառ։

Ինչպես հայտնի է, հին հայերենում գոյություն ունեին երկու տեսակի ձայնավորներ՝ կարճ և երկար։ Կարճ ձայնավորները հետագայում կորցրին իրենց հնչողությունը, իսկ երկարները պահպանեցին։ Կարճ ձայնավորների կորստի հետևանքով հայերենի մեջ մտած օտար բառերի մեջ ևս կարճ ձայնավորները կորել են, իսկ երկարները պահպանվել են։ Այդ պատճառով էլ գրական լեզվում օտար բառերի մեջ ընդհանրապես չկան կարճ ձայնավորներ։ Կարսի բարբառում, ինչպես և մյուս բարբառներում, կարճ ձայնավորները պահպանվել են։ Ահա այդ տեսակետից հետաքրքրական մի քանի բառ։

Ինչպես հայտնի է, հին հայերենում կային երկու տեսակի ձայնավորներ՝ կարճ և երկար։ Կարճ ձայնավորները հետագայում կորցրին իրենց հնչողությունը, իսկ երկարները պահպանեցին։ Կարճ ձայնավորների կորստի հետևանքով հայերենի մեջ մտած օտար բառերի մեջ ևս կարճ ձայնավորները կորել են, իսկ երկարները պահպանվել են։ Այդ պատճառով էլ գրական լեզվում օտար բառերի մեջ ընդհանրապես չկան կարճ ձայնավորներ։ Կարսի բարբառում, ինչպես և մյուս բարբառներում, կարճ ձայնավորները պահպանվել են։ Ահա այդ տեսակետից հետաքրքրական մի քանի բառ։

Ինչպես հայտնի է, հին հայերենում կային երկու տեսակի ձայնավորներ՝ կարճ և երկար։ Կարճ ձայնավորները հետագայում կորցրին իրենց հնչողությունը, իսկ երկարները պահպանեցին։ Կարճ ձայնավորների կորստի հետևանքով հայերենի մեջ մտած օտար բառերի մեջ ևս կարճ ձայնավորները կորել են, իսկ երկարները պահպանվել են։ Այդ պատճառով էլ գրական լեզվում օտար բառերի մեջ ընդհանրապես չկան կարճ ձայնավորներ։ Կարսի բարբառում, ինչպես և մյուս բարբառներում, կարճ ձայնավորները պահպանվել են։ Ահա այդ տեսակետից հետաքրքրական մի քանի բառ։

[2] Հ. Աճառյան, Հայ արմատական բառարան, հատ. III, էջ 108—107, 114—115։
[3] Տե՛ս Ս. Թասյան, Հայ ժողովրդի արհեստագործությունը, Պ., էջ 57—58։ Նաև Լիպարիտ, Ջուղայեցի Գրիգոր, Պ., 1898, էջ 182, ծանոթ C VII, նկ. 3։

Հայկական լեռնաշխարհի ներքին բեռնաշրջանառության մեջ ղալի աշխատանք էր կատարվում նաև վարձու ձիագրաստով։ Գրաստային փոխադրամիջոցների (ձի, ջորի, էշ) դերը՝ ֆուրգոններով, սայլերով և ուղաերով կատարած փոխագրումների համեմատությամբ խիստ սահմանափակ էր։ Առաջիններն օգտագործվում էին ավելի կարճ տարածություններ վրա՝ հատկապես քարքարոտ կամ գժվարանցանելի ճանապարհներով։ Այդպիսի երթուղիներ էին Թագավորական ճանապարհը, Գորիս-Սիսիան-Օրդուբադ-Նախիջևան, Երևան-Աշտարակ-Ապարան-Համամլու (Ապիտակ) և այլ ճանապարհներ։ Նայած տեղանքին, ձիով բեռներ փոխադրելով ձիաները տարեկան վաստակում էր 30—100 ռուբլի եկամուտ[74]։

Այնուամենայնիվ, արդեն XX դ. սկզբներին (1912 թ. ավյալներով) Երևանի նահանգի չորս գավառում (Երևան, Էջմիածին, Նոր Բայազետ, Ալեքսանդրապոլ) վարձու փոխագրումներով զբաղված դրաստների մեջ, ուղտից հետո (մոտ 6000 գլուխ), ձին գրավում էր երկրորդ տեղը (3050 գլուխ)։ Իսկ ընդհանրապես Հայկական մարզում ձիերի գլխաքանակը, գեռևս 1870 թ. պաշտոնական ավյալներով, 1829 թ. համեմատությամբ (22. 504 գլուխ) աճել էր ավելի քան 175 տոկոսով և հասել մոտ 40 հազարի[75]։ Հասկանալի է, որ արդեն հաջորդ քառասուն տարվա ընթացքում արդյունաբերության, գյուղատնտեսության ու առևտրի հետագա զարգացմանը զուգընթաց, զգալիորեն աճեց նաև ինչպես ձիերի գլխաքանակը, այնպես էլ դրանց միջոցով բեռների փոխադրման տոկոսը։

* * *

Գյուղական կյանքում ձիագրասայի նշանակալից դերով էր պայմանավորված այն նախապատվությունն ու ակնածանքը, որ հայ գեղջուկը տածում էր ձիու և նրա «սարք ու կարգի»՝ կոհավորանքի նկատմամբ։ Մասնավորապես ժողովրդի անտեսական կենցաղում ու ոգեմական կյանքում նրա օգտակարությունն ու, բուա ևրևույթին, արտաքին բարեհաս և վեհ կեցվածքը նույնպես պակաս դեր չեն խաղացել ու նպաստել ձիու պաշտամունքի և նրա վերաբերյալ զանազան հավատալիքների ձևավորմանը, հարատևմանն ու մինչև մեր օրերը վերհուշի ձևով դրանց վերապրուկների պահպանմանը։ Այդ են վկայում գեռևս վաղնջական ժամանակներից մեզ հասած՝ ձիու պաշտամունքի և ժողովրդի սնոտիապաշտական հավատալիքների ցաք ու ցրիվ այն փշրանքները, որոնք այդ ժամանակների թանձրամած շերտերից սպրդել և պահպանվել են երտիտապարտ ժողովրդի հիշողության, նրա բանավոր ստեղծագործությունների, թաղման, հարսանեկան և տոնական այլ ծիսակատարությունների մեջ։

Ինչպես հայ ժողովրդական դյուցազնավեպում, այնպես էլ առասպելներում, հեքիաթներում ու զրույցներում ձիուն վերագրել են գերբնական հատկություններ, որոնց շնորհիվ նրանք կարող էին թռչել (ճոխելեն, թևավոր ձի). կանխազուշակել (իմաստուն ձի), խոսել ու բարի խորհուրդներ տալ իրենց տերերին։ Նրանք ծովածին էին, նրանց ծնել էր մայր-ծովը, ուսաի և նրանք ծովագույն էին՝ կապույտ ու ճանճկեն, փոթորկի կամ կայծակի պես արագասլաց և հզոր, ինչպես Ստսնա Քուռվիկ-Քալալին, ինչպես Քյոռ-Օղլու Ղոաթը, կամ՝ Պարսից դյուցազուններ Ռուստամ-Զալի Ռախշն ու Սոհրաբի Սամանդ ձին։ Հայ ժողովրդական հավատալիքների համաձայն, Վասպուրականի Նաղիկ (Նաչլու) ու Խաչիկ (Խաչլու)[76] և Արարատյան դաշտավայրի Այղր լճերում ապրում էին հրեղեն ձիեր ու սպիտակ գոմեշներ։ Այս տեսակետից բնորոշ է Այղր լճի մասին Պ. Պռոշյանի դրի առած ժողովրդական հետևյալ ավանդությունը։ «Այղր գյուղ հասարակ ջուր չի, նրա ջուրը չի դնում, միշտ կանգնած ա, նա անոակ ա, մարդ չի կարող նրա մեջ մտնել։ էն ահաթը կուլ կտան հրեղեն կենդանիքը։ Ուրիշ ջրերի միջին ձկներ ու գորտեր են, համա Այղր գյուղի միջին որանց ուշ մինը չես գտնիլ. հրեղեն ձիանք, սպիտակ հրեղեն գոմեշներ, մարդածուկն ու շատ ուրիշ գազաններ են լիքը Այղր գյոլում։ էգ հրեղեն ձիանց ցեղիցն ա Քյոռօղլվի Ղոաթը, որը թևավոր է եղել... Երբ նրա մաաակ ձին արածում էր լճի ափոմը, մի հրեղեն սպիտակ այղր (որձ) ձի գուրս եկավ ջրի միջից, թռավ նրա մատակի վերա ու կրկին ջրի տակ մտավ։

Քյոռօղլվի հրամանով ի պատիվ այն այղր ձիու, որը տասն և մեկ ամսից հետո պարգևեց իրան նրա սիրեկան Ղոաթին, այգ լիճն այն օրվանից կոչվում է Այղր...»[77]։ Պարսկաստանում ժողովուրդը հավատում էր, որ գոյություն ունեն նաև

[74] Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 год, отд. 3, էջ 14.

[75] Տե՛ս И. Шопен, նշվ. աշխ., էջ 785—794; Н. Стасский, Сельскохозяйственно-статистические сведения об Эриванской губернии за 1870 год, М., 1972, стр. 15—19.

[76] «Բյուրակն», Կ. Պոլիս, 1899, էջ 567, Ե. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կուլտուրան, հատ. I, Երևան, 1931, էջ 192—195։

[77] Պ. Պռոշյան, Երկերի ժողովածու, հատ. I, Երևան, 1953, էջ 307—311։

Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի պատգամավոր Ժան Ժորեսը, որը ակնածանքով էր վերաբերվում Ֆրանսիայի մեծ հեղափոխությանը, ասում էր, որ «Ֆրանսիական հեղափոխությունը ոչ միայն ազատություն է ստեղծել, այլև ստիպել է ազատվել»[82]։ Ահա թե ինչու ֆրանսիական հեղափոխությունը ոչ միայն ստեղծեց ազատ մարդու տիպար, այլև ստիպեց նրան ազատվել հին սովորություններից, նախապաշարմունքներից, նախապատմական հոգեբանությունից, որոնք խանգարում էին նրան ապրելու նոր կյանքով։ Ֆրանսիական հեղափոխությունը ոչ միայն ստեղծեց ազատ մարդու տիպար, այլև ստիպեց նրան ազատվել հին սովորություններից, հին հոգեբանությունից, հին կենցաղից, հին հասարակական հարաբերություններից

վում էին թաիորից դեպի զերեզմանոց և հակառակը, սրունչ որ ննջեցյալի դագաղը հասցըվում էր գերեզմանոց[89]։ Հեծյալ-ննջեցյալի հուղարկավորման ընթացքում նման ծիսակատարութիւնները ակամայից հիշեցնում են Լոռվա, Այումիրի, Արցախի, Ջավախքի և պատմական Հայաստանի շատ այլ շրջանների զերեզմանոցներում սիրված ու գեռևս կանգուն բաղմահաղար այն բարձրաքանդակավոր ապականաքրերն ու ձիակերպ տապանաքար-արձանները (Աղ. IX—2, X—1, 2, 3), որոնք հեռավոր վերապրուկ են առավել վաղ շրջանում՝ հանգերձյալ կյանքի նկատմամբ տածած հնթանոսական հավաքի, երբ անվանի ննջեցյալի հետ դամբարանում թաղում էին նաև նրա ձին՝ իր ամբողջ կահավորանքով, իսկ երբեմն էլ՝ օգնական հեծյալ սպասավորներով հանգերձ։ Ննջեցյալի հետ ձի և օգնական հեծյալներ թաղելու վաղնջական սովորությունը աստիճանաբար տեղը զիջում է դրանք սիմվոլիկ մոդելներով (արձանիկներով՝ նկ. 2, Ավ. VIII—3), ավելի ուշ՝ նաև արդեն տապանաքարերի վրա սիմվոլիկ կամ իրական պատկերներով փոխարինելուն։ Այս տեսակետից ուշադրավ է, օրինակ, Նոյեմբերյանի (Բրանա) զերեզմանոցում գտնվող ձիակերպ արձանատապանաքարը[90] (Աղ. IX—2), որի վրա, բացի քանդակազարդ ձիասարքերից, պատկերվուած է նաև ննջեցյալ հեծյալի յոթ հոդանոց չոկաթը, որոնց հետ, ըստ երևույթին, նա իրականության մեջ ընկերակցել է։

Եթե համայիլները, հուռութներն ու զանազան դիրկապ-թալիսմանները ձիու կենդանության օրոք «ծառայում էին» որպես նրան անվնաս պահելու «միջոցառումներ», ապա սակևլուց հետո նրա «անդորը» բարձր փայտի ծայրին տնկելով կամ ամրացնելով «հոյակապ շենքերի, փայտի, խոտի դեղերի, ջրաղացների, ընտիր ցանքերի»[91], այգիների կամ մեղվանոցների վրա, ժողովուրդը հավատում էր, որ այն «չար աչքից» ու ազեհից կպահպանի իրենց բարիքներն ու շինություններ։ Նույնպիսի հավատալիք պահպանվում էր նաև ձիու պայտի «չարխափան» հատկության նկատմամբ, որը գամում էին բակերի, տների, ջրաղացների, ձիթհանների ու արհեստանոցների դռներին, ինչպես նաև սայլերի և՝ վերջին տասնամյակներում, նույնիսկ, ավտոմեքենաների թափքերին։

Հեծյալի մահանալուց հետո, հարուստ նժույգասիրող ձիասարքը կամ բաժանում էին առավելագես հեռավոր ազգականներին ու հարևաններին և կամ՝ վաճառում, որպեսզի հանգուցյալի «աչքը ետ չմնա», երկինք «համրարձած հոգին» ետ չգա ու չվնասի մերձավորներին։ Ձին վաճառելիս սանձը պահում էին, որպեսզի առհասարակ ձին անից անպակաս լիներ, իսկ նրա պոչի կամ բաշի մազից էլ մի փունջ կտրում և գցում էին ախոռի կամ դոմի հատակին, որպեսզի սան բարեբեն (բարիքը) չպակսի, ձին հետ «չտանի»։

Այսպիսով, իշխում էր նաև այն հավատքը, որ ձիուց նույնիսկ զրկվելուց հետո էլ, այն «կտրող էր» օգտակար կամ վնասակար դեր խաղալ տվյալ ընտանիքի և նրա անգամների կյանքում։

Ձիու նկատմամբ պաշտամունքի և ժողովրդական հավատալիքների այս և նման բազմաթիվ այլ վերապրուկային արտահայտություններ, ինչպես նաև ձիուն մորթելու, սատկացնելու և, մանավանդ, նրա միսն ուտելու՝ ժողովրդի կողմից սրբացված հնավանդ արգելքը (տաբու) առավել ակնառու է դարձնում ձիու վերաբերյալ հայ ժողովրդի տածած հատուկ վերաբերմունքն ու ընտանի անասուններին շարքում նրան տված տեղը։

2. ԷՇԱԳՐԱԱՏ. Ելնելով հնագիտական նյութերից, ինչպես նաև սեպագիր արձանագրություննեըի հաղորդումներից, կարելի է ասել, որ ինչպես Առաջավոր Ասիայում և հատկապես Միջագետքում, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհում էշը եղել է ամենահնագույն և տարածված կրաստային փոխադրամիջոցներից մեկը։ Այս տեսակետից առավել բնորոշ է այն ուշագրավ հանգամանքը, որ գրավոր (սեպագիր) հաղորդումները վկայարերում են համարյա նույն դարաշրջանին, ինչ-որ հնագիտական պեղածո մնացորդները (նկ. 3, Աղ. VIII—1, 4)։ Մոտավորապես II հազարամյակի սկզբներին (մ. թ. ա.) գրված և ներկայումս պահպանականորեն «Էնմերքարն ու Արատտայի կառավարիչը» կոչված սեպագիր հերոսապատումպոեմում շումերացի հեղինակն իրենից շատ գարեր առաջ տեղի ունեցած իրադարձությունները նկատի ունենալով գրում է, որ Հարավային Միջագետքի Ուրուք քաղաք-պետության դեկավար, շումերական անվանի դյուցազն Էնմերքարը (հռչակավոր Գիլգամեշի պապը[92]), Ուրուքից շատ ու շատ հյուսիս, «յոթ լեռնաշղթաներից» այն կողմ

[89] *Տե՛ս* Վ. Պետրյան, Սասնա ազգագրությունը, Երևան, 1965, էջ 304—305։

[90] *Տե՛ս* Լ. Ն. Պետրոսյան, Ազգագրական գաշտային հետքեր, ձեռագրական № 1, ՀԱԻ ԱՒ արխիվ։

[91] «Բյուրակն». Կ. Պոլիս, 1899, էջ 567։

[92] Գիլգամեշ, Հին Արեելքի դյուցազնավեպ, Բարգմանությունը և ներածականը Նշան Մարտիրոսյանի, Երևան, 1963, էջ 17—18։ *Albert Schott*, Des Gilgamesch Epos (Redoms Universal Bibliothek, № 7235), էջ 14։

դոնվող «Արատտա» կոչված «լեռնային երկիր» կառավարչից իր «դեսպանի» միջոցով, դժան սպառնալիքների ներքո, բացի ոսկյա և արծաթյա զարգերից ու թանկարժեք քարերից պահանջում

Նկ. 3. Էշի բրոնզաձույլ արձանիկ Շումեր, Ուր քաղաք II հազ. մ. թ.ա.

է նաև, որ այդ երկրի մարդիկ «ամրապինդ բարձեն լեռնային էշերին» (anšu) և «իրենց բարձումքներից ըներեն լեռնային քարեր» ու «կառուցին ինձ համար մեծ տաճար, իմոզոր սրբատեղի» և՝ «Քող Արատտայի ժողովուրդը ճաշակով (արվեստով) զարդարի նրա ներքը»[93]։ Ոչ առանց հիմքի և, իհարկե, ոչ առանց վերապահումների, կարելի է ենթադրել նաև, որ Արատտա անվանված այդ լեռնային երկիրը (կամ քաղաք-պետությունը, Արատտա-Ուրարտու-Արարատ) գտնվել է հետագայում Հայկական լեռնաշխարհ կոչված երկրում, որի մի դաշլի մասը նույնպես ընկած էր Եփրատ և Տիգրիս գետերի միջև, որտեղ ապրող ժողովուրդները (կամ ցեղային միությունները), արդեն II հազարամյակի կեսերից սկսած գետային և ցամաքային ճանապարհներ՝ միջոցով առավել սերտ հարաբերությունների մեջ էին գտնվում իրենցից հարավ գտնվող առաջավորասիական ղարդացած ու հղոր հարևանների հետ[94]։ Այդ բանի օգտին է խոսում նաև այն հանդամանքը, որ Հայկական լեռնաշխարհը հնուց ի վեր հարուստ էր և հայտնի ինչպես շինարարական բազմատեսակ քարերով, այնպես էլ քարակոփ վարպետների ինտենսիվ սերունդներով[95]։

Հայաստանի հնագիտական պեղածոների մեջ առայժմ հայտնի են միայն Կարմիր բլուրի (Թեյշեբաինի) պեղումների ժամանակ հայտնաբերված էշի կմախքի մնացորդները։ Ելնելով ատամների կտուցվածքից և կմախքի ոսկորների ձևից ու չափերից, մասնագետները գտնում են, որ այն լիովին համապատասխանում է անդրկովկասյան ժամանակակից այդ անասնատեսակի միջին չափերին[96]։ Չնայած այն բանին, որ ուրարտական սեպագիր արձանագրությունները ոչ մի հաղորդում չեն պարունակում էշի մասին, նույն ժամանակաշրջանին (IX—VII դդ. մ. թ. ա.) վերաբերող ասորական սեպագրերում, Ուրարտուից, այլ ավարառումների հետ մեկտեղ, բաղմաթիվ անգամ հիշատակվում է նաև այդ գրասատնակը[97]։ Բացի դրանից, չպետք է մոռանալ նաև, որ այնտեղ, որտեղ արձանագրություններում հիշատակվում է ջորին, տրամաբանական էր, որ տարածված է եղել նաև ավանակը։

Հայկական լեռնաշխարհում էշի գոյության մասին մատենագրական ամենահնադույն տեղեկությունները վերաբերում են մեր թվագրությունից առաջ V—IV դդ.։ Հույն պատմագիրներ Հերոդոտի և Քսենոֆոնի[98], ինչպես նաև հայ մատենա-

[93] *С. Н. Кramер*, История начинается в Шумере, М., 1965, էջ 41։ Ս. Կրամերը «Արատտա լեռնային երկիրը» ոչ այնքան որոշակի և, ըստ երևույթին, մոտավորապես, համարում է Պարսկաստանի սահմաններում գտնվող երկրամաս։

[94] *Տե՛ս Н. Б. Янковская*, Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы, «Вестник древней истории», 1956, № 1, էջ 38 և նշ։

[95] *Տե՛ս* Ս. Բարխուդարյան, *Միջնագարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, Н. Марр, Я. Смирнов* Вишапы, Труды Гос. Академии истории материальной культуры, հատ. I, Լ., 1931; *Б. Б. Пиотровский*, Вишапы, каменные статуи в горах Армении, Լ., 1939։

[96] *Տե՛ս Б. Б. Пиотровский*, Кармир-блур, հատ. I, Երևան, 1950, էջ 33; *Н. О. Бурчак-Абрамович*, Находка домашнего осла в культурных слоях государства Урарту (окр. г. Ерсвана), «Природа», № 2, էջ 69.

[97] *Н. В. Арутюнян*, նշվ. աշխ., էջ 143, 151, 155, 163, 212 նկ։

[98] *Տե՛ս Геродот*, История, перевод с греческого Ф. Мищенко, հատ. I, М. 1885, էջ 101։ Քսենոֆոն, Կիրոպեդիա, գիրք II, գլ. IV (*Տե՛ս* Հ. Մանանդյան, Ժողովածո աեսությունն հայ ժող. պատմության, Երևան, 1944, հատված, էջ 397)։

ինչպես վկայությունից երևում է, ոչ միայն ծանր հարկերի հոսանքի տակ գտնվող ամբողջ բնակչությունն էր ենթարկվում ավազակությունների, այլև հարկահանները։

Ընդհակառակն, պետական պաշտոնյաները, այնպես էլ ազնվականության ներկայացուցիչները, որոնք ունեին մեծ կալվածքներ, ամենայն ջանքեր էին գործադրում հարկերի վճարումից խուսափելու համար։ Ինչպես ցույց են տալիս հարկային ցուցակները (Շուրթ, նահանգ) ժամանակ Ժողովրդական ապստամբության ժամանակ, հողատերերի մեծ մասը հարկերի վճարման ժամկետը հետաձգել էր 9660 շրջ. Մեծ ուշադրություն է դարձրել հարկահավաքների ոչ ազնիվ գործունեությանը։ Ինչպես երևում է հետևյալ հրամանագրից, որ հղված է Ռոստովի նահանգապետ Ա. Ա. Պլեշչեևին, հարկահավաքները ոչ միայն հարկերի գումարից ավելի էին գանձում, այլև ստիպում էին գյուղացիներին ծախսել իրենց վերջին ունեցվածքը։

Հետաքրքրական է Ա. Ա. Պլեշչեևի պատասխանը, որտեղ նա հայտնում է, որ ինքը ոչ մի կերպ չի կարող հավատալ, որ հարկահավաքները կարող են այդքան անամոթաբար գործել։ Նա գրում է, որ ինքը ոչ մի կերպ չի կարող հավատալ, որ հարկահավաքները կարող են այդքան անամոթաբար գործել։

Ինչպես վկայում են ժամանակակիցները, հարկերի ծանրությունը հատկապես զգալի է եղել 1760-ական թվականներին։ Այդ ժամանակ հարկերի գումարը հասել է 1 միլիոն 800 հազար ռուբլու։ Հարկերի ծանրությունը հատկապես զգալի է եղել 1760-ական թվականներին։ Այդ ժամանակ հարկերի գումարը հասել է 1 միլիոն 800 հազար ռուբլու։

նի ժողովրդական տնտեսության մեջ, բացի լծկան (սայլ, գութան և այլն) ու գրաստային մյուս փոխադրամիջոցներից, հատկապես գյուղատնտեսական-դաշտային աշխատանքներում, ինչպես նաև ապրանքների սովորական փոխադրումների ապահովման գործում կարևոր դեր էր խաղում նաև էշերի միջոցով բեռների փոխադրումը։ Եթե 1829 թ. տվյալներով դրանց թիվը Հայկական մարզում (Երևանի, Նախիջևանի և Օրդուբադի գավառներ) կազմում էր մոտավորապես 9000, ապա 1870 թ. հասավ մոտավորապես 16.000-ի[106]։ Ընդ որում, պետք է նկատի ունենալ նաև այն սովորական հանգամանքը, որ հարկադրումից խուսափելու միտումով ժողովուրդը, հատկապես գյուղացիությունը, հնարավորության դեպքում միշտ էլ աշխատել է պետական իշխանությունների առջև լիովին չբացահայտել իր ունեցվածքը։

Հայ ոամկական անտեսության մեջ էշը հիմնականում ծառայելով որպես առօրյա փոխադրումներ կատարող կրաստ, մեծ չափով, առանձնապես էշտաերի (էշակիների) կողմից օգտագործվել է նաև վարձու փոխադրումներ կատարելու ասպարեզում, իր տիրոջը տալով տարեկան շուրջ 30—40 ռուբ. եկամուտ (1890-ական թթ. դներով)[107]։

Գրաստային (ոարձկան և հեծկան) փոխադրամիջոց լինելուց բացի, էշը ծառայել է նաև որպես լծկան անասուն՝ ինչպես ոեռներ փոխադրելու, այնպես էլ վար ու ցանքի կամ կալման ու ձիհանի աշխատանքների ժամանակ։ Էշը որպես լծկան փոխադրամիջոց միշտ ունեցել է հարթավայրում լայնորեն ծառայեցնելու հանգամանքը (Աղ. VIII—1, 4) պետք է բացատրել ոչ միայն դեռևս ձիու, շորու կամ եզան որպես այդպիսին ոչ այնքան տարածվածությամբ, այլ նաև այդ երկրամասերի հենց հարթավայրային մակերևույթով։ Եթե լեռնաբլրաշատ վայրերում (օրինակ՝ Հոյկական բարձրավանդակում) դրանք հարմար էին հատկապես որպես դրաստ, ապա հարթավայրային երկրներում՝ նաև որպես լծկան փոխադրամիջոց։ Մյուս կողմից, եթե շատ վաղ անցյալում առաջավորասիական կամ միջագետքյան գյուղացած երկրներում էշը որպես բանող կամ լծկան անասուն օգտագործվում էր նաև նյութական մշակույթի բնականոն զարգացման դեռևս ցածր մակարդակի պատճառով (հատկապես դութանի բացակայությամբ ու ձիու և ջորու դեռևս չտարածվածությամբ), ապա արդեն XIX—XX դդ. այդ միջոցը՝ հատկապես վար ու ցանքի մեջ էշը որպես բանող անասուն օգտագործելը վկայում էր հասարակության մեջ սոցիալ-տնտեսական ծայրահեղ անհավասարության մասին։

Դատելով XIX դ. և XX դ. սկզբներին վերաբերող գրավոր պատմա-ազգագրական ու ազգագրական դաշտային նյութերից, կարելի է եզրակացնել, որ հայոց մեջ գյուղատնտեսական աշխատանքներում էշը որպես լծկան փոխադրամիջոց ու, մասամբ էլ, վար ու ցանքի կամ կալսոցի ժամանակ քաշող ուժ օգտագործելը կապ ուներ ոչ-այնքան ավանդույթի, որքան գյուղացիական շատ տնտեսությունների սակավազորության հետ։ Հիմնականում չքավոր տնտեսություններն էին դիմում այդ միջոցին, որովհետև չունեին լծկան այլ անասուն (եզ, դոմեշ), գյուղատնտեսական անհրաժեշտ գործիքներ ու սարքեր (սայլ, գութան և այլն)։ Եվ քանի որ էշն ավելի էժան էր (20—40 ռուբ.) ու նրա պահել-խնամելն ավելի քիչ ծախսերի հետ կապված, ուստի չքավոր անտեսություններն իրենց վարուցանքը, կալսումն ու մանր փոխադրումները սահմված կատարում էին տյդ միջոցով։

Որպես լծկան անասուն, էշն օգտագործվում էր հատկապես կիսահարթավայրային և հարթավայրային շրջաններում (Արարատյան և Խարբերդի դաշտավայրեր, Արագածոտն, Շիրակ, Լոռի և այլուր)։ Այն լծում էին երկանիվ կամ քառանիվ փոքր սայլակներին, որոնցով տեղափոխում էին գյուղատնտեսական զանազան մթերքներ, շինանյութ (հող, քար), վառելանյութ (փայտածուխ) և այլ ոեռներ (Աղ. XXX—3, 4), նաև՝ մոտակա քաղաքներում դրանք վաճառելու կամ արդյունաբերական ապրանքներով փոխանակելու համար։

Փոքր չափի այս սայլակներին լծում էին 1—3 էշ։ Գրանց բեռնատարողությունը չէր անցնում 200—300 կիլոդրամից։ Ուշագրավ է, որ էշը սայլակին լծում էին ոչ թե սամիներ ունեցող փայտե լծան միջոցով, այլ իամուխով (ուսանուխ, ուսնուխ), որը դրկում է անասունի վիզը, ստյլի առեղներր ամրացնելով խամուխների վրա արված կաշվե կամ երկաթե հատուկ օղակներին։ Լծելու նման ձևր, րստ երևույթին, հայերն ընդօրինակել են անցյալ դարի 30—40-ական թվականներին հոծ զանգվածներով Հայաստանում վերաբնակեցված ռուս գյուղացիությունից (մոլոկաններ, դուխոբուրներ), որոնք իրենց հետ բերեցին նաև րկասակ (կուլյասկա) ունեցող սայլալուծր և ֆուրգոնին ձիեր լծելու իամուխր։

[106] И. Шопек, նշվ. աշխ., էջ 785—794։

[107] Памятная книжка Эриванской губернии на 1914 г., отд. III, стр. 14.

Փոքր իշատ այլակներով մանր բեռներ տեղափոխելու համար էշը որպես լծկան փոխադրամիջոց օգտագործում էին նաև ընգհուպ մինչև վերջին տասնամյակները։

Ինչպես Առաջավոր Ասիայի հնագույն քաղաքակիրթ երկրներում, այնպես էլ Հայկական լեռնաշխարհում, վաղնջական ժամանակներից ըսկըսած, էշն օգտագործվել է նաև որպես մեկ այլ, առավել օգտակար ընտանի կենդանի՝ ջորի սատնալու համար։ Ինչպես հայտնի է, ջորին ստացվում է արու էշի և էգ ձրու ղուգավորումից։ Ջորի կամ կիսաէշ (лошак) սատնում էին նաև արու ձիու և էգ էշի զուգավորումից, որը, սակայն, արձիու և էգ էշի զուգավորումից, որը, սակայն, արդյունավետ չլինելով, այդպես էլ լայն տարածում չգտավ։ Հայաստանի մի շարք քաղաքներում և գյուղական վայրերում որոշ ընտանիքներ ջորի բուծելու համար առանձնահատուկ խնամքով պահում էին մեկ կամ մի քանի արու էշ (զոհիկ), որպես բեղմնավորող՝ վարձով ուրիշների ձիերի հետ ղուգավորելու և ջորի սատնալու նպատակով։

Բացի այդ, հայ ժողովրդական բժշկության մեջ մայր էշի կաթը հնուց ի վեր օգտագործվել է որպես կարմրուկ և կապույտ հազ մանկական հիվանդությունները բուժելու միջոց։

Շինականի տնտեսական կենցաղում էշի ունեցած գլխի ղերի մասին են վկայում նաև հայ ժողովրդական հեքիաթներում, առակներում ու ասացվածքներում ավդ գտած բազմաթիվ նյութեր[108]։ Հատկապես առակներում և, առավելապես, ժողովրդական առածներում էշը որպես գիշեր ու զօր բանող կենդանու մարմնացում ներկայացվելու հետ միասին, քիչ բարեհոգի ու քիչ ծաղրանքով, փոխաբերարար այն պատկերվում է նաև որպես հիմար, համաո, երբեմն էլ անաարրեր, իր լավն ու վատը չիմացող կամ բոլորովին «հհաս» արարած։ Նման փոխաբերություններ են, օրինակ, հետևյալ և բազմաթիվ այլ առածները[109]. «էշին հարսանիք կանչեցին, ասաց՝ հալրաթ ջուր կրելու եք կանչում» (92), «էշը յոթ անսակ լող գինա, ջուր որ տեսավ՝ յոթն էլ կմոռնա» (58), «էշը քաոասուն անգամ Երուսաղեմ է գնացեր, նորեն էշ է մնացեր» (56), «էշն էլի էն էշն ա, փալանն ա փոխած» (71), «Նախրի միջին էշի ճակատն են պագնում» (105), «Ջառավ իր գեղի գեշը, առավ օտարի էշը» (128), «էշն ի՞նչ գիտի՝ նուշն ինչ ա» (47) և կամ՝ «վավ էշը բեռան տակ կերևա» (146)։

Հայտնի է, որ հին-արևելյան շատ երկրներում մանր, բայց տնարդ հանցանքների, անառակության ու անբարոյականության համար իրրև պատիժ՝ հաճախ կիրառվել է հանցագործին էշի վրա քարս նստեցնելուց և գյուղի կամ քաղաքի փողոցներով նրան ի ցույց գնելու, պարսավելու պատժատեսակը, որը հայերի մեջ կիրառվել է նաև մինչև անցյալ գարի վերջերը։ Պախարակելու այս ձևը, որոշ իմաստով, հիշեցնում է եվրոպական երկրներում անարգանքի սյունին գամելու պատժաձևը։ Սվ ահա՝ հանցագործին էշի վրա երեսով դեպի ետ նստեցնելու և պոչը (կամ՝ ցախավելը) նրա ձեռքը տալու պատժաձևը իր արատահայտությունն է գտել հետևյալ առածներում. «Անառակը էշը հեծուցեր են՝ պաղչա սեֆտին (անրջանքի այգին) կերթամ կոր, ըսեր է» (40) կամ՝ «Աղրուր աղին պարնութին (իշխանություն) ավին, առաջ իր մամիգին (հորաքրոջը) իշու վրա նստեցուց» (275)։ Հնագույն ժամանակներից եկող սովորություններից մեկի արատացոլման ուշագրավ փաստ է մատնանշում Ա. Տ. Ղանալանյանը[110]։ Նա գտնում է, որ Թերևս առաեմական ջրջանի կենցաղային սովորություններից եկող և նոր հասարակական պայմաններում վերաիմաստավորված ու այլաբանական նշանակություն ստացած մի տեղծագործություն է, «Առանց իշի գլխի հարսանիք չի լինի» առածը։ Վերջինիս այլաբանական իմաստի և ժողովրդական հարսանիքների վերաբերյալ նաած աղգագրական նյութերի հիման վրա, նա ենթագրում է, որ այն կապված պիտի լինի մինչև XIX գ. վերջերը հայկական հարսանեկան հանդեսի մեջ պահպանված հնագույն սովորույթի հետ, ըստ որի հարսանիքի մասնակիցներից մի քանիսը (փեսայի կամ հարսի կողմից) հանդես են եկել զանազան կենդանիների դիմակներով, մորթիներով կամ սրանց անունով։ «Իշի գլուխը», որի մասին խոսք կա առածի մեջ, ըստ Ա. Տ. Ղանալանյանի, ակնարկություն է հարսանիքի, բարեկենդանի և առհասարակ հին ժողովրդական առների ու խաղերի (Ղոյնորա, Ղարագյող և այլն) ժամանակ էշի դիմակով հանդես

---

108 Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Երևան, հատ. I, 1959, էջ 513—514 են, հատ. II, 1959, էջ 204, 207, 409, են, հատ. III, 1962, էջ 92, 232, 428 են, հատ. IV, 1963, էջ 111, 132, 189, 190, 366 են։ Ստ. Մալխասյանց, Առակներ, ավանդություններ, անեկդոտներ, Երևան, 1958։ Միխթար Գոշ, Առակներ, Երևան, 1951, էջ 68, 96։ Վարդան Այգեկցի, Առակք... Փարիզ, 1825։ Ս. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1965, էջ 40, 49, 134—138 են։ Ա. Տ. Ղանալանյան, Առածանի, Երևան, 1960։

109 Առածների բոլոր օրինակները տե՛ս Ա. Տ. Ղանալանյան, Առածանի, Երևան, 1960. էջերը նշված են առածների կողքին՝ փակագծերում։

110 Տե՛ս Ա. Տ. Ղանալանյան, նշվ. աշխ., էջ XX։

Ես ոչ միայն ծաղրանքի եմ ենթարկում ինձ, այլև ինձ հետ միասին ծաղրում եմ ամբողջ ազգը, որի զավակն եմ ես։

Ի՞նչ է ասում մեր ազգային հոգեբանությունը այդ մասին։ Ինչպես գիտենք, ազգային հոգեբանության մեջ ծիծաղը ունի երկու հիմնական գործառույթ։ Առաջին հերթին ծիծաղը ինքնապաշտպանության միջոց է, որի միջոցով մարդը հաղթահարում է իր վախերը, ինչպես նաև ինքնավստահություն է ձեռք բերում։ Ծիծաղելով ինքս իմ վրա՝ ես ինքնավստահություն եմ ձեռք բերում, ինքնավստահ եմ դառնում։ Ծիծաղելով ինքս իմ վրա՝ ես

նոբևրված հոչակավոր «հեծելագրոշի» («штандарт») վրա պատկերված է նաև ոաղմակաոքերով վարվող մարտ (Աղ. VIII—1, 4), որաեղ ղանգվածեղ անիվներով քաոանիվ այղ մարաակաոքերից յուրաքանչյուրին լծված է չորսական ջորի[114]։

Ջորու մասին հիշաաակության ենք հանգիպում նաև մեր թվագրությունից առաջ՝ արղեն III հազարամյակի վերջերի կամ II հաղարամյակի սկղբների իրագարձություններ արաացոլող հոչակավոր Գիլգամեշի մասին ջումերա-բաբելական գյուցաղներգության մեջ։ Սիրո և աոփանքի ղիցուհի Իշաարը, ցանկանալով գայթակղել գեղեցկաաես ղյուցաղն Գիլգամեշին, համաիչ խոսաումների հեա մեկաեղ, առաջարկում է նաև իր ժամանակի արքայավայել ընծաներ՝ «լաղվարթե ոսկեղեն կառք» ու «ձերկու սրրնթաց ջորի»[115]։

Ջորու մասին նույնպիսի, բայց արղեն հնադույն փոքրասիրական (կամ՝ հինանատոլիական) և միքենյան խաշաձևված մշակույթների ժամանակաշրջանին (XIII—XII ղղ. մ.թ.ա.) վերաբերող[116] վկայություններ կան նաև Հոմերոսի «Իլիական» գյուցաղնավեպում[117]։

Ինչպես ցույց են աալիս վկայակոչված, բայց բնականարար ոչ լրիվ, սակայն իրենց վաղեմությամբ, ըսա երևույթին, ամենահնագույն աեղեկությունները, Հայկական լեոնաջխարհին հարող հարեվան հնագույն ժողովուրգների մեջ ջորին վաղուց ի վեր հայնի լավագույն փոխագրամիջոցն էր։ Սակայն ելնելով հնագիաական և պաասմա-մշակութային ուսումնասիրություններից, պետք է ենթաղրել սր հնագույն գյուցաղնավեպերում («Գիլգամեշ», «Իլիական») կամ սեպագրերում ու պաակերներում այնքան հպարաությամբ հիշաաակվող ջորիները ուեղական չէին, որ գրանք կամ ուազմավար կամ նվիրաությունք են եղել[118]։ Ամենայն հավանականությամբ, հնագույն միջագեաքյան կամ արևմտա-փոքրասիական քաղաք-պեաություններ ուազմապեաները այգ ջորիները ձեոք էին բերել Հայկական լեոնաշխարհից կամ մարա-պարսկական լեոնաաաաններից։ Բնորոշ է նաև Ուրարաությում ջորու մասին ուրարաական և ասորեսաանյան սեպագիր արձանագրություններում հիշաաակությունների համեմաաություն։ Այն ղեպքում, երր որպես սովորական փոխագրամիջոց, ուրարաական արձանագրություններում ջաա քիչ են հիշաաակվում ինչպես էշերր, այնպես էլ ջորիները, ապա արղեն ասորեսաանյան (Թիգլաթպալասար III-ի, Աշուրնասիրպալ II-ի, Սարգոն II-ի և այլոց) հիշաաակությունները Ուրարաուից ավարաած կամ որպես հարկ սաացվող այլ անասնաեսակի մասին ավելի հաճախակի են, որաեղ շեջավում է ինչպես գրանց քանակր («անհամար քանակով»՝ Սալմանասար III), այնպես էլ, որոշ գեպքերում՝ նաև սեսակր («լծկան ջորիներ») կամ րնույթր («կաաաղի ջորիներ»)[119]։

Հայանի է նաև, որ գեռևս մինչև I հաղարամյակր[120] (մ. թ. ա.), հնագույն Շումերի և Ասորեսաանի անասեսական կենցաղում գրասաային և լծկան հիմնական և համարյա միակ փոխադրամիջոցր էշն էր, իսկ ձին կամ ջորին ջաա հաղվագեա են հիշաաակվում և այն էլ՝ որպես «լեոնային երկրի էշեր» կամ «լեոնային էշ»[121]։

Այսպիսով, անմիջականորեն Հայկական լեոնաշխարհում ջորու գոյության մասին վկայությունների հանդիպում ենք մեր թվագրությունից առաջ, IX—VIII գգ. վերաբերող ուրարաական և ասորեսաանյան սեպագիր արձանագրություններում[122], որոնք վերաբերում են այս կամ այն կողմի

---

[114] *А. И. Тюменев*, նշվ. աշխ., էջ 130, 322, աղյուսակներ 18—19։ *И. Д. Флиттнер*, նշվ աշխ., էջ 117։ Հարկ է նշել, սակայն, որ ուսումնասիրողներից ոմանք պնդում են, որ այդ լծկանը ոչ թե ջորի, այլ ջիո (վայրի էշ) կամ սովորական էշ է։ Նկասի ունենալով այն հանգամանքը, որ ձին (լեռնային էշր) այս կողմերում րավականին ուշ է սարածվել, պետք է կարծել, որ «հեծելագրոշի» վրա պաակերված լծկաներ էշ էին։

[115] *Տե՛ս* Գիլգամեշ, Հին Արեելքի գյուցաղնավեպ (Թարգմանություններր և ներածականը Նշան Մարտիրոսյանի), Երևան, 1963, էջ 53—54։ *И. М. Дьяконов*, Эпос о Гильгамеше, У—Ц; 1961, стр. 39; *Н. Д. Флиттнер*, նշվ. աշխ., էջ 82։ *С. Н. Крамер*, նշվ. աշխ., էջ 218—219։

[116] *Տե՛ս И. М. Дьяконов*, Предыстория армянского народа. История Армянского нагорья, с 1500 по 500 гг. до н. э. Хурриты, лувийцы, протоармяне, Երևան, 1968, էջ 107—119։

[117] *Տե՛ս* Հոմերոս, Իլիական (Թարգմանությունը Լ. Համբարձումյանի), Երևան, 1955, էջ 453—455, 202։

[118] Օրինակ՝ «Իլիականում» հիշաաակելով «ամրասմբակ» ջորիների մասին, Հոմերոսն անմիջապես շեշաում է, եար միշաիք էին մի օր նվեր րերել Պերիամոսենս։ Ենթադրվում է, որ միջաիք ապրում էին Փոքր Ասիայի արևելյան մասերում, Հայկական բարձրավանդակին համրնկնող երկրամասերից մեկում։ (*Տե՛ս* Հոմերոս, Իլիական, էջ 453 և 504։ В. В. Струве, նշվ. աշխ., էջ 142)։

[119] *И. В. Арутюнян*, Земледелие и скотоводство Урарту, Երևան, 1984, էջ 141 են։

[120] *Տե՛ս И. М. Дьяконов*, Предыстории армянского народа, Երևան, 1968, էջ 41—42։ *А. И. Тюменев*, նշվ. աշխ., էջ 199, 181, 105—106, 325։ *Н. Д. Флиттнер*, նշվ. աշխ., էջ 123, 127։

[121] *Տե՛ս* Խ. Սամուելյան, Հին Հայաստանի կալաւրան, հաա. I, Երևան, 1941, էջ 268։ С. Н. Крамер, նշվ. աշխ., էջ 38—39։

[122] *Տե՛ս Б. Б. Пиотровский*, Развитие скотоводства

հազավորների ոգեմարշավներին ու ավարառումներին։ Ամոլ տվյալների համաձայն, ջրերբուծությունը կամ ջրին իրրև դրաստային և չծկան փոխադրամիջոց տարածված էր Ուրարտուի մի շարք շրջաններում, որոնք համապատասխանում են պատմական Հայաստանի Հեր-Ջարևանդ, Մոկք, Կորճայք նահանդներին, Տավրոսի լեռնաշղթան հյուսիսից և հարավից ընդգրկող Տարոն ու Մասուն գավառներին, մասամբ՝ Մոփքին, Մալաթիային (Փոքր Հայք) և Տայքին։

Ինչպես թելադրում են հետագա մատենադրական[123], ապա՝ XIX—XX դդ. աղբագրական[124] և արդեն ժամանակակից դաշտային[125] նյութերը, ջրերբուծությունը կամ ջրերպանությունը հիմնականում տարածված է եղել Հայկական բարձրավանդակի լեռնային կամ խիստ լեռնային մասերում։

XIX դ. և XX դ. սկզբներին ջորին որպես դրաստային փոխադրամիջոց տարածված էր Արևմտյան Հայաստանում՝ Խարբերդի (Արաբկիր, Ակն, Մալաթիա, Խարբերդ), Մարաշի (Զեյթուն, Մարաշ), Կարին-Էրզրումի (Քղի, Բաբերդ, Խնուս), Բաղեշի (Արծկե-Ադիլջևազ, Մուշ), Բալահովտի (Բալու, Ճապաղջուր) և Վանի (Հայոց-ձոր, Շատախ, Բերկրի) շրջաններում, որոնցից առանձնապես աչքի էին ընկնում Զեյթուն, Ակն և Արաբկիր, Քղի և Խնուս, Արծկե-Ադիլջևազ և Բաղեշ քաղաքներն իրենց շրջակա դյուղախմբերով։ Արևելյան Հայաստանում ջրեպանությունը տարածված էր հիմնականում Սյունիքում և Վայոց-ձորի, Գանձակի[126] ու Արցախի որոշ շրջաններում։

Ջրերբուծությամբ կամ ջրեպանությամբ չեն ղրաղվել Գեղարքունիքում, Կոտայքում, Մերձարաքսյան շրջաններում (դետի ակունքներից սկսած մինչև Նախիջևան), Արագածոտնում, Շիրակում, Լոռիում և Դաշտային Ղարաբաղում։ Սրանք հիմնականում դաշտավայրային կամ նախալեռնահարթավայրային տեղանք ունեն և այստեղ լայնորեն տարածված էին ինչպես սայլային, այնպես էլ դրաստային մյուս փոխադրամիջոցները (էշ, ձի, մասամբ՝ ուղտ)։

Հայկական լեռնաշխարհում ջորու, որպես բեռներ և մարդիկ փոխադրելու միջոցի, մասին թե փասաարկման և թե մեկնարանության տեսակետից առավել ընորոշ է Սղնիկ Կողբացու (V դ.) հետևյալ միտքը. «Ձի ոչ երբեք տեսաք՝ թե կովք ղէշ ծնան, և ղէշս եղինս,... և ոչ առիվծք ձիս, և ոչ ձիք օձս, բայց միայն մի ինչ ծնունդ ջ՝ ղոր մարդիկք հնարեցան արաաքոյ կարդաց բնութեան, ծնուցանել ի ձիոյ ջորիս. և նուինք (ջորին) անսերմն և անծնունդ են. ղի ոչ յ'Աստծոյ կարդեցան՝ այլ ի մարդկանէ հնարողութենէն»[127]։

Ինչպես նշվեց վերը, ջորին ստացվում է արու էշի և էգ ձիու, կամ արու ձիու և էգ էշի սերումից։ Հայոց մեջ առավել տարածվածն ու գերադասելին համարվել է առաջինը։ Ուշադրավ է, որ մինչև օրս հայանաբերված՝ ջորու մասին ջումբրական միակ առածը վերաբերում է հենց այդ անասունի սերմանը. «Ո, ջորի, ով է քեզ հանձն առնում՝ քո հայրը, թե՞ մայրը»[128]։ Նույն ոգով է առդրված նաև հայ ժողովրդական հետևյալ հանելուկը.

«Կպան կաղնին ու կաղմղին (կաղամախին) իրար,
Կաոր մը ընկավ՝ նա կաղնի էլ՝ նա կաղմըղիկ»[129]։

в древнем Закавказье, СА, XXIII, 1955; *Н. В. Арутюнян*, Նշվ. աշխ., էջ 159, 212։

[123] Տե՛ս Սղնիկ Կողբացի, Նշվ. աշխ., էջ 75, 85; Սովսեփ Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Ազուանից աշխարհի, Մ. 1860, էջ 150; Կիրակոս Կանձակեցի, Պատմութիւն հայոց, Երևան, 1961, էջ 173; Ջաքարիա Քանաքեռցի, Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, հատ. Ա, էջ 29, 31—32, 66—67, հատ. Բ, էջ 132; Աբրահամ Կրետացի, Պատմագրութիւն, Վաղարշապատ, 1870, էջ 64—67; Մատենադարանի ձեռագրների հիշատակարաններ, հատ. II, աշխատասիրությամբ Վ. Հակոբյանի, Երևան, 1956, էջ 396; Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Մ. 1861, էջ 52—54, 119 և այլն։

[124] *И. Шопен*, Նշվ. աշխ., էջ 785—797; *Н. Спасский*, Сельскохозяйственно-статистические сведения об Эрив. губ. 1870, էջ 15, 29; Памятная книжка Эриванской губернии на 1914., отд. III, стр. 14; *А. М. Колюбакин*, Նշվ. աշխ., հատ. I, 1888, էջ 204—205, հատ. 2, 1890, էջ 108—115, 198, հատ. 3, մաս 2, 1891, էջ 64—65, 71—72, հատ. 8, մաս 2, 1890, էջ 31, 143—146, հատ. 3, մաս 1, էջ 156—159, 439—440; *А. З. Тамамшев*, Материалы по изучению животноводства в Армянской ССР. Труды экспедиции по обследованию сельского хозяйства Арм. ССР в 1926 г., серия 2, Животноводство, вып, I, Тифлис 1930.

Անկե և ակնեցիէ, Պատմա-աղգագրական-աեղագրական ժողովածու, Փարիզ, 1452, էջ 41, 217, 380; Վահե-Հայկ. Խարբերդ և անոր ոսկեզեն դաշտը, Նյու-Յորք, 1959, էջ 669—706, 844; Զեյթունցի, Զեյթունի անցյալն և ներկայեն, Վիեննա, 1900, էջ 13, 53—54, 95 և այլն։

[125] Տե՛ս Լ. Ն. Պետրոսյան, Աղգագրական դաշտային նյութեր, Բղեսյանական № 3, էջ 14 և հետ., ՀԱԻ ԱՌ արխիվ։

[126] Գանձակի (Գենջե) ջրջանի մասին խոսելիս, XVIII դ. Քուրթ պատմագիր Քյաթիբ Չելեբին ընդգծում է, որ այս-ա.ևի ջորիներն այլ երկրների ջորիներից գերազանց են և հարթ (Տե՛ս Թուրքական աղբյուրներ Հայաստանի, հայերի մասին, հատ. II, 1964, էջ 14)։

[127] Սղնիկ Կողբացի, Նգէ աղանդոց, Թիֆլիս, 1914, գիրք 2-րդ, Գ, էջ 85։

[128] *С. Н. Кравер*, Նշվ. աշխ., էջ 155։

[129] Ս. Բ. Հարությունյան, Հայ ժողովրդական հանելուկներ, Երևան, 1965, էջ 59։

Այս տեսակետից զարմանալիորեն համահունչ է և կարծեք թե շումերական առածի փաստերը բացող պատասխան է հայ ժողովրդական նույնաիսկ առածը. «Ջորուն հարցրան՝ հերդ ո՞վ ա, ասավ՝ մերս ձին ա»[130]։

Հայաստանում, ինչպես նաև Վրաստանում, Ադրբեջանում և Դաղստանում, ջորին սովորաբար ստանում են տեղական մանր (կարճ, հաստակը՝ մոտավոր բարձրությունը 80—105 սմ) տեսակի որձ էշի և բարձկան-հեծկան տեղական մասակ ձիու զուգավորումից, որոնք լինում են մանր տեսակի բարձկան ջորիներ՝ մոտավոր բարձրությունը 110—130 սանտիմետր[131] (նկ. 4)։

Իհարկե, հայ շինականը հնուց ի վեր իմացել է, որ համադանյան (Պարսկաստան) բարվոր ցեղատեսակի արու էշից[132] ստացվում է առաջնակարգ ջորի (մոտավոր բարձրությունը՝ 150—165 սմ)։ Սակայն, ելնելով XIX—XX դդ. նյութերից, կարելի է ասել, որ այդ ցեղատեսակի էշը, ինչպես նաև դրանից սաացված լավորակ ջորին շատ հաղվադեպ է պատահում ինչպես Հայաստանում,

Նկ. 4. Ջորիների երամակը խոտհարքում։

այնպես էլ նրան հարևան կովկասյան երկրներում։

Ընտանի անասունների աճեցման բազմադարյան փորձից ելնելով, մարդն արդեն շատ հնուց նկատել է, որ տարբեր տեսակների խաչաձևման միջոցով ստացված խառնածինը, և հատկապես տարբեր, ինքնուրույն անասուններից առաջացածը

---

[130] Ա. Տ. Դանիելյան, *Առածներ, Երևան, 1960, էջ 102։*

[131] *Տե՛ս И. И. Лакоза,* К разведению мулов в СССР. Журнал «Проблемы животноводства», 1934, № 6. Նույնի՝ Разведение и выращивание мулов, М., 1948, стр. 4—10; *В. Хлодзинский,* Практическое руководство к разведению мулов, Пб., 1886.

ՍՍՀՄ լեռնային շրջաններում (հատկապես Միջին Ասիա, Կովկաս) գյուղատնտեսության և տրանսպորտի կարիքների համար որպես հարմար փոխադրամիջոց բազմացնում են հիմնականում բարձկան և լծկան ջորիներ։ Առհասարակ, լեռնային վայրերի համար բարձկան ջորին ունենում է մոտավոր 130—150 սմ բարձրություն։ Առավել լավորակ բարձկան ջորին ստանում են կովկասյան և միջինասիական (կարաբախյան, լոկայական և այլ) ձիատեսակների հեծկան-բարձկան մատակ ձիու և մարիական կամ համադանյան ցեղատեսակի արու էշի (մոտավոր՝ 120 սմ.) զուգավորումից։

Լծկան ջորու մոտավոր բարձրությունը 150—165 սմ է։ Այդպիսիք ստանալու համար ջոկում են ավելի խոշոր տեսակի մատակ ձի և 130—140 սմ-ից ոչ պակաս մոտավոր բարձրություն ունեցող արու էշ։ Թուրքմենական ՍՍՀ անասնապահական ֆերմաներում պահվում են հատուկ՝ արտադրող, հատկապես մարիական կամ համադանյան ցեղատեսակի որձ էշեր՝ լծկան ջորի ստանալու համար։ Այդ նպատակով, որպես մատակ ձի, գերազասվում են ծանրաքաշ և վարդուն ձիատեսակները։

[132] *Այստեղից էլ պարծենկոտ աղմկարարությունն ու անձնագովությունը ձաղկող հայ ժողովրդական հետևյալ առածր. «Համադանից էկած էշը օխտը օր կղոա» (Տե՛ս Ա. Տ. Դանիելյան, նշվ. աշխ., էջ 319)։*

мужа, Т., 1948, 24 бл. А. А. Озолин, Л. А. Шобуав-ский, За немецкое оленеводство. Журнал «Оленеводство», 1934, № 4; Т. М. Штернберг, Н. В. Рукавцев, Сельская полиция мухнил. Журнал «Оленеводство», 1933, № 6:

Որոնդրով հեռագրեր ստանալ ամբ ամս անոմ է 11,5 արմ (15 օրով պետի, քան ամպրոպի ժամանակ։ Որոնդատոր եղոտպահրդ կորում են 6—8 ամսաժամից, իսկ արգեն ոստիճանից պետի ընդունել գործողում են պշտաբում։ Ոչ մի դեպք ոնեցի ոնեցի հրեռ հանել ոչ որ ասրեսիս, նրա ոչ ասրեսիս ոստիճանից ստանում են ոստիճանից պետի ոստիճանից ստանում են ոստիճանից պետի ոստիճանից ստանում են ոստիճանից պետի

րերող հիշատակությունից իմանում ենք, որ զեյթունցիները, Եգիպտոսի փոխարքա Իբրահիմ փաշային սիրաշահելու համար, իրենց պատվարժան քահանայի միջոցով, նրան որպես ընծա ուղարկում են «փայտահիր ջորիներ»[137]։

Հայանի է, որ Հայաստանի վանքերն ու մենաստանները, բացի վանքապատական գյուղերից ու հողատարածություններից, ունեին նաև անմիջականորեն՝ կից անասնաբույծներ։ Իրենց անասնաբույծները վարելու համար նրանք, անհրաժեշտաբար, ունեին նաև ինչպես րանող ու լծկան, այնպես էլ գրասայլին րաղմաթիվ անասուններ։ Նրանք պահում էին նաև մեծ թվով ջորիներ։ Այսպես, Մուշի և Բաղեշի գավառներում գտնվող ս. Հովհաննես, Առաքելոց (Մուշ քաղաքի մերձակայքում), ս. Աստվածածին, ս. Կարապետ (Դերսիմի մոտ), Մոտկա (Խլաթի մոտ) և շատ այլ վանքեր ունեին իրենց տնտեսությունները վարելու համար անհրաժեշտ քանակությամբ ջորիներ[138]։

Բացի վանքապատական անասունների ընական աճից, անասունների գլխաքանակն ավելանում էր նաև նվիրատվությունների հաշվին։ Հնուց ի վեր, վանքերն ու մենաստանները իշխանական անձերից, մեծահարուստներից կամ այլ անհատներից, հանուն նվիրողների «հոգու փրկության» տարբեր էին րաղմատեսակ նվերներ (գյուղ, այգի, հանգամաս, խոշոր ու մանր եզչերավոր կամ գրասայլային անասուններ և այլն)։ Այդ նվիրատվությունները վավերացվել են վանքերի պատերին կամ ջրջակայքի խաչքարերին արված արձանագրություններով։ Արձանագրություններում հիշատակված են հիմնականում մեծարժեք նվիրատվությունները՝ գյուղերը, ղանաղան կառույցներ, հյուրատներ, կամուրջներ, հանգամատեր ու այգիներ, մի խոսքով՝ թանկարժեք ու առանձնապես՝ անշարժ գույք։ Սակայն հաղվագեպ է հանդիպում, որ որեէ անասնատեսակի՝ թեկուզ րազմաքանակ նվիրատվություն, հիշատակվի վանքերի կամ մենաստանների վիմական արձանագրություններում։ Ահա այդպիսի հազվագեպ վիմագիր արձանագրություններից մեկը կարելի է համարել Վայոց ձորում (Ամաղու) գտնվող հոյակերտ Նորավանքի (XIII—XIV դդ.) պատին փորագրված հետևյալ հիշատակը. «Կամաւն Աստծոյ ես Ամիրայս թոռն Ջուրջին եկի ՚ի Նորավանս առաջի սուրբ Նշանիս. ու զծագիայ այգին, որ ՚ի պարոն Տարսայիճէն գնեցի չորս հազար դրամաւ, և Դ (3) չարի տվի սուրբ ախտիս, վասն իմ հոգւոյն և իմ մօրն Դոհար խաթունին, Տեր Սահականոսն կարգեցին Դ ժամ. Բ ինձ. Բ իմ Մօրն, Հոիփսիմեանց տօնին. արդ՝ թէ ՚ի մեր յետամնացած կամ պարոնաց և յաւագաց հակառակել ջանայ, ՚ի սուրբ Երրորդութենէն և յերից սուրբ ժողովոյն նղովեալ եղիցի, և բաժին զՅուդային առցէ և մեր մեծտուն պարտական եղիցի, ու զիմ Դ հազար դրամն և զԳ չարիճ ՚ի Նորավանացն ի թվին ՉԽ (1291)։ Հաստատ է գիրս կամաւն Աստծոյ»[139]։

Ջորեգրատան նվիրատվության մասին վիմական արձանագրության մեջ հիշատակության թեկուզ հաղվագեպ այս երեույթը նույնպես վկայում է անասնական կենցաղում այդ գրասայի զգալի դերի ու նախապատվության մասին։

Հայ շինականի կողմից ջորու գերագասելության և տնտեսության մեջ նրա ունեցած զգալի դերի ու արժեքի մասին են վկայում նաև հայ ժողովրդական հեքիյաթ առածները. «Էշը թակելով ջորի չի դառնա», «Կինս կուտամ, ջորիս չեմ տամ, կամ՝ «Գելն ի՞նչ գիտի ջորին քանգ ա»[140]։

Ջորու՝ որպես ընաիր գրասայլային փոխադրամիջոցի մասին է վկայում նաև հարևան անդրկովկասյան և հյուսիս-կովկասյան ժողովուրդների կոզմից հատկապես խիստ լեռնային շրջաններում այդ անասնատեսակին տրվող մեծ նշանակությունը[141], Օրինակ, Վրաստանի որոշ մասերում, հատկապես անտեսական կենցաղում, առավելությունը տրվում էր ջորուն, հեծվուրեքին վերարերող աղգագրական ավյալների համաձայն, եթե անցյալում մի հեծկան-բարձկան ձիու արժեքը հավասար էր չորս կովի արժեքի, ապա ջորին գնահատվում էր երկու անգամ ավելի, այսինքն՝ մեկ ջորու գինը հավասար էր ութ կովի գնի։ Նույնպիսի երեույթ նկատվում է նաև Լեռնային Դաղստանի ժողովուրդների տնտեսական կենցաղում։ Ըստ աղգագրական գաշտային նյութերի ավյալների, անցյալում եթե էշն արժեր 50 ռուբ., իսկ ձին՝ 150 ռուբ., ապա ջորին գնահատվում էր 300—350 ռուբլի։

Ինչպես միջագետքյան, փոքրասիական և կովկասյան, այնպես էլ հայ ժողովրդական կենցաղում, հատկապես բարձրատեիճան խավի շրջանում հնում ջորին մասամբ ծառայել է նաև որպես

---

137 Զեյթունցի, նշվ. աշխ., էջ 67։

138 *А. М. Колюбакин*, նշվ. աշխ., հատ. 8, մաս 3, էջ 13, 16, 31 եև։

139 Ս. Ջալալյան, նշվ. աշխ., էջ 179։

140 Ա. Տ. Դանիելյան, Առածնի, Երևան, 1980, էջ 56, 291 և 164։

141 *Տե՛ս М. Г. Гегешидзе*, К истории вьючного транспорта Грузии, «Материалы по этнографии Грузии», հատ. 14, Թբիլիսի, 1968, էջ 8։

հիմն ինքնատիպությունից[142], ստիպեցին անգլիացի ճեղցոնյան ինքնաեռանդ քարոզչին ընդունել ինքնատիպ ուղղություն՝ ոչ միայն ուսումնասիրելու, այլև ուսուցանելու ինքնատիպ ճանապարհով։ Ինքնատիպ ուղղության հիմնական սկզբունքներն են՝ ա) ուսուցանել ոչ թե ուսումնասիրելու միջոցով, այլ ուղղակի ներկայացնելով ուսուցանելիքը, բ) ուսուցանել ոչ թե ուսուցչի, այլ աշակերտների ինքնագործունեության միջոցով, գ) ուսուցանել ոչ թե ուսուցչի ձայնի, այլ ուսուցանելիքի հետ անմիջական շփման միջոցով, դ

Լևոնովսկ, ինչպես նշում ենք մեր ուսումնասիրության մեջ, այնպես էլ ապագայում ևս հետևելով Հյուրեին [Թուրլի] թե ստալը, որ նրան տվել էին Ղարսում, նման էր նրան, որ մենք այսօր կոչում ենք XX դ. շեմքին, [թե էլ այլևս չկա] տեղական ներքին տնտեսությունը, որի մեջ ներառված էին ոչ միայն գյուղատնտեսական, այլև արհեստագործական արտադրանքները, որոնք ապրանքի տեսքով մատակարարվում էին շուկա։

4. ՏՈՒՍՏԱՅԻՆ ԱՅԼ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ. Հայկական լեռնաշխատուժ ուղի ունեցող տարածքների միասնական փոխհարաբերությունների վերոհիշյալ ամբողջական համակարգի (մի շղթայի) ներկայացումից հետևում է, որ տարբեր նահանգներ ունեցել են տնտեսական զարգացման տարբեր մակարդակներ։ Այդպիսի անհավասարաչափությունը պայմանավորված էր ինչպես բնական պայմանների, այնպես էլ տնտեսական գործոնների տարբերությամբ։ Հայկական լեռնաշխատուժ ուղի ունեցող տարածքների միասնական փոխհարաբերությունների համակարգի ձևավորման գործում մեծ դեր էր խաղում Ղարսի նահանգի տնտեսական զարգացման բարձր մակարդակը։ Ղարսի նահանգի տնտեսական զարգացման բարձր մակարդակը պայմանավորված էր նրանով, որ այն ընդգրկում էր Ղարսի սարահարթի արևելյան մասը, որտեղ գյուղատնտեսությունը զարգացել էր ավելի վաղ ժամանակներից։ Ղարսի նահանգի տնտեսական զարգացման բարձր մակարդակը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ այն ընդգրկում էր Կարսի ամրոցը, որի շուրջը ձևավորվել էր ռազմական ուժեղ կայազոր։ Ռազմական կայազորի առկայությունը նպաստում էր տարածքի տնտեսական զարգացմանը։ Ղարսի նահանգի տնտեսական զարգացման բարձր մակարդակը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ այն ընդգրկում էր Կարսի ամրոցը, որի շուրջը ձևավորվել էր ռազմական ուժեղ կայազոր։ Ռազմական կայազորի առկայությունը նպաստում էր տարածքի տնտեսական զարգացմանը։ Ղարսի նահանգի տնտեսական զարգացման բարձր մակարդակը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ այն ընդգրկում էր Կարսի ամրոցը, որի շուրջը ձևավորվել էր ռազմական ուժեղ կայազոր։ Ռազմական կայազորի առկայությունը նպաստում էր տարածքի տնտեսական զարգացմանը։

---

146 Հայկական լեռնաշխատուժ ունեցող տարածքների միասնական տնտեսական համակարգի ձևավորման գործում մեծ դեր էր խաղում Ղարսի նահանգի տնտեսական զարգացման բարձր մակարդակը։ Ղարսի նահանգի տնտեսական զարգացման բարձր մակարդակը պայմանավորված էր նրանով, որ այն ընդգրկում էր Կարսի ամրոցը, որի շուրջը ձևավորվել էր ռազմական ուժեղ կայազոր։ Ռազմական կայազորի առկայությունը նպաստում էր տարածքի տնտեսական զարգացմանը։ Ղարսի նահանգի տնտեսական զարգացման բարձր մակարդակը պայմանավորված էր նաև նրանով, որ այն ընդգրկում էր Կարսի ամրոցը, որի շուրջը ձևավորվել էր ռազմական ուժեղ կայազոր։ Ռազմական կայազորի առկայությունը նպաստում էր տարածքի տնտեսական զարգացմանը։

147 Նույնը, նշվ. աշխ., էջ 144, 212—213 և անանուն. Հ. Ս. Արտոյան, նշվ. աշխ., էջ 144, 212—213 և անանուն. պատկան դարձվի վերաբերյալ տվյալները, էջ 284)։

148 «Рабон Тифлисско-Карсско-Эриванской жел. дороги в экономическом и коммерческом отношениях», 1913 год. Тифлис, 1913, отд. III, стр. 4.

Ա. Մեհլյաև, Անդր կովկասյան երկաթուղային շրջանի բեռնափոխադրումների տարեկան հաշվետվություններ, հատ. 43, էջ 28—31, և. Պատյաև, Ղարսի նահանգի տնտեսական ակնարկ, էջ 110—111, (ձեռ. ՌԲ արխիվ)։

148 Տե՛ս Հայկական լեռնաշխատուժ ունեցող տարածքների միասնական տնտեսական համակարգի ձևավորման գործընթացները։

հայ վաճառատուն և հայ վարձով անդամախումբ չին ունենում, ուրիշ ազգերի վաճառականներ ապրանքներին ավելի մեծ գին են դնում, քան հայերի վաճառատեղերում։ Հայերի մեջ ամենից քիչ ազնվություն կա, ամենից շատ խաբեբայություն, ստություն, երդում, նենգություն, ամենից շատ ստոր ու անամոթ հայհոյություն։ Ամենից շատ ստում են ծանր ապրանքի վրա։ Ամենից շատ խաբում են ոսկու, արծաթի, մետաքսի, բրդի, կտավի, բամբակի, ապակու, ճենապակու, ոսկերչական, դարբնական, ատաղձագործական, ներկարարական, կոշկակարական, դերձակական, ժամագործական, ջուլհակական, գորգագործական, ներկարարական, ներկարարական, ներկարար

Մատենագրական վկայություններից պարզվում է, որ ժողովրդից գանձվող եկեղեցական «նվիրատվություններ» շարքում նկատի են առնըվել նաև գրաստային անասունները, հատկապես ձին, Դեռ ավելին, եթե ձիատեր հանգուցյալը «ժամանակին» չէր հասցրել «իւրով ձեռամբ» եկեղեցուն նվիրարերել «ձի քամբով և սանձիւ», «ապա եթե ի կենդանութեան չաացցէ, յ'ետ մահուանն ընտանիքն ասցեն...» կամ էլ՝ «եվ մեռեալ մարդոյն եթե ձի է՝ մի ձի զ'որ և կամիցի՝ յ'եկեղեցին տացէ»[152]:

Ըստ ամենայնի, մինչև վերջ ժողովրդին կեղեքելու նպատակով, ինչպես բնիկ, այնպես էլ օսար աիրակալները աշիարհագրեր կազմելիս մանրամասն հաշվի էին առնում նաև գրաստային անասունները: Այս տեսակետից առավել բնորոշ է Զաքարիա Քանաքեռցու վկայությունը, որը նկարագրելով Շահ-Աբասի ժամանակներում Երևանի իտնության աշխարհագիրը, հաղորդում է, որ պարսիկ հարկահաններ հաշվառեց.«...զլուխս արանցըն և ամենայն իրացն... Եւ այսպես զրեաց զ'ամենան յ'ոյժ ճշաիվ զմարգ, զկով, զձի, զջորի, զոչխար, զջրաղաց, զձիթուաղաց, զարուեսաս, ըզրընձաղաց, զայգիս և զպարտեզս, և այլ ինչ որ զաաւ՝ գրեաց և ի ներքո հարկի արարւ Եւ էարկ ի գիտան արքունի զամենայն գրեալսն»[153]:

Օսար աիրակալներին սիրաշահելու և նրանց ավերածությունները կանխելու կամ մեղմացնելու նպատակով, հայ թագավորներն ու եկեղեցական պաշտոնյաները, ինչպես նաև առանձին համայնքներ ու գյուղեր, զանազան թանկարժեք նվերների հետ միասին, նրանց ուղարկում կամ մատուցում էին նաև բազմաթիվ գրաստային անասուններ (հատկապես ձի ու ջորի), որը նույնպես վկայում է դրանց հարգի լինելն ու անտեսական կյանքում որոշակի նշանակություն ունենալը[154]: Բնորոշ է, որ այս հինավուրց սովորությունը պահպանվեց ընդհուպ մինչև XX դ. չեմերը: Այսպես, ղեյթունցիների քաջության և մարդասիրության, ինչպես նաև՝ նրանց սիրաշահելու համար, թուրք բռնակալ Զափան-օղլին Ջեյթուն քաղաքի չորս իշխաններից յուրաքանչյուրին մեկական նժույգ է ուղարկում որպես ընծա[155] (1819 թ.), Իսկ մարաշցի Պայաղիտ-Օղլի Ահմետ փաշան, ցանկանալով տեղական կառավարությունն իր ձեռքը վերցնել և հասկանալով, որ տոանց ղեյթունցիների համաձայնության, պաշապանության կամ չեզոքության ինքը չի կարող այդ նպատակին հասնել «1853 թ. քսան հեծյալներով Ջեյթուն գալով, իր խորհուրդը հայտնեց և՝ էօքսուղյան տ. Հովհաննես Եպիսկոպոսին բանակին մասանի մը ու սուրբ Աստվածածին վանքին ալ 30 ոսկի աւժռզությամբ գեղեցիկ չոր մը... ընծաներ տալով՝ աղաչեց անոնց (որ օգնեն իրենց»[156]): Մեկ այլ առիթով, ղեյթունցի հայերը Եգիպտոսի փոխարքա Իբրահիմ փաշային սիրաշահելու նպատակով, նրան (1836 թ.) Նվիրում են 18 փայտակիր ջորի[157]:

Նվիրատվության կամ հարկեր վճարելու արժեքներ են եղել ոչ միայն գրաստի զանազան տեսակներ, այլև դրանց սարքերն ու կահավորանքը՝ քամբը, քամրագորդը, սանձը, պայտը և նույնիսկ՝ պայտամեիը: Այսպես, 1760-ական թվականներին, երբ թուրք հրոսակները զանազան խժգժություններ են կատարում և փակում Սերաստիայի ել ու մուտի ճանապարհները, քաղաքի հայ և այլազգի ւարատայալ բնակիչները «ոչ կոեալ կհնար ի հետ թշնամւոյն՝ շատ երկաթնղենս, նաւ, մըխ, լաթնղեն, քիւրք, հանգերձ փեշկեշ ուվին և հաշուեցան ընդ իրաս»[158], Իսկ արդեն XIX դ. սկզբներին, «ղեյթունցիք անպատեհ համարելով հակառակել..., երեք օրուան մեջ բաւական քանակությամբ երկաթ ու պայտ հավաքեցին մեջերնին ու առաջարկեցին պաշտոնեայ խոսքիին, որ իրենց ունեցած (ինչ աաւիա չմուծած) պարտուց փոխարեն ընդունելով զանոնք՝ ընկալագիր մը աա իրենց»[159]:

Այսպիսով, ինչպես այս, տյնպես էլ վերը հիշատակված մյուս հանգամանքները մեկ անգամ ևս հաստատում են՝ դեռևս վաղնջական անցյալից սկսած՝ գյուղատային փոխադրամիջոցների որոշակի նշանակությունը հայ ժողովրդի տնտեսական կյանքում: Որպես դրա տկնատու ապացույց կարելի է մատնանշել նաև այն զգալի գերը, որ գրաստային փոխադրամիջոցները դեռևս պահպանում են մեր օրերի հայ գյուղացիության հատկապես անհատական անտեսության մեջ և այն էլ գյուղատնտեսական նորագույն սարքերով հագեցված բարձր կարգի տնտեսավարման պայմաններում:

---

152 Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Մ., 1860, էջ 66:

153 Զաքարիա Քանաքեռցի, Պատմութիւն. Վաղարշապատ, 1870, հատ. Ա, էջ 66—67:

154 Հայկազեան Դրոսխանակերտցի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 210, 330: Աբրահամ Կրետացի. Նշվ. աշխ., էջ 28—29, 33 եև: Վ. Հակոբյան, Մանր ժամանակագրություններ, հատ. 2, Երևան, 1956, էջ 131 և այլն:

155 Ջեյթուեցի, Նշվ. աշխ., էջ 44:

156 Նույն տեղում, էջ 90:

157 Նույն տեղում, էջ 67:

158 Վ. Հակոբյան, Նշվ. աշխ., էջ 454:

159 Ջեյթուեցի, Նշվ. աշխ., էջ 81:

ԳԼՈՒԽ III

ՓՈԽԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՄԱՐԱՆԴՆԵՐՆ ՈՒ ԵՂԱՆԱԿՆԵՐԸ

Ինչպես նշվեց արանսպորտի ամենանախնական ու պարզագույն միջոցը հանդիսացել է հետիոտն փոխադրությունը կամ տեղափոխությունը։ Հայկյր համեմատաբար մոտիկ ատրածություններում բեռները փոխադրել են կոնակով (շալակով), ուսին դրած (ուսնած), ղրկով, բարջ տալով, քեատակին (հնձած) և այլ միջոցներով։ Բեռներ տեղափոխելը հեշտացնելու համար օգտագործել են զանազան հարմարանքներ՝ լծակ (չուր կրելու ենկատի, նստ՚ուլ), մշակի համեմ՝ կռուտիճ (փալան), տիկ, հյուսածո զամբյուղների և պարկերի բազմատիպ տեսակներ, մախաղ, ճոլակ (բոխչա) կամ պարզապես պարան (քոկ), որով կապել-ամրացրել են բևեռ և զանազան այլ միջոցներ։

Մեր նախնիների ռանամանների զանազան տեսակները իրավամբ կարելի է դասել նաև հնագույն փոխադրամիջոցների կարգը[1]։ Դրանք տարբեր ժողովուրդներ պատրաստել են տարբեր նյութերից՝ փոյտից, ծառի կեղևից, արմավենու տերևներից, զանազան կենդանիների կաշվից և այլն։ Հայերը հնագույն ժամանակներից սկսած, ռանամաններ պատրաստել են հիմնականում եղան, դոմշի, այծի և այլ կենդանիների կաշվից։ Հայաստանով նահանջող հույների մասին[2] Քսենոֆոնը հաղորդում է, որ զինվորներն իրենց ռանամանները փոխարինել էին տեղականով։ «Հին ռանամանները մաշվելուց հետո,—գրում է նա,—նրանց (հույների) ռանամանները դեղչական էին՝ եղան նոր կաշուց պատրաստած»[3]։ Հայերի մեջ նույնպիսի՝ «եղան անաղարտ կաշուց կոշիկներ» տարածվածության մասին է վկայում նաև Սարաբոնը[4]։

Մ. Կաղանկատվացին ակնարկում է՝ «...նաև ղօղ կոշկաց...»[5], որը (օդ) նշանակում է նաև «ագանելիք ոտից մորթեղեն՝ տրեխ, կոշիկ, սանդալ, մուճակ, մուչկ, ոտի աման և այլն»[6]։ Թովմա Արծրունին խոսելով Խութ լեռան ստորոտում այրող հայերի մասին, հաղորդում է, որ նրանք «...օդ ոտիցն հնարավորն ղձն կաւշկաց, ի մորթուց այծից կազմեալ...»[7], Նկատարդելով Շահ Աբասի՝ ժողովրդի մեջ ծպտյալ դուրս գալու սովորությունը, Ջաքարիա Քանաքեռցին գրում է, որ նա «...բստ սովորութեան իւրոյ՝ յայսմ վայրի ես կոն թատպիը սուրաք (ծպտվեց), և դընցաւ փոկայ կոշիկս՝ որ ի տրեխ կամ չարուխ...»[8], XIX դ. և ընդհուպ մինչև XX դ. առաջին տասնամյակները հայ կյուղական կենցաղում ոտքի ագանելիքի ամենատարածված տեսակը մնում էր տրեխ-ռանամանը (Աղ. III—1, 2)։ Տրեխն իրենից ներկայացնում է կաշվի մի կտոր, որն ընդգրկում է ոտքի թաթն իր տակով և կողերով։ Այն բաղկացած է չորս հիմնական մասերից՝ քիթ, կրունկ, տակ և առասան (սրբխեւոսա, տրխեչվան, խրուց)։ Այն ծակոտկենները, որոնց միջով անցնում են առասաններըՙ ոտքերի վրա տրեխներն ամրացնելու համար, կոչվում են կոպեռներ։ Երբ տրեխը ծակվել է, մի կտոր կարկատան-կաշի են դրել նրա մեջ, որը կոչվել է ադրան կամ տղլատ, իսկ երբ տրեխի ծակված մասերը հարմար քուղով կարկատել կամ իրար վրա են քաշել (բոնել), այդ ռանամանը կոչվել է բոնուկ։

Տրեխ-ռանամաններ հիմնականում պատրաստել են հետևյալ կերպ. ռանամանացու կամ տրխացու

---

[1] Ցու. Ֆիպս, *Իրերի ծագումը, Մարդկության կուլտուրայի պատմությունից*, Երևան, 1957, էջ 216—218։

[2] Հ. Մանանդյան, *Քննական տեսություն հայ ժող. պատմ.*, հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 61—65։

[3] Հ. Մանանդյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 388—389։

[4] *Տե՛ս* Աւարսքոն, Երևան, 1940, էջ 33։

[5] Մովսես Կաղանկատվացի, *Պատմություն Աղվանից աշխարհի*, Մ. 1869, էջ 130։

[6] *Տե՛ս* Հայկազեան բառարան։

[7] Թովմա Արծրունի, *Պատմութիւն տանն Արծրունեաց*, Իրիվլիս, 1917, էջ 203։

[8] Զաքարիա Քանաքեռցի, *Պատմութիւն*, Վաղարշապատ, 1870, հատ. Ա, էջ 24։

կաշին մեծ մասամբ մշակել՝ խաղախորդել կամ պրդղել են. Արդեն խուզած կաշին՝ բրդից կամ մաղից մաքրել-մշակելու ժողովրդական զանազան միջոցներ ու ձևեր են կիրառվել։ Նախ կաշին աղ են դրել (ապաղ կամ աղաղոց դնել) և լավ փափկացրրել, ապա մի քանի օր (երբեմն մեկ-երկու շաբաթ) հետո, աղաղոցից հանելով, թուլացած մազերը հեշտությամբ քերել։ Բացի աղաղոցից, տըրխացու կաշին մաղից մաքրելու համար կիրառել են նաև թաղար կամ աշ դնելու եղանակը. աշը ղա պարղապես գարու ալյուրը կամ թթված դարեխմորը քանի մնջ լուծած քիչ քանձր շաղախ է. որի մեջ տրխացու կաշին դնելով, պահում են այնչափ, մինչև որ նրա վրայի մազերը թուլանան։ Նույն նպատակով օգտագործել են նաև լիճ կոչվող մոխրաշաղախը, որը քսելով արդեն խուզած մորթուն, թուլացրել և հեշտությամբ մաքրել են վրայի մազերը։

Մաղերից արդեն մաքրած կաշին փայտե, քարե կամ երկաթե խորդուրորդ հարմարանքի վրա բավականին շվելուց հետո, լավ մշակել-ճերմակացնելով, մսոտ երեսին ձեթ են քսել և նորից տրորել-ճմռել, որից հետո ստացվել է արդեն մշակված մաքուր, փափուկ և անչրանցիկ կաշի։

Արցախի, Գանձակի և Սյունիքի հայությունն կողմից կիրառվել է արևխացու կաշին կամ հենց տրեխները փափուկ պահելու ժողովրդականն հնուհայտ միջոցը. այդ վայրերում տարածված բրիմ կոչվող մարդաշափ բարձր թփերի լիմոնանման չոր տերևների փոշին ցանել են կաշվի վրա, որն այն մշտապես փափուկ է պահել։ Այս միջոցը լայնորեն կիրառվել է նաև կաշեկործ-խաղախորդների կողմից[9]։

Որոշ վայրերում, և հատկապես ունևոր խավը, օգտագործել են նաև ոտնամանների մի այլ տեսակ՝ ներկած տրեխ։ Որպեսզի ոտնամանը աշնան ու ձմռան պայմաններում առավել դիմացկուն ու դեղնցիկ լինի, մաղերից մաքրած կաշին ներկել են կաղնփով, տրջասպով, գիտորով կամ նռան կեղևահյութով։ Ոտնամանը կարմրա-կաթնավուն գույն ստանալով, միաժամանակ կծավել է, այսինքն՝ դարձել անջրանցիկ։ Ոտնամանները ջուր չքաշելու կամ ձմռանը ոտքերը ցրտից պահպանելու նպատակով տրեխների մեջ գրել են չոր խոտ կամ սրսաթինից երեսպատել կենդանական ճարպով (ճրագու)։ Հճապատ կամ հատկապես չոր բուսականությամբ պատված զառիվեր-զառիվար տեղանքով անցնելիս, չսահելու նպատակով, ոտքի թաթերի գոգավոր մասերը փաթաթել են խոտից կամ մաղից հյուսած թոկով կամ ուղղակի խոտով։

Սասունում, Տուրուբերանում (Մուշ-Տարոն), Վասպուրականում լայնորեն տարածված է եղել նաև խարուկ, ոաշիկ (ոըշիկ) կոչված հյուսածո տրեխ, որը գործել են այծի մաղից, կանեփի թելից կամ թաղիքե «ճարտար մանուածով»[10]։ Հիշյալ վայրերում, հատկապես լեռնարնակների մեջ տարածված է եղել fապկապ կոչված հյուսածո տրեխ-ձյունամաշիկը՝ ներքանի մասից խիտ առ խիտ շարած մանր բևեռներով, որն օգտագործվում էր հատկապես ձմռանը՝ ձյան ու սառույցի վրայով անցնելու համար[11]։

Այսպիսով, որպես ոտքի ապահովության ժողովրդական միջոց, հայերը հնագույն ժամանակներից սկսած օգտվել են եղան, դոմեշի, այծի և այլ անասունների կաշվից պատրաստած, ինչպես նաև հյուսածո զանազան հարմարանքներից, որոնցից հայ ռամկական կենցաղում որպես ոտնամանի ավելի տարածված տեսակներ են հանդիսացել ըմշակված (խամ) և մշակված (խաղախորդած, դրզուն) կամ հյուսածո ապահովիչները (տրեխ, չարուխ, խարուկ, քաղկապ և այլն)։ Այս և նման ապահովիչներ օգտագործվել են ընդհուպ մինչև XX դ. առաջին տասնամյակները, որոնց հանդիպում ենք նաև արդի գյուղական կենցաղում։

Կաշվե ապահովիչներ օգտագործվել են նաև ձմեռային և արտակարգ այլ պայմաններում՝ ձյան ու սառույցի վրայով հնարավորին չափ հեշտությամբ անցնելու համար։ «Կովկասի դաղստնները,— գրում է Սուրտրոնը,—ձմռանը սնանցանելի են. ամառը (մարդիկ) բարձրանում են հարած եզան անաղարտ կաշուց կոշիկներ, սակին սուր գամերով, թմրուկի կաշիի պես լայն, ձյունի և սառույցի պատճառով, իջնելու ժամանակ նսեում են կաշու վրա իրենց բեռներով և ցած են սահում, ինչպես անում են Ատրոպատյան Մարաստանում և Մասիս լեռան վրա՝ Հայաստանում։ Նույն տեղերում կրունկների տակ դնում են նաև փայտե անվակներ՝ տակին սուր գամերով»[12]։

Հաստ ձյունաշերտի վրայով հետիոտն անցնելու յուրօրինակ ապահովիչի մասին է վկայում նաև Թովմա Արծրունին։ Նկատի ունենալով Սասունն ու ասունցիներին, նա գրում է. «Իսկ վասն ձեանն անկայուն գորութեան, որ այն ինչ յամպոյն ի վայր

[9] Ղ. Ալիշան, Հայրենագ, Վենետիկ, 1895, էջ 200։

[10] Ն. Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղարշապատ, 1912, էջ 270։

[11] Տե՛ս Դ. Սրվանձտյանց, Մանանա, կ. Պոլիս, 1876, էջ 432։

[12] Ստրաբոն, Իրևան, 1960, էջ 38։

հարկի ի տնկելոյ նա հնձոյ կիսոյս, իբրև ընդհակառակն ի վկայ ձեռագրացն ի վերայ ամենայնի ցուցանի։ Եւ ոչ միայն ի հնումն, այլ եւ ի ներկայումս ի գաւառին Կարնոյ ի գիւղս Ալաշկերտ եւ Բասենոյ ի գիւղս Մանազկերտ եւ Ալիճան՝ ի գիւղս Ալաշկերտ եւ Ալիճան՝ ի գիւղս Ալաշկերտ եւ Ալիճան՝ ի գիւղս Ալաշ

ստակի օրինակությամբ հատկանշական է նաև մեկնաբանությունների ճշգրիտ տեղադրումը ու ուսումնասիրվող հարցի ամբողջական ընկալումը, որպեսզի ընթերցողը չդիմադրի ինչ-որ անհարկի ավելորդության, քան թե ստանա իսկապես հետաքրքրական ու կարևոր տեղեկություններ։

Դասագրքային ընդհանրությունների հետ զուգահեռ ուսումնասիրվող շրջանի պատմության մեջ առանձնանում են նաև յուրահատուկ գծերով հարուստ ժամանակաշրջաններ, որոնք պահանջում են հատուկ մոտեցում, ինչպես նաև հարցերի ընտրության ու շարադրանքի առանձնահատուկ ձևեր։ Տեսչի կարիքների հետ անմիջական առնչություն ունեցող հարցերի ուսումնասիրությունը (ինչ, ինչ համար) պահանջում է ոչ միայն ընդհանուր գիտելիքներ, այլև հատուկ աշխատանքներ, որոնք ուղղված են հենց այդ հարցերի լուսաբանմանը։ Ուստի ընթերցողի ուշադրությունը հրավիրելով հետաքրքրական այդ հարցերի վրա, ես ձգտել եմ ցույց տալ նաև դրանց ուսումնասիրության ուղիները։

Հայ ժողովրդի պատմության մեջ կարևոր տեղ է գրավում ֆեոդալական հասարակարգի ձևավորման շրջանը։ Այդ ժամանակաշրջանի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ոչ միայն ընդհանրապես ֆեոդալական հասարակարգի, այլև հայ ֆեոդալական հասարակարգի առանձնահատկությունները ճանաչելու համար։ Ֆեոդալական հասարակարգի ձևավորման շրջանի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս նաև ավելի ճշգրիտ պատկերացում կազմելու հայ ֆեոդալների ծագման, նրանց տնտեսական հիմքերի, ինչպես նաև նրանց քաղաքական իրավունքների ձևավորման մասին։ Ֆեոդալական հասարակարգի ձևավորման շրջանի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս նաև ավելի ճշգրիտ պատկերացում կազմելու հայ ֆեոդալների ծագման, նրանց տնտեսական հիմքերի, ինչպես նաև նրանց քաղաքական իրավունքների ձևավորման մասին։ Ֆեոդալական հասարակարգի ձևավորման շրջանի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս նաև ավելի ճշգրիտ պատկերացում կազմելու հայ ֆեոդալների ծագման, նրանց տնտեսական հիմքերի, ինչպես նաև նրանց քաղաքական իրավունքների ձևավորման մասին։ Ֆեոդալական հասարակարգի ձևավորման շրջանի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս նաև ավելի ճշգրիտ պատկերացում կազմելու հայ ֆեոդալների ծագման, նրանց տնտեսական հիմքերի, ինչպես նաև նրանց քաղաքական իրավունքների ձևավորման մասին։ Ֆեոդալական հասարակարգի ձևավորման շրջանի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս նաև ավելի ճշգրիտ պատկերացում կազմելու հայ ֆեոդալների ծագման, նրանց տնտեսական հիմքերի, ինչպես նաև նրանց քաղաքական իրավունքների ձևավորման մասին։ Ֆեոդալական հասարակարգի ձևավորման շրջանի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս նաև ավելի ճշգրիտ պատկերացում կազմելու հայ ֆեոդալների ծագման, նրանց տնտեսական հիմքերի, ինչպես նաև նրանց քաղաքական իրավունքների ձևավորման մասին։ Ֆեոդալական հասարակարգի ձևավորման շրջանի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս նաև ավելի ճշգրիտ պատկերացում կազմելու հայ ֆեոդալների ծագման, նրանց տնտեսական հիմքերի, ինչպես նաև նրանց քաղաքական իրավունքների ձևավորման մասին։ Ֆեոդալական հասարակարգի ձևավորման շրջանի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս նաև ավելի ճշգրիտ պատկերացում կազմելու հայ ֆեոդալների ծագման, նրանց տնտեսական հիմքերի, ինչպես նաև նրանց քաղաքական իրավունքների ձևավորման մասին։ Ֆեոդալական հասարակարգի ձևավորման շրջանի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս նաև ավելի ճշգրիտ պատկերացում կազմելու հայ ֆեոդալների ծագման, նրանց տնտեսական հիմքերի, ինչպես նաև նրանց քաղաքական իրավունքների ձևավորման մասին։ Ֆեոդալական հասարակարգի ձևավորման շրջանի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս նաև ավելի ճշգրիտ պատկերացում կազմելու հայ ֆեոդալների ծագման, նրանց տնտեսական հիմքերի, ինչպես նաև նրանց քաղաքական իրավունքների ձևավորման մասին։ Ֆեոդալական հասարակարգի ձևավորման շրջանի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս նաև ավելի ճշգրիտ պատկերացում կազմելու հայ ֆեոդալների ծագման, նրանց տնտեսական հիմքերի, ինչպես նաև նրանց քաղաքական իրավունքների ձևավորման մասին։

---

15 Հ. Մեսեռոպյան, Հին հայկական մեռոքիները..., հատ. Ա, Երևան, 1944, էջ 388։

16 Ոսկեան Տոքտ, հատ. Ա, Երևան, 1936, էջ 76։

17 Ուշագրավ է, որ Հայաստան-տիպի հուշարձանների հետ միասին հիշատակում «Միհրանյան գրության և պատկերվել նաև հալածվող գիշատիչ (Տե՛ս Գիլգամեշ, հին Արևելքի դյուցազնական էպոսը), քանդակագործության և հիմնաժայռային նկարչության մասին Ա. Խոխոբյան, Մեր ժամանակների հնագիտական հետազոտությունները (XIII—XVIII դդ.), հատ. 2, Երևան, 1958, էջ 555։

18 Ա. Հովհաննիսյան, Մեր ժամանակների հնագիտական հետազոտությունները (XIII—XVIII դդ.), հատ. 2, Երևան, 1958, էջ 555։

19 Արտահայտություն Գագիկ Ա-ի, Վաղարշապատ, 1870, էջ 16։

Ձևավորման վերջնական ավարտը (մոտ V—I, 2, VI—I) օգտագործվել է որպես սկզբնական ժամանակագրական կետ (մոտ) օգտագործվել են Մշակույթի տարբեր ոլորտների, ինչպես և օրի տեղափոխման հետ կապված տարբեր հարցեր, որոնք նախկինում ընդհանրապես չեն ուսումնասիրվել։ Ուսումնասիրության ընթացքում հանդիպել ենք նաև այնպիսի հարցերի, որոնք ունեն ինքնուրույն նշանակություն, սակայն դրանց լուսաբանումը անհրաժեշտ է եղել ընդհանուր հարցերի ուսումնասիրության համար։ Այդպիսի հարցերի շարքին են պատկանում, օրինակ, հայ ժողովրդի ծագման հարցերը, հայ ցեղերի ազգագրական առանձնահատկությունները, հայ ժողովրդի ազգային ինքնության ձևավորման հարցերը։ Ուսումնասիրության ընթացքում հանդիպել ենք նաև այնպիսի հարցերի, որոնք ունեն ինքնուրույն նշանակություն, սակայն դրանց լուսաբանումը անհրաժեշտ է եղել ընդհանուր հարցերի ուսումնասիրության համար։ Այդպիսի հարցերի շարքին են պատկանում, օրինակ, հայ ժողովրդի ծագման հարցերը, հայ ցեղերի ազգագրական առանձնահատկությունները, հայ ժողովրդի ազգային ինքնության ձևավորման հարցերը։ Ուսումնասիրության ընթացքում հանդիպել ենք նաև այնպիսի հարցերի, որոնք ունեն ինքնուրույն նշանակություն, սակայն դրանց լուսաբանումը անհրաժեշտ է եղել ընդհանուր հարցերի ուսումնասիրության համար։ Այդպիսի հարցերի շարքին են պատկանում, օրինակ, հայ ժողովրդի ծագման հարցերը, հայ ցեղերի ազգագրական առանձնահատկությունները, հայ ժողովրդի ազգային ինքնության ձևավորման հարցերը։ Ուսումնասիրության ընթացքում հանդիպել ենք նաև այնպիսի հարցերի, որոնք ունեն ինքնուրույն նշանակություն, սակայն դրանց լուսաբանումը անհրաժեշտ է եղել ընդհանուր հարցերի ուսումնասիրության համար։ Այդպիսի հարցերի շարքին են պատկանում, օրինակ, հայ ժողովրդի ծագման հարցերը, հայ ցեղերի ազգագրական առանձնահատկությունները, հայ ժողովրդի ազգային ինքնության ձևավորման հարցերը։ Ուսումնասիրության ընթացքում հանդիպել ենք նաև այնպիսի հարցերի, որոնք ունեն ինքնուրույն նշանակություն, սակայն դրանց լուսաբանումը անհրաժեշտ է եղել ընդհանուր հարցերի ուսումնասիրության համար։ Այդպիսի հարցերի շարքին են պատկանում, օրինակ, հայ ժողովրդի ծագման հարցերը, հայ ցեղերի ազգագրական առանձնահատկությունները, հայ ժողովրդի ազգային ինքնության ձևավորման հարցերը։ Ուսումնասիրության ընթացքում հանդիպել ենք նաև այնպիսի հարցերի, որոնք ունեն ինքնուրույն նշանակություն, սակայն դրանց լուսաբանումը անհրաժեշտ է եղել ընդհանուր հարցերի ուսումնասիրության համար։ Այդպիսի հարցերի շարքին են պատկանում, օրինակ, հայ ժողովրդի ծագման հարցերը, հայ ցեղերի ազգագրական առանձնահատկությունները, հայ ժողովրդի ազգային ինքնության ձևավորման հարցերը։ Ուսումնասիրության ընթացքում հանդիպել ենք նաև այնպիսի հարցերի, որոնք ունեն ինքնուրույն նշանակություն, սակայն դրանց լուսաբանումը անհրաժեշտ է եղել ընդհանուր հարցերի ուսումնասիրության համար։ Այդպիսի հարցերի շարքին են պատկանում, օրինակ, հայ ժողովրդի ծագման հարցերը, հայ ցեղերի ազգագրական առանձնահատկությունները, հայ ժողովրդի ազգային ինքնության ձևավորման հարցերը։ Ուսումնասիրության ընթացքում հանդիպել ենք նաև այնպիսի հարցերի, որոնք ունեն ինքնուրույն նշանակություն, սակայն դրանց լուսաբանումը անհրաժեշտ է եղել ընդհանուր հարցերի ուսումնասիրության համար։ Այդպիսի հարցերի շարքին են պատկանում, օրինակ, հայ ժողովրդի ծագման հարցերը, հայ ցեղերի ազգագրական առանձնահատկությունները, հայ ժողովրդի ազգային ինքնության ձևավորման հարցերը։

ուն գործածել են որպես ձմեռային (խնոցի) և ամառային հեղուկ նյութեր (կաթ, յուղ, ոգելից խմիչքներ և այլն) պահելու կամ տեղափոխելու լավագույն հարմարանք։ Մեղր կամ այգիներից քաղցու (դոշար) տեղափոխելու համար գործածել են հորթի կամ ալջառի տիկը, որը կոչվել է կոլատու (կոլոտիկ) կամ լեշ։ Եղան կամ գոմշի տիկը կոչվել է ռումբի կամ կպրոն (Աղ. V—1), որոնցով, հատկապես հեռավոր տարածություններում՝ սայլերը բարձած, տեղափոխել են գինի և օղի։

Տարբեր նպատակներով օգտագործելու հանդամանքից բխել է նաև ակերի մշակման կամ խաղախորգման տարբեր եղանակները։ Նախ՝ քոլոր գեղքերում, անասունին մորթելուց հետո մաշկն այնպես են քերթել, որ մորթին ոչ մի վնասվածք կամ պատռվածք չսաներ։ Հայերի մեջ տկերի և առհասարակ անային պետքերի համար օգտագործվելիք կաշվի մշակումը (խաղախորգումը) համարվել է կանացի, իսկ անասուններին մորթելը՝ տղամարդու գործ, որը նրանք կատարել են մեծ հմտությամբ, եթե տիկը կամ կաշեպարկը ոչ-հեղուկ նյութերի համար է նախատեսված եղել, ապա այն խաղախորգել են վերոհիշյալ աղ կամ թաղար դնելու եղանակով, իսկ եթե նախատեսվել է հեղուկ մթերքների (կաթ, թան, խմիչք, ինչպես նաև՝ քաղցու կամ մեղր) պահել-տեղափոխելու համար, ապա այն հիմնականում պատրաստել են ոչ ոչխարի մորթուց, նվ որ գլխավորն է, խաղախորգման կամ մշակման համար օգտագործել են այնպիսի լուծույթ կամ խյուս, որը հետագայում ահաճ համ չտա լցվելիք մթերքներին։ Մեծ մասամբ ընդունված է եղել լիճ կոչված մի քիչ թանձր լուծույթը, որը պատրաստել են կաղնու փայտից սացած մոխիրը և որոշ քանակությամբ աղը եռացրած ջրով րացելու միջոցով։ Ստացված քիչ թանձրավուն լուծույթը լցրել են թարմ ակի միայն մի ոտնատեղից թողած անցքով (վրի և մյուս երեք ոտնատեղերի անցքերը՝ ամբ–երը թելով պինգ կապել, իսկ պորտի և հետույքի անցքերը փակել են փայտե րոլորակ-խցաններով՝ սակառակ–ներով)։ Մի քանի ժամվա ընթացքում տկի ներսի ողջ մակերեսի վրա հավասարապես ներգործող լուծույթը թուլացնելով կաշվի մազարմատները, հնարավորություն է տալիս այն ամրողջապես մաղահան անելու և մաքրելու։ Դրսի և ներսի մակերեսից կաշին գանակով քերել-մաքրելուց և ջրով լվանալուց հետո մանր աղ են ցանել՝ աղաղել։ Աղը ներծծելուց հետո, մորթին մաղի կողմից դեպի ներս շրջելով, տիկը բերանով փչել-ուռեցրել ու կախել են արևի տակ (Աղ. VI—1)։ Չորանալուց հետո տիկը, սովորաբար, կախել են բանբասան առաստաղից (բայց ոչ-անմիջապես թոնրի վերևը) և այդպես թողել կես կամ երբեմն էլ մեկ տարի։ Ավելի ծխացրած կամ բրծած (ծխով հագեցված) տիկը ավելի որակյալ ու դիմացկուն է[20]։

Ինչպես Միջին և Մերձավոր Արևելքում, այնպես էլ Անդրկովկասում և Հայկական լեռնաշխարհում տիկը հանդիսացել է անտեսական կենցաղի ամենաանհրաժեշտ հարմարանքներից մեկը։ Նրա անհրաժեշտությունն առանձնապես զգացվել է իր ճկունության և որպես ապրանքներն ավելի ապահով տեղ հասցնելու, չարգվելուց ապահով լինելու հարմարանք։ Մյուս կողմից, նկատելի է նաև, որ այն առանձնապես տարածված է եղել լեռնային շրջաններում։

Բեռներ տեղափոխելու համար հայերն օգտագործել են նաև մազից ու րրգից հյուսած պարկերի գանագան տեսակներ։ Մանր բեռներ տեղափոխելու տարածված հարմարանք է եղել հատկապես կապերտի գործվածք ունեցող երկհակ կամ երկաչք պարկը (քեռ, հսպիկա, խուրջին, եզան խուրջին, Աղ. VI—2, նկ. 5), որի արտաքին՝ երևացող

Նկ. 5. Խուրջին։

[20] Տե՛ս Լ. Ն. Պետրոսյան, Ազգագրական գաշտային նյութեր, ՀԱԻ ԱՒ արխիվ, Քղք. 1, էջ 70, 29—30, Քղք. 3, էջ 45—46 են, Ե. Կարապետյան, Սասուն, Երևան, 1962, էջ 24—26։

հեղինակը մոռացած լինելով ասելիքի մասին, ինչպես նաև ընթերցողին հետաքրքրող հարցեր

նպատակներով են օգտագործվել նաև կրունկատալակ, պաստիվիլա կամ դիսպոզիցիա և այլ անվանումներ կրող տարբեր չափի ու ձևի, կանխավոր (րոնակավոր) և անկանխ կողովներն ու զամբյուղները, որոնց բոլորի թև ձևը և թե, մասամբ, անվանումները րնկել են նրանց հատկացելիությունից։

Ուշագրավ է, որ նթև Հայաստանի այգիներով ու անտառներով հարուստ, մրգատու շրջաններում (Արաքսի և Արածանիի հովիտներ, Արարատյան ու Խարբերդի գաշտավայրեր և այլն) բեռներ տեղափոխելու համար մեծ չափով օգտագործվել են քոցների ու կոդովների բազմազան անուններ, այս լեռնային կամ անտառներից ու այգիներից տակավ շրջաններում (Դեղարքունիք, Սասուն, Սիսիան և այլն) առավել տարածված է եղել թեռ կամ խուրջին կոչվող երկփեղկ պարկը կամ հյուսածո պարկերի ու կաշեպարկերի զանազան անուններ։ Այլ կերպ ասած, քոց-կողովներն տասվել տարածված են եղել երկրագործական ու մրգաշատ երկրամասերում, իսկ հյուսածո և հատկապես կաշվե պարկերը՝ առավելապես լեռնային շրջաններում։

Հեռավոր կամ լեռնային երկրամասերի ժամանակակից կյուղական կենցաղում, հատկապես ավանդության ուժով, գեռևս այս կամ այն չափով պահպանվել են հետիոտն փոխադրության հնադույն միջոցները կամ հարմարանքները։ Դրանց մի մասը ժամանակակիցների աչքի առջև աստիճանաբար անհետացան կամ՝ նորագույն փոխադրամիջոցների ու հարմարանքների ներթափանցման ջնորհիվ, արագությամբ անհետանում են։

* * *

Հայ ժողովրդական առանին կենցաղում ձիով բեռներ տեղափոխելու նպատակով օգտագործվող հարմարանքները (համեա, փալան, քեխ, ճադ Աղ. XXVIII—1, XXIX—1, 2), հեծնելու հարմարանքների համեմատությամբ, բնականաբար ունեին ավելի պարզ կառուցվածք և համարյա չէին տարբերվում էշի կամ ջորու սովորական, մեծ մասամբ անսապատ համեաններից։ Փաստորեն տարբերությունը հիմնականում նրանում էր, որ ձիահամեաններն ու ձիաքեխերը քիչ ավելի մեծ չափսերի էին լինում։ Ձիու միջին բեռնատարողությունը կամ մի ձիարեռը[24] հասնում էր 10—12 փթի։ Արդեն համեատած կամ փալանած ձիուն բարձում էին մրգերով, բանջարեղենով կամ երկրագործական ու անասնապահական այլ մթերքներով լի քոցներ, խուրջին, թեռ, որոնցից յուրաքանչյուրի փեղկը պարունակում էր հավասար ծանրություն և կախվում ձիու աջ ու ձախ կողերից։ Պարկերն ու քոցները թոկով հորիզոնական և ուղղաձիգ կապում-ամրացնում էին ձիու կոնակին։ Հաճախակի, հատկապես թեթև բեռներ (խոտ, բուրդ ևն) տեղափոխելիս, բացի ձիու երկու կողերից կախված պարկերից, մեկ երկու պարկ էլ դնում էին կոնակին և պարաններով ու կեռ-կռնդով (փայտե կեռ-ման-ամրակներով, Աղ. XXIII—3) ամուր կապում։ Անտառոտ շրջաններում (Լոռի, Տավուշ, Սյունիք, Արցախ, Ջավախք ևն) ձիերով անտառից տեղափոխում էին նաև հավասարաչափ (60—100 սմ) կարատած փայտ, որը դարսվում էր համեատած ձիու վրա արդեն հարմարեցված փայտակիր քեխերի (Աղ. XXVIII—1) մեջ ու կոնակին։ Սովորաբար բեռնաբարձ ձիուն չէին հեծնում։

Ձիագրասան ամենուրեք առավել կամ պակաս չափով օգտագործվում էր հատկապես որպես հեծկան փոխադրամիջոց՝ մարդկանց հեռավոր կամ մոտակա ճամփորդությունների, այցելություններ, փոսա-հետագրական կայի նպատակներով, ինչպես նաև՝ ժողովրդական առնահանդեսների ու մրցույթների ժամանակ։ Տեղին է նշել նաև, որ Հայաստանում կանայք առհասարակ ձի չէին հեծնում։ Դա պատահում էր մեծ մասամբ սար, ուխտ կամ այլ նպատակներով հեռավոր ճամփորդության դնալու ժամանակ, երբ անհնար էր սայլով ճամփորդելը։ Կանայք սովորարար ձիուն ոչ թե հեծնում, այլ նստում էին՝ երկու ոտքերը ձիու մի կողմից կախելով։

Ձին ինչպես րարձելու, այնպես էլ հատկապես հեծնելու համար հնադույն ժամանակներից սկըսած, սահմանվել և մշակվել էին ղանաղան սարքեր ու հարմարանքներ, որոնք արդեն մեր թվադրության սկզբներին հասել էին բացառիկ կատարելության ու չքեղության։ Այս տեսակետից բնորոշ է այն հանդամանքը, որ թամբագործության կամ ձիասարքի արհեստից (սառաջ) ասաիճանաբար րաժանվեց և ինքնուրույն արհեստ դարձավ ձիազարդի պատրաստման (մուքաֆ) ղբաղմունքը[25]։

Ձին հեծնելու հարմարանքներ ու սարքեր

[24] Ինչպես պարսկական, այնպես էլ հետագա ոսմանյան տիրապետության ղրջանում ներքին և արտաքին առևտրի բնագավառում պաշտոնապես սահմանված էին գրատային փոխադրամիջոցների բեռնատարողության որոշակի չափեր՝ ձիունը 12 փութ, ջորունը 10, էշինը 6, ուղտինը 24, որոնց համաձայն էլ գանձվում էր համապատասխան մաքսային տուրք կամ ռախտար (Տե՛ս ՀՍՍՀ կենտրոնական պետական արխիվ, ֆ. 90, գործ 35, էջ 309—315)։

[25] Այսաեղից էլ այդ արհեստներից ծագած՝ Սառաջյան և Մուքաֆյան ազգանուններըը։

օգտագործել են, անտարակույս, հնուց ի վեր[26], որի մասին պերճախոս կերպով վկայում են հայկական լեռնաշխարհում հայտնաբերված բրոնզեդարյան արժեքավոր ու շքեղ պեղածոները, ինչպես նաև հետագա ժամանակաշրջանի վիմադրական ու մանրանկարչական հարուստ նյութերը[27]։ Սակայն այդ սարքերի թվում կամ նրանցից բացի մեծ չափով օգտագործվել են նաև կաշվե, թաղիքե և փայտե ու ոսկրե զանազան հարմարանքներ ու դրանք պատրաստելու զանազան գործիքներ, որոնք մեզ չեն հասել։ Այդ իսկ պատճառով բացառիկ արժեք են ներկայացնում մատենադրության մեջ պահպանված թեկուզ աղքատիկ ու կցկտուր, բայց պատմա-ազգագրական տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեցող տեղեկություններ, որոնք նպատակում են ոչ միայն լրացնելու ու մոտավոր պատկերացում կազմելու մեր՝ հնում գոյություն ունեցած հարուստ կահավորանքի մասին, այլև հաղորդում են դրանց հնադույն ու անաղարտ անվանումները։ Այսպես, Փավստոս Բուզանդը Արշակ II թագավորի (V դ.) կողմից Խադ եպիսկոպոսին տված բոլոր նվերների մեջ նշում է նաև «նժույգներ՝ արքունական սարքերով, ոսկեզեն կրծկալեբույլ ու փորկապերով»[28]։ Դրասխանակերացին (X դ.) հաղորդում է, որ Աշոտ II Բագրատունու հարանյաց հանդեսի կապակցությամբ արարական ոսաիկան ցուսուփը նրան նվեր ուղարկեց «ձիս ոսկեզեն պատուական զինուք եւ զարդիւք»[29], իսկ Հռոմի Կոստանդին կայսրը (Աշոտ II Բագրատունու) թագավորության առթիվ «...պատրաստեր նմա... նժույգս ոսկեզենս»[30], Գանձակեցին (XII դ.) խոսելով Զաքարե զորավարի կողմից Անիում հրավիրված եկեղեցական ժողովի մասին, գրում է. «իբրե եկն վարդապետն (Մխիթար Գոշը)՝ առեալ իչխանն զերեսանակս Երիվարի նորա, սարավ զնա առ զօրավարն»[31]։ Զիասարքի մասին վավելի մանրամասն նկարագրություն տալիս է Զաքարիա Քանաքեռցին, որտեղ կարեոր են նաև դրանց հայկական բնորոշ անվանումները։ Նա գրում է. «...ձին իւր զարդարեաց ոսկեզարդ սարօք, թե թամբն, թե սանձն, թե կշասպանակն, թե ամբարձին, թե սրապանակն, և այլ ամենայն կազմուածքն երիվարին արար ոսկի»[32]։

Հայ մատենագրության մեջ, որպես կանոն, հիմնականում ակնարկվում են արքունական կամ բարձր խավին պատկանող ձիերի և նրանց կահավորանքի մասին։ Սակայն ելնելով արդեն տվյալ դրական դաշտային նյութերի բնձեռած հնարավորություններից, պետք է ընդգծել, որ հայ ռամկական կենցաղում թե բարձկան և թե հեծկան ձիասարքը հիմնականում համազատասխանում է, ինչպես հնադիտական պեղածոներին ու վիմագրականներին, այնպես էլ հայ մատենադրների հաղորդած ավյալներին։ Այսպեղ սարբերությունը հիմնականում նրանում է, որ արքունական կամ բարձր խավի օգտագործած հարմարանքները եղել են ավելի շքեղ ու որակյալ, իսկ ռամկական կենցաղում դրանք պատրաստել են ավելի հասարակ ու ցածրորակ նյութերից։

Զիասարքի մասին մատենադիրների հաղորդած անվանումները հաճախ չեն համապատասխանում ժողովրդական անվանումներին։ Այսպես, օրինակ՝ թամբը ժողովրդական արտահայությամբ դարձել է թամ, երկաթասանձը կամ պտխուրցը՝ լիամ, կեմ, գյամ, կշասպանակը՝ բոլորովին փոխվել դարձել է ագաֆ, կրծկալը՝ կըրծբանգ, դոշկապ կամ դոշբանգ, ամրարձին՝ զանգու, ադեփոկը՝ պոչեեն, ոտեեն կամ ոտբանդ և այլն։ Բոլոր վայրերում էլ ձիասարքի հարմարանքները հիմնականում նույն կատուցվածքն ունեն, բայց ոչ բոլոր դեպքերում է, որ միևնույն բաղկացուցիչ մասը տարբեր տեղերում միևնույն անվանումն ունենա։ Դա բացատրվում է. նախ՝ հայկական լեռնաշխարհի տարբեր աղդագրական շրջանների ու բարբառների գոյությամբ և երկրորդ՝ օտարազության և հատկապես պարսկա-թուրքական տերմինների հետագա տարածումով։

Հեծկան ձիու կահավորանքը կամ ձիասարքը[33]

---

[26] Ինչպես Առաջավոր Ասիայում, այնպես էլ Հարավային Եվրոպայում ձին որպես հեծկան փոխադրամիջոց լայնորեն օգտագործվել է մ. թ. ա. II հազ. վերջերից սկսած։ Մինչև այդ ձին որպես այդպիսին օգտագործում էին միայն բացառիկ դեպքերում (որպես գուժկան) և այն էլ անքամը ու անասպանդակ (Տե՛ս И. М. Дьяконов, Предыстория, էջ 42)։

[27] Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, նկ. 69։ Հայկական մանրանկարչության։ Աչխատասիրությամբ Լ. Ա. Դուռնովոյի, Երևան, 1967, նկ. 34, 65, 70, 71, 76։ Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռագիր № 394, էջ 192 բ, ձեռ. № 5472, էջ 184 եև։

[28] Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմություն, Երևան, 1947, էջ 290։

[29] Հովհաննես Դրասխանակերացի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 300։

[30] Նույն տեղում, էջ 193։

[31] Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 176։

[32] Զաքարիա Քանաքեռցի, Պատմութիւն, հատ. Ա, էջ 22։

[33] Հատկապես ձիասարքի և նրա պատրաստման վերաբերյալ նյութերը հավաքված են հիմնականում Լոռվա, Շիրակի, Սյունիքի շրջաններում։ Հարուստ և մանրամասն նյութերի

(Կաճը նիսյ)[34] ոստկացած էր բոգե՝ հիմնական ռա-
սի՝ իրասանակ, քայր ե պայտ Ռրացից յուրա-
գարէյորը ես ապատրած էր որշակի նպատակ, ևրա
օգեցի ֆամիլիայի հետ ծանոթանալ ու ապա ամու-
սնանալ նրա հետ։ Ռրացից ես ոչ մի հարցում
ինչ հիմնական ոչ մի հարցում չէր կարող ան-
ել առանց նրա կարծիքը հարցնելու։ Ռրացից

ցցկած եւսասեղնի չղոմկիվ զրասող ասաչոսվ-ւսի վրա։

Ձիասահաքի դեզ սրեղանգիասդեղ ու սրեղ-նարտ (բասէ) ինքն՝ իր փոսակասկոսվ, սրեղսիսկ որ սահնդոսկասիկ հաղորդ (բա. XI—1, 2, XV—2, XVI—1, 2)։ Քարտ՝ ձիսեր հեղեղու կաղ նահեղու հասկ ղասրաղ հրեղ սրոց սարոսցկից սրոսրդնեղ որ ասրոսցկասիկ հաղորդ ղրեղ ձեղ ղեսրաղ-ղասրոսցկասիկ (բաղ. XVII—4, XVIII—2ա) ճասոսրդ ոսրդ հեղեղու, ինչսեղ ասրոսցկասիկ հեղեղու ոսրդ ղրեղ, ոչ ղասրոսցկասիկ սրոսրդնեղ ինչսեղ ոսրդ հեղեղու ղրեղ, ղրեղ ձեղ ղեսրաղ-ղասրոսցկասիկ (բաղ. XVII—4)։ Քարտ ղա ասրոսցկասիկ ղրեղ սրոսրդնեղ ինչսեղ ոսրդ հեղեղու ղրեղ, ղրեղ ձեղ ղեսրաղ-ղասրոսցկասիկ (բաղ. XVII—2, XV—1), ոսրդ ասրձեղ ղրեղ ինչսեղ ոսրդ հեղեղու ղրեղ, ղրեղ ձեղ ղեսրաղ-ղասրոսցկասիկ (բաղ. XII—2, XV—1)։ Ճասոսրդ ղրեղ ինչսեղ ոսրդ հեղեղու ղրեղ, ղրեղ ձեղ ղեսրաղ-ղասրոսցկասիկ (բաղ. XII—1, 2, XV—2, XVI—1, 2), Քարտ՝ ձիսեր հեղեղու հաղ ղասրոսցկասիկ սրոսրդնեղ ինչսեղ ոսրդ հեղեղու ղրեղ, ղրեղ ձեղ ղեսրաղ-ղասրոսցկասիկ (բաղ. XIV—1, 2, 3)։

Ֆասոսրդ ղրեղ ինչսեղ ոսրդ հեղեղու ղրեղ, ղրեղ ձեղ ղեսրաղ-ղասրոսցկասիկ (Ասշա) վեղսասրդոսղ ղրեղ ինչսեղ ոսրդ հեղեղու ղրեղ, ղրեղ ձեղ ղեսրաղ-ղասրոսցկասիկ (բաղ. XVII—2)։ Ղասրդ ղրեղ ինչսեղ ոսրդ հեղեղու ղրեղ, ղրեղ ձեղ ղեսրաղ-ղասրոսցկասիկ (Ասշա) վեղսասրդոսղ ղրեղ ինչսեղ ոսրդ հեղեղու ղրեղ, ղրեղ ձեղ ղեսրաղ-ղասրոսցկասիկ (բաղ. XVII—1, 2)։ Ղասրդ ղրեղ ինչսեղ ոսրդ հեղեղու ղրեղ, ղրեղ ձեղ ղեսրաղ-ղասրոսցկասիկ (բաղ. XVII—1, 2)։

Ֆասոս

միաժամանակ ապահովում էր հեծյալի ոտքերը դրանց քսվել-հարվելուց։ Բացի այդ, կշտապանակը ծածկելով թամրի անբարետես մասերը, միաժամանակ նրան տալիս էր ավելի գեղեցիկ տեսք։ Ուստի պատահական չպետք է համարել ավանդական այն սովորությունը, որ հայ արհեստավորները, թամրն ավելի բարետես դարձնելու նպատակով, նրա կշտապանակը դուրեղարդել են երկրաչափական և այլ բնույթի զանազան նախշերով կամ տնարաններով, հաճախ նրանց վրա դրոջելով նաև նժույգաատր հեծյալի անվան առաջին առերը կամ անունը (Աղ. XIV—2, 3, XVII—1դ, 2ե)։ Ուշագրավ է, որ այդ նախշազարդերը երբեմն հիշեցնում են Հայկական լեռնաշխարհի հնավայրերից հայտնաբերված գոտիների, խեցեղենի, շքեղակոթերի և այլ առարկաների վրա նկարած, փորագրած կամ դաջած զարդերը, սովորույթուն, որն արաահայտվել է նաև հայկական մանրանկարչության մեջ[38]։ Մինչև վերջին ժամանակները էլ հայ արհեստավորները պահպանում էին հնավանդ այդ սովորույթունները։

Կաշվի վրա հմտորեն զարդանախշեր անելու (գաջելու) այդ հնագույն արվեստը մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում։ Նախշողարդերն անելու նպատակով, արհեստավոր վարպետը օգտագործում էր նոր խաղախորդած և գեռևս բավարար փափկություն ունեցող կաշի։ Քանի որ երկաթե գործիքները կարող էին ծակել ու փչացնել կաշին, իսկ փայտը կամ քարը ենթակա էին ջուա ջարդմանն կամ մաշվելու, ուսաի կաշվի վրա նախշեր դաջելու համար որպես առավել հարմար կենք-դաջիչներ էին ծառայում ագախրալի կամ կխաարի եղջյուրները (մոտ 15 սմ երկարությամբ, Աղ. XXI)։ Յուրաքանչյուր դաջիչ եղջյուրի ծայրին արվում էր ելուստաձև մեկ կենք, որով կեսագիծ կամ չընդհատվող գծերով դաջվում էր շրջան, կիսաշրջան, եռանկյուն և երկրաչափական կամ բնական զանազան այլ նախշեր։ Դեռևս մաքուր և փափուկ կաշվի վրա նախօրոք ուրվագծելով դաջնախշի տեղերը, վարպետը ձախ ձեռքով բռնում էր դաջվելիք կենքը, իսկ աջ ձեռքի մուրճով չափավոր կերպով հարվածում կշտապանակի վրա դրված եղջյուրակենքի գլխին (Աղ. XX—1,2)։ Եվ այսպես հերթականությամբ նախշազարդում էր ողջ կշտապանակը՝ յուրաքանչյուր տեսակի նախշողարդի համար օգտագործելով տվյալ եղջյուրակենքը։

Հատկապես ունևոր խավի կողմից պատվիրված թամբերի կշտապանակները, պատվիրատուների ցանկությամբ, զարդարվում էին նաև ոսկրե, սաղափե կամ մետաղե (արծաթ, բրոնզ, երկաթ) փայլուն այլ զարդերով ու զանգուլակներով։ Առավել կամ պակաս չքեղ զարդանախշեր էին արվում նաև ձիասարքի մյուս կաշեփոկերի վրա, ինչպես նաև թամրի հատկապես առջևի և երբեմն էլ ետևի թամբելուստների (քեղի, թամքի գլխի) գրսի մասերին։ Ուշագրավ է, որ բնական ձիասարքի վրա արված զարդանախշերն ու գարգամրակներն իրենց արաահայտությունն են դտել նաև արդեն նժույգատեր հեծյալի մահից հետո, նրա ձիակերպ մահարձան-տապանաքարի կամ սովորական աապանաքարի կողին արված ձիու բարձրաքանդակների վրա (Աղ. IX—2, X—1, 2, 3)։

Հատկապես հմտորեն ու խնամքով էր պատրաստվում նաև թամրի վրա՝ թաոի կամ թաուիքի տակից դրվող փափուկ բարձր (Աղ. XIII—2, XIX—1), որը բաղկացած էր երեք կտոր կաշվից։ Երկու քառապակ լայն (մոտ 35×30 սմ ծավալով) կաշիները ծառայում էին որպես բարձի ևրևի և տակի մասեր, իսկ երրորդը՝ ներսի կողմից ընդդրկելով նրանց ծայրամասերը, ամրապինդ կարվում էր։ Բարձր տակամասից ուներ հատուկ ճեղքված անցք (բեռան), որաեղից ձիատերը նրա մեջ մոտ 7—8 սմ շերտով լցնում էր ոչխարի րուրդ կամ լավադույն դեպքում, կիոտարի (եղնիկի) մազ և սրիմներով այն կապում-փակում։ Հեծյալն անմիշականորեն տյս բարձի կամ դրա վրայից լրացուցիչ ձրդվող դորգի կամ մետաքսադործ ծածկոցի (ալտըջարի) վրա էր նստում։ Նսաադորգը կամ ղաշին[39], ղջարին, աղաջարին (Աղ. XI—1, 2, XII—1) ուներ մոտ 60×50 սմ մակերես, որն իր երկայնքի երկու փեշերին թողած երկու բացվածքներից հադնում էր թամբի քեղերին (ելուստներին) և ամուր նստում նրա վրա։ Թամրի առջևի ու հետևի քեղերի դրսի ևերքնամասերից ամրացված էր նաև մևկական լրացուցիչ սրիմափոկի կծիկ (ղրնջղլ-բաղի)՝ անհրաժեշտության դեպքում զանտղան մանր իրեր կամ րեռներ (յափնջի-թիկնոց, թեթև խուրշին ևն) թամրի ետնամասին կամ՝ թարևքին կապել-րարձելու համար (Աղ. XVII—1դ, 2)։

Համառոտակի այսպիսին էր ձիասարքի կառուցվածքն ու նրա պատրաստման եղանակները։ Ձիասարքը և հատկապես թամրը բավականին րարձր էր գնահատվում, իսկ լավագույն ու շքեղ

---

[38] Հայկական մանրանկարչություն, Երևան, 1967, նկ. 65, 70։ Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. № 394, էջ 192 բ, ձեռ. № 5472, էջ 184 և այլն։

[39] Տե՛ս Ջահարիա Քանահեռցի, Պատմագրություն, էջ 97, (դաշիյէ պարսկերեն բառ է, որը նշանակում է թամրի ծածկոց, նստափարիչ)։

ձիաքամրերը 1,5—2 և ավելի անգամ թանկ էին գնահատվում, քան միշին որակի սովորական հեծկան ձին։ Այդ իսկ պատճառով, գյուղական վայրերում, որպես ձին հեծնելու սովորական հարմարանք, լայնորեն տարածված էր նաև էշ հեծնելու երկսապատ համեմի նման փալանի օգտագործումը, որն իր փորակապերով և ընգհանուր չափսերով քիչ ավելի մեծ էր լինում։

Բացի ասիական սովորական քամրից, գեղջկական կենցաղում լայնորեն տարածված էին նաև ուսական դագախի (նկ. XI—3) քամրը և, այսպես կոչված, համետաքամրը կամ ձիու փալանը, որը 3—4 տակ իրար վրա կարված քաղքաշեն և տոջևի սև ետևի մասերից քիչ ելուսաավոր հարմարանք էր։ Ինչպես քամրը, այնպես էլ ձիու փալանը գրաստի կոնակին կապվում-ամրացվում էր փորակապերի, ագեփոկի կամ ոտոենի ու կրծապանակի միջոցով։ Այս տեսակի ձիահարմարները նույնպես բավականին թանկ էին գնահատվում (ժամանակակից գներով արժե 60—80 ռուբլի) և հավաստրապես ծառայում էին թե որպես հեծնելու և թե որպես բարձելու հարմարանք։

Քամրագործ արհեստավորները գործում էին առավելապես քաղաքային բնակավայրերում, շատ հաղվադեպ՝ նաև գյուղական վայրերում։ Գյուղերում քամրագործի (սառաջի) արհեստանոցը սեղավորված էր լինում իր բակում՝ առանը կից սրահում կամ տան մի անկյունում։ Քաղաքներում այդ արհեստանոցները մեծ մասամբ գտնվում էին շուկաների կամ իջևանատների (դվորների) մի անկյունում՝ առանձին շինության մեջ։ Ինչպես նշվեց, գյուղական վայրերում քամր պատրաստելու համար անհրաժեշտ նյութերը (փայա, կաշի) հայթայթում էին իրենք՝ պատվիրատուները, իսկ քաղաքներում՝ արհեստավորներն իրենք էին գրանք նախօրոք ձեռք բերում, գնում։ Սովորաբար քաղաքում գործող քամրագործ արհեստավորը չէր սպասում նախնական պատվերների և վաճառքի համար ունենում էր նախօրոք պատրաստած մի-ջին կամ ցածր որակի մի քանի քամր։ Հարկ է ընգգծել նաև, որ մի քանի աասնյակ հարևան գյուղերից միայն մեկ-երկուսն էին քամրագործ ունենում, իսկ հաճախ էլ՝ ողջ շրջաններ կամ գավառներ օգտվում էին մոտակա քաղաքներում գործող արհեստավորներից։ XIX գ. և XX դ. սկզբներին որպես շրջակա երկրամասերի կամ գավառների քամրագործական կենտրոններ էին համարվում՝ Լոռվա համար Դիլիջանը, Ջալալօղլին (Սեւփանավան) ու Թիֆլիսը, Սյունիքի ու Արցախի համար՝ Շուշին, Գանձակը (Գյանջա), Տեղ գյուղն ու Նախիջևանը, Արարատյան դաշտավայրում՝ Երևանն ու Էջմիածինը, Շիրակում և Արագածոտնում Ալեքսանդրապոլն ու Ղարսը։

• • •

Միջնագարյան Հայաստանում, ինչպես նաև Պարսկաստանում, բացի սովորական հեծելասարքից կամ քամրից, հատկապես բարձրաստիճան կամ ունևոր խավերի շրջանում և առանձնապես այդ խավերին պատկանող կանանց տոնական կամ սովորական երթևեկության համար օգտագործվում էին նաև ավելի հարմար ու շքեղագույն այլ ձիասարքեր կամ առհասարակ գրաստաստրքեր, որոնք կոչվում էին ծանվար, անդրուար, դեսպակ, գաճալոռակ, պատգարակ (հետագայում թուրքերի մեջ գրտնք կոչվում էին նաև մաֆ, թախտռավան) և այլն։ Սրանք տեղափոխվում էին երկու եղանակով՝ միագրաստ և երկու գրաստի միջոցով։

Միագրաստ փոխագրության լավագույն ու հարմար միջոց էին ծանվարները։ Հնագույն ժամանակներից որպես փոխագրամիջոց օգտագործված ծանվարների մասին վկայող հավաստի տեղեկություններ մենք չունենք։ Արգեն վաղ միջնագարյան Հայաստանում և Պարսկաստանում այն ակնարկվում է որպես բարձր խավի շրջանում լայնորեն տարածված փոխագրամիջոց։ Ծանվարները քախանմտն փայտակերտ և արտաքուստ կտշեպատառ ու գորգապատ, շքեղազարդ հարմարանքներ էին, որոնք բարձվում էին ձիու (հաղվագեպ՝ նաև ջորու) կոնակին։ Գրաստի երկու կողերից հորիզոնարար ձգված և մոտ 60×50 սմ չափսի ատփարակ թևերը ծառայում էին որպես նստատեղեր, որոնք փայտե քառանկյուն շրջանակներ էին և որոնց միջնամասերը հյուսում-փակում էին գույնզգույն թոկերով, գորգով, կապերտով կամ մորթով։ Նստելու համար հարմար լինելու նպատակով սրանց վրայից գրվում էին նաև լրացուցիչ փափուկ ու ղարգանախշ րարձեր։ Հորիզոնաբար ձգված նստատեղի շրջանակի չորս անկյուններում ուղղահայաց ագուցված և մոտ 15—20 սմ բարձրություն ունեցող քանգակագարգ փայտացցերի վերնամասից ագուցվում էին հենց այգ հորիզոնական շրջանակին ղուգահեռ թառանման րապրիքաձողեր։ Այս թառերից եաիներ ծառայում էր նաե որպես թիկնակ, իսկ առջևինն ու գրսի կոգինը՝ որպես սովորական բաղրիք, ապահով միջոց՝ գահավորակից չընկնելու համար։ Կողմամասերի բաղրիքները շարժական էին, որոնք նստելիս կամ իջնելիս հանվում-անջատվում էին առջևի բաղրիքացցի վրայից։ Ձիարարձ ծանվարի գահավորա-

կին բաղմելու համար բարձրաստիճան տերերին սպասարկում էին մի քանի հոգի, սպասավորներից մեկը րոնում էր դրասի հակառակ կողի դահավոյակից, որպեսզի մյուս դահավորակին բաղմելիս ժանվարը չթեքվի։ Մյուս սպասավորը չոքում ու քիչ կռանում էր բալմվելիք տեղկի մոտ, որպեսզի բարձրաստիճան տիկինը կամ տերը ոտնելով նրա կոնակին՝ բարձրանա և բաղմի գահավորակի բազմոցին։ Մալապահիկ բաղմելուց հետո ժանվարի շարժական կողարաղրիքը տեղավում էր Հայորդ կողի դահավորակին բաղմելու համար, արդեն դրաղեցված դահավորակը պինդ րոնում էին տակից, որպեսզի ցած չիջնի, չթեքվի, մինչև մյուս տեղակը նույնպես դրաղեցվում էր։ Այս ձևով, ժանվարներով տեղափոխվում էին ծալապատիկ բազմած և անպայման եքկու (մոտավորապես հավասարակշիռ) անձնավորություն (նկ. 6)[40]։

Նկ. 6. ՔՇՈՒՆՎԱԾ—ժանվարանման երկինդկ գահավորակ։ Պարսկաստան, Ենդի-Իման։ XIX դ. վերջ, Դ. Սրմակուլի ֆոնդ։ ՀԱԻ ԱԲԱ։

Ճիշտ է, հայ մասենագիրները ուշադակի, քան ժանվարի մասին շատ ժլատ ու կցկտուր տեղեկություններ են պահպանել[41], սակայն հենվելով դրանց և նման հարմարանքներ (դեսպակ, անդրուար, պատդարակ են) հիշեցնող, բայց և դարձյալ կցկտուր այլ վկայությունների վրա[42], կարելի է ենթադրել, որ արդեն վաղ-միջնադարյան Հայաստանում արքունական և բարձրաստիճան այլ խավերի մեջ փոխադրության այդ միջոցն առհասարակ ընդունված է եղել։ Այսպես, նկարադրելով Բագավանում նշվող եկեղեցական շքեղ առնահտնդեսներից մեկը, «որին եկել էր (նաև) աշխարհական մարդկանց մեծ բաղմություն, և զանազան, դավոններից՝ շատ եպիսկոպոսներ», Փավստոս Բուզանդը վկայում է[43], որ արքայաղն Գնելի «կինը նույն վաշտի մեջ էր իր ամուսնու հետ և եկել էր իր ժանվարով»[44]։ Ուշադրավ է նաև նույն Բուղանդի մեկ այլ վկայություն, որից ելնելով պետք է ենթադրել, որ հայերը ոչ միայն լավ ծանոթ են եղել ժանվարին ու նրա օգտագործմանը, այլև տիրապետել են դրա պատրաստման հմտությանը։ Նա հաղորդում է, որ հայոց զորքի կողմից պարսից Շապուհ թագավորի դերված հարեմի «կանանց որևէ անարդանք հասցնել թույլ չտվեց Հայոց Մուշեղ զորավարը, այլ հրամայեց բոլորի համար ժանվարներ պատրաստել և նրանց բոլորին ազատ արձակեց»[45]։

Ելնելով այս և նման վկայություններից, միանդամայն հավանական պետք է համարել հայադիտության մեջ հայտնված այն կարծիքը, որ ժանվարները հանդիսացել են հատկապես «կա-

---

[40] Ընդհանրությամբ նշում ենք, որ ժանվարի մոտավոր կառուցվածքն ու պատկերը, ինչպես նաև գրան րազմելու միջոցները նկարագրելու համար օգտվել ենք նաև ՀՍՍՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող Լ. Ա. Պետրոսյանի բանավոր հաղորդումից, որը 1968 թ. Պարսկաստանում շրջագայելիս, մեր խնդրանքով Թեհրանի ազգային քանդարանում ծանոթացել է իրենց բնական չափսերով ցուցադրվող ձիարարձ կամ փղարարձ ժանվարներն ե գահավորակների կառուցվածքին ու օգտագործման նդանակներին։

[41] Փավստոս Բուզանդ, նշվ. աշխ., էջ 170, 233, 237։ Ղևոնդ Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1887, էջ 128, 139։

[42] Կարյուն, Վարք Մաշտոցի, Երևան, 1962, էջ 112—113, ծն. 108։ Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1914, էջ 407։ Փավստոս Բուզանդ, նշվ. աշխ., էջ 87։ Դրիգոր Նարեկացի, Տաղեր, Երևան, 1957, էջ 62—64։

[43] Փավստոս Բուզանդ, նշվ. աշխ., 1968, էջ 170։

[44] «Կին նորա եկեալ էր ընդ նմա ժաեուաւ, ի նմին ի նորին վաշտու էր ընդ առն իւրումն» (Փ. Բուզանդ, նշվ. աշխ., Թիֆլիս, 1883, էջ 163)։

[45] Փավստոս Բուզանդ, նշվ. աշխ., Երևան, 1968, էջ 233, տես նաև՝ էջ 237։ Հետաքրքիր է նաև Շապուհի պատասխան վերաբերմունքը Մուշեղ սպարապետի «երարության, քաջության և աղնվության» նկատմամբ։ Նա ի պահիվ Մուշեղի մեծահոդության «մի պավաթի վրա նկարել տվեց Մուշեղի պատկերը՝ հնդման ձին հեծած և ուրախությունների ժամանակ այդ պավաթը դնում էր իր առաջ ու շարունակ նույն բանն էր կրկնում «Ոնդմակաձին ինդ դինի խմի» (նշվ. աշխ., էջ 233)։

ցայլ զարմանալուցս[46], որ իմ ասելոյս յառաջիկայ չեն[47],

Մինդեղ ոչ շրջուիր ետ դարձիր[48],
Ինչուան ոչ տեսանիցես զերկիր ի քեզ դարձեալ,
Եւ ոչ ետես զերկիր ի քեզ դարձեալ,
Եւ ոչ ետես զերկիր ի քեզ դարձեալ,
Ինչուան ոչ տեսանից

ատամնակի խիճակոչ շիտակցման ու հատկատման աչխատանքի մեջ, որ ամենամեծ ուշադրություն է պահանջում։

Շատ հետաքրքիր ատամնակների հետ հանդիպում ենք ձիերի մոտ (կտրիչ, փոքրաշներ և ուղիղ ատամնակ), հին հայ ձիավարական արվեստի մասին ունեցած մեր պատկերացումները ամբողջացնելու համար։ Ինչպես հայտնի է, ձիերի ատամնակը կազմված է 40 ատամից, որոնցից 24-ը կոչվում են մշակման ատամներ, 12-ը՝ կտրիչներ և 4-ը՝ ժանիքներ։ Ձիերի ատամնակի ամենաբնորոշ առանձնահատկությունը ատամների միջև եղած մեծ տարածությունն է, որ կոչվում է միջատամնային տարածություն։ Ձիերի ատամնակի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ձիերի տարիքը որոշելու համար ամենից հարմար ատամները կտրիչներն են։ Ձիերի ատամնակի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ձիերի տարիքը որոշելու համար ամենից հարմար ատամները կտրիչներն են։ Ձիերի ատամնակի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ձիերի տարիքը որոշելու համար ամենից հարմար ատամները կտրիչներն են։

---

1) Ինչպես ատամնակի հիվանդությունները, այնպես էլ շատ ուրիշ հիվանդություններ ևս ունեցել են մեր նախնիները և ունեցել են նրանց դեմ պայքարելու ձևեր ու միջոցներ։ Այդ մասին տե՛ս Ա. Ղարիբյան, Հայ ժողովրդական բժշկության պատմությունից, Երևան, 1946, էջ 110—130 և նրա հետագա հոդվածները (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1947, № 3, էջ 80—105 և պատմական հանդես, 1948, № 3)։ Հմմտ. նաև Ա. Ղարիբյան, Հայ ժողովրդական բժշկության պատմության հարցերը (Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1957, № 2)։ Հայ ժողովրդական բժշկության պատմության հարցերը (Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 1957, № 2)։

ատամների խիճակոչ շիտակցման ու հատկատման աչխատանքի մեջ, որ ամենամեծ ուշադրություն է պահանջում։

Շատ հետաքրքիր ատամնակների հետ հանդիպում ենք ձիերի մոտ (կտրիչ, փոքրաշներ և ուղիղ ատամնակ), հին հայ ձիավարական արվեստի մասին ունեցած մեր պատկերացումները ամբողջացնելու համար։ Ինչպես հայտնի է, ձիերի ատամնակը կազմված է 40 ատամից, որոնցից 24-ը կոչվում են մշակման ատամներ, 12-ը՝ կտրիչներ և 4-ը՝ ժանիքներ։ Ձիերի ատամնակի ամենաբնորոշ առանձնահատկությունը ատամների միջև եղած մեծ տարածությունն է, որ կոչվում է միջատամնային տարածություն։ Ձիերի ատամնակի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ձիերի տարիքը որոշելու համար ամենից հարմար ատամները կտրիչներն են։ Ձիերի ատամնակի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ ձիերի տարիքը որոշելու համար ամենից հարմար ատամները կտրիչներն են։

Հայոց եկեղեցու պատմության մեջ հայտնի են Ներսես Լամբրոնացու ժամանակ եղած ժողովները, որոնք գումարվել են Ներսես Գ Կլայեցու նախագահությամբ։ Ներսես Լամբրոնացին ինքն էլ մասնակցել է Հռոմի պապ Ալեքսանդր III-ի ընտրության հարցով գումարված ժողովին։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։

Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։

Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։

Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։

Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։

Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։

Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։

Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։

Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։

Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։

Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։

Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։ Ներսես Գ Կլայեցին ներկայացրել է Հայ եկեղեցու դիրքորոշումը Հռոմի պապի ընտրության հարցում։

[56] Մանրամասն և ծիծեռնակաբերդի պատմության համար տե՛ս Ա. Ալիշան, Սիսական, կամ նկարագրութիւն Կիլիկիոյ Մեծի հայոց նախարարութեանց եւ հնագիտական քննութիւն հին Սսոյ եւ Կոռիկոսի, Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1885, էջ 138, 139։ Ա. Աճեմյան, Հայոց պատմություն, հ. 3, Ա՛ն Ֆրանսիա, Մարսելիոլ, Վարդապետյան տպարան, 1820, էջ 128, 139։ Հայոց արքաների պատմությունը տե՛ս նաև Ստ. Տաճատեան, Ծիծեռնակաբերդ, Վենետիկ, Մխիթարեան տպարան, 1926։

[57] Ստ. Տաճատեան, նշվ. աշխ., էջ 110։

Հասկանալի է, որ Ծիծեռնակաբերդը նախ և առաջ ռազմական նշանակություն ունեցող ամրոց էր, որի հիմնական խնդիրն էր հսկել Սսի ճանապարհը։ Ինչպես տեսանք, Ծիծեռնակաբերդի ամրոցը կառուցված էր ժայռոտ լեռան գագաթին, որի շուրջը ձգվում էին խոր ձորեր։ Ամրոցի հարավային կողմում ձորը ավելի լայն էր, քան մյուս կողմերում, և այդ ձորով էր անցնում Սսի ճանապարհը։ Ամրոցի հարավային պարիսպների ստորոտում, ձորի մեջ, կային մի քանի աղբյուրներ, որոնք ամրոցի պաշարման ժամանակ կարող էին ապահովել պաշարվածների ջրի պահանջը։ Ամրոցի հյուսիսային կողմում ձորը նեղանում էր, և այդ նեղ տեղում էր գտնվում ամրոցի միակ դարպաս

Ղեմալեանը չշտեպեց ի հասարակութիւն ներկայացնել իր ծրագիրը, որ ամբողջովին փոխանցուած էր Ազգային ժողովի ատենապետ Ալեքսանդր Խատիսեանի ձեռքը։ Ծրագրի մէջ ներկայացուած էին Ղեմալեանի տնտեսական, ֆինանսական, հարկային, դրամական, արդիւնաբերական, առեւտրական, գիւղատնտեսական, ճանապարհային, կրթական, առողջապահական, ներգաղթի, ինչպէս նաեւ ազգային հարցերի վերաբերեալ նախագիծերը։ Ծրագրի ներածական մասին հետեւեցաւ Ղեմալեանի ելոյթը, որ տեւեց մօտ երեք ժամ։ Ելոյթի ընթացքին Ղեմալեան ներկայացուց իր ծրագրի գլխաւոր կէտերը, որոնք ամփոփուած էին հետեւեալ հինգ կէտերու մէջ։

1. Ազգային ժողովի ներկայ կազմը պէտք է ընդունի Ազգային սահմանադրութեան նոր նախագիծը, որ պէտք է ներկայացուի Ազգային ժողովի հաստատութեան։

2. Ազգային ժողովի հաստատութենէն ետք պէտք է կազմուի նոր կառավարութիւն, որ պէտք է ներկայացուի Ազգային ժողովի հաստատութեան։

3. Նոր կառավարութիւնը պէտք է ներկայացնէ իր ծրագրի մանրամասնութիւնները Ազգային ժողովի հաստատութեան։

4. Նոր կառավարութիւնը պէտք է ներկայացնէ իր ծրագրի մանրամասնութիւնները Ազգային ժողովի հաստատութեան։

5. Նոր կառավարութիւնը պէտք է ներկայացնէ իր ծրագրի մանրամասնութիւնները Ազգային ժողովի հաստատութեան։

Ղեմալեանի ծրագրի ներածական մասին հետեւեցաւ Ղեմալեանի ելոյթը, որ տեւեց մօտ երեք ժամ։ Ելոյթի ընթացքին Ղեմալեան ներկայացուց իր ծրագրի գլխաւոր կէտերը, որոնք ամփոփուած էին հետեւեալ հինգ կէտերու մէջ։

1. Ազգային ժողովի ներկայ կազմը պէտք է ընդունի Ազգային սահմանադրութեան նոր նախագիծը, որ պէտք է ներկայացուի Ազգային ժողովի հաստատութեան։

2. Ազգային ժողովի հաստատութենէն ետք պէտք է կազմուի նոր կառավարութիւն, որ պէտք է ներկայացուի Ազգային ժողովի հաստատութեան։

3. Նոր կառավարութիւնը պէտք է ներկայացնէ իր ծրագրի մանրամասնութիւնները Ազգային ժողովի հաստատութեան։

4. Նոր կառավարութիւնը պէտք է ներկայացնէ իր ծրագրի մանրամասնութիւնները Ազգային ժողովի հաստատութեան։

5. Նոր կառավարութիւնը պէտք է ներկայացնէ իր ծրագրի մանրամասնութիւնները Ազգային ժողովի հաստատութեան։

Ղեմալեանի ելոյթը, որ տեւեց մօտ երեք ժամ, ընդհատուեցաւ բազմաթիւ ծափահարութիւններով։ Ելոյթի աւարտին Ղեմալեան ստացաւ շնորհաւորանքներ ներկաներէն։ Ելոյթի ընթացքին Ղեմալեան ներկայացուց իր ծրագրի գլխաւոր կէտերը, որոնք ամփոփուած էին հետեւեալ հինգ կէտերու մէջ։

1. Ազգային ժողովի ներկայ կազմը պէտք է ընդունի Ազգային սահմանադրութեան նոր նախագիծը, որ պէտք է ներկայացուի Ազգային ժողովի հաստատութեան։

2. Ազգային ժողովի հաստատութենէն ետք պէտք է կազմուի նոր կառավարութիւն, որ պէտք է ներկայացուի Ազգային ժողովի հաստատութեան։

3. Նոր կառավարութիւնը պէտք է ներկայացնէ իր ծրագրի մանրամասնութիւնները Ազգային ժողովի հաստատութեան։

4. Նոր կառավարութիւնը պէտք է ներկայացնէ իր ծրագրի մանրամասնութիւնները Ազգային ժողովի հաստատութեան։

5. Նոր կառավարութիւնը պէտք է ներկայացնէ իր ծրագրի մանրամասնութիւնները Ազգային ժողովի հաստատութեան։

Ղեմալեանի ելոյթը, որ տեւեց մօտ երեք ժամ, ընդհատուեցաւ բազմաթիւ ծափահարութիւններով։ Ելոյթի աւարտին Ղեմալեան ստացաւ շնորհաւորանքներ ներկաներէն։

այդ ժամում՝ հատկապես երթուղիների ավելի կամ պակաս դարղացած ցանց։ Հայտնի է, որ հնադույն ժամանակներից սկսած Հայկական լեռնաշխարհով էն անցել Ասիան ու Եվրոպան իրար հետ կապող կարևորագույն այնպիսի ճանապարհներ, ինչպիսիք էին «Մեծ թագավորական ճանապարհը», «Մետաքսի ճանապարհը», «Աղի ճանապարհը», Թավրիզ-Ջուղա-Սևանա-Երևանյան մայրուղին և շատ այլ երթուղիներ։ Բնակլիմայական և անցյալի գիտա-տեխնիկական հնարավորությունների պայմաններում, երբ Հայկական լեռնաշխարհի հաճարյա մեծագույն մասում պրեձև անհնար էր շատ թե քիչ հարմար ճանապարհների բացում, ամբողջ երկիրը խաչաձևվում էր հնուց ի վեր տարերայնորեն բացված կամ արդեն ճանաչում ստած դրասուային երթուղիների հարմարավետ ու խիտ ցանցով, որոնցով համեմատաբար խաղաղ պայմաններում կատարվում էր ներքին ու արտաքին աշխույժ երթևեկությունն։ Ժողովրդի նյութական արտադրության այդ կարևոր բնագավառի՝ փոխադրամիջոցների ընդհանուր շարքում դրասապային տրանսպորտի միջոցով կատարվող փոխադրումները որոշակի դեր էին կատարում հայ ժողովրդի տնտեսական ու ռազմաքաղաքական կյանքում։

ԲԱՆԱՍԱՑՆԵՐԻ ՑՈՒՑԱԿ

Ալամնեսյան Հովհաննես Մելիոնի, երկրագործ, ծնվ. 1896 թ., ՀՍՍՀ Ախուրյանի շրջ., գ. Անգեղակոթ։

Այվազյան Շերին Սերոբի, երկրագործ, ծնվ. 1896 թ., ՀՍՍՀ Սպիտակի շրջ., գ. Գոգարան։

Առաքելյան Գուրգեն Թովմասի, երկրագործ, ծնվ. 1900 թ., Լեռնային Ղարաբաղի ԻՄ, Ստեփանակերտի շրջ., գ. Ավետարանոց (Ջանախչի)։

Առաքելյան Հովսեփ Սարգսի, երկրագործ, ծնվ. 1888 թ., ՀՍՍՀ Ստեփանակերտի շրջ., գ. Կաքավաբերդ։

Եսայիլյան Երիզար Հեկտեսի, երկրագործ, ծնվ. 1902 թ., Վրաստանի ՍՍՀ Ախալքալաքի շրջ., գ. Ալաստան։

Թումանյան Հայրապետ Հովհաննեսի, մեղվարուծ, զբաղվել է նաև զարդնությամբ ու հյուսնությամբ, ծնվ. 1911 թ., ՀՍՍՀ Մեղրու շրջ., գ. Կարճևան։

Թումանյան Սաֆակատուշ Կարապետի, մեղվաբուծ։ Ծնվ. 1912 թ., ՀՍՍՀ Մեղրու շրջ., գ. Կարճևան։

Կոչտարյան Պետրոս Խաչատուրի, երկրագործ, ծնվ. 1883 թ., ՀՍՍՀ Ղափանի շրջ., գ. Շիշկերտ։

Մասուրյան Աբրաշես Ավետիսի, ծառայող, ծնվ. 1890 թ., ՀՍՍՀ Ղափանի շրջ., ք. Ղափան։

Հարությունյան Հարություն Հայրապետի, զարքին-անվազործ, ծնվ., 1889 թ. ՀՍՍՀ Էջմիածնի շրջ., գ. Սամադար։

Հովհաննիսյան Աստղիկ Մուխաելի, զարքին, ծնվ. 1912 թ., Լեռնային Ղարաբաղի ԻՄ, Մարտակերտի շրջ., գ. Վանք։

Հովհաննիսյան Ներսես Գրիգորի, երկրագործ, ծնվ. 1894 թ., ՀՍՍՀ Կարմիրի շրջ., գ. Մարտունի։

Ղազարյան Կարապետ Բաղդասարի, հյուսն, ծնվ. 1879 թ., ՀՍՍՀ Արտաշատի շրջ., գ. Ախամդալու։

Ղուկասյան Մամիկոն Միմոյելի, գյուղատնտես, ծնվ. 1921 թ., Վրացական ՍՍՀ Ասպինձայի շրջ., գ. Դամալա։

Ղուկասյան Վարդան Պետրոսի, ուսուցիչ, ծնվ. 1893 թ., ՌՍՖՍՀ Կրասնոդարի երկրամաս, Անապայի շրջ., գ. Հայկաձոր։

Մուղնեցյան Ալեքսիկ Թորոսի, երկրագործ, ծնվ. 1891 թ., ՀՍՍՀ Սպիտակի շրջ., գ. Սարահարի (Նիկ.՝ Քյուլլիցա)։

Մուշյան Դաւոչո Բագրատի, պայտար, ծնվ. 1886 թ., ՀՍՍՀ Նոյեմբերյանի շրջ., Նոյեմբերյան ավան։

Մուրադոսյան Ղևոնդ Ներսեսի, զարբին, ծնվ. 1896 թ., ՀՍՍՀ Ղափանի շրջ., գ. Շիշկերտ։

Այնթապյան Ավետիս Պետրոսի, հյուսն, ծնվ. 1886 թ., Արխազական ԻՍՍՀ, Գուդաուտի շրջ., գ. Մծարա։

Մղդեսյան Բարսեղ Պետրոսի, անվագործ, ծնվ. 1882 թ., ՀՍՍՀ Կարմիրի շրջ., գ. Մարտունի։

Պապյան Վաղրամ (Վաղրամ) Սարգսի, ժամշագործ, ծնվ. 1883 թ., Շամշադինի շրջ., գ. Իերդ։

Պողոսյան Գևորգ Ավանեսի, երկրագործ, ծնվ. 1900 թ., Լեռնային Ղարաբաղի ԻՄ, Մարտակերտի շրջ., գ. Վանք։

Սահակյան Հակոբ Ալեքսանի, երկրագործ, ծնվ. 1900 թ., ՀՍՍՀ Կարմիրի շրջ., գ. Հին-Բաշգյուղ։

Սարիբեկյան Սողոմոն Հարությանի, դպրատար, ծնվ. 1875 թ. ՀՍՍՀ Կարմիրի շրջ., գ. Հին-Բաշգյուղ։

Վարդանյան Գրասասմատ Հարությունի, երկրագործ-կողովազործ, ծնվ. 1896 թ., ՀՍՍՀ Մեղրու շրջ., Մեղրի ավան։

Չիլոխյան Սուրեն Վարդանի, արհեստավոր, ծնվ. 1905 թ., ՀՍՍՀ Լենինական քաղաք։

Л. П. ПЕТРОСЯН

АРМЯНСКИЙ НАРОДНЫЙ ТРАНСПОРТ

I

Пешие и вьючно-верховые средства передвижения

(Резюме)

Настоящая работа посвящена историко-этнографическому изучению пешних и вьючно-верховых народных средств передвижения у армян. Изучение народного транспорта представляет исключительный интерес не только с точки зрения культурно-исторической, но и социально-экономической.

Основным источником при написании пас-

тоящей работы послужили полевые этнографические материалы, собранные автором в различных районах Армении в 1960-ых годах, а также данные археологии, средневековых армянских и иностранных авторов, путешественников, историко-экономической литературы, фольклора и др. Использование последних особенно важно для выяснения генезиса и процесса развития армянских народных средств передвижения и определения их места в хозяйстве населения.

Природно-климатические условия Армянского нагорья и своеобразие существовавших путей сообщения наложили значительный отпечаток на средства передвижения. Несмотря на сильную изрезанность рельефа и сложность климатических условий, местные жители, исходя из конкретных условий страны, сумели сделать правильный выбор как вьючно-верхового скота, так и направления путей сообщения.

С целью более полного представления картины народных средств передвижения в общих чертах характеризуется наиболее древний способ транспортировки—пешее передвижение и перевозка, а также необходимые для этого принадлежности и способы их использования. Существовали специальные деревянные приспособления **лакан,** для передвижения по снегу, на наличие которых указывали еще Страбон (I в.), Товма Арцруни (IX в.) и др.

Основными видами вьючно-верхового скота у армян были лошадь, осел, мул, верблюд и др., способы использования которых были многообразны в зависимости от их роли в хозяйственном быту и своеобразия местных условий. В армянской историографии вьючно-верховой скот известен под общим названием граст.

О значительном развитии коневодства свидетельствуют как данные археологии (остеологические остатки различных пород), так и историографии. Страбон указывал на разведение в Армении «самых лучших и самых крепких» лошадей. В наиболее горнстых и изрезанных районах Армении особенное значение приобрело разведение ослов и мулов. В хозяйственном быту они использовались в основном для перевозки грузов вьюком, хотя в некоторых местах они служили также в качестве верхового и тяглового скота.

Вьючное животное, как и любое другое домашнее животное, было одним из мерил зажиточности хозяйства и, согласно государственным, церковным и обычным нормам и законам, причислялось к облагаемым статьям.

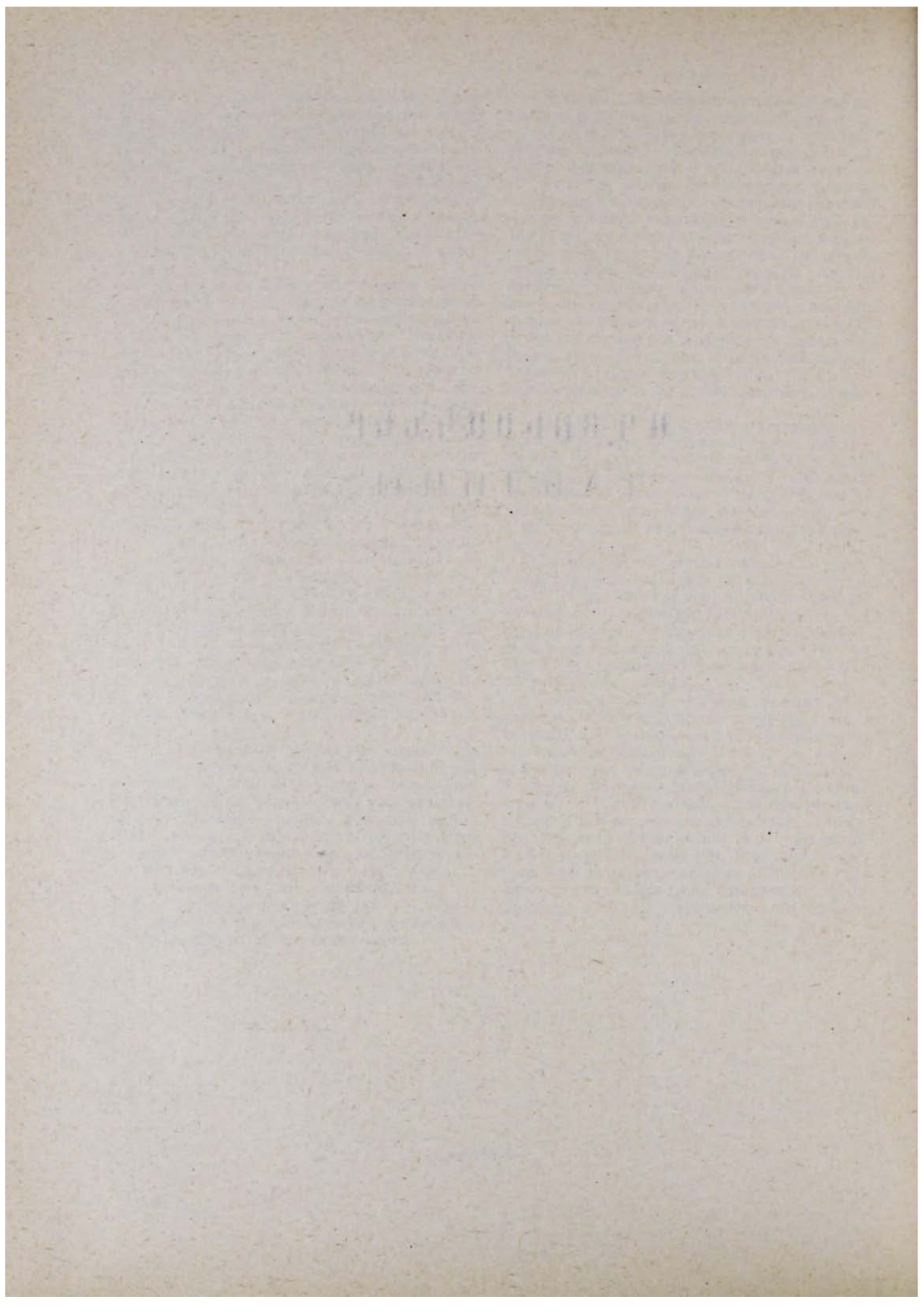
Большой интерес представляют ремесла и занятия, связанные со средствами передвижения, способы перевозки, а также принадлежности для вьючно-верхового использования скота. Для переноса и перевоза различных грузов армяне использовали корзины, мешки и бурдюки различных размеров и типов, а для доставки жидких тел—деревянные, глиняные, медные кувшины и ведра. Распространенными приспособлениями для перевозки небольших грузов были переметные сумы **(хурджины)** из односторонней безворсовой ткани, оба отделения которых состояли из равноемкостных мешков.

Большим разнообразием отличалось снаряжение для вьючно-верхового скота, наиболее древние образцы которого относятся к эпохе бронзы. Оно состояло из кожаных, войлочных, деревянных и металлических частей. В связи с этим развился целый ряд ремесел, связанных с производством снаряжения для различных видов скота.

Данные средневековых армянских источников содержат названия отдельных частей этого снаряжения, что дает возможность сравнительного их изучения. Так, выявляется, что конская сбруя, использовавшаяся в крестьянском быту армян во второй половине XIX—начале XX в. в основном соответствует описаниям средневековых авторов.

Пешие и вьючно-верховые средства передвижения в быту армян не потеряли своего значения в XIX—начале XX в. Главная причина такого явления заключается в том, что неблагоприятные исторические условия задержали ход социально-экономического развития страны, не способствовали интенсивному расширению и совершенствованию путей сообщения, что, естественно, вело к консервации архаичных средств перевозки. Этому во многом способствовали также условия местной географической среды (сильная изрезанность и гористость) и нужды потребительского хозяйства.

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐ
ТАБЛИЦЫ

ԱՂՅՈՒՍԱԿՆԵՐԻ ԲԱՑԱՏՐԱԳԱՆԿ

ԱՂՅՈՒՍԱԿ I. *1. Հինավուրց տիպի փայտե կամուրջ՝ ՀԱԱՀ Հրազդանի շրջ., գ. Ջրառատ, 1937 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 405։ 2. Դյուզական կամուրջ՝ ՀՍՍՀ Մարտունու շրջ., գ. Վ. Գևորգյուղ, 1956 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 193։*

ԱՂՅՈՒՍԱԿ II. *1. Միջդյուգյա կամարակերտ հինավուրց կամուրջ՝ Մարալիկ-Սառնագբյուր երթուղում՝ ՀՍՍՀ Անիի շրջան՝ ՀԱԻ ԱԲԱ։ 2. Սանահնի միջնադարյան կամուրջ, XII դ.՝ ՀՍՍՀ Ալավերդու շրջ., գ. Թումանյան, 1963 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ։*

ԱՂՅՈՒՍԱԿ III. *1. Տրեխներ՝ ՀՍՍՀ Մեղրու շրջ., գ. Շվանիձոր, 1961 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 2220։ 2. Հազած-կապած արխներ՝ ՀՍՍՀ Շամշադինի շրջ., Բերդ ավան, 1958 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 864։ 3. Հական՝ ձյան վրայով քայլելու հարմարանք՝ ՀՊՊԹ, ցուցանմուշ № 2279։ 4. Հեծիկ՝ ձյան վրայով քայլելու ճյուղահյուս հարմարանք՝ ՀՊՊԹ, № 4450։*

ԱՂՅՈՒՍԱԿ IV. *1. Հալուհին չրի փայտե սափորով՝ XIX դ. վերջ՝ Դ. Ն. Երմակովի ֆոնդ՝ ՀՊՊԹ, № 3420։ 2. Խոնյալով (փայտե պատդարակով) փոխ հաց տեղափոխելը՝ ՀՍՍՀ Իջևանի շրջ., գ. Աչաջուր, 1960 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 1350։ 3. Փայտե սափոր (գփարյ)՝ շուր կրելու համար՝ ՀՍՍՀ Նոյեմբերյանի շրջ., Նոյեմբերյան ավան, 1961 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ № 2044։ 4. Խանչա՝ հաց տեղափոխելու փայտե պատդարակ՝ ՀՍՍՀ Իջևանի շրջ., գ. Աչաջուր, 1960 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 1351։*

ԱՂՅՈՒՍԱԿ V. *1. Գինու տիկ՝ ճասմրիա (գկպրոնա, տաեք)՝ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզ, Մարտակերտի շրջ., գ. Նախիջևանիկ, 1968 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3578։ 2. Գանրալից տիկ՝ ամոթուց՝ ՀՍՍՀ Նոյեմբերյանի շրջ., Նոյեմբերյան ավան, 1961 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 2024։*

ԱՂՅՈՒՍԱԿ VI. *1. Տիկ փչելը՝ լորացնելու համար՝ XIX դ. վերջ՝ Դ. Ն. Երմակովի ֆոնդ, ՀՊՊԹ, Ազգագրության բաժնի լուսանկարչական արխիվ։ 2. Երկհակ պարկ՝ գխուրչին»՝ ՀԱԱՀ Իջևանի շրջ., գ. Աչաջուր, 1960 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 1448։ 3. Ճյուղամած զամբյուղ՝ գքՓոց» հյուսելու՝ ՀԱԱՀ Մարտունու շրջ., գ. Վարդենիկ, 1936 թ., ՀՊՊԹ, Ազգագրության բաժնի լուսանկարչական արխիվ։*

ԱՂՅՈՒՍԱԿ VII. *1. Մշակները (համրաչները) բեռներ անգամ տեղափոխելիս՝ XX դ. սկիզբ՝ Դ. Ն. Երմակովի ֆոնդ, ՀԱԻ ԱԲԱ։ 2. Մշակները հանգստի ժամին (նատած իրենց բեռնակիր համեմների վրա)՝ Վան, XX դ. սկիզբ՝ Երմակովի ֆոնդ, ՀԱԻ ԱԲԱ։ 3. Մշակի համեմ՝ Գծանկար Լ. Ն. Պետրոսյանի։*

ԱՂՅՈՒՍԱԿ VIII. *1. Շալակելու կամ ուսնելու միջոցով բեռնափոխադրման հնագույն հարմարանքներ ու եղանակներ՝ Միջագետք, III հազարամյակ՝ Հասված շումերական Ուր քաղաքի պեղածո «Հեծելապրոշիջ», ըստ Ա. Տյումենևի։ 2. Ձիու ժայռապատկերներ (V—II հազարամյակ մ. թ. ա.)՝ ՀՍՍՀ Սիսիանի շրջան, ըստ Գր. Կարախանյանի։ 3. Թամրած ձիու պեղածո քարե արձանիկ (3-րդ հազ. մ. թ. ա.)՝ Նախիջևանի շրջ., գ. Քյուլքատփա, ըստ Ե. Խալայանի։ 4. Եշ (ջհո) կամ ջորի չծած ոազմակառքերով վարվող մարտի տեսարան՝ Միջագետք, 3-րդ հազ. մ. թ. ա.՝ Հատված շումերական Ուր քաղաքի պեղածո «Հեծելապրոշիջ», ըստ Ա. Տյումենևի։*

ԱՂՅՈՒՍԱԿ IX. *1. Ասորեստանյան զորքերի կողմից ձիերի ավարառումը Ուրարտուի Գիլզան երկրամասից՝ IX դ. մ. թ. ա.՝ Բալավատի րրոնզե դարպասաների բարձրաքանդակներից (հատված)՝ Բրիտանական Քանկարան, ըստ Ն. Վ. Հարությունյանի։ 2. Ձիակերպ ասպանաքար՝ ՀՍՍՀ Նոյեմբերյանի շրջ., Նոյեմբերյան ավան, 1961 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 2129։*

ԱՂՅՈՒՍԱԿ X. *1. Ձիակերպ ասպանաքար՝ ՀՍՍՀ Ախուրյանի շրջ., գ. Ջաջուռ, 1965 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ։ 2. Ձիակերպ ասպանաքար՝ Վրացական ՍՍՀ, Ախալքալաքի շրջ., գ. Կարծախ, 1936 թ.՝ ՀՊՊԹ Ազգագրական բաժնի արխիվ, № 754 (1134)։ 3. Տապանաքար՝ երկու ձիավորի բարձրաքանդակով, 1910 թ.՝ ՀՍՍՀ Նոյեմբերյանի շրջ., Նոյեմբերյան ավան, 1961 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 2147։*

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XI. *1. Տեղական քամրով քամրած ձի՝ քամրակորզով (գձզարն»)՝ ՀՍՍՀ Ստեփանավանի շրջ., գ. Կուրթան, 1954 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 124։ 2. Թամրագորզով ձիաքամր՝ ՀՍՍՀ Ստեփանավանի շրջ., գ. Կուրթան, 1954 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 124։ 3. «Ղազախ» (ռուսական) քամրով կահավարված ձի՝ ՀՍՍՀ Հրազդանի շրջ., գ. Ջրառատ, 1957 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 405։*

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XII. *1. Թամբագորգ՝ ՀՍՍՀ Իջևանի շրջ., գ. Աչաջուր, 1960 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 1446։ 2. Թամբի ներսի փայտամասեր (գկեխբ») հավաքել-ամրացնելու կաղապար՝ ՀՍՍՀ Շամշադինի շրջ., Բերդ ավան, 1967 թ.՝ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3420։*

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XIII. *1. Կաղապարին հարմարեցված թամբի փայտե կմախք (գկեխբ»)՝ Այս և ձիասարքի հետագա բոլոր գծանկարները կատարված են Ջարաարապետ-Նկարիչներ Արեգ Խրալեչյանի և Սասուն Գրիգորյանի կողմից՝ Շամշադինի շրջ., Բերդ ավան։ 2. Թամրի բարձ (բալիշ)՝ ՀՍՍՀ Շամշադինի շրջ., Բերդ ավան, ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3697։*

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XIV. *Թամրի ընդհանուր տեսքը՝ 1. կողքից, 2. առջևից, 3. հետևից՝ Գծանկար, ՀԱԻ, ԱԲԱ, № 3429։*

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XV. *1. Թամրի ներսի փայտյա մասերը՝ կեսը կաղապարի վրա հարմարեցված՝ ՀՍՍՀ Շամշադինի շրջ., Բերդ ավան, 1967, ՀԱԻ, ԱԲԱ, № 3429։ 2. Ձիու գլխափոկերը՝ ՀՍՍՀ Շամշադինի շրջ., Բերդ ավան,*

1967 թ., ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3426։ 3. Սանձափոկերն ու գլխափոկերը սանձով։ ՀՍՍՀ Սալաշորսր շրջ., Բերդ տ-վան, 1967 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3424։

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XVI. 1. Կիսապաարաստ թամրի միշնամասը՝ նաուկատեղ։ ՀՍՍՀ Շամշադինի շրջ., Բերդ ավան, 1967 թ., ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3417։ 2. Պատրաստի թամրն առանց րարձի՝ վերևից։ ՀՍՍՀ Շամշադինի շրջ., Բերդ ավան, 1967 թ., ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3418։

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XVII. Թամրի ընդհանուր տեսքն առանց րարձի։ Գծանկար։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3698։

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XVIII. Քիսաորք՝ 1. Առանձափոկր սանձով, 2—3. կաշեփոկերի հանդուցում, 4. Ապսանդակն ապսանդակափոկով։ Գծանկար՝ ՀԱԻ ԱԲԱ, №

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XVIIIգ. 1. Բրոնզաձուլ սանձ Մենուայի արձանագրությամբ։ Կարմիր բլուր։ 2. ա) ապսանդակ, բ) ոանձ։

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XIX. 1. Թամրի բարձ (բալիշ)։ ՀԱՍՀ Շամշադինի շրջ., Բերդ ավան, 1967 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3434։ 2. Թամրած ձի։ Շամշադինի շրջ., Բերդ ավան, 1958 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 830։

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XX. 1. Թամրի կշտապանակր՝ նախշազարդելիս։ Շամշադինի շրջ., գ. Բերդ, 1967 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3419։ 2. Թամրի կշտապանակը՝ նախշազարդած։ Շամշադինի շրջ., գ. Բերդ, 1967, թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3433։

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XXI. Թամրի կշտապանակի վրա նախշազարդեր անելու եզդլուրե կնիքներ։ Գծանկար, ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3700։

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XXII. 1. Բեռնարարձ ձին հեծյալով։ ՀՍՍՀ Շամշադինի շրջ., Բերդ ավան, 1958 թ., ՀԱԻ ԱԲԱ, № 28։ 2. Տակառարարձ ձի։ Լեռնային Ղարարադի ինքնավար մարզ, Շուշիի շրջ. գ. Քրրաասակ, 1970 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ։ 3. Քիսագրաատով փայտ տեղափոխելիս։ Արխազական ՀՍՍՀ, Առխուամի շրջ., գ. Պլանտա, 1962 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 2557։

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XXIII. 1. Կամին լծած ձիերով կալսում։ ՀՍՍՀ Հրազդանի շրջ., գ. Ջրառատ, 1957 թ., ՀԱԻ ԱԲԱ, № 472։ 2. Գրաատով (ձի, էշ) աարից տուն վերադառնալիս։ ՀՍՍՀ Շամշադինի շրջ., Բերդ ավան, 1958 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 835։ 3. «Կով-կակաչ» խոս-օրան և այլ բեռներ րարձել-կապելու հարմարանք։ ՀՍՍՀ Դափանի շրջ., գ. Արծվանիկ, 1964 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ։

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XXIV. 1. Հարդալից երկապատ համաա րարձած էշ։ Լեռնային Ղարարադի ինքնավար մարզ, Առեփանակերտի շրջան, գ. Շուշիքենդ, 1960 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 1525։ 2. Համեատգործ-փալանչին արհեստանոցում։ ՀՍՍՀ Սեւանի շրջ., գ. Շելար, 1932 թ.։ ՀՊՊԹ ԱԲՖ, № 311։ 3. Համեատգործը համեատի մեջ հարդ լցնելիս։ XX դ. սկիզբ։ Դ. Ն. Սբամկովի ֆոնդ (ՀԱԻ ԱԲԱ)։ 4. Խուրջին րարձած էշ։ ՀՍՍՀ Շամշադինի շրջ., Բերդ ավան, 1958 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 834։

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XXV. 1. Քոցարարձ էշ։ ՀՍՍՀ Մեղրու շրջ., Մեղրի ավան, 1964, ՀԱԻ ԱԲԱ։ 2. Քոցարարձ էշ։ ՀՍՍՀ Շամշադինի շրջ., գ. Այգեձոր, 1967 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3421։

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XXVI. 1. Էշով խմելու ջուր տեղափոխելը դաշտ։ ՀՍՍՀ Ստեփանավանի շրջ., գ. Կուրթան, 1954 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 63։ 2. Տակառարարձ էշ։ Լեռնային Ղարարադի ինքնավար մարզ, Մարտակերտի շրջ., գ. Վանք, 1970 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ։

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XXVII. 1. Քաշան՝ էշով փայտ տեղափոխելը։ Լեռնային Ղարարադի ինքնավար մարզ, Ստեփանակերտի շրջ., գ. Խանձք, 1968 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3481։ 2. Քաշան՝ էշով փայտ տեղափոխելը։ ՀՍՍՀ Շամշադինի շրջ., Բերդ ավան, 1967 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3423։ 3. Քեխ՝ էշի քամքը։ ՀՍՍՀ Շամշադինի շրջ., գ. Իծաքար, 1967 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3422։

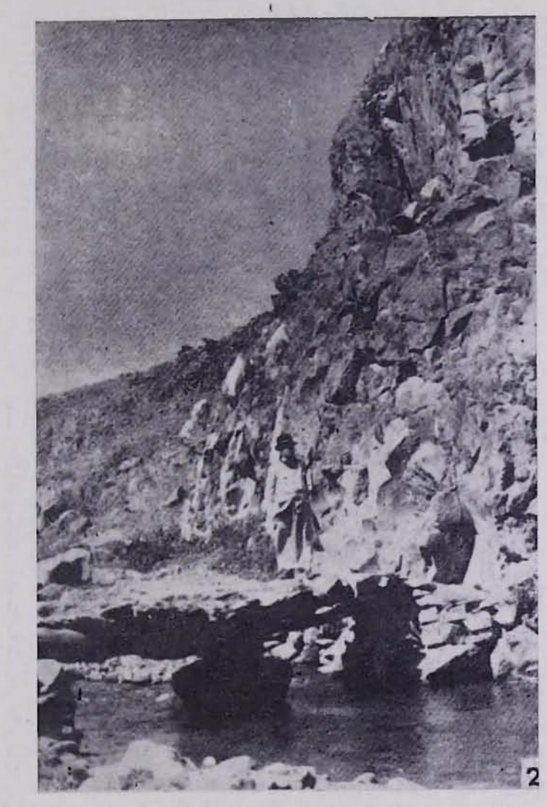
ԱՂՅՈՒՍԱԿ XXVIII. 1. Քեխ՝ ձիով, էշով կարաած փայտ տեղափոխելու համար։ ՀՍՍՀ Սպիտակի շրջ., Սպիտակ ավան, 1965 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ։ 2. Քեխարարձ էշ։ ՀՍՍՀ Շամշադինի շրջ., գ. Իծաքար, 1967 թ., ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3425։ 3. Էշին փայտ րարձելու քեխ՝ «Ճազ»։ ՀՍՍՀ Շամշադինի շրջ., գ. Իծաքար, 1967 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ։

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XXIX. 1. Քեխ՝ «քարքեշ» քար կրելու համար։ ՀՍՍՀ Ղափանի շրջ., գ. Ջափնի 1961 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 2229։ 2. Քեխ՝ փայտե հարմարանք՝ ձիուն, էշին փայտ րառնալու համար։ Վրացական ԱՍՀ Ախալքալաքի շրջ., գ. Ալլասան, 1966 թ.։ Գծանկար Լ. Ն. Պետրոսյանի։ ՀԱԻ ԱԲԱ։

ԱՂՅՈՒՍԱԿ XXX. 1. Քեխ՝ «ժժկալ» ջուր խեցեղեն կժերով էշին րարձած տեղափոխելու համար։ ՀՍՍՀ Եղեղնաձորի շրջ., գ. Մալիշկա, 1965 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 3119։ 2. Խմելու ջուրը ագնձե սափորներով («փարչևսվ») էշին րարձած տեղափոխելը։ ՀՍՍՀ Նոյեմբերյանի շրջ., գ. Կաքի, 1961 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 2048։ 3. Էշի սայլակ։ ՀՍՍՀ Նոյեմբերյանի շրջ., գ. Կոքի, 1961 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ, № 2060։ 4. Էշի սայլակ՝ «Ֆուրգոն»։ ՀՍՍՀ Ախուրյանի շրջ., Ախուրյան ավան, 1965 թ.։ ՀԱԻ ԱԲԱ։

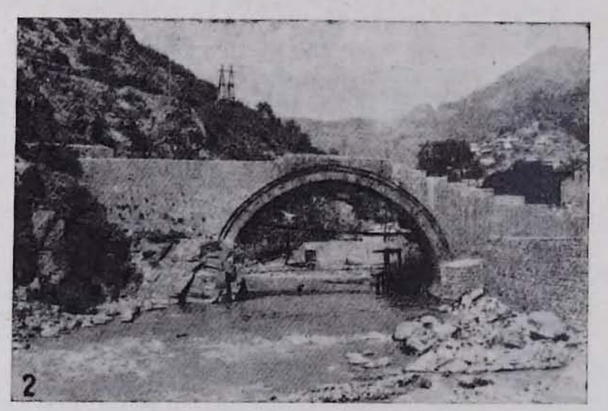
ԱՂՅՈՒՍԱԿ XXXI. 1. Բարձած դոմեր։ Կիրովականի շրջան, 1930-ական ԹԹ.։ ՀՊՊԹ ԱԲԱ, № 1460։ 2. Պայտառաակներ և պայտամեխեր. ա) ձիու կլոր պայտ՝ աեզական, բ) ձիու աղեղնաձև պայտ, գ) էշի պայտ, դ) եզան պայտ, ե) ելուսաավոր գլխիկով պայտամեխ, զ) տափակ գլխիկով պայտամեխ։

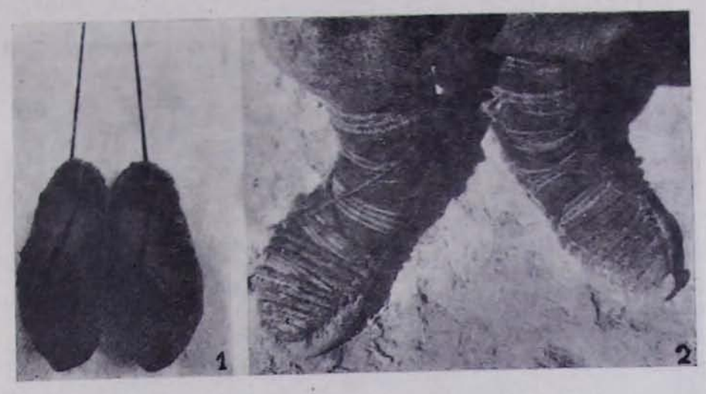

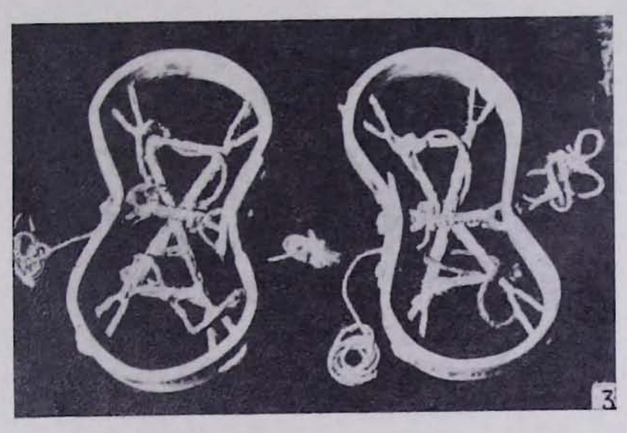
Աղ. I. 1. Հինավուրց տիպի փայտե կամուրջ:
2. Գյուղական կամուրջ:

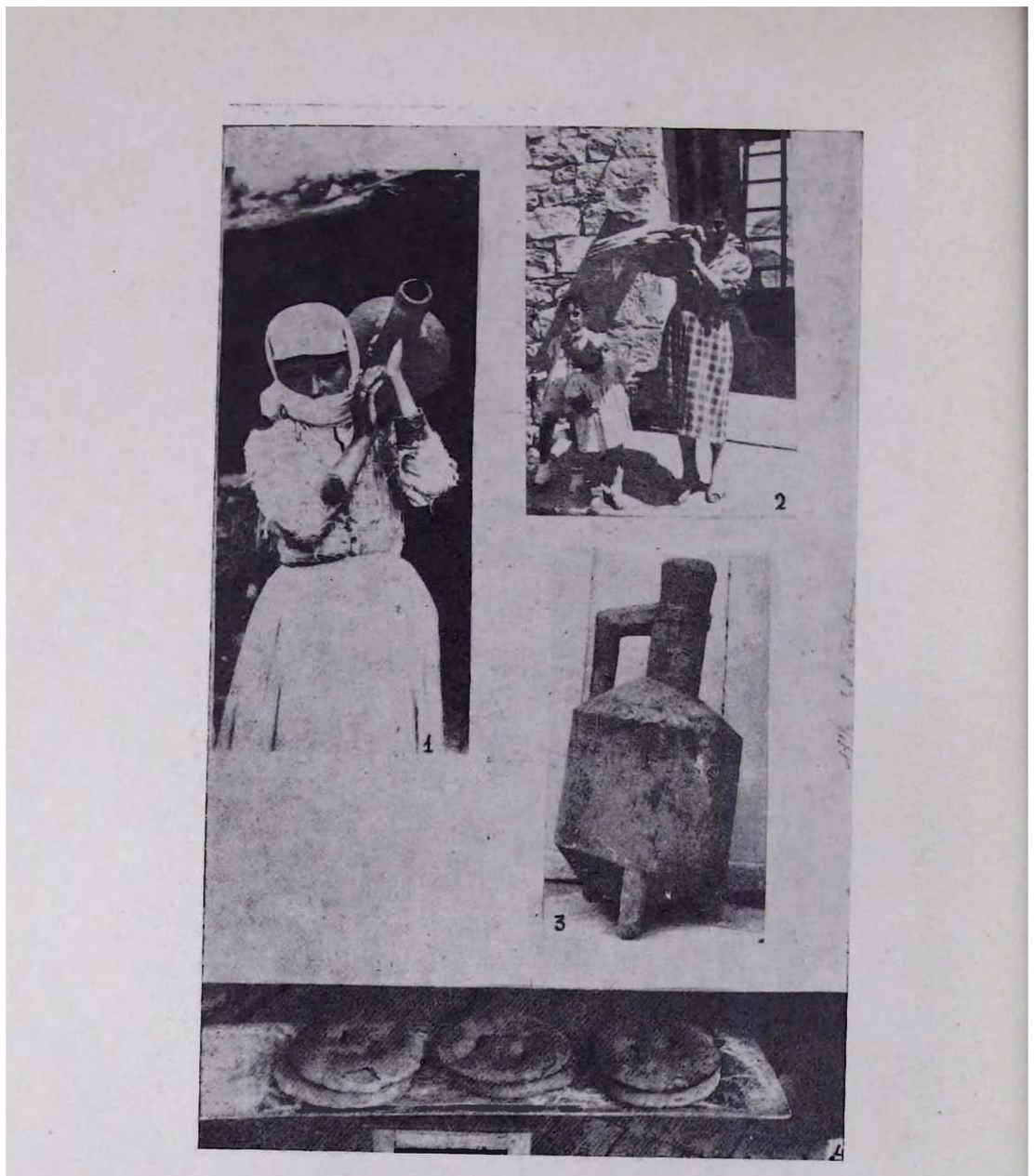
Ա.ղ. II. 1. Միջգյուղյա կամարակերտ կամուրջ՝ Մարալիկ-Սառնաղբյուր երթուղում: 2. Սանահնի միջնադարյան կամուրջ. XII դ.:

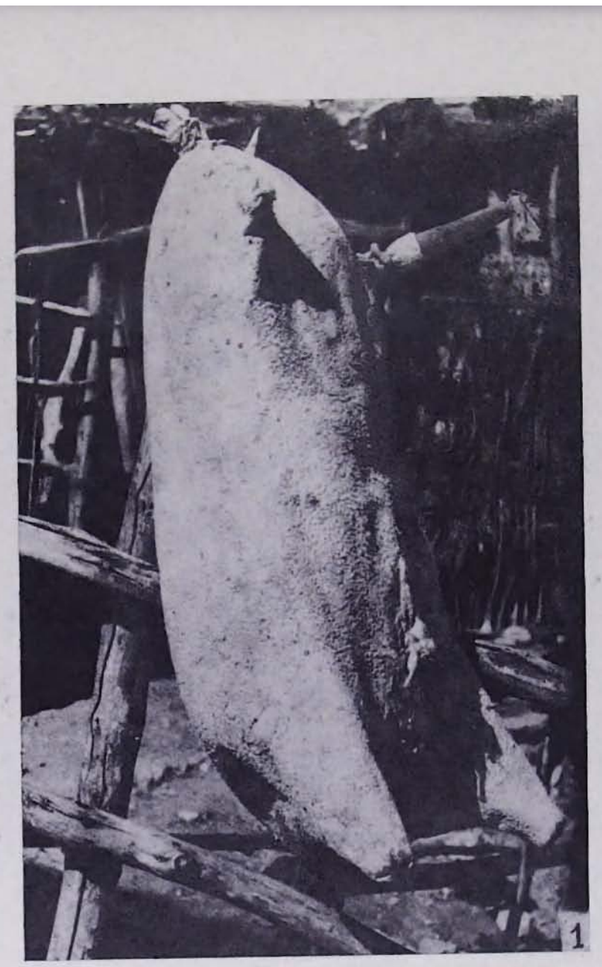

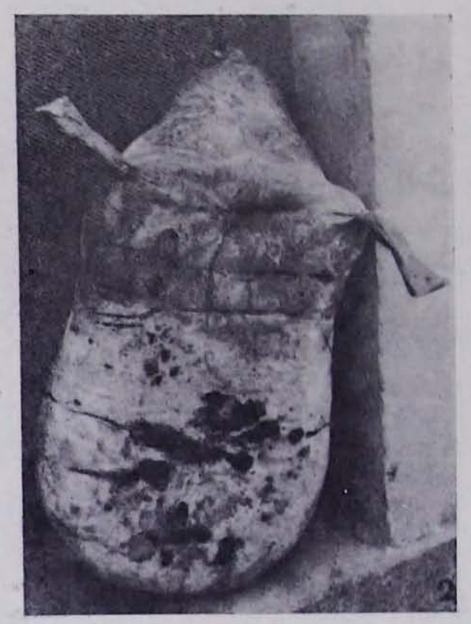

Նկ. III. 1. Տրեխներ: 2. Հագած-կապած տրեխներ: 3. Լական՝ ձյան վրայով քայլելու հարմարանք: 4. Հետիկ՝ ձյան վրայով քայլելու ճյուղահյուս հարմարանք:

Աղ. IV 1. Հայուհին ջրի փայտե սափորով, XIX դ. վերջ։ 2. Խոնչայով փոխց հաց տաղափոխելը։ 3. Ջուր կրելու փայտե սափոր։ 4. Խոնչա՝ հաց տեղափոխելու փայտե հարմարանք։

Աղ. V. 1. Գիմու տիկ (ռումբի, կպրոճ, տեք)։ 2. Պաճրալից տիկ (մոթալ)։

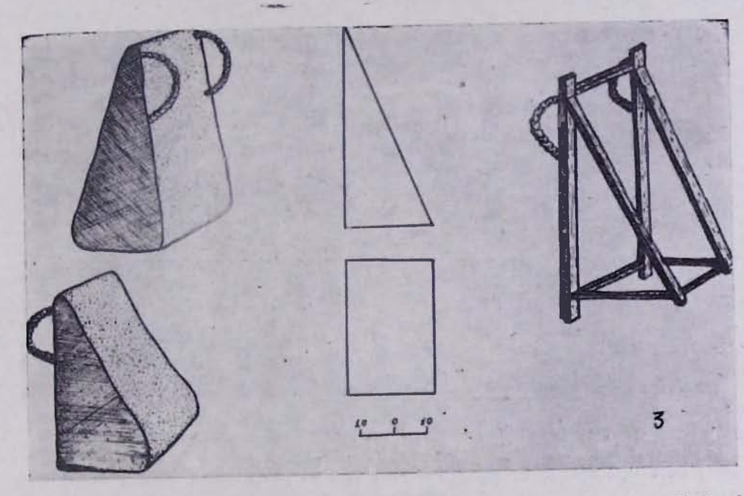

Աղ. VI. 1. Տիկ փչելը՝ չորացնելու համար: 2. Երկհատ պարկ (խուրջին): 3. Ճյուղամած վամրյուղ (բթոզ) հյուսելը:

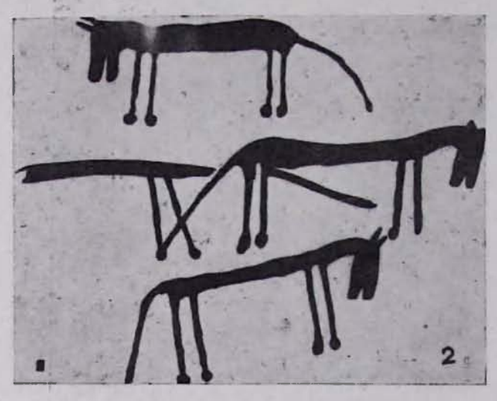

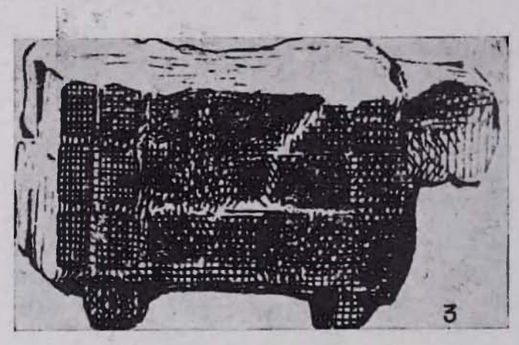

Ադ. VII. 1. Մշակները (համբալները) բուռներ ուղղահակիա: 2. Մշակները հանգստի ժամին: 3. Մշակի համեմ:

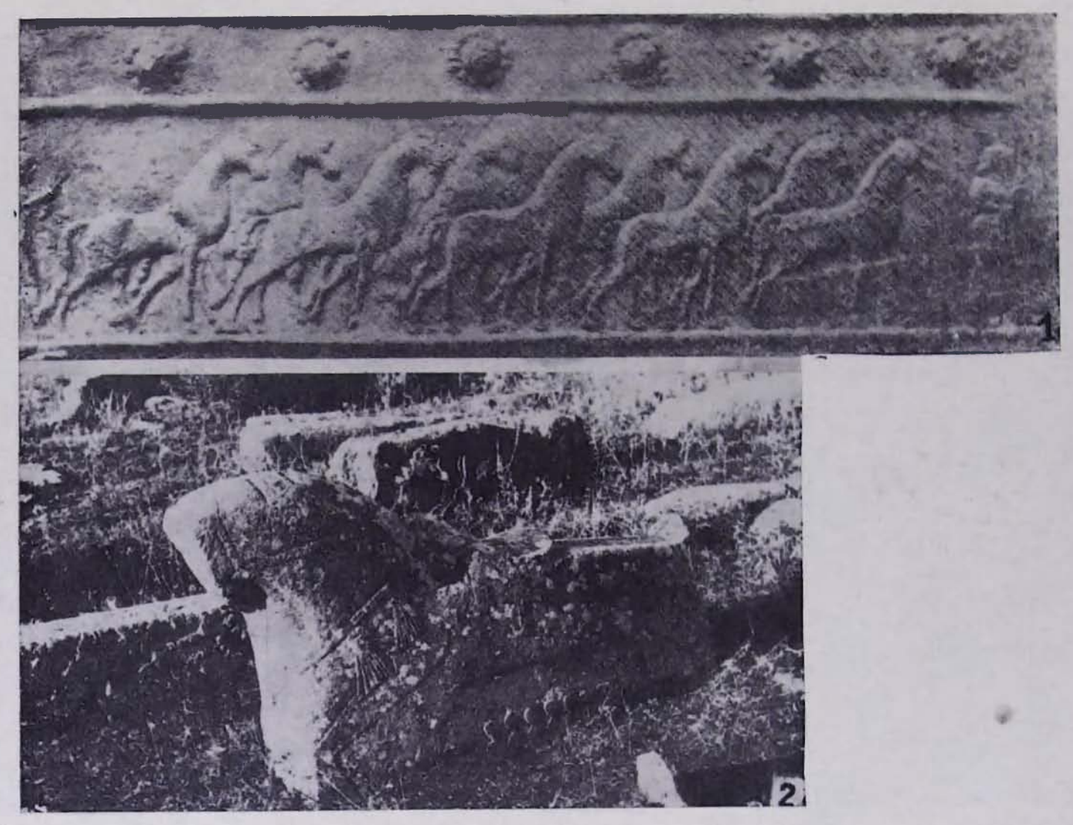

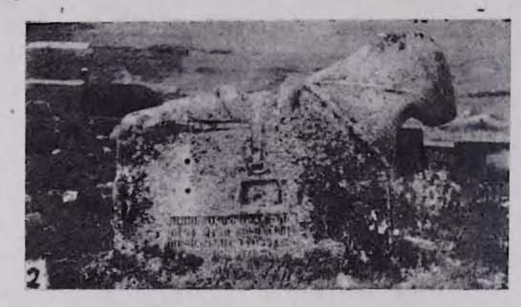

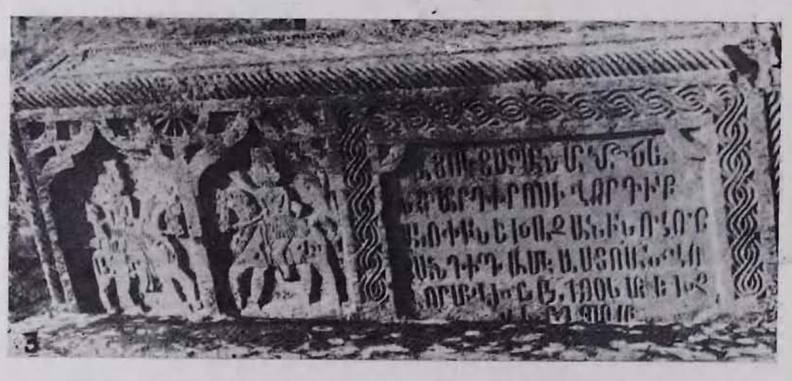
Աղ. VIII. 1. Ծալակելու կամ ուսնելու միջոցով քեռնափոխադրման հնագույն հարմարանքներ ու եղանակներ։ 2. Զիու ժպղտապատկերներ (V—II հազ. մ. թ. ա.)։ 3. Թամրած ձիու պեղածո քարե արձանիկ։ 4. Էշ (ցիո) կամ ջորի լծած ռազմակառքերով վարվող մարտի տեսարան։

Աղ. IX. 1. Ասորեստանյան զորքերի կողմից ձիերի ավարառումը Ուրարտուից։ 2. Զիսակերպ տապաններ։

Ադ. X. 1—2. Ձիակերպ տապանաքարեր։ 3. Տապանաքար՝ ձիավորների բարձրաքանդակով։

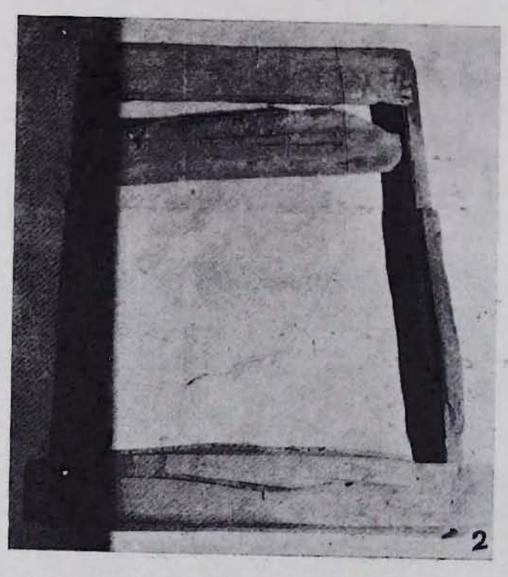

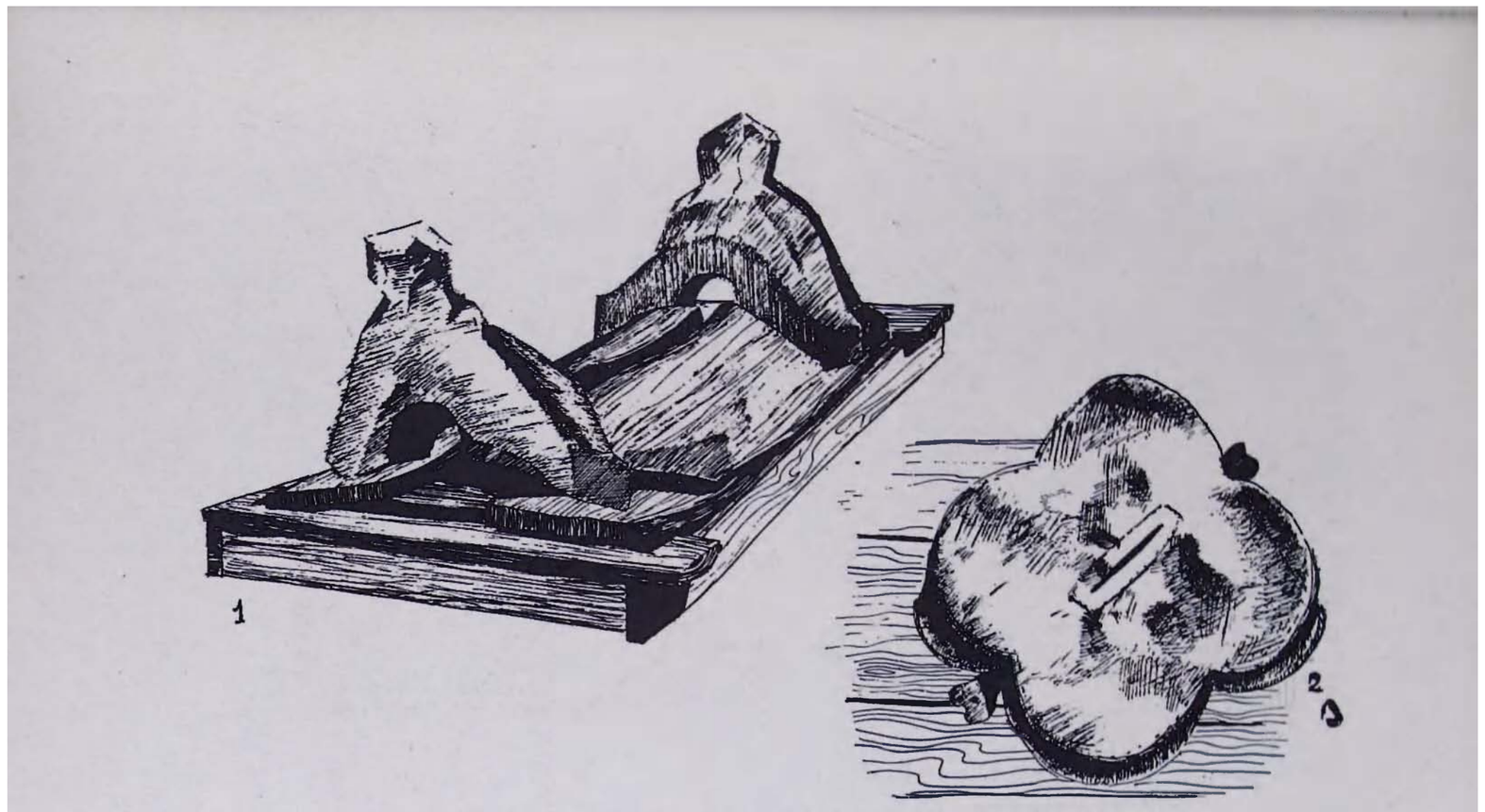

Աղ. XI. 1. Տեղական թամբով թամբած ձի՝ թամբապարկով։ 2. Թամբապարկով ձիավարժ։ ə. «Վաղարշի» կամ ռուսական թամբով կաճավորած ձի։

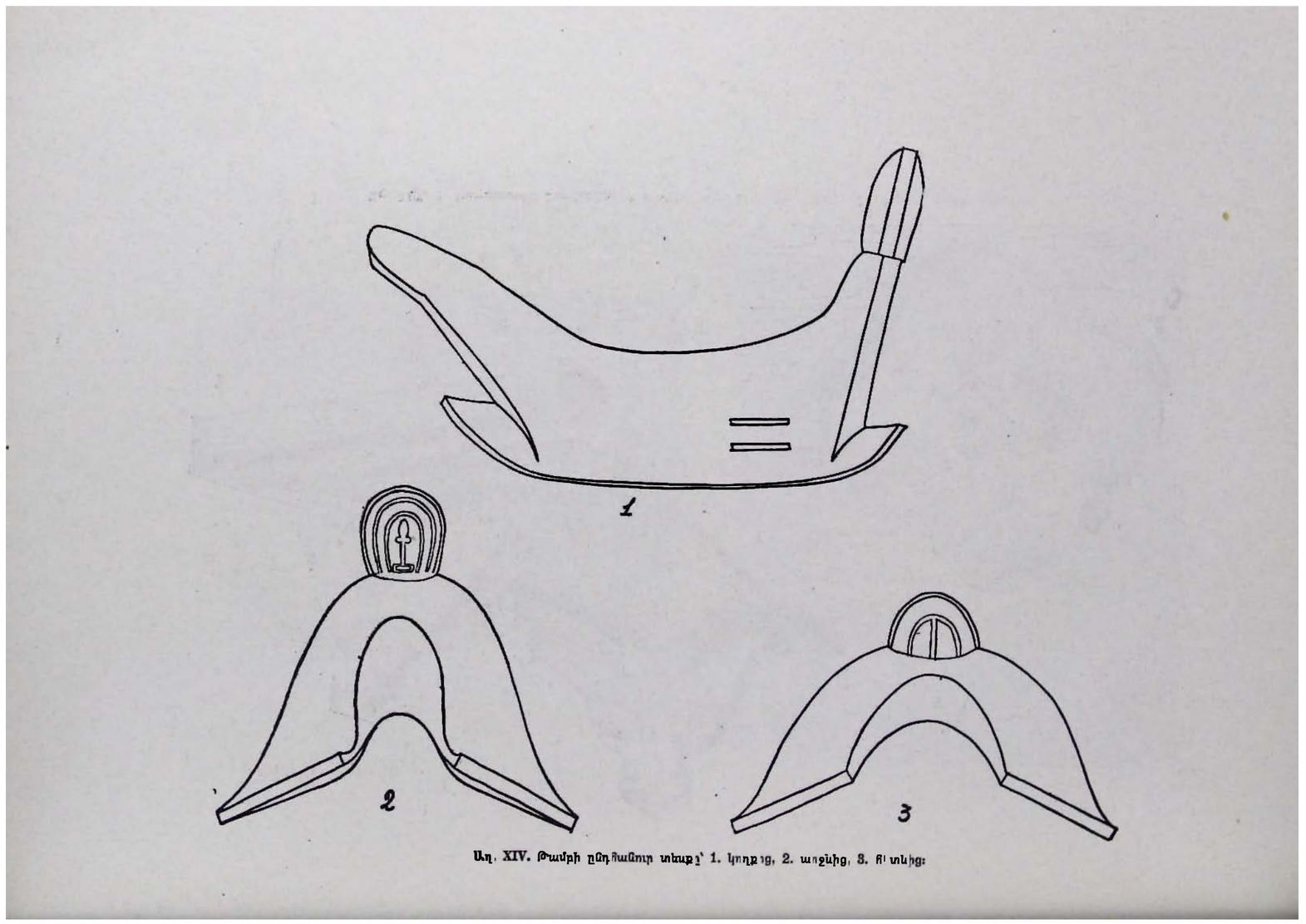

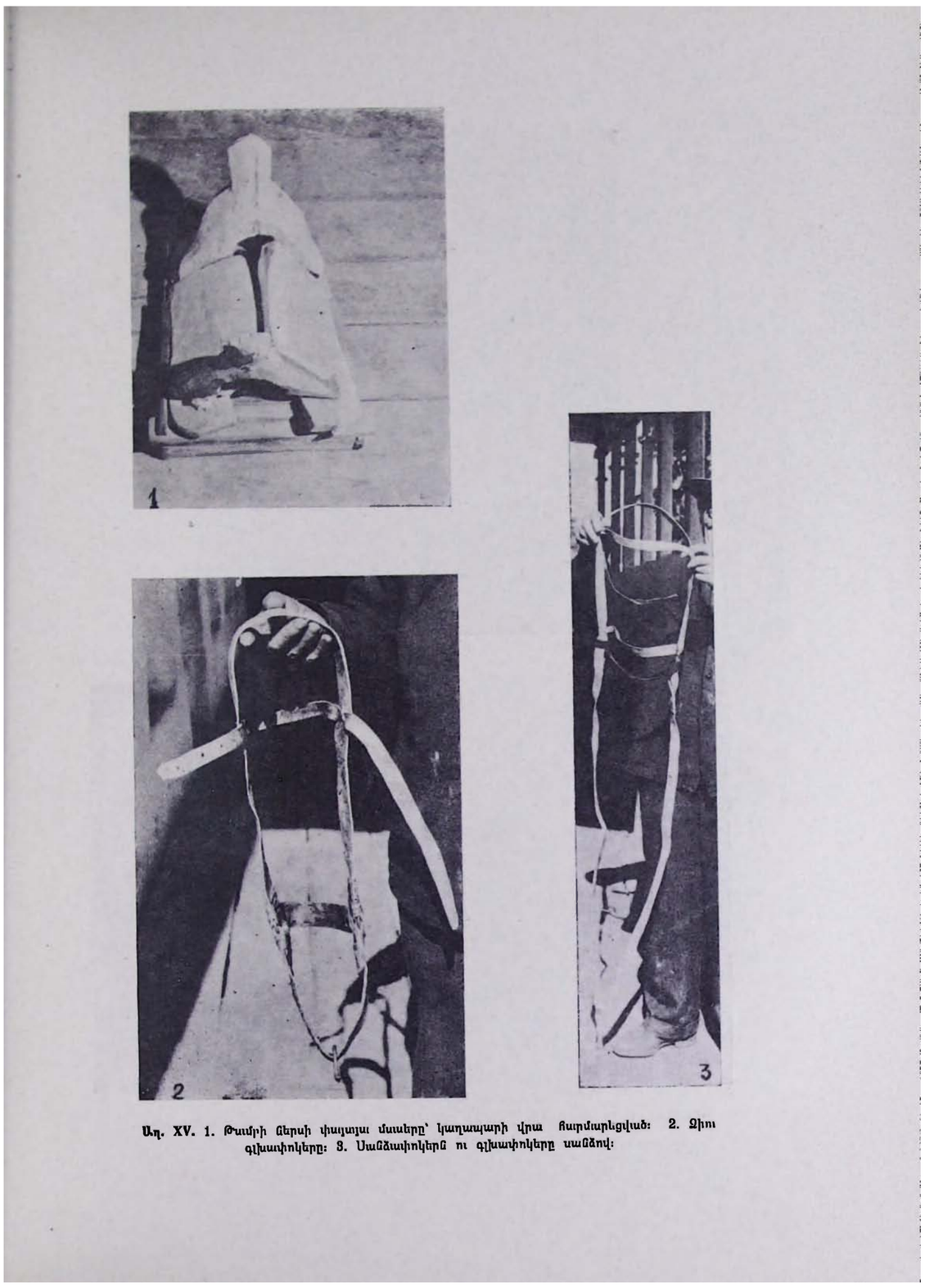
Աղ. XII. 1. Թամրագոյգ։ 2. Թամրի ներսի փայտամասերը (կնիքը) հավաքել-ամրացնելու կաղապարը։

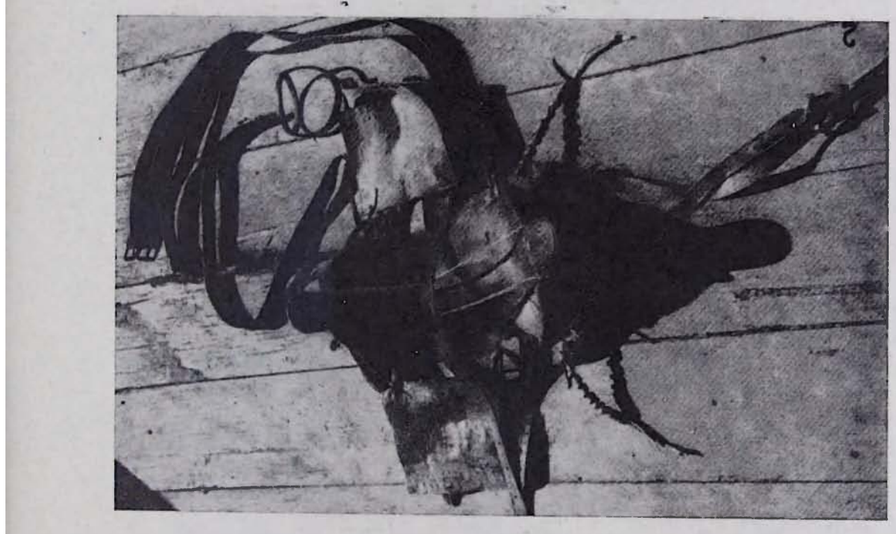
Աղ. XIII. 1. Կաղապարիճ հարմարեցված թամբի փայտե կմախք (կենդ.)։ 2. Թամբի բարձ (բալիշ)։

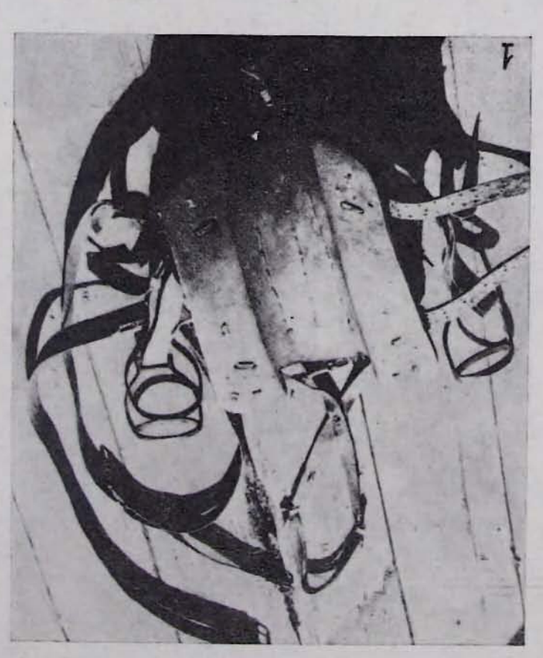
Աղ. XIV. Թամբի ընդհանուր տեսքը՝ 1. կողքից, 2. առջևից, 3. հետևից։

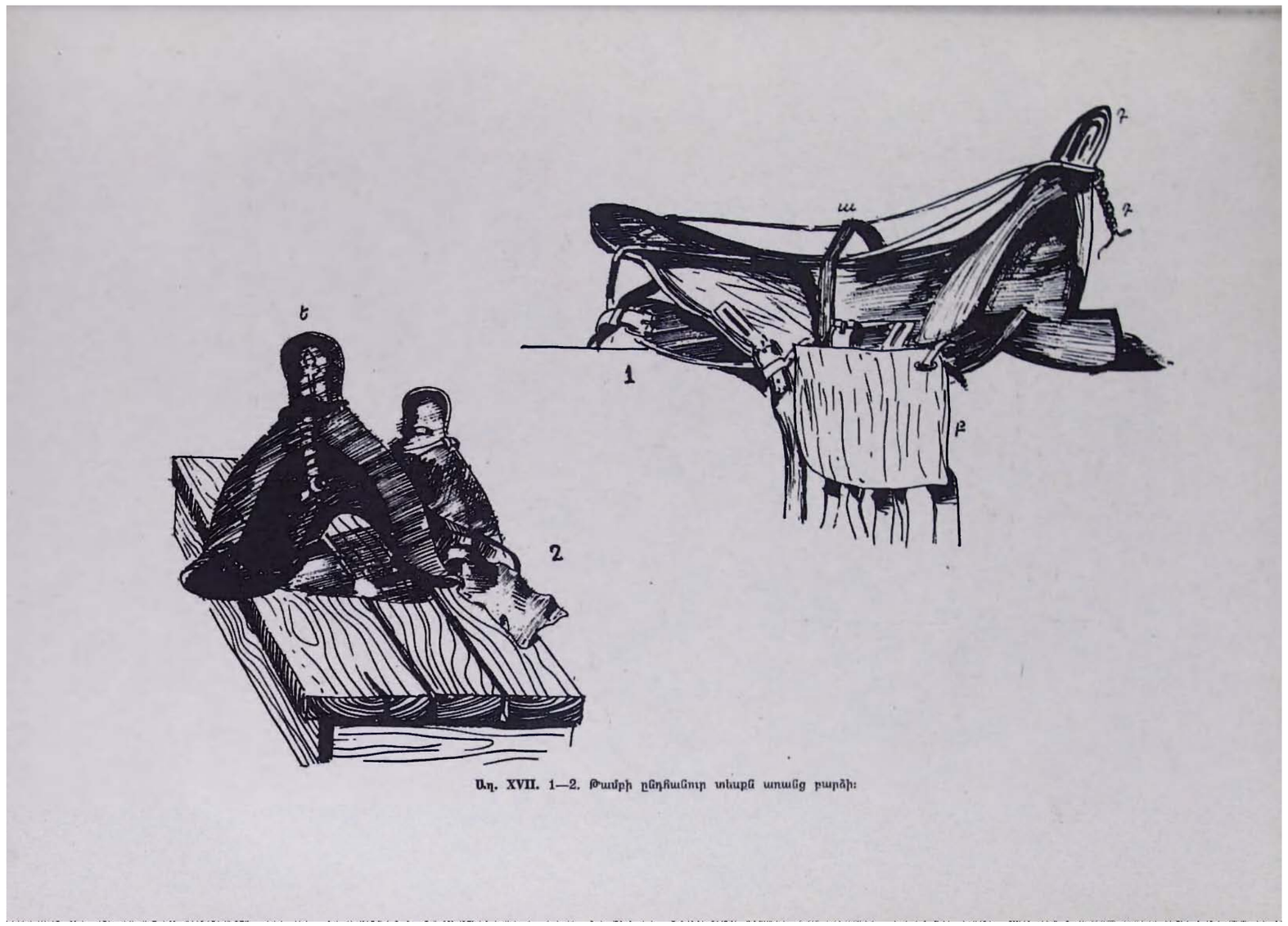

Ա.ղ. XV. 1. Թումբի ներսի փայտյա մասերը՝ կաղապարի վրա հարմարեցված: 2. Ձիու գլխափոկերը: 3. Սանձափոկերն ու գլխափոկերը սանձով:

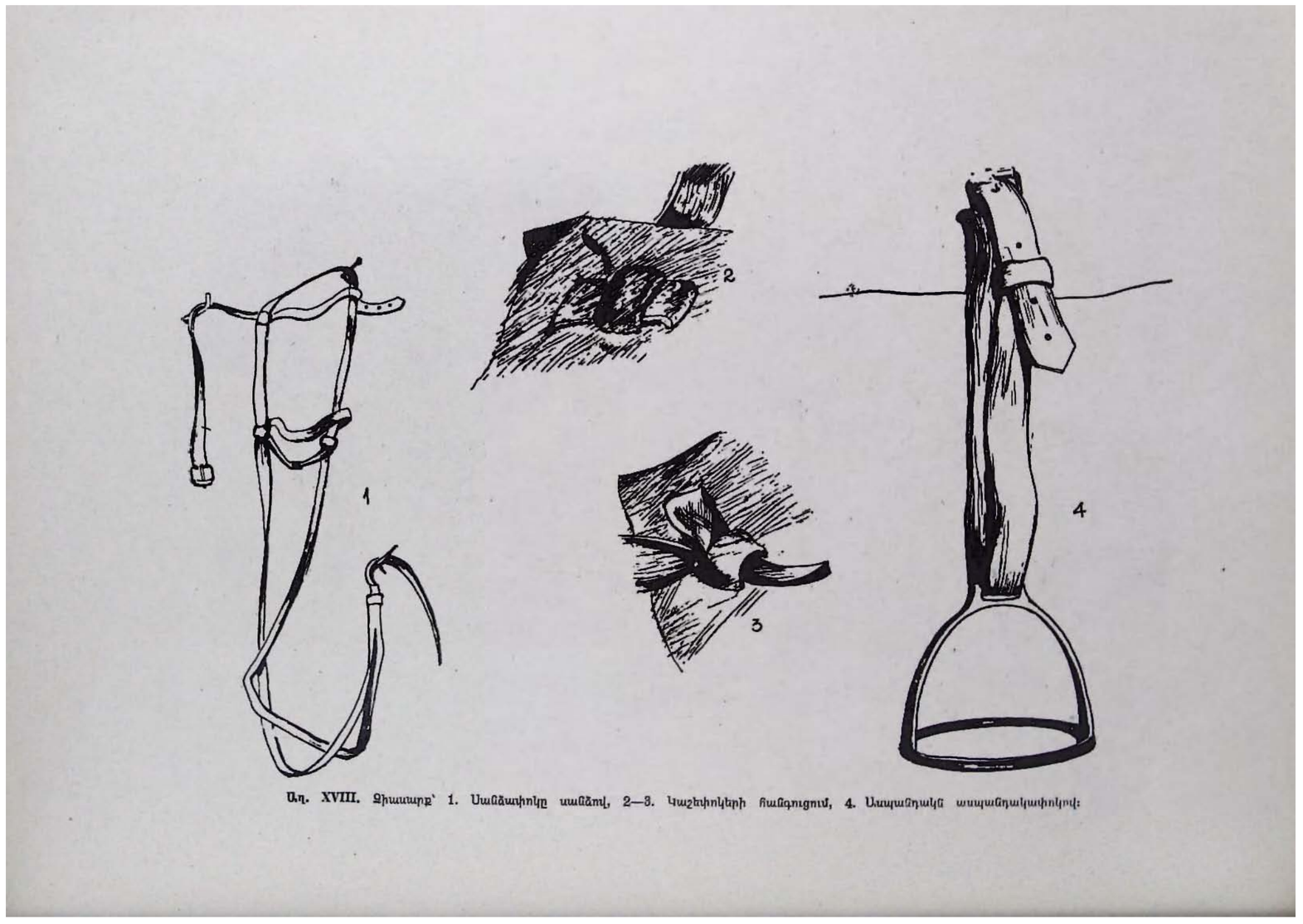

Նկ. XVI. 1. Կիսապատրաստուկ ոսկրի մշակման՝ (նստելատեղ)։ 2. Պատրաստի ոսկրե սուսեր բարձի՝ վերից։

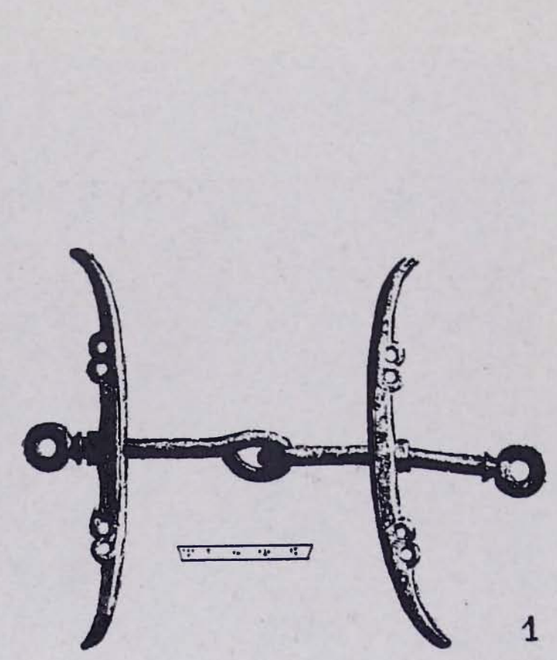

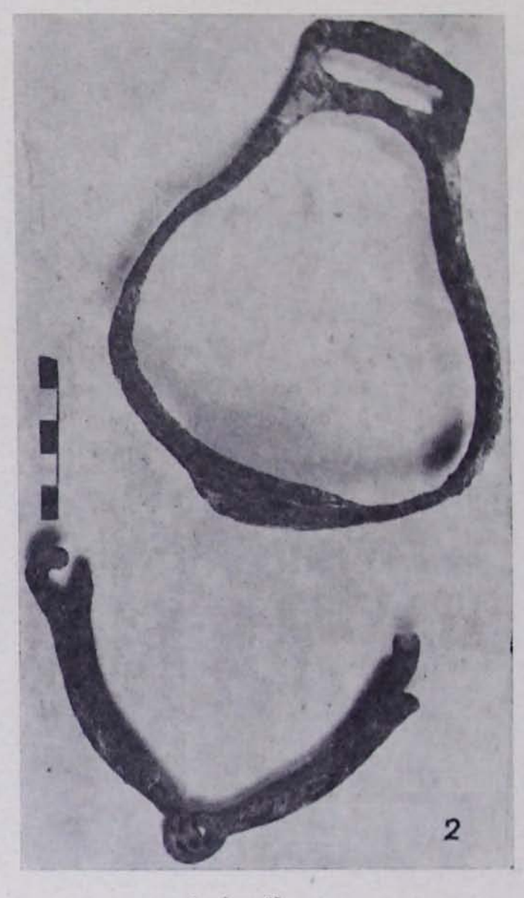
Աղ. XVII. 1—2. Թամբի ընդհանուր տեսքն առանց բարձի։

Ա.դ. XVIII. Ձիաարք՝ 1. Սանձափոկը սանձով, 2—3. Կաշեփոկերի հանգուցում, 4. Ասպանդակ ասպանդակափոկով։

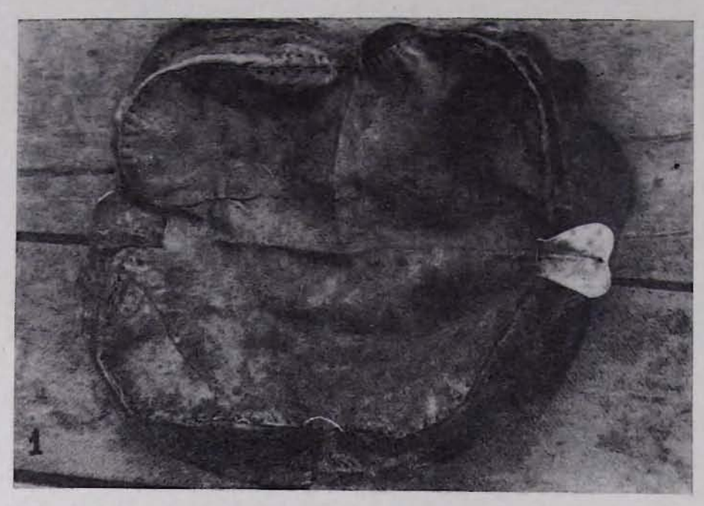

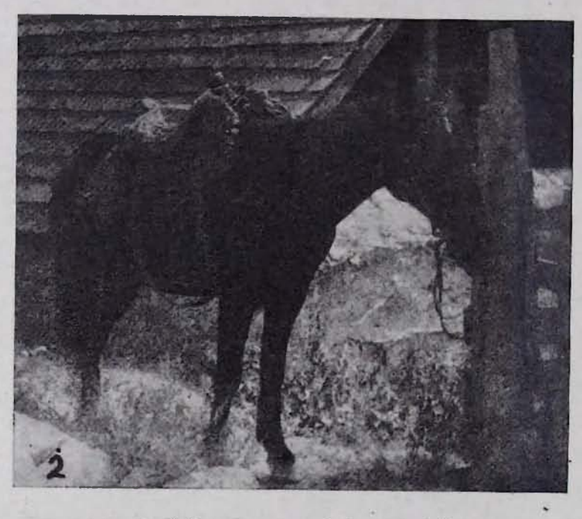
1

2

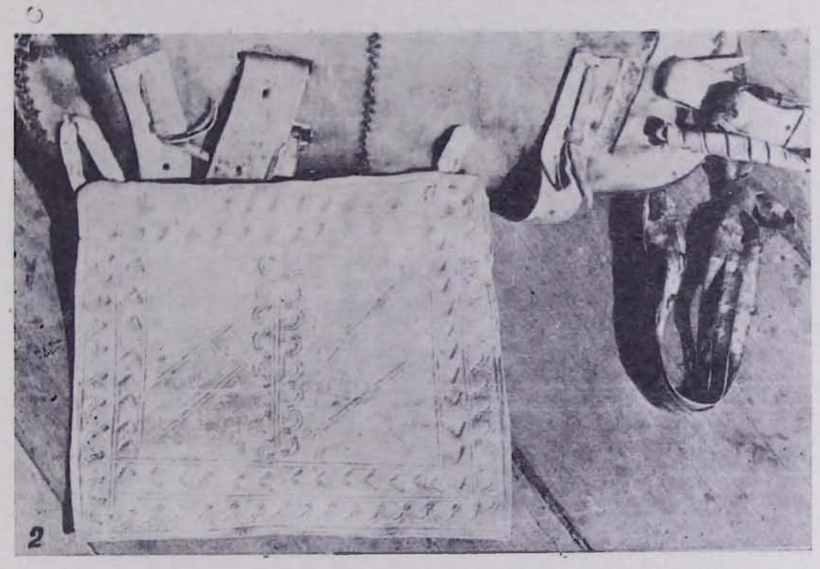
Աղ. XVIIIa. 1. Բրոնզաձոյլ սանձ Մեհուպի պրձանագրությամբ։ 2. ա) աստպանդակ. բ) սանձ։

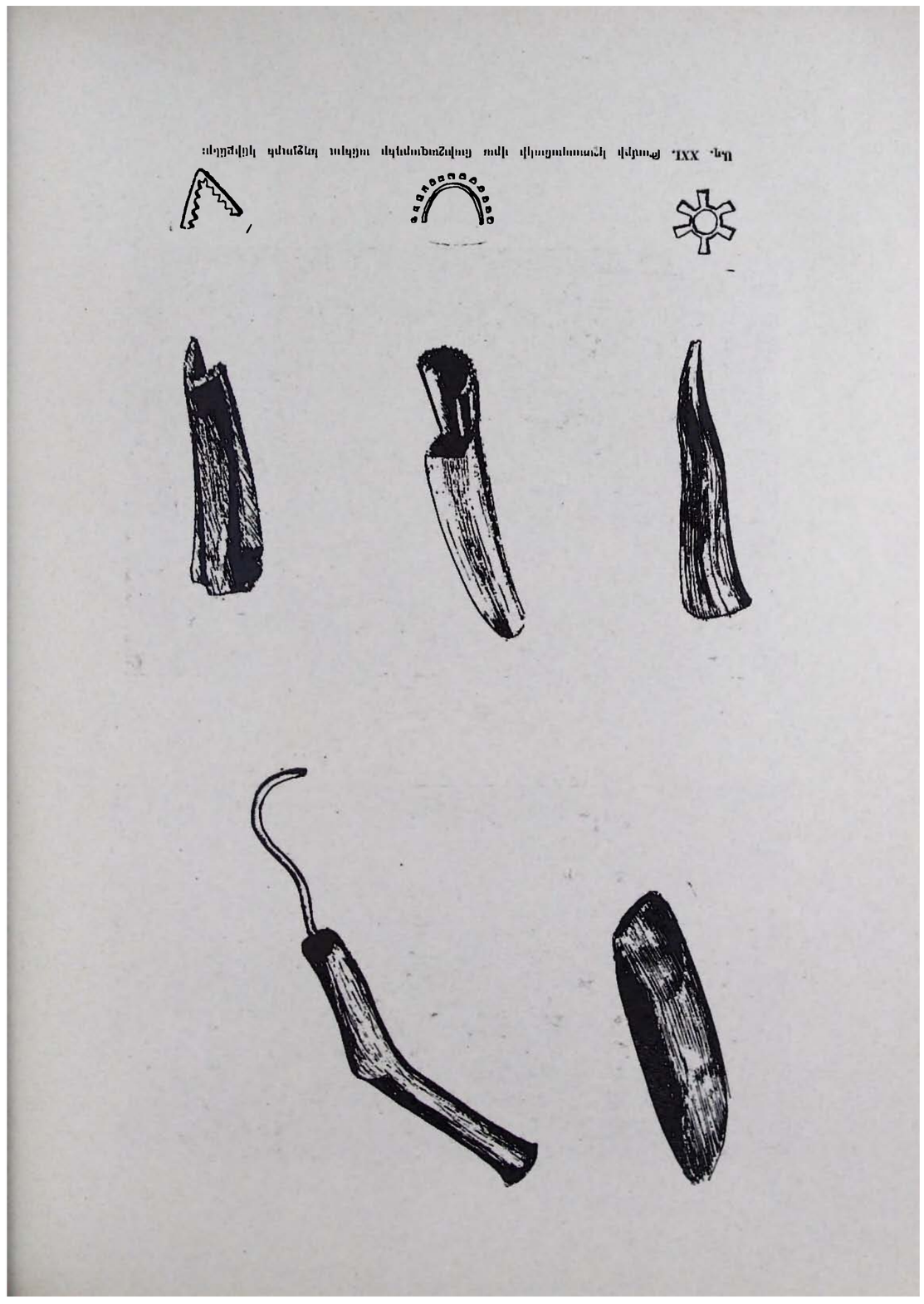

Աղ XIX. 1. Թամբի բարձ։ 2. Թսւմբած ձի։

Աև. XX. 1. Թառի կշտապանակը՝ նախշազարդելիս: 2. Թառի կշտապանակը՝ նախշազարդած:

Նկ. XXI. Քարէ դանակներ տարբեր տեղերից գտնված։

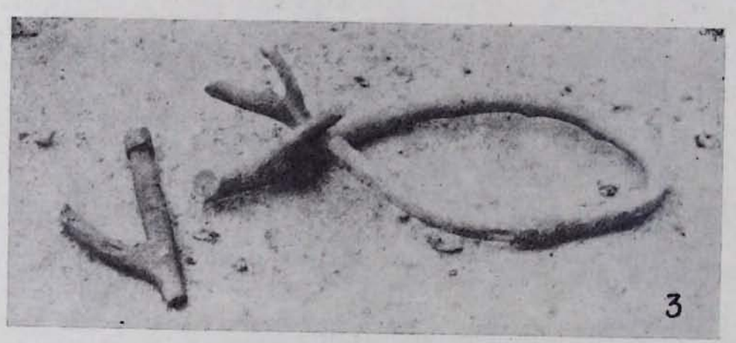

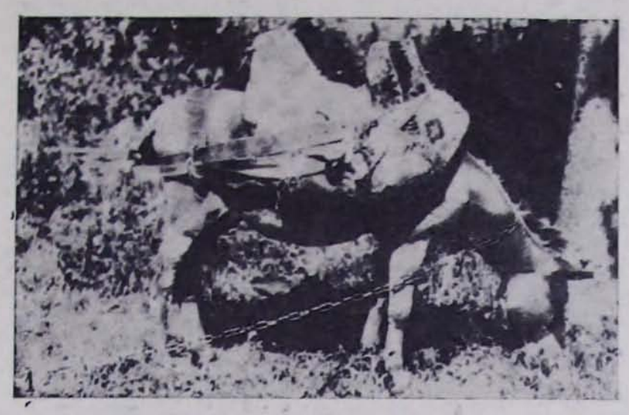
Ակ. XXII. 1. Բահնարարի ձին ճնճղալով: 2. Տախտաբարձ ձի: 3. Ձիապրտաւով փայտ տեղափոխելը:

Աղ. XXIII. 1. Կամիճ ուռած ձիկերով կրծքամաս: 2. Գրատտով (ձի, էշ) ատից տուն վերադաստիարակ: 3. Կեռ-կռնկավոր խոտ-օրաց և այլ բնական քարեղ-կապիկու հարմարանք:

Ակ. XXIV. 1. Հարդալիկ եզներուտուր ճամփու բարձած Լշ: 2. Համհատարի փոսրանչի արձատասնոցում: 3. Համհատարդր ճամփի մեջ ճարդ լցնելիս: 4. Խարջին բարձած Լշ:

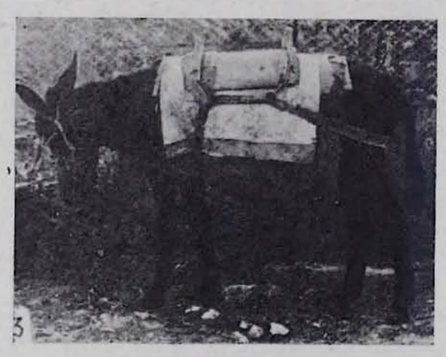
Նկ. XXV. 1—2. Քոցարարձ էշ։

Նկ. XXVI. 1—2. Տակառաբարձ կշռ:

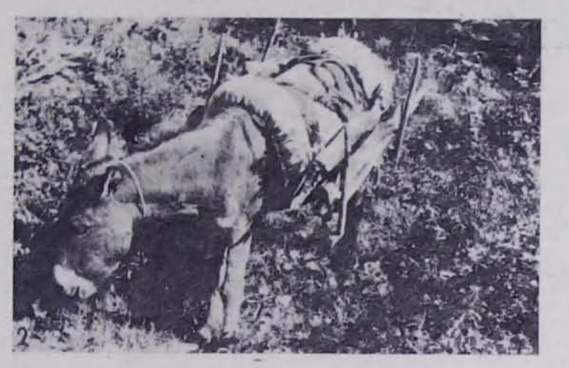

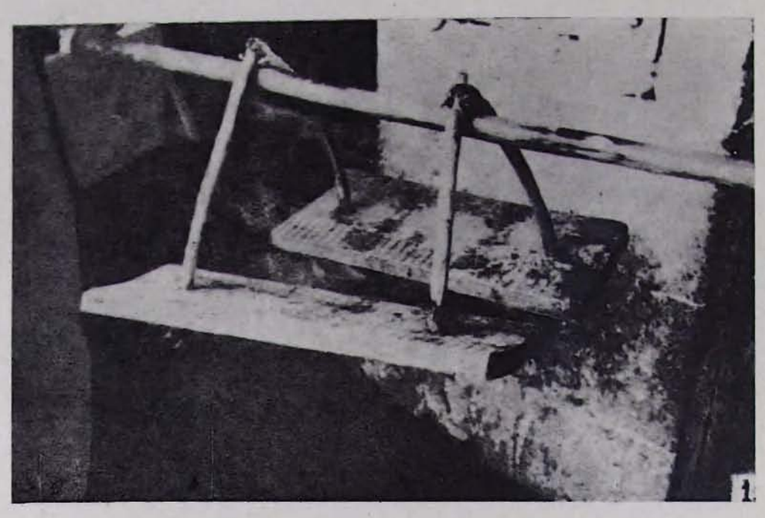
Աղ. XXVII. 1—2. Քաշած՝ Լշոլ փայտ տնդավոխնելը: 3. Քնխ՝ «Լշի թամբ»:

Ա ղ. XXVIII. 1. Քևխ՝ ձիով, էշով կլորտած վադա տևղափոխելու հարմարանք: 2. Քևխարտո էշ: 3. Էշին վադա բարձելու քեխ՝ «Ճաղ»:

Աղ. XXIX. 1. Քարքեշ՝ քսուր կրելու հարմարանք: 2. Գեխ՝ ձիով, էշով փայտ կրելու հարմարանք:

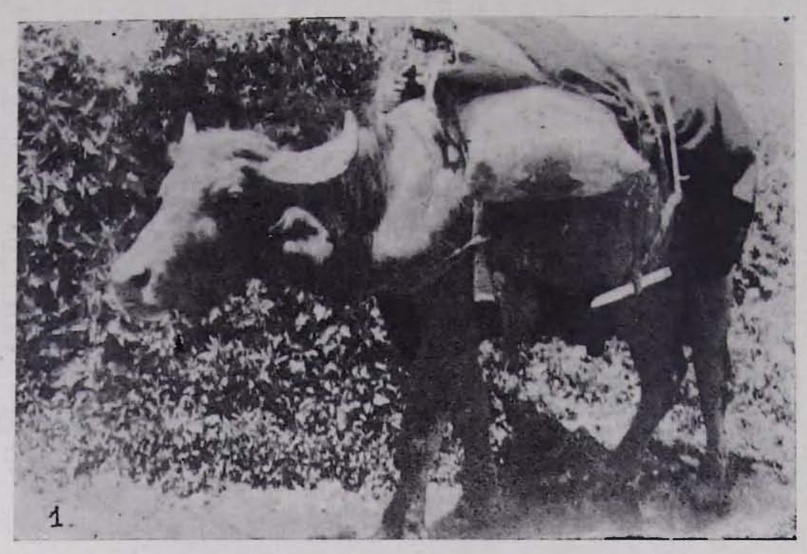

Ադ. XXX. 1. Քնիա՝ «կոժկալ»—ջուրը խնայելու կծիրով էշին րարձած տեղափոխելու համար։ 2. Պղնձե սափորներով ջուր տեղափոխելը։ 3—4. Էշո սպրակ։

Աղ. XXXI. 1. Բարձած գոմեշ: 2. Պայտեր և պայտամեխներ:

Կ. Վ. ՍԵՂԲՈՍՅԱՆ

ԱՐՀԵՍՏԱՎՃԱՌԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆՑԻՆԵՐԻ ԿԵՆՑԱՂՈՒՄ

(ՊԱՏՄԱ-ԱՋԴԱՊԱՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ

ԳԱԱ —«Գիտությունների ակադեմիայի լրաբեր»
ԳՊՀ —Գիտական հեռաքանուկի արխիվ
ՀԱՄԿ —Հայկական մշակույթի պետական թանգարան
ՀՍՀՄԹ —Հայկական սովետական հանրագիտարան
ՀՍՌՀ —Հայաստանի սովետական ռեսպուբլիկա
ՀՍՍՌ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկա
ՀՍՍՌԳԱ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի գիտությունների ակադեմիա
ՀՍՍՌՊՀ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական հեռաքանուկի արխիվ
ՀՍՍՌՊԹԱ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական թանգարանների ասոցիացիա
ՀՍՍՌՊՄԹ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական մատենադարանի տեղեկագիր
ՀՍՍՌՊՊՀ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական պատմական հեռաքանուկի արխիվ
ՀՍՍՌՊՊԹ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական պատմության թանգարան
ՀՍՍՌՊՔՀ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական քաղաքական հեռաքանուկի արխիվ
ՀՍՍՌՊՔԹ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական քաղաքական թանգարան
ՀՍՍՌՊՏՀ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական տնտեսական հեռաքանուկի արխիվ
ՀՍՍՌՊՏԹ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական տնտեսության թանգարան
ՀՍՍՌՊՖՀ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական ֆոնոհեռաքանուկի արխիվ
ՀՍՍՌՊՖԹ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական փիլիսոփայության թանգարան
ՀՍՍՌՊՔՀ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական քաղաքական հեռաքանուկի արխիվ
ՀՍՍՌՊՔԹ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական քաղաքական թանգարան
ՀՍՍՌՊՏՀ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական տնտեսական հեռաքանուկի արխիվ
ՀՍՍՌՊՏԹ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական տնտեսության թանգարան
ՀՍՍՌՊՖՀ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական ֆոնոհեռաքանուկի արխիվ
ՀՍՍՌՊՖԹ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական փիլիսոփայության թանգարան
ՀՍՍՌՊՔՀ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական քաղաքական հեռաքանուկի արխիվ
ՀՍՍՌՊՔԹ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական քաղաքական թանգարան
ՀՍՍՌՊՏՀ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական տնտեսական հեռաքանուկի արխիվ
ՀՍՍՌՊՏԹ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական տնտեսության թանգարան
ՀՍՍՌՊՖՀ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական ֆոնոհեռաքանուկի արխիվ
ՀՍՍՌՊՖԹ —Հայկական սովետական սոցիալիստական ռեսպուբլիկայի պետական փիլիսոփայության թանգարան

ԱՅԼ ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ԲԽՀ —«Բանբեր երևանի համալսարանի»
ԳԱՐ —Գիտական հեռաքանուկի արխիվ
ԶԱՐՔ —Հայաստանի ռազմարդյունաբերական արխիվ
ԼՂՄՀ —Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ
ՄԱՏԵՆ —Մատենադարան
ՄՄՀ —Մեծ Հայքի
ՊԱՐՔ —Պատմության և քաղաքակրթության արխիվ
ՍՊՀ —Սանկտ Պետերբուրգի հեռաքանուկի արխիվ
ՎՊՀ —Վենետիկի հեռաքանուկի արխիվ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Պատմագիտության համար կարեոր նշանակություն ունի քաղաքի, արդյունաբերական ավանի ապրարական ուսումնասիրությունը։ Չնայած ագրային ավանդական մշակույթի կրողը համարվել է գյուղացիությունը, քաղաքային կյանքի հետազոտությունները ցույց են տալիս, որ քաղաքային, հատկապես արհեստավորա-բանվորական բնակչությանը նույնպես պետք է խաղացել ժողովրդական մշակույթի պարդացման, կենցաղի վերափոխման գործում։ Այս առումով ուրույն տեղ ունի պատմական Կումայրի-Գյումրի-Ալեքսանդրապոլ, այժմ՝ Լենինական քաղաքը։

Լենինականը չորս-հինգ սասնամյակ առաջ արհեստավորական ոչ մեծ քաղաք էր՝ շուկան ու նրա հրապարակը շրջապատող բազմաթիվ ու բազմազան արհեստանոցներով, կրպակներով և մի քանի մանր ձեռնարկություններով։ Նախկին Ալեքսանդրապոլում բազմաթիվ արհեստանոցների գոյությունը հենց ցույց էր տալիս քաղաքի տրհեստավորական բնույթը։ Տեղական արտադրանքը, բոցի քաղաքի կարիքները բավարարելուց, սպառվում էր ոչ միայն շրջապատի գյուղերում ու հարևան քաղաքներում, այլև հեռավոր վայրերում։

Լենինականը արդյունաբերական կենտրոն դառնալու գործում վճռական նշանակություն են ունեցել նախկին քաղաքի արհեստավորական ինույթը, հարմար ղիրքն ու կարևորությունը, XIX դարում տարբեր ղրզոպաճառներով պատմական Հայաստանի զանազան վայրերից Գյումրի-Ալեքսանդրապոլ հավաքված արհեստավորական ստվար խավի ավանդույթները։ Ժառանգարար իրենց հառած ավանդույթներին հավատարիմ՝ արհեստավորները այստեղ էլ հիմնեցին համքարություններ, որոնց անընդմեջ գոյությունը տևեց մինչև XX դարի սկզբները։

Հետհետե վերափոխվելով, համքարական շատ ավանդույթներ ու սովորույթներ համատորեն պահպանվում էին նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Անդրկովկասի երկրամասի և կենտրոնական նահանդների անտեսական սերտ շփման հետևանքով գործարանային արտադրությունը ասպիճանարար դուրս էր գալիս աեղական արտադրությունը, հատկապես մանվածքային, գործվածքային, ներկի և ներկման ու մի շարք այլ արհեստներ[1]։

Արհեստների աշխուժացման հետ մեկտեղ, սկսած XIX դարի 30-ական թվականներից, վերափոխվում էր նաև հին Գյումրիի բնակչության կազմը, զրաղմունքի բնույթը։ Ալեքսանդրապոլի բնակչության գրեթե հիմնական մասը սկսում է գրաղվել արհեստներով, կարևոր արհեստավորական կազմակերպություններ են դառնում որմնադիրների, բարուաշների, աուսգծագործների, գարբինների, պղնձագործների, անագապործների, կոշկակարների և այլ համքարություններ։ Համքարությունները եղել են որոշակի սովորույթների և ավանդույթների կրողն ու, ամրապղպեյամբ վերցրած, ժողովրդական գարավոր մշակույթը պահպանող կարևոր օղակ։

Հայաստանի արհեստավորական կազմակերպությունները բավականաչափ հետազոտվել են, սակայն ազդագրական առումով պատշաճ ուշադրության չեն արժանացել։

Ակադեմիկոս Ն. Յա. Մառը նշել է, որ Կովկասում և Հայաստանում արհեստագործությամբ գրաղվել են շատ հնուց, և այն սերնդե-սերունդ պահպանվել ու հասել է մեր օրերը։ Նա գտնում է, որ համքարությունների նախնական ձևը եղել է արհեստավորական եղբայրություն, որի հիմքում ընկած է ընտրական սկզբունքը[2]։ Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը գտնում է, որ Անի, Կարս, Արծն,

---

[1] *С. А. Егиазаров*, Исследования по истории учреждений в Закавказье, ч. II, Городские цехи, Организация, внутреннее управление закавказских амкарств, Казань, 1891, стр. IV.

[2] *Տե՛ս Н. Я. Марр*, Кавказский культурный мир и Армения, Птг., 1915, стр. 16—17.

Մշտնջենական ստրկության հոգեբան հիմքերը X—XI դարերում գտնվող ֆեոդալական հասարակության մեջ ցույց տալու նպատակով արհեստականորեն ստրկական կախման մեջ դրված գյուղացիության հիմնական մասսաների կրոնական զգացմունքների ու կույր հնազանդության վրա հաշվելով՝ հոգևորականությունը ամենայն ջանասիրությամբ ստրկական կախման մեջ էր դնում ոչ միայն գյուղացիներին, այլև քաղաքացիներին[1]։ Ինչպես ասում է Ա. Ժկյոբեսկուն, «Եկեղեցին ամենայն ինչ արել է, որպեսզի ստրկությունը հավերժական թվա»[2]։

Հարկադրական աշխատանքի տեսակներից մեկը հոգևորականության օգտին կատարվող տուրքերն էին։ Ինչպես ասում է Ա. Ժկյոբեսկուն, «1280 թվականին Ջոն Պեկհամը հրամայում է, որ հոգևորականները ստրկական աշխատանքի չենթարկվեն»[3]։ Ինչպես տեսնում ենք, հոգևորականությունը ոչ միայն ստրկական աշխատանքի էր դնում ուրիշներին, այլև ինքն էր ստրկական աշխատանքի կազմակերպողը։

Հոգևորականության ստրկական աշխատանքի ձևերից մեկը տասանորդն էր։ Տասանորդը հոգևորականության հարստացման հիմնական աղբյուրներից մեկն էր։ Տասանորդ էին վճարում ոչ միայն գյուղացիները, այլև քաղաքացիները։ Տասանորդի մասին խոսելով՝ Ա. Սմիթը գրում է. «Տասանորդը ամենաանհարմար հարկատեսակն է, որ երբևէ հորինվել է հողի վրա»[4]։ Տասանորդի ծանրությունը կայանում էր նրանում, որ հոգևորականությունը տասանորդ էր հավաքում ոչ միայն հողագործական արտադրանքից, այլև ամեն տեսակ ձեռնարկատիրական եկամուտներից։ Տասանորդ էին վճարում նաև այն հողերից, որոնք հանձնված էին հողագործներին կիսապահեստի կամ կիսագյուղացիական պայմանագրերով

[10] Շ. Բզնունի, նշվ. աշխ., էջ 9։

[11] Տե՛ս Ю. Ф. Хачатрян, նշվ. աշխ.։ Շ. Ա. Բզնունի, Մրհեանդիր և Հարմարուն կոչեցեալ Հայաստանեայց 9—13-րդ դդ. տիպեր, Երեվան՝ Մատենադարան 4—18-րդ դարերի, 1946, Ա. Ի. Սահինյան, Հայաստանի 9—13-րդ դդ. հին տիպարները, Երեվան, 1956։ Ա. Ի. Սահինյան, Քարտաշները Հայաստանում 9—13-րդ դդ. և նրանց հին տիպերը, Երեվան, 1958։

[12] Տե՛ս Ю. Ф. Хачатрян, նշվ. աշխ., Շ. Ա. Բզնունի, Մրհեանդիր և Հարմարուն կոչեցեալ Հայաստանեայց 9—13-րդ դդ. տիպեր, Երեվան՝ Մատենադարան 4—18-րդ դարերի, 1946, Ա. Ի. Սահինյան, Հայաստանի 9—13-րդ դդ. հին տիպարները, Երեվան, 1956։ Ա. Ի. Սահինյան, Քարտաշները Հայաստանում 9—13-րդ դդ. և նրանց հին տիպերը, Երեվան, 1958։

Լեռնիկասեղն այժմ Հայկական ՍՍՀ Փարակի տուֆյայնահարթակում շրջապատ սրած է։ Հատապես սեպագրային մի քանի արձանագրություններ և նշաններ ունի։ Ներքևի մասում կան նաև ուղղանկյուն ելուստներ, որոնք, հավանաբար, ամրացման համար են ծառայել։ Ելուստների վրա կան նաև սեպագրային նշաններ։

Լեռնիկասեղն այժմ Հայկական ՍՍՀ Փարակի տուֆյայնահարթակում շրջապատ սրած է։ Հատապես սեպագրային մի քանի արձանագրություններ և նշաններ ունի։ Ներքևի մասում կան նաև ուղղանկյուն ելուստներ, որոնք, հավանաբար, ամրացման համար են ծառայել։ Ելուստների վրա կան նաև սեպագրային նշաններ։

Ներկայումս Հայաստանում հայտնի են մոտ 90%-ը միասնական և տարածքի տիպաբանական սահմանները, գերեզմանոցները, սարահարթային և լեռնային գոտիների տարածումը հիմնականում համընկնում են նեոլիթյան և էնեոլիթյան ժամանակաշրջանների հետ։ Ինչպես նշեցինք, տիպերի մեծ մասը գտնվում է ոչ խոր խրամատներում, որոնք ծածկված են եղել հողով։ Ներկայումս հողի մեծ մասը հեռացել է, և տիպերը հայտնվել են հողի մակերևույթին։

Ներկայումս հողի մեծ մասը հեռացել է, և տիպերը հայտնվել են հողի մակերևույթին։

* * *

Ներկայումս պահպանված տիպերի մեծ մասը գտնվում է Արարատյան դաշտում, Արագածի լանջերին, Գեղամա լեռներում, Սևանի ավազանում, Ջավախքի սարահարթում, Վարդենիսի լեռնաշղթայում, Զանգեզուրի լեռնաշղթայում, Կապուտանի սարահարթում, Ուրծի սարահարթում, Ասպինդզայի սարահարթում, Ղարաբաղի լեռնաշխարհում, Նախիջևանի հարթավայրում, Ուրծի սարահարթում, Ասպինդզայի սարահարթում, Ղարաբաղի լեռնաշխարհում, Նախիջևանի հարթավայրում։

Ներկայումս հողի մեծ մասը հեռացել է, և տիպերը հայտնվել են հողի մակերևույթին։ Ներկայումս հողի մեծ մասը հեռացել է, և տիպերը հայտնվել են հողի մակերևույթին։

Ներկայումս հողի մեծ մասը հեռացել է, և տիպերը հայտնվել են հողի մակերևույթին։ Ներկայումս հողի մեծ մասը հեռացել է, և տիպերը հայտնվել են հողի մակերևույթին։

Ներկայումս հողի մեծ մասը հեռացել է, և տիպերը հայտնվել են հողի մակերևույթին։ Ներկայումս հողի մեծ մասը հեռացել է, և տիպերը հայտնվել են հողի մակերևույթին։

Ներկայումս հողի մեծ մասը հեռացել է, և տիպերը հայտնվել են հողի մակերևույթին։ Ներկայումս հողի մեծ մասը հեռացել է, և տիպերը հայտնվել են հողի մակերևույթին։

Ներկայումս հողի մեծ մասը հեռացել է, և տիպերը հայտնվել են հողի մակերևույթին։ Ներկայումս հողի մեծ մասը հեռացել է, և տիպերը հայտնվել են հողի մակերևույթին։

Մեծ ազգարշեան նյութեր են հայերի վասնգերեր գարերի Ջալալեանց (անվ. 1880 Ջալալեան), ականատես Ջալալեանց (անվ. 1904 Ք.), հյուսն Գրիգոր Կարապետի Կիրակոսեան («Ծաղո», անվ. 1894 Ք.), փախած Կարապետ-Խաչոն Մելիքսեթի Մելիքյան («Հայոց Կարո» անվ. 1897 Ք.), ատիպ Բիկո Ֆարատցի Շահնազարեան (անվ. 1907 Ք.), տորթի Պապիկ Մատոսեան (անվ. 1911 Ք.), փոխանորդ Մարգար Մելիքսեթեան (անվ. 1917 Ք.), ալրագործ Հովսեփ Կաշեի Հարությունեան (անվ. 1903 Ք.), Խնդագործ Հարությունեան (անվ. 1900 Ք.), գեղարդի Մեսրոպյան Հարությունեան (անվ. 1898 Ք.), Իրավարար Մելիքի Դավիթեան (անվ. 1911 Ք.), տեսչի Աստեղյան Մարտիրոսեան (անվ. 1908 Ք.), Ալեքսանդր Մեսրոպյան Գրիգորեան, Մարգար Գեղամյան, Ալեքսանդր Մելիքի Ֆիլոսյան (անվ. 1961 (այժմ 2002 Պ.Ն. Հեռավոր Ալեքսանդրյան Մելիքսեթյան ազգային գործիչ, Ղարաբաղյան շարժման մասնակից, Ազատամարտիկ, ազատության գաղափարի կրող, Ղարաբաղի Հանրապետության Ազգային հերոս (2002 թ.), Ալեքսանդր Մելիքի Ֆիլոսյան (անվ. 1961 (այժմ 2002 Պ.Ն. Հեռավոր Ալեքսանդրյան Մելիքսեթյան ազգային գործիչ, Ղարաբաղյան շարժման մասնակից, Ազատամարտիկ, ազատության գաղափարի կրող, Ղարաբաղի Հանրապետության

ԴԼՈՒԽ I

ՊԱՏՄԱ-ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Հեռինակները որպես բնակավայր հայտնի է դեռևս բրոնզե դարից։ Այն կիմեր ցեղի անունով անվանվել է Կումայրի, իսկ հետագայում հնչյունափոխվելով դարձել է Գյումրիւ Այդ բնակավայրի մասին հիշատակություն ունի Քսենոֆոնը[1], Ակադեմիկոս Հ. Մանանդյանը ապացուցում է, որ Քսենոֆոնի հիշատակած Գյումնիասս քաղաքը Կումայրին է[2]։

Կումայրի անվամբ բնակավայրը հիշատակվում է VII—VIII դարերի պրավոր աղբյուրներում՝ Ասողիկ Շիրակացու «Աշխարհացոյց»-ում (VII դ.), Վանական՝ «Պատմություն» մեջ (VIII դ.) և այլն[3]։

Այնուհետև Կումայրի անդադարնե լսվար ժամանակ չի հիշատակվում։ Այդ անունը չկա Նույնիսկ Սիմեոն կաթողիկոսի 1765 թ. կազմած «Ջամբրուսոմ», ուր Ջրվրվրի, Ագին, Վիչախ, Մարմաշեն, Մատուրա և այլ դյուղանունների կողքին նման և այ մի անուն չի հիշատակվում[4]։

Ալիշանը «Շիրակում» նշում է, որ XIX դարի սկզբում այդ բնակավայրում եղել է հին բերդ, որի մնացուկներից մնում էր միայն ավերակ[5]։

---

[1] Քսենոփոն, «Անաբասիս», թարգմ. Հ. Մանանդյանի, տե՛ս Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա., Երևան, 1944, էջ 393։ Տե՛ս նաև А. А. Маркосян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван 1961.

[2] Հ. Մանանդյան, Հին Հայաստանի և Անդրկովկասի մի բանի պրոբլեմների մասին, Երևան, 1944, էջ 16—17, Հեռինականի պատմության մասին տե՛ս նաև՝ Հ. Մանանդյան, Բնական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հ. Ա, 1944, էջ 64, Կ. Կոզմոյան, Հեռինական, Երևան, 1957, էջ 7, Հեղ. կոլեկտիվ, Ռուսական Հայաստան, Երևան, 1967, էջ 216։

[3] Տե՛ս Ս. Տ. Եռեմյան, Հայաստանը ըստ «Աշխարհացույց»-ի Երևան, 1963, էջ 61։ Տե՛ս նաև «Պատմության Վանական մեծի վարդապետի հայոց», Ս. Պետերբուրգ, 1887, էջ 137—138։

[4] Սիմեոն Երևանցի, Ջամբռ, Վաղարշապատ, 1872, էջ 287, 291, 293 և այլն։

[5] Հ. Ալիշան, Վ. Մ. Ալիշան, Շիրակ, Տեղագրություն պատկերացոյց, Վենետիկ, ս. Ղազար, 1881, էջ 154։

[6] Կումայրի անվան ազգագրման վերաբերյալ չատ ենթադրություններ են եղել, սակայն հավատի կարելի է համարել Հեռևյալը։ Մեր ազգաներից մեկի ազգագրական օրագրի 1854 թ. ապրիլի 20-ի գրառումներում կարդում ենք, որ Ալեքսանդրապոլ, ուր եղել է իրենց կորպուսը, թուրքերն անվանում են Գումրի, որ նշանակում է մաքսատուն (թուրքերեն gumruk մաքսատուն—Կ. Ա.), որպիսին այսանդ եղել է (Военный сборник, т. XI, Спб, 1860, II отд., Походный дневник, 1854—1855 гг., стр. 483—484).

Հայտնի է, որ Կումայրին, չատ հնուց, իր դիրքով ունեցել է թե՛ ռազմական և թե՛ առևտրական նշանակություն։ Այստեղ են խաչաձևվել դեպի հարավ՝ Ջուլֆա, արևմուտք՝ Արաքս և Սիրատ գետերի ափունքները, Հյուսիս՝ Կոյխեղա և դեպի արևելք՝ Կուր գետի հովիտները տանող ճանապարհները։ Նկատի ունենալով այս, թուրքերը պետք է որ սահմանապահին ունենային, և, ինչպես նշվում է, ունեին ամրոց, ուր եղել է նաև մաքսատուն։ Թուրքերը, արմատական Կումայրի անվանը հարմարեցնելով իրենց մաքսատան նշանակությամբ արտահայտվող անվի Գումրի անվանումը, այդպիսով աղավաղել են հին տեղանունը։ Թուրքերն ընդհանրապես աշխատել են իմաստավորված աղավաղել ինչպես ուրիշների, այնպես էլ հայկական տեղանունները (դետերի, լեռների տեղանուններ), ինչպես օրինակ, Արտագեր՝ Ալագյազ և այլն։

որը հետաքրքրում է ջոկոյի «գիտցող» ընկերներին և «շների ընտանիքի» զարմացած հիմնադիրներին՝ Ջոկոյի ընտանիքի ծագման մասին։

Պատմում են, որ գյուղի ամենահին մարդկանցից մեկը՝ «շների ընտանիքի» հիմնադիրը, ունեցել է երկու որդի՝ Ջոկո և Ջոկոյա։ Ջոկոյան ապրել է մինչև 30 տարեկան և 20 տարի ապրելուց հետո մահացել է։ Ջոկոն ապրել է 25 տարի և մահացել է ծեր հասակում։ Ջոկոյան ունեցել է 7 որդի, որոնցից մեծ որդին՝ Ջոկոն, ունեցել է 5 որդի, որոնցից մեկը՝ Ջոկոն, ունեցել է 3 որդի, որոնցից մեկը՝ Ջոկոն, ունեցել է 2 որդի, որոնցից մեկը՝ Ջոկոն, ունեցել է 1 որդի, որը կոչվել է Ջոկո։ Ջոկոն ապրել է 15 տարի և մահացել է ծեր հասակում։ Ջոկոն ունեցել է 4 որդի, որոնցից մեկը՝ Ջոկոն, ունեցել է 3 որդի, որոնցից մեկը՝ Ջոկոն, ունեցել է 2 որդի, որոնցից մեկը՝ Ջոկոն, ունեցել է 1 որդի, որը կոչվել է Ջոկո։ Ջոկոն ապրել է 10 տարի և մահացել է ծեր հասակում։

1801 թ. ռուս հոլոխակին առաջին իրերին գյուղի տներու ժամանակ դուրս շրջակայքի մարմիններ և նրանց Ջոկոյան հոգևոր հայրերը (1804 թ.)։ Ջոկոյան ապրել է 103 (115) տարի։ Ջոկոյան ունեցել է 7 որդի, որոնցից մեկը՝ Ջոկոն, ունեցել է 3 որդի, որոնցից մեկը՝ Ջոկոն, ունեցել է 2 որդի, որոնցից մեկը՝ Ջոկոն, ունեցել է 1 որդի, որը կոչվել է Ջոկո։ Ջոկոն ապրել է 10 տարի և մահացել է ծեր հասակում։

Գյուղի տներում ապրել են նաև ուրիշ ընտանիքներ (ռուսերեն) և ամառային ժամանակ գյուղ էին գալիս նաև ուրիշ ընտանիքներ։ Ջոկոյան ունեցել է 7 որդի, որոնցից մեկը՝ Ջոկոն, ունեցել է 3 որդի, որոնցից մեկը՝ Ջոկոն, ունեցել է 2 որդի, որոնցից մեկը՝ Ջոկոն, ունեցել է 1 որդի, որը կոչվել է Ջոկո։ Ջոկոն ապրել է 10 տարի և մահացել է ծեր հասակում։

---

7 Պհմ, գրք 103 (115), մ. Քահրամյանի նյութեր, մեկ. 1։

8 Պհմ, գրք 103 (115), ն. Ինիկոլսկայի նյութեր, ձեռագրեր։

9 Հմհմ. Հեկտոյի տվյալով նյութեր, մեկ. 2։

10 Հմհմ, մ. Իոլոպոլսկի տեղական նյութեր, մեկ. 1։

քականների, Ախալցխան գարձավ Կովկասի արհեստագործական խոշոր կենտրոններից մեկը։ Դպիրականներ են գալիս նաև Արդահանից, Մուշից, Ալաշկերտից և այլն։ Նրանց մեծ կային հայ կաթոլիկները, հույները, հայ բռշաները և այլազգիները։ Դպիրականների ընդհանուր թիվը մոտ 30 հազար էր, որոնք տարբեր ժամանակ գալով՝ տարածվել էին Ախալցխայում, Ախալքալաքում և շրջակայքում, մի մասն էլ հետագայում հաստատվել Դումլիում։ Հայ կաթոլիկների մի մասը հաստատվեց Ախալցխայի և Ախալքալաքի շրջաններում, իսկ մյուս մասը գնաց Լոռի, Նիրակ, նաև՝ Գյումրու։ Կարնո հույների մի մասը հաստատվում է Ծալկայում, մյուս մասը, ավելի ուշ, գնում է Գյումրու։ Կարանցիները բնակվեցին Գյումրին, Արագածի լանջերը, Ապարանը, Թալինը։ Բայազետցիները գնացին մասամբ Գյումրի, իսկ մեծ մասը՝ Սևանա լճի կղզիները, Մալկածոր (Դարաշիչակ), Սուրմալու[13], Դպիրականների մի մասն էլ գնաց Փամբակ։ Մի խումբ էլ՝ Ծիփկիս, որի մի մասը հետագայում նկավ Գյումրի և Փամբակ[14]։ Դպիրականների մեջ կային հայտագործներ, արհեստավորներ, առևտրականներ։

Գյումրի շրջվոյ գպրականների առաջին խմբերը Ախուրյանն անցնելով, սկզբում վրաններ են խփում գետի ափին, իսկ հետո հաստատվում են Գյումրիում։ Դպրոց կազմակերպող հանձնաժողովին պարտավորություններ էր տրված՝ որոնք վերաբերում էին գպրականներին օժանդակելու, տնտեսաշինության, որոշ արտոնություններ տալու և այլ հարցերին։ Գլխավոր կարևոր էին համարում առանձնացնել մի բանիսը։ Դպրականների քրիստոնեական նոր գյուղերը չպետք է խառը լինեն մահմեդական բնակիչների հետ, այլ կազմեն առանձին գյուղեր կամ թաղեր, որ նրանք անարգ կատարեն ուղիղ շարքով, «հերը սուժեն լայնությամբ» գոյություն ունենա, որ տները լինեն հատատան և հարմարություններով օժտված, որ գպրականներին բնակեցնեն կլիմայական անցակետից համապատասխան վայրերում, գյուղացիներին և քաղաքացիներին համապատասխանաբար տեղավորեն գյուղերում և քաղաքներում, որ ամեն մի նոր գյուղում տերության հաշվին շինեն մի օրինակելի տուն իր բոլոր հարմարություններով, ելնելով տեղի տնտեսական պայմաններից և այլն[15]։

Օգտվելով ռուսական կառավարության տված որոշ արտոնություններից և նպաստներից, գաղթականները Գյումրիում սկսեցին տներ կառուցել։ Աստիճանաբար առաջանում էին մեծ թաղամասեր։ Նոր ղարի սկզբին այստեղ բնակություն հաստատած ռուս զինվորները հաստատել էին իրենց թաղը, որը գտնվում էր քաղաքի հարավային մասում և կոչվեց «Ալաբոական»։ 40—50 տուն մահմեդականներ Գյումրիի հարավ-արևելքում հիմնեցին իրենց թաղը՝ «Թուրքի մահլեն»։ դրանից վերև, դպի հյուսիս, 150 տուն հույներ հիմնեցին իրենց թաղը՝ «Ռումմոց» կամ «Հունաց մահլան»։ 50 տուն հայ կաթոլիկներ դրանց մոտերքում «Ֆռանգների մահլեն» հաստատեցին։ Հունաց թաղից հյուսիս խղճուկ տներ շինեցին աղքատ գաղթականները, որոնց թաղը «Հողևպլան» էր կոչվում, իսկ 30—40 տուն հայ բռշաների թաղը՝ «Ոշոի մահլա»։ Հին գյումրեցիներն էլ բերդի կապակցությամբ լիովին տեղահանվում և բնակություն են հաստատում «Ջորի մահլումս»[16]։ Քաղաքի կենտրոնական մասում կեղեքիչ տներ էին շինում Կարինից, Բայազետից, Կարսից և այլ տեղերից եկած ունևորները։ Սրանք տաճիճտարար իրենց ձեռքն են վերցնում առևտուրը, հողերը, շինարարական պատվերները, արտադրական ձեռնարկությունները և այլն։ Քաղաքի շինարարություններ կատարվել է պլանի համաձայն։ 1836 թ. կատարվել է բաղաքի առաջին հատակագծումը։ Այն ունեցել է բռոնկյունի ձևը՝ երկայնքով ու լայնքով իրար հատող ուղիղ փողոցներով։

Գյումրիի մեծանալու հետ մեկտեղ մեծանում էր նաև նրա քաղաքական-տնտեսական նշանակությունը։ Հարավային սահմանապահի գրաված իր հանկան դիրքով՝ այն կարևոր նշանակություն է ստանում ինչպես ռազմական, այնպես էլ տնտեսական տեսակետից։ Արագ թափով շարունակվում է 1836 թ. ավարտվում է բերդի կառուցումը։ Այստեղից էր անցնում գլխավոր փոստային ճանապարհը՝ Երևան—Գյումրի—Ախալքալաք—Ախալցիխե։ Այստեղով էր կապ հաստատվում ինչպես Քուլայխիի և Փոթիի, այնպես էլ Բորժոմի կիրճով Թիֆլիսի հետ[17]։ Բերդի կառուցման ավարտի տարեթիվ 1837 թ. հոկտեմբերի 3-ին Ախալցիխա—Ախալ-

---

[13] Կ. Ղաֆադարյան, Մի փաստաթուղթ Ախալցխայի հայերի կենդագի վերաբերյալ, ԲՀՀ, 1967, № 3, էջ 165։

[14] Ա. Սերվանեց, Ամենայն հայոց կաթողիկոսությունը և նրա Հայր, 19-րդ դ., մաս Ա, Թիֆլիս, 1894, էջ 441։

[15] ՊԻԱ, գործ 103, ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 1, գլ. 2։

[16] Պ1Ա, գործ 103, ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 1, գլ. 2։

[17] Ա. Սերվանեց, նշվ. աշխ., էջ 325։

[18] ՊԻԱ, գործ 103, ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 1, գլ. 2։

[19] Թ. Հակոբյան, Երևանի պատմությունը (1801—1879), Երևան, 1959, էջ 124։

ռուսահպատակ Գյուրմի և ժամանակ Նիկոլայ բանակի հրամանատարությունը, որ Խալիլ բեյ Շամխորի հետ շարունակ թշնամանքի մեջ էր գտնվում, Ղարաքիլիսայի մոտ ջախջախեց նրան և ստիպեց նահանջել դեպի Ալեքսանդրապոլ։ Ապա Գյումրիից ուղարկվեց գեներալ Ֆրեզեր[18] Ղարսի ուղղությամբ։ Ֆրեզերը, հասնելով Ղարսի ամրոցին, ստիպված եղավ հետ դառնալ, քանի որ ամրոցի պաշարումը ձգձգվում էր, իսկ ձմեռը մոտենում էր։ Ռուսական զորքերի հրամանատարությունը, որ ուներ ընդամենը 8 հազար զինվոր, ստիպված էր եղել նահանջել Ալեքսանդրապոլ։ Ֆրեզերի նահանջի մասին լուրը ոգևորեց Խալիլ բեյին, և նա ձեռնամուխ եղավ Ղարսի ամրոցի պաշարմանը։

Ֆրեզերի նահանջի պատճառները, որ նկարագրված են Ալեքսանդրապոլի 1840 թ. ռեզիդենտ Ա. Ա. Զուբովի զեկուցագրում, ներկայացնում էին ռուսական զորքերի հրամանատարության մեծ սխալ հաշվարկ։ Ռուսական զորքերի հրամանատարությունը կարծում էր, թե Խալիլ բեյի դեմ կռվելու համար բավական է 8 հազար զինվոր, որոնց մեջ կային նաև հայ կամավորներ։ Սակայն Խալիլ բեյի զորքերի թիվը հասնում էր 20 հազարի, որոնց մեջ կային նաև քրդական ջոկատներ։ Ռուսական զորքերի հրամանատարությունը չէր հաշվի առել նաև այն հանգամանքը, որ Խալիլ բեյի զորքերը ունեին հարուստ պաշարներ, մինչդեռ ռուսական զորքերը ստիպված էին ամրոցի պաշարման ընթացքում ուտելիքի պակաս զգալ

դարյաներ, Ախալցխայում շուտով «հասարակական կյանքի դեկր Հզպրոց, Նկեղեցի, արհեստակցական կազմակերպություններ, բաղաքային վարչություն, առևտուր և այլն, ամրողջովին անցավ Նկվոր Հկարիեցի—Կ. Ա.» Հայերի ձեռքը, և տեղացիները համակերպվեցին նրանց հետ, ատիճանաբար ընդունեցին նրանց լեզուն, սովորություններր, դգեստր, տուն կառուցելու ձևերը և այլնշ։ Ախալցրխայից և այլ վայրերից Ալեքսանդրապոլ գաղթած կարինցիները այսօր նույնպես որոշակի աղդեցություն են ունենում տեղի կենցաղի վրա։ Եվ զարմանալի չէ։ Արևմտյան Հայաստանի ամենամարդաշատ բազար հանդիսացող Կարինը, ուր 1800—1830 ԹԹ. հաշվվել է մոտ 135 հազար բնակիչ, եղել է նաև ասիական ստևարի ու արհեսատագործության խոշոր կենարաններից մեկը։ Նկատի ունենալով, որ Արևմտյան Հայաստանի, Փոքր Ասիայի հայարնակ վայրերի արհեսատագործությանն ու առևտուրը հիմնականում հայերի ու հույների ձեռքում էին, իսկ Կարինում միայն հայերը այդ շրջանում հաշվվել են 31 հազար, մանավանդ ևթե նկատի ունենանք Կարինի այդ խավի առաջավոր դերը ազ երկրի արհեսատավորների համար որպես ավանդներ ստեղծողի, կոմսիոներ մշակույթ, Նսնաֆեական իրավունքներ ու պարտականություններ սահմռնողի[28], ապա հասկանալի է, որ մասնայական դպրից հետս, սրանք էլ որ նրանք հիմնվելին, պետք է դպրի ազդեցություն ունենային, և, ինչպես վերը ասվեց, ունեցան ևՀ Ախալցխայում, ևՀ Ալեքսանդրապոլում և ևՀ այլուր Կարինցի հայ, հույն և այլազգի արհեսատավորների այս իրմբերին միացել էին նաև Արևմտյան Հայաստանի զանազան արհեսատավորական կենարաններից դաղթած արհեսատավորներ, առևտրականներ, ինչպես նաև նման դրագմունքի տեր մարդիկ Ռղղկովկասից և այլ վայրերից։

Ալեք-Պոլի դարդացման համար նպաստավոր պայման հանդիսացավ նրա դավառային կենարան դառնալը (1840 թ.)։ Առևարական հանդարտի վրա դոնվելուց բացի, որն իր մի հատվածով համընկնում էր «մոլի հանդարտին», այն նաև հացահատիկի մեծ շրջանի կենարանն էր, որտեղից հացահատիկ էր մատակարարում հանդարտի երկու կողմերի ադդությամբ։ Երևանից այս հանդարտով Ալեք-Պոլ էին տղարկում դինի, ոդի, ձմերուկ, սեխ, գանազան մրգեր և այլն։ Իսկ այստեղից Երևան հացահատիկ, կողրից՝ աղ, Ալեք-Պոլից գյուղատնտեսական մթերքներ էին տարվում ղևպի Վրաստան, այնտեղից Ալեք-Պոլ էին բերվում մեծ քանակությամբ շինափայտ։ Ալեք-Պոլը զարձավ այն կետը, որը պետք է մատակարարեր շրջակա մեծ քվով դյուղերին և նույնիսկ նահանգի կենտրոն Երևանին։ Հեռու գտնվելով պետության առևտրական կենարոններից և հաղորդակցության հանապարհներից, Երևանը վերածվել էր որոշ չափով ինքնամփոփ, արհեստներով անդնական նշանակություն ունեցող, բնակչության նեղ պահանջները բավարարող քաղաքի։ Ընդհանրապես այդ ժամանակ անդրկովկասյան շատ նահանգական քաղաքներում արհեստավորական արտադրություններ քույլ էր զարդացած և բավարարում էր դլխավորապես տեղական անհրաժեշտ պահանջները։ Այդ առանկևտից բացառություն էին կազմում միայն Ալեքսանդրապոլն ու Ախալցխան։ Մշտապես կրկնվող պատերազմների հետևանքով արհեստավորությունից դրկված քուրքական վիլայեթներն իրենց անհրաժեշտ պիտույքը առևում էին Ալեքսանդրապոլից և Ախալցխայից։ Արհեստավորական արտադրանքի մեծ պահանջը արհեստավորներ մղեց բնդլայնելու տեղական արտադրությունը։ Քաղաքական, տնտեսական տեսակետից առանձնահատուկ դդալի նշանակության առևանդով, սկսած 1846 թ. մինչև 1871 թ. և նրանից հետո էլ վարչատերիտորիալ վերաբաժանումների ժամանակ, քաղաքը երկրորդական դավառային կենարանից առանձնահատուկ վերածվում է Երևանի նահանգի առաջնակարդ դավառային կենարանի[33], որն իր տնտեսական նշանակությամբ գերազանցում է նույնիսկ նահանգի կենարան Երևանին։ 1846 թ. Ալեքսանդրապոլում կար արդեն 16337 բնակիչ, որի մոտ 5 տոկոսը կազմում էին այլազգիները՝ ռուսներ, հույներ, քուրքեր, հրեաներ[34]։

XIX դ. երկրորդ կեսին արհեստագործությամբ Ալեք-Պոլը ավելի զարդացած էր, քան Երևանը։ Ք. Հակոբյանը նշելով Երևանի նահանգի առևտրականների, արհեստավորների, բանվորների, այդեզործների ընդհանուր քվի մեջ Երևանցիների գերազանցությունը (0,45 մատը—աղյուսակ 15, 1865 թ.) հավատում է, որ նույնը Ալեք-Պոլի այդ կարդի բնակչությունը կազմում էր ընդհանուր քվի

[28] Կ. Վոսկանյան. Մի փաստաթուղթ Ախալցխայի հույների կենդանի մերարերյալ. ԲԵՀ, 1967, № 3, էջ 165։

[29] Տե՛ս Ա. Վազանյան, Արևմտահայերի սոցիալ-տնտեսական և բարոյական կացությունը 1800—1870 ԹԹ., Երևան, 1967, էջ 112, 115, 162, 177։

[30] Ք. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 126։

[31] Նույն տեղում, էջ 403։

[32] Ս. Ա. Եղանյոռ, աշխ. աշխ., էջ 60։

[33] Ք. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 383—384։

[34] Սովետական Հայաստան, Երևան, 1967, էջ 216։

0,34 մասը, այնուամենայնիվ, արհեստավորների թվով Ալեք-Պոլը դերազանցում էր Երևանին, որովհետև Երևանում մեծաթիվ էին առևտրականներն ու այգեպործները։ Երևանի արհեստագործությունը հիմնականում կապված է եղել դյուղատնտեսության հետ, մինչդեռ Ալեք-Պոլինը, տեղի պահանջները բավարարելուց բացի, նշանակալի չափով արտադրանք է արտահանել նաև Թուրքիա[35]։

Ալեք-Պոլի արհեստագործական արտադրանքը տարածում է գտել և սպառվել նաև Անդրկովկասի բաղաքներում ու դյուղերում։ Շինարար արհեստավորները կառուցումներ են արել այդ սահմաններից էլ դուրս, ուրիշ քաղաքներում։

Այսպիսով Ալեք-Պոլը հիմնականում արհեստավորական քաղաք է եղել։ Նրա զարդացումն ընթացել է հիմնականում արհեսագործության զարդացման և ընդլայնման հաշվին, որով և բնորոշվում է քաղաքի արհեստավորական բնույթը։ Արհեսագործության կողքին սկսում են երևան դալ նաև առաջին դործարանային, արաադրական փոքր ձեռնարկությունները։ 1865 թ. բնակչության թվով Ալեքսանդրապոլը արդեն զդալիորեն զերազանցում է Երևանին (Երևանի բնակչության 1:070-ի դիմաց Ալեք-Պոլինը՝ 16814)[36]։

Համեմատաբար նոր գարդացող Ալեքսանդրապոլը իր տեսքով ներկայացրել է ալեեզյան տիպի նոր քաղաք։ Ամենուրեք Շիրակի դաշտավայրին շատ բնորոշ միհարկանի, սև բարևրից ամուր կառուցված շենքեր, որոնց հողածածկ տանիքները տիտուր տեսք են տալել նրանց։ Զինվորական մի պաշտոնյա նկարադրելով Ալեքսանդրապոլը, նշում է, որ չնայած քաղաքը նոր է, տակավին հնամենի տեսք ունի, որովհետև տները քիթնեցյա տանիքներ չունեն[37], Աչքի են ընկել քաղաքի ևկեղեցիները ու հարուստների քանդակազարդ քիվերով տները։

Չնայած քաղաքի վերակառուցումը դանդաղ ու դժվար էր կատարվում, այնուհանդերձ, տեղում կառուցողական արհեստների զարդացածությունը և շինանյութերի առատությունը նպաստում էին քաղաքաշինությանը։

Կառուցողական արհեսաների տարածվածությունը այստեղ բացատրվում է մինչև դաղթը տեղում այդ արհեստների առկայությամբ։ Քարտաշությունը, հյուսնությունը Շիրակում տարածված արհեստներ էին, և Կումայրի-Ալեքսանդրապոլը չէր կարող իր պատմական շրջապատի չքեղ կառույցները կերտողների ժառանդորդները չունենալ։ Շրջապատում էին դտնվում Տոյակերտ Անին, Մարմաշենը, Տեկորը, Երերույքը, Հոռոմոսը, Արթիկը, Գանձիջան, Հառիճը, Դուշավանքը և այլն։ Հայ վարպետները ընդօրինակում էին չինարարական տմուտ տեխնիկան, ուսումնասիրում նշանավոր ճարտարապետներ Տրդատի և Մանվելի կառուցած կոթողները, ստեղծում դրանց մանրակերտվածքները[38]։

Ալեքսանդրապոլը, այսպիսով, հետզհետե ստանում է բարեկարդ տեսք, որին նպաստում էր նաև այն, որ մեծացող քաղաքի կառուցումը ինքնահոսի չէր մատնված։ 1870 թ. Ալեքսանդրապոլն ուներ քաղաքի ճարտարապետ[39], իսկ 1872 թ. կատարվել է Ալեքսանդրապոլի երկրորդ տոպագծումը։ Այն կառուցվում էր ավյալ ժամանակին հայանի նոր քաղաքների սիլով, ուղիղ փողոցներով, որոշակի նախագծով և սկսեց տարբերվել անդրկովկասյան շատ քաղաքներից։ Եվ եթե 1830-ական թվականներին Ալեքսանդրապոլի մասին խոսում էին միայն որպես «դեղեցիկ, ազատ խոսացող»[40], արևելյան սիրվի թաղարի, ապա XIX դ. II-րդ կեսին Ալեքսանդրապոլը իր բնույթով համարվում էր արդեն ոչ ասիական, բարեկարդ բազար։ Հաշվեհավելություններից մեկում նշվում է. «Փողոցներն այստեղ ուղիղ են ու լայն, շատ տներում կառուցված են հարմարավետ մայթեր, փողոցները քաղաքը լավ է լուսավորվում։ Մեծ թվով սուսների նեղկայությունն այստեղ և եվրոպական մաքսանենգ ապրանքների առկայությունը բնակչության ծանոթացրել են եվրոպական կյանքի պահանջմունքներին։ Ամբողջ բնակչությունը բիլ մի շատ լավ խոսում է ռուսերեն, որը հատկապես երևելվում է Երևանի նահանդի ուրիշ քաղաքներում»[41]։

Նորակառույց Ալեքսանդրապոլում էլ, սակայն, դեղեցիկ շենքերի կողքին կային շատ անհրապույր տներ և թե մեկը, թե մյուսը հաճախ նեղել են իրենց պարիսպների հետևը քաքնված ա-

---

[35] Թ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 413—414։

[36] Նշվ. աշխ., էջ 526։

[37] Военный сборник, т. XI, Спб., 1860, II отд., стр. 483—484.

[38] Տիև, ֆ. 103, ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 7։

[39] Ալեքսանդրապոլի առաջին ճարտարապետներից էր ինժեներ Ա. Լեոնտեր, 1907 թ. նրան փոխարինել է ինժեներ Ա. Աղաբալյանը։ Այնուհետև քաղաքի ճարտարապետներ են եղել Ա. Սարկիսյանցը (1909 թ.), Ջ. Մ. Մարտիրոսովը (1913 թվականից)։ Տե՛ս Ա. Կ. Գրիգորյան, Формирование развитие технической интеллигенции Армении, Ереван, 1966, стр. 65.

[40] «Военно-статистическое обозрение Российской империи», т. XVI, ч. VI, Эриванская губерния, Спб., 1853, стр. 223.

[41] Նույն տեղում, էջ 259։

[16] Նույնտեղ, էջ 181։

[17] Ի դեպ նշենք ուշագրավ, որ Ալեքսանդրի ենթակայության տակ էին նաև Ղարաբաղի, Ղազախի և Շամշադինի գավառները։ Տե՛ս Ա. Կ. Խաչատուր, նշվ. աշխ., էջ 95։

[18] Տե՛ս «Նոյեմբերյան օգոստոսը», էջ 239։

[19] Ն. Նոյմյան, Վիպասան, 1937, էջ 161։

[20] Այս բառը երբեմն արձանագրում էր մեծ տառ

[21] Նույնտեղ, էջ XI, II օրն., էջ 481։

[22] Ես նշեմ ուշագրավ, որ Ալեքսանդրի ենթակայության տակ էին նաև Ղարաբաղի, Ղազախի և Շամշադինի գավառները։ Տե՛ս Ա. Կ. Խաչատուր, նշվ. աշխ., էջ 95։

[23] Տե՛ս «Նոյեմբերյան օգոստոսը», էջ 239։

[24] Ն. Նոյմյան, Վիպասան, 1937, էջ 161։

[25] Այս բառը երբեմն արձանագրում էր մեծ տառ

[26] Նույնտեղ, էջ XI, II օրն., էջ 481։

[27] Ես նշեմ ուշագրավ, որ Ալեքսանդրի ենթակայության տակ էին նաև Ղարաբաղի, Ղազախի և Շամշադինի գավառները։ Տե՛ս Ա. Կ. Խաչատուր, նշվ. աշխ., էջ 95։

[28] Տե՛ս «Նոյեմբերյան օգոստոսը», էջ 239։

[29] Ն. Նոյմյան, Վիպասան, 1937, էջ 161։

[30] Այս բառը երբեմն արձանագրում էր մեծ տառ

[31] Նույնտեղ, էջ XI, II օրն., էջ 481։

[32] Ես նշեմ ուշագրավ, որ Ալեքսանդրի ենթակայության տակ էին նաև Ղարաբաղի, Ղազախի և Շամշադինի գավառները։ Տե՛ս Ա. Կ. Խաչատուր, նշվ. աշխ., էջ 95։

[33] Տե՛ս «Նոյեմբերյան օգոստոսը», էջ 239։

[34] Ն. Նոյմյան, Վիպասան, 1937, էջ 161։

[35] Այս բառը երբեմն արձանագրում էր մեծ տառ

դերկովկասի քաղաքները կառարվում էր շատ դանդաղ։ Բայց Անդրկովկասի դրեթե բոլոր արհեստավորական քաղաքներն էլ հետզհետե կուլ էին գնում կապիտալիստական արտադրությանը։ «Արդյունաբերության նախկին ֆեոդալական կամ համքարային կազմակերպությունը չէր կարող այլևս բավարարել նոր շուկաների համընթաց աճող պահանջը. նրա տեղը զրավեց մանուֆակտուրան։ Համքարային վարպետները դուրս մղվեցին արդյունաբերական միջին դասի կողմից, Աշխատանքի բաժանումը տարբեր կորպորացիաների միջև անհետացավ՝ տեղի տալով աշխատանքի բաժանման առանձին արհեստանոցների ներսում»[49]։ Այսպիսով, XIX դ. II կեսը, համքարային արհեստագործության քայքայման վերջին փուլն էր։

1870—80 ԹԹ. երկիր ներհոսող արդյունաբերական ապրանքները դանդաղ քայքայում էին արհեստագործությունը՝ արհեստավորներին մղելով դեպի արտադրական ձեռնարկությունները։ Որոշ արհեստների քայքայման հետ մեկտեղ հանդես էին գալիս քիչ թե շատ ժամանակակից արդյունարերական օբյեկտներ։ «Տևղի չէր ունենում (Կովկասում—Կ. Ս.) տեղական ղարավոր «տնայնագործական» արհեստների արտամղումը, որոնք ընկնում էին Մոսկվայից բերված ֆարրիկանների մրցության հարվածների տակ։ Ընկնում էր գինքի վաղմի տլտապլտությունը..., ընկնում էր երկաթի տնայնագործական մշակումը..., ինչպես նաև պղնձի, ոսկու և տրծաթի, կավի, ճարպի ու սոլայի, կաշիների և այլ նյութերի անհատնագործական մշակումը...։ Այսպիսով, ռուսական կապիտալիզմը նվաճում էր համաշխարհային ապրանքային շրջանառության մեջ, համահարթում էր հինավուրց նահապետական ինքնամփոփվածության մնացորդ հանդիսացող նրա տեղական առանձնահատկությունները, իր գործարանների համար շուկա էր ստեղծում»[50]։ Սակայն դեռ համքարությունները պահպանում էին իրենց դոյությունը, որովհետև դեռևս ուժեղ չէր կապիտալիստական տրդյունաբերության դարգացումը հատկապես ծայրամասերում։ Նկատի ունենալով որոշ արհեստների արտադրական նշանակությունը, իշխանությունները աշխատում էին որոշ սահմանափակումներով, այնուհանդերձ, պահպանել այդ կազմակերպությունները[51]։

Ժամանակի հետազոտողները պատճառաբանել են արհեսանների դոյության հանդամանքները։ Արհեստների քիչ թե շատ կայուն դոյությունը Անդրկովկասում նրանք բացատրել են ֆարրիկագործարանային արդյունաբերության նվաղուբյամբ, տարբեր արհեստների համար անհրաժեշտ հումքի առատությամբ, Անդրկովկասի հետ հաղորդակցության անհարմար ճանապարհների. գործունյա և ընդունակ արհեստավորական խավի առկայությամբ և այլն[52]։

Արդյունաբերական արտադրանքի մուտքը հարվածում էր անդրկովկասյան քաղաքների արհեստներին, նույնիսկ Ախալցխայի հոշակված ոսկերիչները ստիպված էին զիջել Մոսկվայի ֆաբրիկանների մրցակցությանը, որոնք ընդօրինակելով Ախալցխայի վարպետների գործերը, սկսել էին մեծ քանակությամբ նույնատիպ արտադրանք տալ, որը նրանց վրա ավելի էժան էր նստում[53] ու ավելի էժան վաճառահանվում։ Արդյունարերական էժան ապրանքների մրցմանը չդիմանալով, Ախալցխայի տարբեր արհեստավորներ փակում էին իրենց խանութները, տեղափոխվում այլ քաղաքներ՝ տեղից-տեղ[54]։ Ալեք-Պողում նույնպես արդյունարերության դանդաղ մուտքը հնարավորություն էր արհեստների թիվը։ Մնացող արհեստները շուկայում մրցակցությանը դիմանալու համար աշխատում էին նորացնել իրենց արտադրանքը, ծառայել տեղական այն կարիքներին, որոնց արդյունարերությունը չէր կարող բավարարել։ Նրբանում և էլ ավելի զարկայել էր գոհնում ոսկերչությունը, ոսիական ղերձակությունը, տնտեսագործությունը, քարտաշությունը։ Մշակակարնելն իրենց արտադրանքը լցնում էին տարբեր քաղաքներ։ Նույնն էին անում նաև այլ քաղաքների արհեստավորները[55]։ Սակայն աստիճանաբար եռ էին գնում դարբնության զրաղ ճյուղերը, սպոգագործությունը (խողարճությունն), հանետագործությունը, պղնձագործությունը և այլն[56]։ Քայքայվող արհեստանոցից դուրս մնացած արհեստավորները աշխատանք էին

[49] Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս, Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստը, Հայպետհրատ, 1953, էջ 36—37։

[50] Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հ. 3, էջ 771։

[51] С. А. Есиповъ, Նշվ. աշխ., էջ 358։

[52] Л. С. Пиралов, Краткій очеркъ кустарныхъ промысловъ Кавказа, Тифлисъ, 1900, стр. 5—6.

[53] С. Гулишамбаровъ, Городъ Ахалцихъ, СМОМПК, вып. XI, Тифлисъ, 1891, стр. 210.

[54] Կ. Ղաֆադարյան, Մի փաստաթուղթ Ախալցխայի հայերի կենցաղի վերաբերյալ, ԲՌՀ, 1967, էջ 170։

[55] Եվրոպական կապիտալի ներհոսի նկատմամբ համանորինակ երևույթ էր տեկի ունենդ դարի կեսերին նաև Արևմտյան Հայաստանում և այլուր։ Տե՛ս Հ. Ղազարյան, Նշվ. աշխ., էջ 203։

[56] ԳԻԱ, ֆ. 103, ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 7։

ինտրում նորատեսակ ձեռնարկություններում և այլուր, դառնում օրավարձու մշակներ։

Հախտվում են նաև արհեստավորական քաղաքների համքարական կարգը, շարքերը, թաղամասերը։ Որոշ արհեստների անկման և համքարական կազմակերպության թուլության հետևանքով շարքերի մեջ հանդես են գալիս տարատեսակ արհեստներ։ Մրցության մեջ մտնելով միմյանց հետ՝ կրպակները, արհեստանոցները դուրս են գալիս շարքերից և տեղավորվում մարզասյաս, նպաստավոր տեղերում՝ խաչմերուկներում, ճանապարհների վրա և այլուր։ Տարբեր տիպի արհեստանները խմբավորվում են միասին մեկ տեղում, հարմարվելով հաճախորդի պահանջներին։ Այդպես էր լինում Թիֆլիսում, Երևանում, Ախալցխայում, Ալեք-Պոլում, ամենուրեք, ուր թափանցում էր արդյունաբերությունը։

Արհեստավորությունը հեշտությամբ չէր զիջում իր տեղը՝ հատկապես Ալեք-Պոլում, ուր արհեստների գործատեղությունը հնարավորություն էր տալիս մրցելու պրիմիտիվ արդյունաղործության հետ։ XX դ. սկզբներին Ալեք-Պոլում դեռ կային մեծ թվով համբարություններ, որոնք իրենց գոյությունը պահպանելով, պահպանել էին նաև որոշ համքարական կարգեր։ Համբարություններից շատերը իրենց գոյությունը պահպանեցին մինչև 1920 թ.։

Գրեթե հիմնականում ձեռքի աշխատանքի վրա հիմնված գործարանային արդյունաբերությունը զարգանում էր առաջին հերթին սննդամթերքի, հումքի, խմիչքի և կենցաղային առաջին անհրաժեշտության ապրանքների ու մթերքների արտադրության ոլորտներում։ Սրանք կենտրոնացված էին անհատների, նախկին անալնայործ վարպետների, հարուստ վաճառականների ձեռքին և ունեին կիսաֆաբրիկային բնույթ։ Այս ամբողջ գործարանները ստեղծվում էին արհեստավորական կիսաֆաբրիկային կրպակների բազայի վրա, որպիսիք բավական շատ էին Ալեք-Պոլում։ Օրինակ՝ օճառի գործարանները (սապոնխանա)՝ սապոնճի Գայոյի գործարանը, Հովսեփի, Հոհաննդ Գասյայի (Ջատիկյան), Մատուրով Մխակի (Ծատուրյաններ), սապոնճի Ալեքսանի (Գորոյան), կաշվի գործարանները (գարաղխանա)՝ Թայմուրենց, Ջաքարենց, որոնք գտնվում էին «Ջորի բազարում», Տեր-Հովհաննիսյաններց (14 փողոցի վրա), Կակոսենց (22 փողոցի վրա), Արշակ ադինը (Մինասյան)[57], Սրանք բոլորն էլ սկզբնական շրջանում փոքրիկ խանութներ էին, աշխատում էին փախադարձ օգնությամբ, երբեմն մեկտեղ։ Այս ձեռնարկությունների մասին, որպես գործարանային արդյունաբերություն, վավերաթղթեր էին ներկայացնում ռուսական կառավարության Այսպես, 1880—90-ական թթ. Երևանի նահանգի Ալեք-Պոլ քաղաքը ներկայացնելիս հիշատակվել է, որ այնտեղ կա 10 օճառագործարան, 2 կաշվի մշակման, 4 աղյուսի, 4 կաթնամշակման, 2 բրուտագործարան, գորգի, օղու, գինու և այլ գործարաններ։ Իրականում սրանք նկարագրվող շրջանում, արհեստավորական արտադրամաս կամ կրպակ են եղել, չնայած որոշ ձեռնարկությունների արտադրանքն արդեն գգալի էր։ Հատկապես ունեվոր վաճառականների, հարուստների ձեռքին գրնդրվող արհեստանոցներն էլ, աստիճանաբար մեծացնելով իրենց գործունեությունը, վերածվում էին մեծ ձեռնարկություններին։ Խմիչքի, կրի և այլ ձեռնարկությունները մեծանալով, հետզհետե կլանում էին մանր ձեռնարկությունները, քայքայված արհեստավորներին։ Ալեք-Պոլում արդեն կային նշանակալի օղու գործարաններ՝ Խոյեցոնց (Խոյեցյաններ), Սկյանովների, Ջաքարենց, Խորենց Հարությի, դավոդչի Գաբրիելի, Վարդանի, Ղազարի և այլն։ Հայտնի էին Ջատիկյաններին, Եսահակյաններին, Քյանդարյանների և ուրիշների կրի գործարանները, որոնք գտնվում էին քաղաքից դուրս, այժմյան տեքստիլ գործարանի մոտ (Զիխողցոնց գարոռ) և թուրքական թաղի մոտ։ Գարեջրի գործարաններ՝ Սապիկյանների, Զիխողցյանների և այլն։ Ու ինչ են իրենցից ներկայացրել այդ գործարանները, ցույց տանք Զիխողցյանների գարեջրի գործարանի օրինակով։ Սա դանվել է նախկին տեքստիլ, այժմյան դուլպայի գործարանի հին մասնաշենքում։ Այս գործարանն ունեցել է 400 հակա չան՝ յուրաքանչյուրը երկուսից-երեք հազար դույլ տարողությամբ, սրանք միայնա մեծ չաններ են եղել և մաքրման ու այլ նպատակով տեղափոխելիս սոսկալի դղրդոց են հանել փողոցում։ Ի դեպ, բնակիչներն այդ ձայնը լսելով բազմանշանակալից ասել են, թե «Զիխողցոնց պիվի չանեքը կտանին»։ Գործարանի հսկայական նկուղներում միշտ եղել են սառցի մեծ պաշարներ։ Դրանք բերվելիս են եղել Ախուրյան (Արփալուղ) գետից։ Ձմռանը մեծ կառներով կտրել են այն ու քարշքով կամ բեռնակառքով (ֆուրգոնով) տեղափոխել են

[57] ՊԻԱ, ֆ. 103, Մ. Բամբակչյանի նյութերը, աետր 4։

[58] СМОМПК, вып. XI, стр. 140.

[59] ՊԻԱ, ֆ. 103, Մ. Բամբակչյանի նյութերը, ատեր 4։

գործարան[60]։ Այս գործարաններն ունեցել են տարբեր գործերի պզալի Բվով արհեստավորներ, բանվորներ։ Ավելի նշանակալի էր ՃԱՀ գարի վերջերին ստեղծված մեխանիկական գործարանը (Հեքիմյաններին)։ Դա սկզբում կիսատնայնագործական բնույթի էր, սակայն 1905 թ. վերածվեց մեխանիկական և չուգունի ձուլման գործարանի, որտեղ կային բարձրորակ տեխնիկական մասնագետներ[61]։

Ցարական կառավարության դաղութային քաղաքականությունը, իրար հաջորդող պատերազմները, դրանց հետևող տնտեսական վիճակի անկումը, հիվանդություններն ու տարբեր արհավիրքները տնհաստատ վիճակ էին սաեղծում հատկապես Ռուսաստանի հեռավոր սահմանամերձ շրջաններում։ Յուրաքանչյուր փորձությունից հետո սկըսվում էին տնտեսական դժվարություններ ու սովի Այս ամենը մի քանի սասնամյակ ևս էր սասնում բնակչության զարդացումը։ Քայքայվում էին արհեստները, համքարությունները, կենցաղում մարդկանց Հոգեբանության մեջ մուտք էր դործում սնոտիապղտությունը, վերականդնվում էին հին սովորույթներ և այլն։ Հագիվ թե սկսում էր առանց այն էլ անապահով կյանքը քիչ թե շատ մտնել իր հունի մեջ, երբ դրան հետևում էին նոր պատերազմներ կամ արհավիրքներ՝ աղքատության գիրկը նետելով օրվա հացի կարոտ արհեստավոր բնակչությանը, որի մի դդալի մասը, մասնավոսդ XX դ. սկզբին որպես էժան աշխատուժ բավարարում էր ոչ միայն սեղական դործարանային արդյունաբերությանը, այլև հեռվհեռ մուսք դործող ու բնդլայնվող ամբողջ կապիտալիստական արդյունաբերությանը։

Եթե միայն հիշատակենք, թե որքան փոփոխություններ են անցել Ալեք-Պոլի գլխով ընդամենը մի հարյուրամյակից էլ պակաս ժամանակաշրջանում, ապա պատկերը պարզ կլինի։ Դեռ չէր վերջացել ռուս-պարսկական պատերազմը («Պասկևիչի կռիվը»), երբ հետևից 1827 թ. երկրաշարժը, այնուհետև 1837, 1841 թթ. ջրհեղեղները, 1841, 1845 թթ. ժանսախար, 1847 թվականի մորեխը։ Այնուհետև սկսվեց Ղրիմի պատերազմը («Բերութովի կռիվը»), 1862 թ. ջրհեղեղը, 1868 թ. երկրաջարժը, 1871—1872 թթ. ջրհեղեղները, հետևից նոր պատերազմը Թուրքիայի հետ 1877—78 թթ. («Լոռիս-Մելիքովի կռիվը»), 1878 թ. ջրհեղեղը, 1892 թ. ժանսախար, 1898 թ. ջրհեղեղը, 1903 թ. ջրհեղեղը և 1910 թ. ժանտախտը։ 1914—1918 թթ. սկսվեց համաշխարհային պատերազմը, 1918 թ. մայիսի 28-ի թուրքական դորքի ներխուժումը, որը տևեց մինչև 1919 թ., 1920 թ. հոկտեմբերին թուրքերի նոր ներխուժումը, որը տևեց մինչև 1921 թ.։ Ալեք-Պոլն ապրել է նաև գաղնակցական կառավարության ոչ պակաս աղետալի շրջանը։ Այս բոլորը առիթ էին դառնում սոսկալի ավերածության ոչ միայն Ալեք-Պոլում, այլև ջրջակայքում և նրանից շատ հեռու։ Կտրվում էր կապը քաղաքների հետ, անկում էր ապրում կյանքը։ Այդ նույն շրջանում փորձություններ ապրեցին նաև հարևան քաղաքները և շրջանները՝ 1840 թ. Ակորի գյուղի սոսկալի երկրաշարժը, 1899 թ. էրզրումի երկրաշարժը, 1868 թ. Ախալքալաքի, Արդահանի, 1899 թ. նորից Ախալքալաքի, 1900 թ. Կարսի շրջանի երկրաշարժը և այլն[62]։

Այս ամենը ցիրուցան էին անում Ալեք-Պոլի անօթևանական բնակչությանը, որ տեղափոխվում էր տեղից-տեղ՝ Ախալքալաք, Թիֆլիս և նույնիսկ վերադառնում Արևմտյան Հայաստան։ Հայտնի է, որ 1877—78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո մոտ 700—800 տուն գաղթեցին Կարո, Սալիդամիջ, Կաղզվան, Արդահան և այլուր։ Սակայն, այս ամենով հանդերձ, քաղաքը մեծանում էր։ XIX դ. վերջերին Ալեքսանդրապոլում կար մոտ 25 հազար բնակչություն (3825 տուն), որից 60 տուն հույն, 100 տուն թուրք, 100 տուն ռուս ղինվորներ[63], մի քանի տուն հրեաներ։

1877—78 թթ. պատերազմից հետո, որպես ռազմական կետ, Ալեքսանդրապոլը կորցրեց իր նշանակությունը և սահմանային գծի սեղափոխման կապակցությամբ, այդ իմաստով, առավել նշանակություն ստացավ Կարսը՝ մի հացառատ շրջան, որն իրեն սկսեց ձգել նաև քայքայված գյուղացիությանն ու քաղաքային բնակչության մի մասին։ Բնակչության նոր դրաված վայրերը վերաղառնալու պատճառներից մեկն էլ, ժամանակի ուսումնասիրողների կարծիքով, այն էր, որ Թուրքիայից ներգաղթած հայ բնակչության նկատմամբ լիովին չկիրառվեցին այն պահանջները, որ նրանք ներկայացրել էին 1831 թ., Պասկևիչի անվամբ[64], իսկ թուրքական կառավարությունն իր անտեսության վերականդնման ջահրից ելնելով, սեռ

[60] ՀԱԻԱ, կ. Դուրգարյանի հաղորդած նյութերը։
[61] *А. К. Григорьянц*, նշվ. աշխ., էջ 39։

[62] ՊԻԱ, գործ 103, ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 1 և 3, Մ. Թամրազյանի նյութերը, տետր 2, 3, 4։
[63] Տե՛ս Կ. Կոզմյան, Հեհհնական, 1957, էջ 15։
[64] *В. И. Акимов*, Свадебные обычаи ахалцихских армян, М., 1889, стр. 1.

1830 թ. սկսած, վարում էր հայ բնակչության իր երկրում պահելու քաղաքականություն։

Այս իրավիճակում վաշխառուությամբ, խաբեությամբ և չարաշահումներով հարստություն էին դիզում վաճառականները, հարուստ գործատերերն ու միկիտանատերերից շատերը։ Բարոյական անկման մասին և խոսում միկիտան-գինետնեյի հետևյալ աճող այն մեծ թիվը, որը զարմացրել էր նաև ժամանակի ուսումնասիրողներին։ Իվարկելով գինու, սպիրտի պահեստները, խմիչքի ձեռնարկություններն ու կրպակները, ուսումնասիրողներից մեկը նշում է, որ Ալեքսանդրապոլում եղած խմիչքի ձեռնարկությունների թիվը այնքան էր (114), որ բնակչության յուրաքանչյուր 200 հոգուն բնկնում էր մեկ ձեռնարկություն։ Այս իրողությունը պատճառ էր դառնում նաև ազատ բանվորական ուժի, արդյունաբերական պրոլետարիատի ապացոյման։

Անդրկովկասում խոշոր կապիտալիստական ձեռնարկություններ դանդաղ էին առաջանում. որովհետև ուսական կառավարությունը Անդրկովկասը դիտում էր ավելի որպես կապիտալիստական արտադրանքի շուկայի և գյուղատնտեսական հումք արտադրող բազային։ Հայաստանի տրդյունաբերական ապրանքների պահանջները բավարարվում էր հիմնականում ներմուծմամբ, ծանր արդյունաբերություն գրեթե չկար։ Գործարանային արդյունաբերությունը զարգանում էր այն չափով, որքանով բավարարում էր անզլական պահանջները և հումք էր մշակում ու մասամբ կարարում ռուսական արդյունաբերությանը։ Ալեք-Պոլում հիմնականում առանձնանում էին ծխախոտի, օճառի, կաշվի, գարեջրի գործարանները, ալրաղացները, ձիթհանները, ապրանքի գործարան, բրուտագործություն, գրի, հանրային ջրերի գործարանները, իսկ հետո (1912 թ.) նաև ջուլհականոց, սպիրտի ձեռնարկություններ, չուգունի ձուլարան, մեխանիկական գործարան։ Ե՛վ այդ գործարանները, և՛ դրանց հետ մեկտեղ բազմաթիվ արհեստանոցներ բավարարում էին թե՛ քաղաքի և թե՛ գավառի պահանջները և գեթ արտահանում այլ գավառներ[67]։

Ուսական և եվրոպական կապիտալիստական արտադրանքի արտահանման, տեղի հարստությունները շահագործելու տեսակետից խոշոր նշանակություն ուներ Կովկասի և Անդրկովկասի երանսպորտային կապը Ռուսաստանի հետ, որը XIX դ. վերջում իրականացվում էր թիֆլիս—Ալեք-Պոլ, Ալեքսանդրապոլ—Կարս (1899), Ալեք-Պոլ—Երևան (1900—1903 թթ.), Կարս—Սարիղամիշ, Երևան—Ջուլֆա երկաթուղագծերի կառուցումը։ Տրանսպորտային ինտենսիվ կապի սանդծումը նպաստեց Անդրկովկասում կապիտալիզմի զարգացմանը, Ալեք-Պոլը դարձավ արհեստավորական և առևտրական նշանավոր կենտրոն, որտեղ 1914 թ. արդեն կար 51226 բնակիչ։ Որպես երկաթուղային հարմար հանգույց, Ալեքսանդրապոլում հիմնվում է նաև վագոնային դեպո, որը միակն էր այդ ուղեմասում։ Ալեք-Պոլում պատավոր համարվող արհեստների արհեստավորների (դարբինների, փականագործների, որմնադիրների, հյուսների և այլն) համար խոշոր նշանակություն ունեցավ առանձնապես դեպոն, ուր մեծ թվով բանվորներ ընդգրկվեցին։ Այդպիսի մեծ ձեռնարկությունում աշխատելու ձգտումը մեծ էր։ Այստեղ կար որոշ ապահովվածություն, կայուն արտաքին աշխարհի հետ, որին և ձգտում էին սյարխակվածությունից զուրս գալ ցանկացող արհեստավորները։ Արանք այն վայրերն էին, որ առաջինը թափանցեցին Ռուսաստանից սկզբ հեղափոխական դաղափարները։ Ալեքսանդրապոլի երկաթուղիները առաջիններից էին, որ բանվորական շրջաններում տարածում էին «Իսկրայի» գաղափարները։ Ալեքսանդրապոլում բոլշևիկյան խումբ է ստեղծվում դեռևս կուսակցության II համագումարի ժամանակաշրջանում։ 1905—1906 թթ. հեղափոխական կենտրոնական ներքներում լուսաբանվում էին Ալեք-Պոլում զարգացող իրադարձությունները, և վերջապես 1917 թ. սովետների համառուսաստանյան II համագումարում Ալեքսանդրապոլի սովետի ներկայացուցիչը առաջիններից է, որ բվնարկել է իշխանություն սովետներին հանձնելու օրոհն։ Ալեքսանդրապոլը հանդիսացել է ոչ միայն Հայաստանի բանվորական հեղափոխական շարժումների, այլև Հայաստանի, Անդրկովկասի և ավելին՝ Ռուսաստանի կայսրության հինվորական շարժումների առավել նշանավոր կենտրոններից մեկը[68]։

---

[65] СМОМПК, вып. XI, стр. 110.

[66] *Л. А. Арокелян*, Армения индустриальная республика. Ереван, 1967, стр. 4.

[67] Կ. Կոզմոյան, Հեղինակ, էջ 18—19։

[68] Սովետական Հայաստան, Երևան, 1967 թ., էջ 210։

[69] Տե՛ս Հկ Հեղինակի քաղկոմի առաջին քարտուղար Գ. Բ. Ղարիբանյանի զեկուցումը Ալեքսանդրապոլը Հեղինական հոչելու 40-ամյակին նվիրված հանդիսավոր ժողովում.

Ալեք-Պոլի պրոլետարիատը աստիճանաբար մտնում էր քաղաքական պայքարի մեջ։ Քաղաքական հեղափոխական պայքարի մեջ էին ընդգրկվում արտադրական ձեռնարկությունների բանվորները, արհեստավորները, որոնցից շատերը մասնակցելով տարբեր քաղաքներում, գծամասերում և այլուր նստավոդ շինարարական աշխատանքներին, շրջելով բանվորական և գինվորական առաջավոր մասսաների հետ, մասնակից էին գառնում այդ պայքարին։ Ռուսական առաջին հեղափոխությունից սկսած մինչև սովետական կարգերի հաստատումը Ալեքսանդրապոլը Հայաստանի քաղաքական կարևոր կենտրոններից մեկն էր։ «Հայաստանի բանվորության հնագույն այդ հանդրվանում է (Ալեքսանդրապոլում—Կ. Ս.), որ առաջին անգամ հայ աշխատավորությունը ոտքի էր ելել հանուն սովետական կարգերի հաստատման»,—նշում է ակադեմիկոս Ս. Հովհաննիսյանը[70]։ Քաղաքի աշխատավորությունը սերտ կապերի մեջ գտնվելով Ռուսաստանի և Անդրկովկասի արդյունարերական կենտրոնների հետ ու դեկտվարվելով սոցիալ-դեմոկրատական կազմակերպությունների կողմից՝ գործադուլներով, ցույցերով ու զինված ելույթներով ակտիվորեն մասնակցել է հեղափոխական պայքարին։ Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կազմակերպությունը արձագանքելով ռուսական հեղափոխությանը, կուսակցական-քաղաքական լայն գործունեություն է ծավալում ու անողոք պայքար մղում հեղափոխության թշնամիների՝ դաշնակների, մենշևիկների դեմ, մերկացնում նրանց հակաժողովրդական քաղաքականությունը՝ սովի, կոտորածների, ժողովրդասպան պատերազմների քաղաքականությունը։ Սահակ Շահումյանի ղեկավարությամբ, սերտ կապ պաշտպանելով ռուսական հեղափոխական պրոլետարիատի հետ, Անդրկովկասի հեղափոխական պրոլետարիատը անողոք պայքար էր մղում գաշնակների, մուսավաթականների և թուրք ղավթիչների հարուցած պատերազմների դեմ։ Անդրկովկասում սովետական կարգերի հաստատման համար հեղափոխական պայքարի օրինակ էր Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կազմակերպության ղեկավարությամբ սկսված Մայիսյան ապստամբությունը 1920 թվականին, որը ծավալվեց Հայաստանի բազմաթիվ վայրերում։ Ալեքսանդրապոլը առաջինը բարձրացրեց ապստամբության դրոշը, և մայիսի 3-ին Ալեք-Պոլի ու նրա շրջակայքի իշխանությունը գանվում էր կոմունիստների ձեռքում։

Վերջապես, 1921 թվականի ապրիլին հաղթանակով պսակվեց Ալեք-Պոլի պրոլետարիատի հերոսական պայքարը։ Սովետական Ռուսաստանի կառավարության պահանջով Թուրքական օկուպանտները սկսում են հեռանալ Ալեքսանդրապոլի զավառից և ազատարար 11-րդ բանակի զորամասերի օգնությամբ ապրիլի 22-ին Ալեք-Պոլի զավառից լիովին դուրս են քշվում Թուրքական զավթիչները, և հաստատվում են սովետական կարգեր։ Ալեք-Պոլի դավառը մտնում է ՀՍՍՀ-ի կազմի մեջ[71]։

Անդրադառնալով քաղաքի արհեստավորությանը, նշենք որ նրա մի մասը ընդգրկված էր հեղափոխական քաղաքական պայքարի մեջ։ Սակայն Ալեք-Պոլի բազմաթիվ արհեստավորներ, որոնց արհեստները դեռ ղդալի նշանակություն ունեին քաղաքի և դավառի տնտեսական-արտադրական կյանքում, անաարրեր, չեզոք էին քաղաքական կյանքի նկատմամբ։ Համքարությունները պարփակված էին պահում առանց այն էլ բավականաչափ պահպանողական վարպետ արհեստավորների մի մասին։ Իրենց արտադրության բնույթով ու արտադրանքի տեսակներով հիմնականում կապված լինելով դյուղական սպառողի հետ, նրանց հետաքրքրությունները սահմանափակ էին. իսկ արտադրական ձեռնարկությունների թիվն այնքան չէր, որ կարողանար ընդգրկել քաղաքի արհեսաավորական տարբոդ բազմությունը՝ «միջին դասերը՝ մանր արդյունաբերողը, մանր առևտրականը, արհեստավորն ու դյուղացին—դրանք բոլորն էլ բուրժուազիայի դեմ կռվում են նրա համար, որպեսզի կործանումից փրկեն իրենց գոյությունը որպես միջին դասերի։ Նրանք, հետևաբար, ոչ թե ռևոլյուցիոն են, այլ կոնսերվատիվ։ Դեռ ավելին. նրանք ռեակցիոն են, նրանք ձգտում են ետ դարձնել պատմության անիվը։ Եթե նրանք ռևոլյուցիոն են, ապա այն չափով, ինչ չափով նրանց սպասում է անցումը պրոլետարիատի շարքերը. ինչ չափով նրանք պաշտպանում են ոչ թե իրենց ներկա, այլ իրենց ապագա շահերը, ինչ չափով նրանք թողնում են իրենց սեփական տեսակետը, որպեսզի կանգնեն պրոլետարիատի տեսակետի վրա»[72], Արհեստավորների գդալի մասը դեռ համախմբված էր համքարա-

[70] Տե՛ս «Հեղինական 40 տարի», Երևան, Հայպետհրատ, 1964, էջ 33։

[71] Տե՛ս Կ. Կոզմուխան. Հեղինական, էջ 22—35; Գ. Ռ. Վարդանյան, Ալեքսանդրապոլի բոլշևիկյան կազմակերպությունը 1917—1920 թթ., Հայպետհրատ, 1953, «Հեղինական 40 տարի», Երևան, 1964 և ուրիշներ։

[72] Կ. Մարքս և Ֆ. Էնգելս, Կոմունիստական պարտիայի մանիֆեստը, Հայպետհրատ, 1952 թ., էջ 49։

1964 թ., 30-ր հունվարի, «Հեղինական 40 տարի», Երևան, 1964, էջ 9—13։

[70] Տե՛ս «Հեղինական 40 տարի», Երևան, Հայպետհրատ, 1964, էջ 33։

կան կապակցություններ մնջ։ Համբարությունների մինչև 1920 թվականները պահպանվելու մասին են խոսում վարպետների ավյալներն այս շրջանում կատարված աշխատանքների մասին։ Մ. Թամրազյանի հիշողություններից երևում է, որ նրանք 1908 թ. մասնակցել են Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի բարի աշխատանքներին, 1909 թ. էջմիածնի նոր վեհարանի կառուցման աշխատանքներին, 1910 թ. Պարսի մոտ աշխատելիս ունեցել են ուսուցչի, իսկ 1914 թ. ուսուցչի է նրել անձամբ իներ։ Օրինակ, նույն բանն է վկայում նաև Ս. Զալեսյանը 1916—17 թթ. մասին և այլն[73]։ Սակայն 1919—21 թթ. թուրքական դավիչների երկու ներխուժումները ընդհանուր քայքայման հետ որևէ լիովին քայքայման են հասցնում նաև համբարությունները։ Շատ արհեստավորներ բանի աշխատանքի են գնվել դանազան վայրեր և նույնիսկ Թուրքիա։

Դարիպմի ուսալուսմից և հեղափոխության վերջնական հաղթանակից հետո վերջ տրվեց Անդրկովկասի դաղութային շահագործմանը։ Հայաստանում սովետական կարգերի հաստատումից հետո, Միության կառավարությունն ու կոմունիստական կուսակցությունը անցան Անդրկովկասյան նոր հանրապետություններին օգնելու՝ պատերազմների և համաձարակների ծանր հետևանքները վերացնելու, կյանքը վերակառուցելու գործին։ Նախանշվեցին առաջին սոցիալիստական կառույցները՝ էլեկտրիֆիկացման, ոռոգման և այլ ասպարեզներում։ Սկսվեց խաղաղ շինարարությունը։ Ալեք-Գոլի աշխատավորությունը կանդնեց միանգամայն ապահով և լուսավոր ուղու վրա։ Բանվորական լայն մասսաների հետ մեկտեղ, արհեստավորական, ինչպես և հասարակության մյուս խավերը լիովին ընդգրկվեցին սոցիալիստական վերակառուցման գործում։

Սոցիալիստական շինարարության տարիներին զավառական, արհեստավորական ալեքսանդրապոլը լիովին կերպարանափոխվեց և զարձավ Սովետական Հայաստանի արդյունարերական և մշակութային երկրորդ խոշոր կենտրոն։ Լենինականի զարգացման պատմությունը հիմնական դծերով նման է Սովետական Միության քաղաքների պատմությանը։ Սակայն ինչպես պատմության, առանձին ևս ազգագրության առումով այն ունեցել է որոշակի առանձնահատկություններ, որոնց լուսաբանման փորձն է արվում սույն աշխատությամբ։

---

[73] ՊԻԱ, դ. 103, Մ. Թամրազյանի նյութերը, տետր 3, ՀԱԻԱ, 1961—63 թթ. Լենինականում հեղինակի հավաքած նյութերը։

ԳԼՈՒԽ II

ՆՀԱՐԱՎՈՐՆԵՐԻ ԳՈՒՆԱՅԻՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՈՐ ԴԱՐՁՎԱԾ ԳՈՒՆԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

1820—30 ԹԹ. Գյուղին, ինչպես ասվեց, ոչ միայն ամենամոտ շրջակայքում չկար որևէ քաղաք, այլև հեռավոր տեղերում էլ քաղաքների թիվը շատ սահմանափակ էր։ Գյուղացիական տնտեսության ապրանքային մասը հիմնականում ներկայացնում էին հացահատիկը, բանջարեղենը, մրգերը, խաղողը, գինին, բամբակը, բուրդը, կաշին, բրդյա գործվածքները, ոչխարի մորթին, ձուկը, մեղրը, մոմը, ձիերը, ոչխարները, եզները, կովերը, ինչպես նաև գյուղատնտեսական գործիքները, կահույքը, տնային պարագաները, հագուստեղենը, կոշիկները, ոսկերչական իրերը, զենքերը, ձիերի սանձերն ու թամբերը, կառքերը, սայլերը, նավակները, ձկնորսական պարագաները, ինչպես նաև ձկնորսական ցանցերը, ձկնորսական նավերը, ձկնորսական ամբողջ տնտեսությունը։ Գյուղատնտեսական հումքի մեծ մասը, որ ստացվում էր գյուղացիական տնտեսություններում, ենթարկվում էր տարբեր տեսակի մշակման, որպեսզի դառնա պատրաստի արտադրանք։ Գյուղատնտեսական հումքի մշակման ամենատարածված ձևերից էին ալյուրի, հացահատիկի, բամբակի, բրդի, մորթիների, կաշվի, ձկան, մրգերի, խաղողի, գինու, ձկան ձվի, մեղրի, մոմի, ձկան ճարպի, ձկան ալյուրի, ձկան սոսինձի, ձկան կաշվի, ձկան ոսկրերի, ձկան ատամների, ձկան ընդերքի, ձկան ուղեղի, ձկան լեղու, ձկան արյան, ձկան միսի, ձկան ներքին օրգանների, ձկան ձագերի, ձկան կմախքի, ձկան մկանների, ձկան ջրի, ձկան գազի, ձկան հեղուկի, ձկան գոլորշու, ձկան ծխի, ձկան մոխրի, ձկան ածխի, ձկան կոկսի, ձկան ջրածնի, ձկան թթվածնի, ձկան ազոտի, ձկան ածխաթթու գազի, ձկան ջրային գոլորշու, ձկան ամոնիակի, ձկան ծծմբաջրածնի, ձկան ծծմբի, ձկան ֆոսֆորի, ձկան կալցիումի, ձկան մագնեզիումի, ձկան նատրիումի, ձկան կալիումի, ձկան քլորի, ձկան յոդի, ձկան բրոմի, ձկան ֆտորի, ձկան երկաթի, ձկան պղնձի, ձկան ցինկի, ձկան անագի, ձկան կապարի, ձկան արծաթի, ձկան ոսկու, ձկան պլատինի, ձկան ռադիումի, ձկան ուրանի, ձկան թորիումի, ձկան պլուտոնիումի, ձկան նեպտունիումի, ձկան պրոտակտինիումի, ձկան ակտինիումի, ձկան տորիումի, ձկան պրոտոակտինիումի, ձկան ուրան

ժո՛ղ չին տան գյուղատնտեսության, սա-
կայն, չառնչ ունեն գործ ունենալ, որ
ասված է ամենայն հստակությամբ, ան-
կարելի է ոչ մի կերպ ենթադրել, որ
ինչ-որ մեկը կամ ինչ-որ բան կարող
է ստիպել նրանց հրաժարվել իրենց
ծանոթ ու սովորական կենցաղավարու-
թյունից, որ ստեղծվել է հազարամյակ-
ների ընթացքում, ինչ-որ բան, որ ան-
հրաժեշտ է նրանց ոչ միայն ֆիզիկա-
պես գոյատևելու համար, այլև հոգևոր
առումով։

Ինչպե՞ս է ստացվում, որ ամերի-
կացի գյուղացիները, որոնք ամենևին
էլ հարուստ չեն, ունեն ավելի շատ
ազատ ժամանակ, քան ֆրանսիացի
գյուղացիները, որոնք ավելի հարուստ
են, ունեն ավելի շատ հանգստյան օր-
եր, ավելի կարճ աշխատանքային օր,
ավելի լավ սնվում են, ավելի լավ են
հագնվում, ավելի լավ են կահավոր-
ված իրենց տները, ավելի լավ են ապ-
րում, քան ֆրանսիացի գյուղացիները
1937 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ֆրանսիացի գյուղացիները, ունեն ավե-
լի շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1937 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1937 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1900 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1900 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1850 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1850 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1800 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1800 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1750 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1750 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1700 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1700 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1650 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1650 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1600 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1600 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1550 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1550 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1500 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1500 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1450 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1450 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1400 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1400 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1350 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1350 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1300 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1300 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1250 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1250 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1200 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1200 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1150 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1150 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1100 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1100 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1050 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1050 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
1000 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1000 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
950 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 950 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
900 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 900 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
850 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 850 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
800 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 800 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
750 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 750 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
700 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 700 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
650 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 650 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
600 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 600 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
550 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 550 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
500 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 500 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
450 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 450 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
400 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 400 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
350 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 350 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
300 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 300 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
250 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 250 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
200 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 200 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
150 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 150 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
100 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 100 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
50 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 50 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
0 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք
ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 0 թվականին, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
50 մլն. Ինչպե՞ս է ստացվում, որ ամե-
րիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն
ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան ունե-
ին 50 մլն. տարի առաջ, ունեն ավելի
շատ ազատ ժամանակ, քան ունեին
50 մլն. տարի առաջ։

1 Նայե՛ք ստորև։

2 Այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ
գյուղացիները ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան քաղաքացիները։ Տե՛ս
Ֆրանսիայի գյուղատնտեսության նա-
խարարության հրատարակած «Ֆրան-
սիայի գյուղացիները և նրանց կենցա-
ղը» (Paysans et genre de vie en France),
Փարիզ, 1938, էջ 213, աղ. Ն. Նիկո-
լաևի հոդվածը։

3 Տե՛ս Ա. Լոթարդոն, նշվ. աշխ., էջ 213, աղ. Ն. Նիկո-
լաևի հոդվածը, տես նաև Ա. Ֆրեմոնտեն, նշվ. աշխ., էջ 55։

4 Տե՛ս ստորև։

5 Այնուամենայնիվ պետք է նշել, որ ֆրանսիացի գյուղա-
ցիները ունեն ավելի շատ ազատ ժամանակ, քան ամերիկացի
գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ, քան
ունեին 1937 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում, որ ամերիկա-
ցի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ ժամանակ,
քան ունեին 1937 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ ժամա-
նակ, քան ունեին 1900 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում, որ
ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ ժա-
մանակ, քան ունեին 1900 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1850 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1850 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1800 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1800 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1750 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1750 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1700 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1700 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1650 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1650 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1600 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1600 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1550 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1550 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1500 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1500 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1450 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1450 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1400 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1400 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1350 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1350 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1300 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1300 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1250 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1250 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1200 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1200 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1150 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1150 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1100 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1100 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1050 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1050 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1000 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 1000 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 950 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 950 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 900 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 900 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 850 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 850 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 800 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 800 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 750 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 750 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 700 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 700 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 650 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 650 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 600 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 600 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 550 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 550 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 500 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 500 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 450 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 450 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 400 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 400 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 350 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 350 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 300 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 300 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 250 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 250 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 200 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 200 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 150 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 150 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 100 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 100 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 50 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 50 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 0 թվականին։ Ինչպե՞ս է ստացվում,
որ ամերիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 0 թվականին, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 50 մլն. Ինչպե՞ս է ստացվում, որ ամե-
րիկացի գյուղացիները, որոնք ունեն ավելի քիչ ազատ ժամա-
նակ, քան ունեին 50 մլն. տարի առաջ, ունեն ավելի շատ ազատ
ժամանակ, քան ունեին 50 մլն. տարի առաջ։

ծանում է նաև զանազան արհեստների անհրաժեշտությունը. արհեստավորները, ավանդութային կարգով համախմբվեցին արտադրական և սպառողական տնտեսության հարմարավետ վայրերում և կազմեցին շարքեր՝ դասավորվեցին նոր թաղամասերի կենտրոնում, շուկայի հրապարակի շուրջը և բանուկ-մարդաշատ վայրերում՝ մեծացող քաղաքի հետագա պահանջներին համապատասխան։

Տարբեր վայրերից եկած նույնատիպ արհեստները նոր միջավայրում միայն ծագումով էին մնում այլ տեղերից եկած՝ էրզրումյան, Մուշից գաղթած և այլն։ Ելնելով աեղի պահանջից և ավյալ արհեսի ղարդացման յուրահատկություններից, արհեստներից շատերը կարելի էր համարել արդեն տեղական, ինչպես օրինակ, դարբնության մեջ անվագործությունը (կալլոսնիկությունը), ղինադործության ճյուղերը, քարագործության որոշ ուղղություններ և այլն։ Իսկ մի քանի արհեստներ էլ ժամանակի տնտեսության հնանալով ու տեղի պահանջներին չհամապատասխանելով, վերանում էին։ Քաղաք էին գալիս նաև դյուղական արհեստավորներ՝ բրուաներ, պայտարներ և ուրիշներ։

Բացի արհեստավորներից, դալիս էին նաև մեծ ու փոքր առևտրականներ, մանրավաճառներ, հարուստներ, որոնք իրենց կրպակների ու իջևանատների շարքերն էին սաեղծում։ Այդպիսով, Ալեք-Պոլն ասաիճանարար վերածվում էր արհեստավորական քաղաքի։ Զինվորական պաշտոնյաներից մեկը նշում է. որ քաղաքում միակ պրովոսլավ հունական եկեղեցին կորչում էր բազմաթիվ կրպակների ու քարավան-սարայների մեջ[8]։

Հայտնի է, որ ավանների քաղաք դառնալուն գլխավորն նպաստել են հենց արհեստավորական շարքերի և թաղամասերի առաջացումը[9], որոնք դասավորվել են ոչ ինքնանպատակ ու պատահականորեն, այլ հետևելով արտադրության, սպառման կազմակերպման, նպատակահարմարության, տեխնիկական և այլ տեսակետներից որոշակի կարգի, մի կարգ, որը մշակվել էր դարերի փորձի վրա[10]։

Արհեստների աեղաբաշխման այս ավանդույթը գոյություն է ունեցել համքարությունների սկզբնավորումից սկսած և պահպանվել է նրանց գոյության ամբողջ ընթացքում։ Հիշենք Ն. Մառի Անիի պեղումների ժամանակ գլխավոր փողոցի վրա հատնաբերված կրպակները, երկու շարք կրպակներ, որոնցից արևելյանը եղել է տրեհստավորական[11], XIII դարից մեզ հասած տեղեկությունները նշում են առանձին արհեստների համախմբվածությունը. թաղերի անունները, օրինակ՝ Անիի կոշկակարոց թաղ և այլն[12]։

Բացի Անիից, Դվինից, տրեհստավորական թաղամասերի, փողոցների շարքեր կային նաև Հայաստանի արհեստավորական քաղաքներ էրզրումում, Խլաթում, Վանում, Կարսում, Երևանում և այլուր։ Սրանց համքարություններն ունեցել են նույնիսկ կանոններ[13]։ Դեռ միջնադարում, արհեստները կաղմելով քաղաքի կարևորագույն օղակը, զարգացման ընթացքում ձեռք են բերում քաղաքային կյանքից ու տնտեսությունից բխող սովորույթներ։ Այդ սովորույթները ընդհանուր էին դառնում գրեթե բոլոր այն արհեսանների համար, որոնք քաղաքի ղարդացման տվյալ աստիճանում կարևոր ու աարածված էին, և ամեն մի արհնատ էլ իր առանձնահատկությունն է ավելացրել դրա մեջ։ Նոր վայրերում արհեստները վերականդնվում էին իրենց կարդով, իսկ տեղի պտհանջների թելադրանքով հնի հետ մեկտեղ ստեղծվում էին նոր արհեստներ։ Հիմնականում բոլոր արհեստներն էլ կաղմակերպվում էին համքարական կարդով՝ կազմելով առանձին արհեստների համքարություններ։

Այս կերպ XIX դ. տրհեստներ են հիմնվում Ախալցխայում, Ախալքալաքում, Ալեքսանդրապոլում։ Արհեսանները տեղաբաշխվում էին առանձին թաղերում, փողոցներում՝ կաղմելով շարքեր։ Թաղերն ու փողոցները սկսեցին կոչվել արհեստների անունով. հիմնականում հետևյալ արհեստներն էին աարածված՝ քարուաշություն, որմնադրություն, հյուսնություն, դարբնություն, ազնձագործություն, օճառագործություն, զինագործություն, ոսկերչություն, կտշեդործություն, չուսաակարներ, կոշկակարներ, գանակագործներ, ներկաբարներ, թամբադործներ, մսադործներ, փականադործներ, ծխախոտադործներ, քար կտրողներ, թիթեղադործներ, գղակակարներ, դերձակներ, հացթուխներ, աղբյուր շինողներ, թաղքագործներ, պայտարներ, կտավագործներ, մագմաններ, սպակեգործներ, կրադործներ, ձիթագործներ, ժամագործներ, ջրաղացպաններ, անվագործներ, մեխ շինողներ,

[8] Военный сборник, XI, Походный дневник, 2 мая 1854 г.

[9] Ր. Առաքելյան, Քաղաքները և արհեստները Հայաստանում 9—13-րդ դդ., մաս, 1, Երևան, 1958, էջ 61։

[10] Նշվ. աշխ., էջ 61, С. Евгазаров, նշվ. աշխ., էջ 14—17, Վ. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., 1956, էջ 45, 54։

[11] Н. Я. Марр, Ани, Л., 1934, стр. 93.

[12] Ր. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 298։

[13] Վ. Աբրահամյան, Արհեստները և համքարական կազմակերպությունները Հայաստանում 9—13-րդ դդ., Երևան, 1946, էջ 7, 129։

անապատներ, նոր արհեստներից՝ նորաձև կոշկակարներ, գլխարկ կարողներ, աստղագործներ, նորաձև զերձակուհյուն, անվագործներ (նորաձև), փականագործ, խառատ և այլն։ Նոր արհեստներն ստեղծվեցին հնի բազայի վրա կամ, ինչպես նշել ենք, եկան Անդրկովկասի և Ռուսաստանի տարբեր բաղաքներից, արհեստավորներ, որոնք «...պղպեղով ...մրցման ուժեղանալը և մանր արտադրությանն սպառնացող կապիտալիստական մանուֆակտուրայի ու գործարանի աճումը, զնում են հարավ, որտեղ «փեշաբար» մարդիկ դեռ քիչ կան, գաստումները բարձր են...»[15]։

Դրանք նույն կարգով տեղաբաշխվեցին նաև ասևարական կրպակներ, որոնցով համախմբված փոստոյները կոչվում էին՝ ալ ծախողների, մանրավաճառների և այլն։

Տարբեր վայրերից եկած արհեստավորներն ունեին ընդհանուր սովորույթների որոշ զանազանություն։ Բայց համբարական սովորույթներով հիմնականում միանման լինելով, տարբեր խառնվածքի ու սովորության արհեստավորներն աշխատանքային պայմաններում ավելի արագ համակերպվեցին ու համախմբվեցին արհեստավորական համբարությունների մեջ։

• • •

Ալեքսանդրապոլում առաջնակարգ տեղ էին գրավում շինարարական արհեստները։ Շինարար արհեստավորները կարճ ժամանակում ստեղծեցին զանազան բնույթի կառույցներ՝ բնակելի ու անասնական շենքեր, գոմանոցներ, եկեղեցիներ, աղբյուրներ, կամուրջներ, կառուցապատեցին փողոցներ և այլն։ Նրանց կոսուցած եկեղեցիներից ամենատարբեր բաղաքի կենտրոնական մասում էր գտնվում. դա հունական եկեղեցին էր (1850 թ.)։ Ավելի ուշ սրճարաններից մեկում կայացած ժողովում որոշվում է կառուցել հայ-լուսավորչական «Ամենափրկիչ» եկեղեցի, որը շինվում է բաղաքի կենտրոնում այն նպատակով, որ իր մեծությամբ սակավ դեր երկու կողմնյում գտնվող հունական և կաթոլիկ եկեղեցիների վրա. կառուցմանը արգելք չի հանդիսանում նույնիսկ այն, որ բնտրված տեղը հաճատ էր։ «Ամենափրկիչ» կամ «Կարմիր վանք» կոչվող այդ եկեղեցին Ալեքսանդրապոլի ամենաշքի ընկնող եկեղեցին էր, որը կառուցվել է ինքնուս անվանի վարպետ Բաղդոս Անդրիկյանի (1835—1899) ղեկավարությամբ. օրինակ է ծառայել Անիի մայր տաճարը։ Պատմում են, որ Բաղդոս Անդրիկյանը ամեն երեկո կառք է նստել, գնացել Անի, առավոտյան արևածագին սև ածուխով արտանկարել է տաճարի այս կամ այն մասը, չափել այն ու եկել վարպետների հետ շարել հավալ մասը, մտցնելով նորություններ։

Այդ եկեղեցու կառուցումը տևել է 14 տարի (1858—1873), մեծ մասամբ դադարեցվել են աշխատանքները՝ շենքը հանգստացնելու, ճնտեցնելու համար, սակայն պատճառ են եղել նաև դրամի պակասությունը, պատերազմները։ Եկեղեցու ներքնահարկը նախօրոք նրոշված էր մեծածավալ աենք, որպեսզի պատերազմի դեպքում ապաստարան ծառայի։ Հայրենական պատերազմի տարիներին, որոշ վերափոխումներից հետո, այդ ներքնահարկը իսկապես վերածվեց ռմբապաստարանի։ Ներքնահարկը սալարկված է մեծ քարերով, ունի երկու մուտք և դաղտնի օդանցքներ, որոնց դրսի անցքերը աննկատելիորեն ձուլվում են պատի զարդաքանդակներին և հրնշակների պատկերներին։ Եկեղեցին օծվել է 1873 թ.։

Մինչ այդ, ռուսական կառավարությունը, տեղի վարպետների ձեռքով, կառուցում է եկեղեցիներ, նույն հարուստները նույն վարպետների ձեռքով կառուցեցին իրենց եկեղեցին, նրանցից ետ չմնացին նաև կաթոլիկները։ Բնականարար, իրենց արհեստավորական հնարավորություններից ելնելով, պատվախնդրարար ավելի մեծ ու շքեղ եկեղեցու մասին պետք է մտածեր հայ-լուսավորչական հիմնական բնակչությունը։ Այսպիսով, ալեքսանդրապոլցիների եկեղեցասիրությունը արդյունք էր ոչ այնքան մոլեռանդության, որքան արհեստավորական քաղաքին հատուկ փառասիրության, նախանձախնդրության։ Բանն այնտեղ էր հասել, որ տարբեր թաղերի (ամայնների) բնակիչներն աշխատում էին եկեղեցին կառուցել տալ իրենց թաղում։ Այդ մրցությունը նաև արհեստավորների աշխատանքի ցուցադրման, հմտությունները հավերժացնելու միակ միջոցն էր։ Մեծ գրկաններով կառուցվում էին մեկը մյուսից չափով ու զարդաքանդակների առատությամբ գերազանցող եկեղեցիներ, որոնք երբեմն դուրս էին դալիս ճարտարապետական համաչափության սահմաններից և միջնադարյան հուշարձանների համեմատությամբ դառնում էին անշուք կոթողներ։ Հինգը լինելով Ալեք-Պոլում,

[14] Տե՛ս, Մ. Բամբազյանի նյութերը, տետր 1։
[15] Վ. Ի. Լենին, երկեր, հ. 3, էջ 425։

[16] ՀԱԻԱ, Դուրգարյանի հաղորդած նյութերը, նաև հեղինակի հավաքած նյութերը։ Այս գնդքը հիշում են բոլոր հին արհեստավորները, այդ մասին հաճախ է հիշատակվում Լենինականի մամուլում և արտահայտություն է գտել նաև գեղարվեստական գրականության մեջ, տե՛ս Ս. Դաշտենց. Ցայտուն Ալեքը, Երևան, 1967, էջ 12։

իրավացիորեն զարմանք է հայանել, թե ինչո՞ւ տեղի հայերը, չնայած իրենց նախնիներից ժառանգել են ճարտարապետության հանդեպ սեր, իրենց կառուցվածքներում հետամուտ են ավելի մեծ չափերին ու էֆեկտիվությանը։ Օրինակ բերելով սրբ. Նրբորդության եկեղեցին, նա նշում է, որ դա մի «լայնածավալ» շենք էր, որը տեղացիները «ի ցույց էինս դնում ամենքին և ուղում, որ հիանանք», երբ հարևանությամբ ունեին այնպիսի հիասքանչ հուշարձան, ինչպիսին Մարմաշենի վանքն էր՝ «իրենց նախնիների տեղծած արվեստի կոթողը»[17]։

Ալեքսանդրապոլում կառուցվել են «Գրիգոր Լուսավորիչ» (Հողագործների «Գեղացոց ժամ»), «Սուրբ Նշան» («Սև ժամ»), «Աստվածածին» («Ցոթվերքը», 1866), «Սուրբ Գևորդ» («Ուռմըների», 1850), «Կաթոլիկների» («Ֆրանկների»), «Սուրբ Ալեքսանդրիա», «Խոլմչեսան» («Պլպլան ժամ»), «Սևերսկի» ու «Կաղաղչի պոսա» ղորանոցային թաղամասերի եկեղեցիները և այլն։

Կառուցողական արհեստի համար մեծ նշանակություն է ունեցել շաղախը, որի լավագույն տեսակներով կառուցում էին ոչ միայն պատեր, այլև համարձակ թռիչքներով կամարներ։ Սահեցնում էին նաև հնարամիտ դործիքներ, որոնք պատրաստվում էին տեղի արհեստավորների կողմից։

Հատարակական շինությունների մեջ, բացի բնակարաններից, որոնցից հատկապես աչքի են ընկնում հարուստների տները, մեծ վարպետությամբ են կառուցված բաղնիքները, աղբյուրները, ջրհորները, ջրատացները։ Այս կարդի բոլոր կառույցները տեխնիկական-կառուցողական տեսակետից ղգալիորեն կատարյալ են և կրում են Անիի և ընդհանրապես հայկական ջրաշինարարական դարավոր արվեստի[18] կնիքը։ 1854—55 թթ. Անդրկովկաս այցելած ոուս ականատես օրագրում հիացմունքով է խոսում Ալեք-Պոլից հինդ վերստ ներքև դանվող Վանցոնց (Ванеца) ջրաղացի ջրամատակարարման համակարդի մասին։ Ջրաղացը դանվում է Ախուրյանի ափից բավական հեռու։ Ջուրը դետից իր թափով սիֆոնաձև ջրատարով հոսել է բավական հեռու և բարձր դանվող ավազանը, որտեղից մի այլ համակարդով, որը բաղկացած է եղել տասը ջրատարից, հոսել է ջրաղացը։ Ականատեսը նշում է, որ ավազանից չնայած քիչ ջուր էր գնում գետի ջրաղացը, քարերն աշխատում էին շատ արագ[19]։

Հնարամիտ ու տարմարավետ ձևերով կառուցվել են բազմաթիվ ջրաղացներ, որոնցից նշանավորներն էին Զիքողցոնց (Տույն Տարուստներ, որոնք գաղթել են այստեղ Զիքող գյուղից—Կ. Ս.) ջրաղացը՝ 10 քար, մեկ դինգ, Օհանջանյան Խաչատուրի՝ 4 քար, մեկ դինգ, Ունանենց՝ 5 քար, 1 դինգ, Անուշենց Արշակ աղի՝ 2 քար, Ղանդիլի՝ 1 քար, Վանցոնց՝ 3 քար, 1 դինգ, Բաբայովենց՝ 5 քար, 1 դինգ, ոուսական պետության կառուցած մեքենայացված ջրաղացները և այլն[20]։ Բազմաթիվ նշանավոր աղբյուրներ են կառուցվել քաղաքի տարբեր մասերում, որոնցից շատերը մինչև վերջերս էլ դեռ կային։ Նշանավորներից են եղել Մոսոյի, Քյափանակցոնց, Մակարենց, Մանուչենց, Մանոյենց, Բոշենց, Ջաքեյենց, Երկեն Հակոյենց, Թամուրենց, Սարոյենց, Քյալ Նիկոյի, Ղաքարենց, Ծամկոչենց, Ջախմախչոնց, Թալալ Հակոբի, Բախալ-Բաշու, Գրիգոր աղի, Ջանլար Օղլու, Պարսամովի, Տեր-Հովհաննեսենց, Աբեշիկ Հեքոպի, Կարմիր Աղբյուր, Քոսի աղբյուր, Զիքողցոնց, Ղոլպենց, Վաղաբշակի, Ալմոյի, Բաբայովենց, Օխտախպրանց, Ջոփուռի, Օղնեցոց աղբյուրները։ Նղել են նաև շատ մանր-մունր այլ աղբյուրներ, ինչպես նաև «Սլարդկա» թաղամասի աղբյուրները[21]։

Աղբյուրները կառուցվում էին ինչպես հանդանակությամբ, այնպես էլ պատվերով կամ որպես հիշատակ և կամ նվեր։ Դրանք կրում են բաղմազան, երբեմն ատրճրնակ անուններ, ըստ որում ոչ թե նրա պատվիրատուի կամ կառուցողի անունով, այլ ուղղակի քարի դույնով, թաղամասի անունով, հարևանությամբ դանվող խանութի, նրա տիրոջ կամ ուղղակի տանտիրոջ անունով, երբեմն նաև վարպետի կողմից աղբյուրին աված խորհրդանշական, կրոնա-բարոյական իմաստ րովանդակող և այլ անուններով։ Աղբյուրի քարային մասը հաճախ կառուցում էին պարզապես քարատաշ-որմնադիրները, սակայն կարևոր ջուրը տարբեր վայրերից ցանկացած տեղը տանելն էր, որով և գբաղվում էին աղբյուրատործները։ Նրանք Ալեք-Պոլում

---

[17] Հ. Տ. Պ. Ալեշ, Հայատանն ու ղրկությունները և ատումնատրությունները, Կ. Պոլիս, 1913, էջ 63—64։

[18] Տե՛ս Н. Я. Марр, Ани, стр. 77. Հ. Սահակյան, Հայատանի քաղաքները 10-11-րդ դ., Երևան, 1940, էջ 14։

[19] Военный сборник, XI, Походный дневник за 24 апреля 1854 г., стр. 487.

[20] ՊԻԱ, Մ. Թամրազյանի նյութերը, ատոր 4։

[21] Նույն տեղում։

[22] Ալեք-Պոլի աղբյուրների, աղբյուրաչինության և ջրհանրապես կենցաղի որոշ կողմեր գեղարվեստորեն պատկերված են Ակրաիլ Արմենի «Հեղնար աղբյուր» վիպակում (Երեվան, 1955)։

ունեցել են համբարություն և անվանվել են «լադումչիներ»։ Ալեքսանդրապոլում կային նշանավոր աղբյուրագործներ, որոնցից Ռաֆայելը (լադումչի Ռափր) մեծ հաջողությամբ ջուրը բարձրացրել ու իջեցրել է ցանկացած վայրը[24]։

Ջրաշինարարական տեսակետից հայտնի էին նաև Ալեքսանդրապոլի բաղնիքները, որոնցից երկուսը (№ 1 և № 2 բաղնիքները) մինչև օրս էլ գործում են։ Այսպես կոչված Ռոմանոցի, Հակոնների, Վևքիյոմինների, Կոստանովների, Տեր-Մարտիրոսովների, «Վևնարանական», Ձիթողցոց, Դևոր աղի «Ֆանտապիա» և այլ բաղնիքներում՝ հաջողությամբ լուծված հղել ոչ միայն ջրամատակարարման սիստեմը, այլև համարների տաքացման և լուսավորման հարցերը։ Նշանակալի են նաև ջրանցքները, որոնք սկսել են կառուցվել քաղաքային ենթ սկզբի օրերից՝ լեռնային հեղեղներից պաշտպանվելու ու ճահիճների հողը չորացնելու նպատակով։ Մեծ ջանքերից հետո հնարավոր է լինում լեռնային գետակների ջուրը ամփոփել ամուր ջրանցքների մեջ, որոնց վրա կառուցվել են մինչև օրս կանգուն շինություններ ու կիսավերակներ[25]։

Մեծ տարածում են ունեցել նաև ստորգետնյա ջրատարները։ Դրա պերճախոս վկաները են բազմաթիվ կառույցների ցուցանմուշները Թանգարանում, բազմաթիվ հյուղերի մնացորդները վարպետների տեղեկությունները։ Անվանի հյուսն Թուրպարյան Դրիդորը (Ուստա Դրիդոր) իր ժամանակին Ալեքսանդրապոլի հյուսնության բազմահյուղությունից հիմնվելով մի միտք է հայտնել, որ հյուսնությունն այստեղ իր զարգացման մեջ սահման չունի, և այդ դրության ոչ-որ չի կարող ասել, քանի որ լրիվ հյուսն վարպետ է։ Հյուսնությունը անսահման հնարավորություններ ու հյուղեր ունի և բոլոր հյուղերում վարպետ լինելը հնարավոր չէ[26]։

Հյուսնության տարածմանը նպաստում էին պյուղերի մեծաթվությունը, Ալեքսանդրապոլի ցլխավոր հանդապարհին գտնվելը և անվային տրանսպորտի զարգացումը (կառներ, ֆուրգոններ, տարբեր տեսակի սայլեր և այլն), պատվերների առատությունը տալիս և այլն։ Հայտնի էին հյուսնության նորահունձ ձևերը, օրինակ, բնակարանային շինարարության մեջ «փոռ քաման» կամ «սինի», «բրդոնց» առաստաղները, անվադործության մեջ նորաձև անիվները և այլն։

Որպես հասարակական շինարարական արհեստների կանգուն օրինակներ կարելի է բերել № 13 մանկապարտեզի, № 1 մանկական հիվանդանոցի գբաղեցրած շենքերը։

Ալեք-Գոլում մյուս բազմաթիվ արհեստների պերճախոս վկաներ են նախ և առաջ գործիքներն ու այն արտադրանքը, որոնց բազմաթիվ նմուշները մեծ քանակությամբ կարելի է տեսնել Երևանի պատմության պետական թանգարանում, Հայկական գավառագիտական թանգարանում, Հայկական ՍՍՀՄ ժողովուրդների աղգագրության թանգարանի ֆոնդերում և այլուր։ Նշած տեղերի իրերի մեծ մասը պատրաստվել կամ օգտագործվել են Ալեք-Գոլում։ Դրանց վրա կան վարպետների նշաններ՝ անվանատառեր, համբարության նշաններ։ Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում տարբեր արհեստների համար պատրաստված զանազան գործիքները, որոնք ձուլվել ու պատրաստվել են երկաթի կտորներից՝ արհեստանոցային եղանակով։

Դատելով մինչև այժմ պահպանված արհեստներով, տարբեր արհեստի աշխատանքային գործիքներով ու արտադրանքով, արհեստների մեջ ընդգրկված մարդկանց ամրողջ խմբերի անուններով, բերված փաստերով և այլն, միանգամայն պարզ է դառնում այստեղ բազմապիսի արհեստների, նրանց հյուղերի և տարբեր զբաղմունքների առկայությունը։ Այս տեսակետից, սակայն, 1839 թ. Ալեք-Գոլ ներգաղթած կարինցիների հետ կապված վկայությունները ամենաուշագրավ են։

Ախալցխայից կարինցիների արտագաղթի պատճառներին անդրադառնալով՝ հնարավոր է դառնում որոշակի պարզաբանում մտցնել Ալեք-Գոլի արհեստների տիպի և նրանց թվի մասին։ Պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանը մանրակրկիտ վերլուծելով Ախալցխայի հայերի կենցաղին վերաբերող մի կարևոր փաստաթուղթ, նշում է, որ Ախալցխայի արհեստավորների համար (Կարնո գաղթից հետո) չափազանց փորը էր Ախալցխայի շուկան, շրջակայքի և Ջավախքի գյուղերի պահանջները, որի պատճառով արհեստավորները մասամբ սկսում են գաղթել Արևմտյան Հայաստան, հետո նաև՝ Անդրկովկասի մյուս քաղաքները, Հյուսիսային Կովկաս։ Այնուհետև, թվարկելով առանձին արհեստները, պրոֆ. Կ. Ղաֆադարյանը բերում է (ըստ Ս. Եղիազարյանցի ցուցակի) 1831 թ. տվյալ արհեստի մեջ եղած արհեստավորների թիվը և համեմատում 1839 թ. նույն արհեստի մեջ եղած արհեստավորների թվի հետ[27]։

---

[24] Հ.Ա.Իվ, Հեղինակը հավարած նյութերը։
[25] Գ.Իվ, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 3։
[26] Նույնը, 1-ին և 3-րդ տետրեր։
[27] Հ.Ա.Իվ, Կ. Դուրգարյանի հաղորդած նյութերը։
[27] Կ. Ղաֆադարյան, Մի փաստաթուղթ Ախալցխայի հայերի կենցաղի վերաբերյալ, ԲԲՀ, 1967, №, 3, էջ 167—170։

Այս հարցատուփերից պարզորոշ նիստում է, որ գնթեթ թոլոր դեպքերում արհեստական կրոների 1839 թ. տոս միայն շատ (երբեմն ո շատ սակավ) պահպան էին 85-ի փոխարեն 40, թեղերեկ—249-ի փոխարեն 142 և այլն)[28], իսկ այդ նույն 1839 թ. Մեքսունդա-մոլոր, իրենց նշելի է, տեղեր միայնակ հայ և այլազգի արհեստավորներ, որոնց մեծ մասն էր նրանց արհեստի ներկայացուցիչները։ Ինչպես տեսնում ենք հետևյալ աղյուսակից, 1880—90 թթ., մի արհեստների խոշոր մեծ մասն էր հայերի ձեռքում, իսկ 80-ի[30], իսկ տարց գնգլի գնգլ են նաև շատ հայ արհեստներ հոսացող արհեստներ։ Մեկ ուշ, 1880—90 թթ., մի արհեստների խոշոր մեծ մասն էր հայերի ձեռքում, իսկ 80-ի[30], իսկ տարց գնգլի գնգլ են նաև շատ հայ արհեստներ հոսացող արհեստներ։ Մեկ ուշ, 1880—

[28] Նույն տեղում, էջ 337, 350։
[29] ՀԱԲՄ, հեղինակի հավաքած նյութեր։
[30] «Военно-статистическое обозрение», стр. 226.
[31] СМОМПК, вып. XI, стр. 321.
[32] Նույն տեղում, հայ. III, 1883, стр. 337.
[33] Նույն տեղում, հայ. XI, стр 121.
[34] Նույն տեղում, հայ. XI, стр 121.
[35] Ф.Ն., ն. Նիկոլոսյանի նյութեր, տետր 7,

Հետևյալ փաստերն ապացուցում են, որ Ալիշանի ասածը ճիշտ է։ Ալիշանը գրում է, որ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է 1143 թ., իսկ Ներսես Լամբրոնացին՝ 1145 թ.։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է մի քանի ամիս, իսկ Ներսես Լամբրոնացին՝ մի քանի տարի։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է պապ Լուկիոս Բ-ի օրոք, իսկ Ներսես Լամբրոնացին՝ պապ Եվգենիոս Գ-ի օրոք։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Ինոկենտիոս Բ-ի հակապապ Անակլետոս Բ-ն, իսկ Ներսես Լամբրոնացին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Եվգենիոս Գ-ն։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Ինոկենտիոս Բ-ի հակապապ Անակլետոս Բ-ն, իսկ Ներսես Լամբրոնացին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Եվգենիոս Գ-ն։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Ինոկենտիոս Բ-ի հակապապ Անակլետոս Բ-ն, իսկ Ներսես Լամբրոնացին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Եվգենիոս Գ-ն։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Ինոկենտիոս Բ-ի հակապապ Անակլետոս Բ-ն, իսկ Ներսես Լամբրոնացին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Եվգենիոս Գ-ն։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Ինոկենտիոս Բ-ի հակապապ Անակլետոս Բ-ն, իսկ Ներսես Լամբրոնացին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Եվգենիոս Գ-ն։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Ինոկենտիոս Բ-ի հակապապ Անակլետոս Բ-ն, իսկ Ներսես Լամբրոնացին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Եվգենիոս Գ-ն։

Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է 1143 թ., իսկ Ներսես Լամբրոնացին՝ 1145 թ.։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է մի քանի ամիս, իսկ Ներսես Լամբրոնացին՝ մի քանի տարի։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է պապ Լուկիոս Բ-ի օրոք, իսկ Ներսես Լամբրոնացին՝ պապ Եվգենիոս Գ-ի օրոք։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Ինոկենտիոս Բ-ի հակապապ Անակլետոս Բ-ն, իսկ Ներսես Լամբրոնացին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Եվգենիոս Գ-ն։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Ինոկենտիոս Բ-ի հակապապ Անակլետոս Բ-ն, իսկ Ներսես Լամբրոնացին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Եվգենիոս Գ-ն։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Ինոկենտիոս Բ-ի հակապապ Անակլետոս Բ-ն, իսկ Ներսես Լամբրոնացին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Եվգենիոս Գ-ն։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Ինոկենտիոս Բ-ի հակապապ Անակլետոս Բ-ն, իսկ Ներսես Լամբրոնացին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Եվգենիոս Գ-ն։

Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է 1143 թ., իսկ Ներսես Լամբրոնացին՝ 1145 թ.։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է մի քանի ամիս, իսկ Ներսես Լամբրոնացին՝ մի քանի տարի։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է պապ Լուկիոս Բ-ի օրոք, իսկ Ներսես Լամբրոնացին՝ պապ Եվգենիոս Գ-ի օրոք։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Ինոկենտիոս Բ-ի հակապապ Անակլետոս Բ-ն, իսկ Ներսես Լամբրոնացին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Եվգենիոս Գ-ն։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Ինոկենտիոս Բ-ի հակապապ Անակլետոս Բ-ն, իսկ Ներսես Լամբրոնացին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Եվգենիոս Գ-ն։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Ինոկենտիոս Բ-ի հակապապ Անակլետոս Բ-ն, իսկ Ներսես Լամբրոնացին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Եվգենիոս Գ-ն։ Ներսես Շնորհալին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Ինոկենտիոս Բ-ի հակապապ Անակլետոս Բ-ն, իսկ Ներսես Լամբրոնացին Հռոմում եղել է այն ժամանակ, երբ Հռոմի պապը եղել է Եվգենիոս Գ-ն։

յական հարաբերությունների զարդացումից։ Իսկ արդեն 70-ական թթ. արհեստավորության մեջ նկատվում է մի երևույթ, երբ արհեստավորների մի մասը կապվում է շուկայի հետ և ապրանքները պատրաստում նաև շուկայի համար"։

Ա. Պ. Զելինսկու հետաղոտությունում պարզորոշ տրված է Ալեք-Պոլի շուկայի տնտեսական նշանակությունը[44], Այնտեղ նշվում է. որ դյուղատնտեսական արտադրանքի հիմնական սպառման վայրը Ալեք-Պոլն էր, որ միակ առևտրական շուկան էր ոչ միայն շրջանի, այլև ամբողջ դավառի։ Սպառման հիմնական առարկաներն էին անասուններ, ցորեն, դարի, որոնք սպառվել են արդյունաբերողների և կտպալառուների կողմից կամ արդյունահանվել Թիֆլիս։ Մյուս մթերքները, ինչպես օրինակ, պանիրը, յուղը, ընտանի թռչունները, ձուն, բուրդը, ինչպես նաև անասնակեր խոտը, դարմանը, վառելիք աթարը և այլն, սպառվում էին հենց տեղում բնակչության և ղանաղան կրպակների կողմից։ Այնուհետև նշվում է. որ Ալեք-Պոլի բազմաթիվ արտադրողներ դյուղացիների հետ առևտուր էին անում ապառիկ կարդով, նրանց անհրաժեշտ իրեր վաճառելով, սննդամթերքի դիմաց կամ փոխարինարար դրամ էին տալիս դյուղատնտեսական ապրանքներ ստանալու պայմանով։ Գյուղական բնակչությունն այստեղ ձեռք է բերել դրեթե ամեն անհրաժեշտը՝ կոշկեղեն, հագուստեղեն, փայտյա և երկաթյա իրեր, գործիքներ։ Այստեղ են նորոդվել հիմնականում նաև դյուղատնտեսական գործիքները, բացառությամբ մանր-մունր իրերի, որոնք նորոդվել են նաև հենց իրենց՝ դյուղացիների կամ հատուկենտ դյուղական վարպետների մոտ։

Մոտավորապես տասը տարի անց (90-ական թթ.) մեկ ուրիշ ականատես Ալեք-Պոլը նկարագրում է որպես հացահատիկի արտերով շրջապատված և խիտ բնակեցված, բավականին բարեկարդ, Երևանից ավելի հրապուրիչ քաղաք և նշում է, որ «Ալեք-Պոլի շուկայում նույնպես ավելի մեծ կյանք կար, քան Երևանում»[45]։

Ալեք-Պոլում Լղել է հիմնականում երկու շուկա՝ «Ղափան-ղանթար» կամ «Բեզբենդ» և «Մալի մեյդան» (անասունների շուկա)։ Այս երկու շուկաների միջև և շրջակայքում էին դասավորված արհեստավորական շարքերը, որոնց միջև տեղ-տեղ եղել են ապրանքավաճառման հրապարակներ։ Այս շուկան դտնվել է քաղաքի կենտրոնում և ալեք-պոլցիների կողմից էլ կոչվել է «Ջարսու» և չարսուի փողոցներ։ Ավելի պատկերավոր դարձնելու համար թվենք չարսուի փողոցները՝ սասլոգչոնց (№ 23 փողոց), ղասապախանեն (№ 25 փողոց), ժամի չարսուն (№ 27 փողոց), փափախչոնցր (№ 27 փողոց), աքրնոցր (մանրուքի շուկա) (№ 25 փողոց), թուրքի չարսուն (№ 27 փողոց), դամրջնոց (№ 25 փողոց), դյուրկբնոց (№ 25 փողոց), ղաղանչնոց (№ 25 փողոց), մաղմննոց, թիքիճոնց, ոտունճիք (փայտ վաճառողներ) (№ 25 փողոց), նալբանդնոց (№ 25 փողոց), մառնջնոց (№ 25 փողոց), բաղալ խանա (№ 27 փողոց), փամրուղճիք, աղ ծախողների փողոց (№ 27 փողոց), դուլումաճնոց, բախալ-խանա (№ 25—27 փողոցների միջև), թիկիճոնց նեղ սոխաղր (ղասպնոցի և սապոքճոց միջև), Մոլլա-Ալու խանը (№ 23 փողոց), Ալմոյի բարվանսարան (№ 27 փողոց), Կարմիր խանը (№ 27 փողոց), Նպտրեի աղոնց խանը (Տիգրանովենց), Սահաքյոնց խանը (№ 25—27 փողոց), Օհտնախպրանց խանը (№ 27 փողոց), Շիլաճոնց խանը (№ 25 փողոց), Դինոսոնց խանը (№ 27 փողոց)[46]։ Այս դասավորվածությունը հաստատված էր դեռ 30-ական թվականներից և աստիճանարար ընդլայնվել էր։ Բացի պտավերներ կառարելուց, այս արհեստանոցները արտադրում էին նաև կենցաղային բազմաթիվ առարկաներ, հողում էին կենցաղային կարիքները։ Շուկայի շրջանակից ավելի հեռու սկսվում էին արդեն արհեստավորների բնակարանները։ Քաղաքը արհեստավորների բնակավայր էր[47]։

Վերոհիշյալ փողոցներն իրենց արհեստավորական շարքերով ընդլայնվել են։ Շարքերը սկսել են կենտրոնանալ այժմյան Կիրովի փողոցի վայրում և ավելի հեռու։ Այս փողոցների վրա էին դասավորված նաև ըրդավաճառները, մանրավաճառները, մաշկակարները, դերձակների շարքեր և այլն։

Ալեք-Պոլի շուկան մեծ էր նաև իր արտաքին առևտրով։ Մինչև 1870 թ. արդյունարերությունն այստեղ նվազ էր զարդացած, և հետամնաց Թուրքիան ու Պարսկաստանը արտադրանքի պատվեր-

---

առնավաճառը առաջին անգամ 1932 թ. բացվում է Լենինականում։

[43] Նույն տեղում, էջ 403։

[44] Տե՛ս С. П. Зелинский, Экономический быт государственных крестьян в Шорагяле Александропольского уезда Эриванской губернии, «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. I, Тифлис, 1885, стр. 1—90.

[45] В. Девицкий, Каникулярная поездка по Эриванской губернии и Карсской области, СМОМПК, вып. XXI, 1896, стр. 155.

[46] Պիև, Մ. Թամրազյանի նյութերը, տետր 4։

[47] Պիև, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 7։

Ներով կապված Լին Ալեք-Գոլի արհեստավորների հետ, Ալեք-Գոլը մերձքնների առևտուր էր անում նաև Սրնանի, Իջեվանի և Անդրկովկասի այլ քաղաքների հետ։

Շիրակի ցորենն ու գարին հայտնի էին, և դրա ձևոք բերման հիմնական կենտրոնը Ալեք-Գոլն էր։ Վաճառականությունը ծգտում էր Ալեք-Գոլի շուկան, իր հետ բերելով գանազան ապրանքներ։ Ականատեսները նշում էին, որ օրական հարյուրավոր սայլեր Արփաչայի այս և այն կողմից, սամանյան երկրից գալով լցնում էին յաղարի շուկան, և սկսվում էր աշխույժ առևտուրը։ «Արտը գալիս էր սայլերով, և բազարն ու դանթարի առակը լցվում էր գանազան մերքներով»,—գրում է 1870-ական թվականների շուկայի մասին Մ. Թամրազյանը[48]։ Երկար ժամանակ Թիֆլիսի շուկայում ամենաարնաիրը համարվել է Շիրակի ալյուրը և վաճառվել է բարձր գնով։ Ալեք-Գոլի շուկան են բերվել նաև մոտակա և հեռակա գյուղերից գանազան այլ ապրանքներ, որոնք գյուղական գժվարին ճանապարհներով այստեղ են բերվել ձիու կամ էշի բեռներով կամ լավագույն դեպքում՝ սայլերով։ Ապրանքներ էին բերում նաև Ախալքալաքից, Ախալցխայից[49]։

Ալեք-Գոլում եղել են նաև արհեստավորներին համր վաճառող առևտրականներ, նրանք ապահիկով ածուխ, երկաթ, պղինձ և այլ համր են ավել արհեստավորներին։ Այս համդամանքը շատ է հետաքրքրել արհեստավորներին համր հայկական գործի առևտրականները նույնպես համախմբված են եղել շուկայի մոտակա փողոցներում և սրանց մշտական լինելը նույնպես ապացույց է Ալեք-Գոլի շուկայի մեծության։ Համրի մշտական ասնտրականներ Անդրկովկասի շատ բաղաքներում չեն եղել[50]։

Առևտրական լայն գործունեություն ունեցող Ալեք-Գոլի ամենօրյա շուկան, անկասկած, պետք է ունենար նաև իր ներքին օրգաններ։ Առևտրա-ֆինանսական օրգանների գոյության խնդիրը, ինչպես Վ. Արրահամյանն է նշում, սերտորեն կապված է արհեստավարական կազմակերպությունների հարցի հետ, և այդ օրգանների գոյության արմատները գալիս են հնից, ինչպես օրինակ, «աստմաչիներ», «մուհասիբ» և այլն։ Նույն տեղում Վ. Արրահամյանը հենվելով Երվանդ Շահազիզի «Հին Երևանի» աշխատության վրա՝ նշում է, որ ինչպես Երևանում, այնպես էլ Հայաստանի մյուս բաղաքներում XIX դարում եղել է շուկայի հսկողություն ւտանձնող «բազարբաշի» պաշտոնը։ Բ. Հակոբյանը նույնպես հավաստում է, որ Անդրկովկասում շուկայական կարգը պահպանող օրգաններ են եղել։ Ավանդութային սովորույթներին հարազատ ալեքպոլցիները բացառություն չէին կարող կազմել և ունեցել են այդպիսի օրգաններ, սակայն ավելի հետաքրքրական է դիտել այստեղի շուկայում առկա մի երևույթ, որը Քերևա յուրահատուկ էր ավելի ուշ արհեստավորական բաղաքին, նրա վերափոխված ավանդույթներին։ Դա շուկայում արհեստավորական ապրանքը ռեկլամելու երևույթն է։ Արհեստավորները որպես կանոն սովորություն են ունեցել իրենց արհեստը, համաձյունը ցույց տալ նախ և առաջ եկվորնու, իրենց անձնական բնակարանի, կամ հնարավորություն չունենալու դեպքում՝ որևէ հարուստ բնակարանի վրա և այլն։ Քարտաշ-որմնադրի կատարած առաջին օրինակը արդեն որոշակի ռեկլամ էր շուկայում տվյալ արհեստավորի համար։ Նույնպիսի ռեկլամ էր անում նաև աղբյուրագործը, գերեզմանաքար պատրաստողը և այլն։ Ես չմնալով կատուցող արհեստավորներից, մյուս արհեստավորները չբավականացան միայն իրենց արտադրանքը կրպակի մոտ ցուցադրելու կամ հաճախորդների միջոցով իրենց հրապարակելու։ Ին մեկնողից, նրանք սկսեցին իրենց արտադրանքը ռեկլամի հանել մարդկանց միջոցով։

Հայտնի է, որ Ալեք-Գոլում եղել են մուհտիկներ (քալլալներ), որոնք կառավարական և այլ կարգի հայտարարություններ են արել փողոցներում և հասրներից։ Կառավարական անձնավորությունների գալստյան լուրը կամ դավառապետների (մոլբուվների) հայտարարությունները կատարվում էին սրանց միջոցով։ Տանասկար («Դևևյաանիկր»), որը մեծ մասամբ հայ ոսոիկան (պարտապան) էր լինում, մի քմրկահար պինդորի հետ շրջում էր փողոցները, իսկ մուհտիկը գոռում էր լուրը կամ հայտարարությունը։ Գավառապիտական քանգարանում կենցաղային նկարների մեջ կարելի է տեսնել այդ «կենդանի լրագիր» տիպիկ պատկերը։ Այդ անունը՝ «կենդանի լրագիր», իրավացիորեն ավել են ժամանակակից մտավորականները։ Առվորարար այդպիսիները լինում էին բևնակիր-համբարևներ, որոնք օժտված էին ուժեղ ձայնով։ Հայտնի է, օրինակ, համբալ Գևլխուն, որը

[48] ՊԻՄԱ, Մ. Թամրազյանի նյութերը, տետր 2։
[49] ՊԻՄԱ, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 1։
[50] ՀԱԻՄ, Տիգինակի հավարած նյութերը։

[1] Տե՛ս Վ. Արրահամյան, Արհեստները... 1946 թ., էջ 131—132։
[2] Տե՛ս Բ. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 263։

մշտապես ընդդիմադիր կեցվածք ունենալ, ինչպես նաև ընդդիմանալ ամեն տեսակ ոտնձգությունների, որոնք ուղղված կլինեն ազգային ինքնուրույնության դեմ։ Ընդդիմությունը պետք է ունենա իր սեփական ծրագիրը, որի հիմնական կետերը պետք է լինեն հետևյալները։

1. Ազգային ինքնուրույնության պահպանում։
2. Ազգային միության ամրապնդում։
3. Ազգային ներքին կյանքի զարգացում։
4. Ազգային ուժերի կենտրոնացում։
5. Ազգային ինքնապաշտպանության կազմակերպում։
6. Ազգային ինքնավարության հաստատում։
7. Ազգային ինքնիշխանության ձեռքբերում։

Այս կարգով են հետևել շատ արևմտահայեր, և ոմանք էլ ավելի շատ արևմտասիրության են տվել, քան հարկն էր։ Ինչպես ասացինք, մեր ազգային կյանքի ամենամեծ պակասությունը եղել է ազգային միության բացակայությունը։ Ազգային միության գաղափարը ոչ միայն ընդհանրապես ազգի, այլև ազգի առանձին դասակարգերի մեջ ամենաքիչ ներկայացուցիչներ է գտել։ Ազգային միության գաղափարը ամենից առաջ պետք է ներշնչեր ազգի ղեկավարներին, որոնք ազգի ներկայացուցիչներն են եղել։ Ազգային միության գաղափարը

շահելով, մրցում են միմյանց հետ. թվում է, որ համբարային կարգը պետք է կանխեր այդ մրցությունը, և դա այդպես էր. Շատերը բողոքում էին մրցության դեմ, դրխավոր վարպետը ստուգում էր պատեհանները և հաճախ արդարացնում դրված բարձր դինը. Մտացվում էր երբեմն մրցություն ոչ թե Լժան, այլ թանկ արտադրանքի համար. Անհատ արհեստավորների ստեղծած լավ արտադրանքը, գործարանային արտադրանքի բացակայության դեպքում այնքան չէր կարող լինել, որպեսզի բավարարեր շուկային. Ուստի ստեղծվել էին յուրաքանչյուր մրցության և ապրանքը պատահին հասցնելու դանագան ձևեր. Արհեստավորը հետզհետե անանում էր համբարության բուլացող պահանջները և հաշվի էր առնում պատահի պահանջն ու իր անհատական շահը. Շուկայական նմանօրինակ մրցության արդյունք են արտադրական կենցաղում ստեղծված մի շարք սովորություններ, որոնք մինչև այս էլ նկատելի են հին արհեստավորներից շատերի մոտ, ինչպես օրինակ, ծածկամատնություն, դասղամատնություն, արհամարհանք երիտասարդ վարպետի գործի նկատմամբ, իրենց գործի և գործիքների վերաբերմունք, չափազանցություններ, փառասիրություն և այլն.

Հին հյուսն վարպետ Գ. Վիրաբյանը քննադատելով պլեղոյենների գործիքները՝ ասում է. «Մեկը մեզի ուսեցնող, մեծամոտ բաներ Լինը գործել, որովհետև գիտեինը, թե կը է ու կա, կը արհետան կու»

Պլևանի նահանգի բազարների մեջ արհեստագործության բնագավառում 1863 թ. ապրի է բնակել Ալեքսանդրապոլը. Արհեստավարական արտադրանքի բնչհանուր գումարը տարեկան կազմել է մոտ 160 հազար արծաթ ռուբլի. Բաժանելով այդ գումարը արհեստավորների Լվի վրա (2223), մեջին հաշվով մեկ արհեստավորի արտադրանքի գումարը կազմել է մոտ 72 ռ.[58].

Եվ նկատի ունենանք, որ այդ ժամանակ Ալեքսանդրապոլի բնակչությունը մոտ 15000 էր[59], ապա պարզ է դառնում բազարի Լուռ արհեստավորական բնույթը. Ենթահանարար մոտ հարյուր արհեստ ունեցող այս քաղաքը, որն իր ժամանակին ունեցել է մեծ նշանակություն Անդրկովկասում, պետք է որ ունենար և ունեցել է նշանավոր արհեստավորներ, որոնցից միայն մի քանիսն ենք հիշատակում ստորև[60].

Որպեսզի չկորչեն նշանավոր վարպետների անունները, դրագետ վարպետ Մնացական Թամբազյանը և Լատկապես նշանավոր ուսուցչ ու գրականագետ Ալ. Մխիթարյանը և ուրիշներ Լավարել են վարպետների, գլխավոր վարպետներից շատերի կենսագրությունները. Ալ. Մխիթարյանի և ուրիշների ձեռնարկությամբ ու ջանքերով վոստային քարտերի վրա պատկերել ու տարածել են նշանավոր վարպետների պատկերները, նրանց նշանավոր կոռուցվածքները. Հնարամիտ կոնստրուկցիաների, գործիքների պատկերներն ու քաղաքի հին ու նոր տեսարանները[61]. Այդ նկարներից շատերը պահպանվել են, և դրանցից մի քանիսի արտանկարները կան գավառագիտական թանգարանում.

Լացի Լայերից կային նաև հույն նշանավոր վարպետներ, որոնք կրելով հայկական շինարարական արհեստների ազդեցությունը, փոխադարձաբար իրենք որոշ ազդեցություն ունեցան տեղի արհեստավորների վրա. Սակայն թե՛ Լայ և թե՛ այլազգի վարպետների դրությունը միևնույնական չէր. 1830 թ. սկսած այսուհետ գազթելով նրանք որոշ չափով զորե դասան Լուսական կառավարության կառուցում էր ամրոցներ, ձանապարհ փոդեններ, դրանով իսկ ստեղծելով շինարարական աշխատանքների հնարավորություն. Սակայն թե՛ Լասարակական և թե՛ բնակելի ու պետական կոռուցումների գործը, ինչպես նշվել է, իրենց ձեռքն առան Լարուստաններն ու ճարպիկ գործարարները, որոնք խարում ու չարաշահում էին անուս ու միամիտ արհեստավորներին. Մանր էր Լասկացվում

[58] Տե՛ս Բ. Լակոբյան. Նշվ. աշխ., էջ 421.

[59] Պետ. ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 3.

[60] Ալեքսանդրապոլի առաջին չրջանի 1830 ական թթ. նշանավոր քարտաշ գործիքները վարպետներից են փարպետ Դեսոր՝ Լրդրումցի, Հեգոյենց վարպետ Մատակ՝ Լրդրումցի, Թամբալյան Դրիդոր՝ գյումրեցի, Հուսանենց Ագաջանը, Մանակենց Դրիգորը և ուրիշներ. Երկրորդ չրջանի վարպետներից՝ Պապիկ Կարապետյանը (ուստա Պապս)—Լրդրումցի, Անդրիկյան Բաղեսար՝ Լրդրումցի, Յահբազյան Ագաբապր, Լերիմյան Մատակր՝ Լրդրումցի, Գասոյենց Ակոն՝ գյումրեցի, Բուրանենց Մկրտիչը, Հայրոյենց վարպետ Ասոն՝ տեղացի, տապանաքար պատրաստող, Յուդրաշյան Գեորգը (Եոխո Գեորգ), Հերիմենց Աբրահամը, Գեորգենց Հովհաննես Ամմարյանը, Անդրիկենց Ավետիքը, Բամբակյան Մնացականը, որը նաև հյուսն էր, Շողաենց Ագաջանը, 1-ին չրջանի վարպետ Մկրտոն Զքիչյանը, Բանկիրենց Խաչոն և ուրիշներ. Հյուսն վարպետներ Զքիկարյան Սիմոնն ու Հովհաննեսը (Զքիկարդոդիները), Մանուկ Կարապետյանը (Արզար Մանուկ), Սագոյան Դավիթը, Զաքիկյան Եգրայրները, Վարդապետյան Հակոբը (Հենկանակ), որդիները՝ Հովհաննեսն ու Մկրտիչը, Դուրգարյան Մկրտիչը (Խելոր Մուկուչ), Դուրգյար Աղաբարը, Զուրար Միրզոյանը, Դուրգյար Մարաբոսը և ուրիշներ. (Տե՛ս Պետ. ն. Նիկողոսյանի նյութերը. տետր 1, տետր 3. Բամբագյանի նյութերը. տետր 5.)

[61] Հմմտ. Կ. Դուրգարյանի Հավորած նյութերը.

նախորդներին, աշակերտների ու ընթերցասրահների գործունեությանը վերաբերող հարցերին։ Դասախոսությունների ժամանակ հաճախ էր կատարվում ակնարկներ ու խոսքեր, որոնք ուղղված էին ներկա գրադարանների թերությունների դեմ։ Ասվում էր, որ գրադարանները պետք է ունենան ոչ միայն գրքեր, այլև ընդհանրապես ամեն տեսակ նյութեր, որոնք կարող են ծառայել ուսումնասիրության համար։ Գրադարանները պետք է ունենան ոչ միայն գրքեր, այլև ընդհանրապես ամեն տեսակ նյութեր, որոնք կարող են ծառայել ուսումնասիրության համար։ Գրադարանները պետք է ունենան ոչ միայն գրքեր, այլև ընդհանրապես ամեն տեսակ նյութեր, որոնք կարող են ծառայել ուսումնասիրության համար։ Գրադարանները պետք է ունենան ոչ միայն գրքեր, այլև ընդհանրապես ամեն տեսակ նյութեր, որոնք կարող են ծառայել ուսումնասիրության համար։

Ալս բոլորի մասին խոսվեց նաև ոչ միայն գրադարանների, այլև ընդհանրապես կուլտուրական հաստատությունների մասին։ Նրանց շատ վատ վերաբերվում էին ոչ միայն տեղական, այլև կենտրոնական մարմինները։ Ամենից շատ նրանց վրա էին ազդում տեղական կազմակերպությունները, որոնք ամեն կերպ խանգարում էին գրադարանների զարգացմանը։ Գրադարանները ենթարկվում էին տեղական կազմակերպությունների ամեն տեսակ քմահաճույքներին։ Գրադարանների վերաբերմունքը տեղական կազմակերպությունների նկատմամբ ամենից լավ երևում է հետևյալ փաստից։ Գրադարանները ենթարկվում էին տեղական կազմակերպությունների ամեն տեսակ քմահաճույքներին։ Գրադարանները ենթարկվում էին տեղական կազմակերպությունների ամեն տեսակ քմահաճույքներին։ Գրադարանները ենթարկվում էին տեղական կազմակերպությունների ամեն տեսակ քմահաճույքներին։

Նորմալ, չէ՞ որ շատ բան գրադիցիկ կյանք հաստատում նոսրանում էր գրադարանների վրա։ Գրադարանները ենթարկվում էին տեղական կազմակերպությունների ամեն տեսակ քմահաճույքներին։ Գրադարանները ենթարկվում էին տեղական կազմակերպությունների ամեն տեսակ քմահաճույքներին։ Գրադարանները ենթարկվում էին տեղական կազմակերպությունների ամեն տեսակ քմահաճույքներին։

Ալս բոլորի մասին խոսվեց նաև ոչ միայն գրադարանների, այլև ընդհանրապես ամեն տեսակ նյութեր, որոնք կարող են ծառայել ուսումնասիրության համար։ Գրադարանները պետք է ունենան ոչ միայն գրքեր, այլև ընդհանրապես ամեն տեսակ նյութեր, որոնք կարող են ծառայել ուսումնասիրության համար։ Գրադարանները պետք է ունենան ոչ միայն գրքեր, այլև ընդհանրապես ամեն տեսակ նյութեր, որոնք կարող են ծառայել ուսումնասիրության համար։ Գրադարանները պետք է ունենան ոչ միայն գրքեր, այլև ընդհանրապես ամեն տեսակ նյութեր, որոնք կարող են ծառայել ուսումնասիրության համար։

---

[52] Պիլ, Ի. Գրադարանի նյութեր, տետ 3, էջ 17։

[53] Նույն տեղում։

[54] Այլ արձանագրված դեպքերում էլ նկատվում էին տարբեր տեսակի հետաքրքրություններ։ Օրինակ, Ռոստովի գրադարանում (տե՛ս Պիլ, Ն. Նիկիտոսյանի նյութերը, տետ 3, էջ 7), Ի. Գրադարանի նյութեր, տետ 2)։

[55] Պիլ, Ն. Նիկիտոսյանի նյութերը, տետ 3։

[56] Բանաձև–արձանագրություն, նշվ. արխ., էջ 71։

[57] Տե՛ս Ի. Բշագարոն, նշվ. արխ., էջ 73։

[58] Տե՛ս Բ. Հայկական նշվ. արխ., էջ 68։

[59] Նույն տեղում, էջ 68։

կան սրդաններըր միջնորդում էին միայն բրեական աարծևնին։

Համքարութիւններր ։իմնականում ինքնուրոյն, ինքնապարփակ լինելով, իրենց միութեան ներբին արաագրական կենցաղային կյանքր կարդավորող մասնավոր գործողութիւններից բացի, կատարում էին նաև վարչական գործողութիւններ ու պարտավորութիւններ[70]։

Համքարութիւնները իրենց ներքին և արտաքին կարևոր հարցերի վեիր կայացնում էին համքարութեան ժողովներում, որից հետո տվյալ համքարութեան կլխավոր վարպետր (ուստաբաշին) իրականացնում էր գրանք։ Համքարութեան մեծութեան, բարմանձյաղութեան և ցրվածութեան գեպքում մի քանի տոհմերին խումբ կրպակներ ընկրում էին իրենց ամար վարպետր, որն Ալեքսանդրապոլում կոչվում էր «բյոշա ուստասի»։ Ամեղ վարպետր իր շրջանակում ուներ գրեթե նույնպիսի իրավունքներ, ինչպիսին ընդհանուր համքարութեան կլիավոր վարպետր։ Այս երևույթր նկատվել է մի շարք արհեստավորական բաղաքներում և հատուկ էր ոչ միայն արհեստավորական, այլև ուսուցչական և այլ համքարութիւններին[71]։

Ընդհանրապես միևնույն արհեստի ներկայացուցիչները կազմում էին մի համքարութիւն։ Բայց պատահում էր նաև, որ միանման արհեստների ներկայացուցիչներն իրենց փորրաթվութեան պատճառով, ինչպես Ս. Սդիազարովն է նշում, միանում և կազմում էին մեկ ընդհանուր համքարութիւն[72]։ Այսպես էր լինում անասնական և բաղարական ատրիներ դրպատճառների հետևանքով, ինչպես նաև տվյալ վայրում համքարութիւնների հանդես գալու, ձևավորվելու և, մյուս կողմից, բոլորվելու ու ատիճանարար վերանալու կապակցութեամբ։ Գործարանային արտադրութեան պայմաններում գոյութիւնը պահպանելու, այն երկարաձգելու և այլ նպատակներով համքարներին ձևնտու էր ավելի համախմբվել, մտրողջանալ լինութեան մեջ։ Դա հնարավորութիւն էր տալիս համքարներին միասնարար հանդես գալու նաև վարչական, քաղաքացիական ինգիրներում, նույնիսկ բաղարական կյանքում[73]։

Որպես նոր ձևավորվող քաղաք, Գյումրի— Ալեքսանդրապոլում սկզբնական շրջանում նկատվում էին միանման արհեստների ընդհանուր համքարութիւններ, սակայն արդեն XIX դարի 60-ական թվականներին կազմվում են բազմաթիվ համքարութիւններ, որոնցից գլխավորներն իրենց մեջ ունեցել են առանձին արհեստների խմբեր՝ իրենց ավագ վարպետներով։ Սակայն Ալեք-Գոլում, նայած բազմաթիվ արհեստների բազմաբնույթութեան, առանձին արհեստների խիստ մասնագիտացմանը, առանձին խմբի, ճյուղի անջատման, առանձին համքարութիւններ կազմելու ցայտուն փաստեր չեն նկատվել։ Համքարութեան մեջ մտնող որևէ մասնագիտացված ճյուղ, ունենալով իր ինքնուրոյնութիւնը և ազատ արտագրելու իրավունքը, հաղիվ թե չցանկանար մնալ մեծ համքարութեան կազմում, որն ավելի նպատակահարմար էր ինքնօգնական գործութիւնների համար։ Մենաշնորհի ձգտելն անիմաստ էր, որովհետև նույնիսկ արդյունաբերութեան զարգացման պայմաններում, դեռևս կարիք էր լինում այնպիսի տարածված արհեստների, ինչպես հյուսնութիւն, դարբնութիւն, պղնձագործութիւն, որմնադրութիւն, բարտաշութիւն և այլ արհեստների։ Այնուհանդերձ, համքարութիւնների կողքին հանդես էին գալիս միայնակ, ազատ արհեստավորներ, որոնց գեմ XIX դարի 40-ական թթ. որոշ բաղարներում համքարները սկսում են պայքար ծավալել[74]։

Ալեքսանդրապոլում եղել են արհեստավորներ, որոնք չեն մտել համքարութիւնների մեջ, որովհետև կենցաղում այդ արհեստի կարիքը քիչ է զգացվել։ Այսպես, մեկ ծնծող վարպետների աշխատանքի կարիքը բիչ է եղել ու այն չժան է գնահատվել։ Վաստակ ունենալու համար նրանք շատ են աշխատել, և բանի որ վաստակը փոքր էր, ապա աշակերտներ ունենալ չեն կարողացել, հիմնականում աշխատել են միայնակ, որպես ազատ վարպետներ[75]։ Ինական է, որ այս կարգի ազատ վարպետը, եթե իր աշխատանքով միայնակ կարողանում էր մի կերպ ապրել, ապա հասարակական, պետական դանազան հարցերում միայնակ չէր կարող և նպատակահարմար էլ չէր մնալ։ Իր ցանկութեամբ, իրեն ապահովելու համար, նա հարում էր որևէ համքարութեան, մասնակցում ավյալ համքարութեան ընդհանուր հարցերի քննարկմանը, որպես համքարութեան վարպետներին իրավահավասար վարպետ։ Մյուս կողմից, համքարութիւններին հարում կամ ուղղակի նրանց մեջ էին մրա-

---

[70] Պիև, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 7։
[71] Նույն տեղում։
[72] С. А. Езиазаров, նշվ. աշխ., էջ 7։
[73] Այդ մասին տե՛ս նաև Հ. Ղազարյան, նշվ. աշխ., էջ 298, 302։
[74] ՀԱԻև, Կ. Դուրգարյանի հավաքած նյութերը։
[75] С. А. Езиазаров, նշվ. աշխ., էջ 18.
[76] ՀԱԻև, հեղինակի հավաքած նյութերը,

[77] Տե՛ս Բ. Հակոբյանց, նշվ. աշխ., էջ 84։

Բնական ուսմունքների ոլորտում ևս ուշադրության է արժանի Ալեքսանդր Ծերենցի հետևյալ դիտողությունը. «Ինչպես ամեն մի գիտության, այնպես էլ բնագիտության մեջ ևս կան ճշմարտություններ, որոնք ոչ մի ապացույցի կարիք չունեն, որոնք ինքնին հասկանալի են, որոնք ինքնին ապացուցում են իրենց։ Այդպիսի ճշմարտությունների թվին է պատկանում այն միտքը, որ ամեն մի հետևանք ունի իր պատճառը, որ ամեն մի պատճառ հետևանք է ծնում։ Այդ ճշմարտությունը ոչ միայն ինքնին հասկանալի է, այլև ամեն մի մարդ, որ մի քանի անգամ իր կյանքում նկատել է, թե ինչպես մի պատճառից հետևանք է առաջանում, ոչ միայն ինքն է համոզված այդ ճշմարտության մեջ, այլև ամեն մի ուրիշ մարդ, որ նրա հետ ունեցել է նույն փորձը։ Ուրեմն ինչո՞ւ է հարկավոր այդ ճշմարտությունը ապացուցանել։ Ապացուցանելու հարկավորություն կա միայն այն դեպքում, երբ մարդ կասկածում է ճշմարտության մեջ, երբ նա չի հավատում դրան։ Իսկ ո՞վ է կասկածում այդ ճշմարտության մեջ։ Ոչ ոք։ Ուրեմն ինչո՞ւ է հարկավոր այդ ապացուցանելը։ Ինչո՞ւ է հարկավոր ապացուցանել այն, որ ամեն մի հետևանք ունի իր պատճառը, որ ամեն մի պատճառ հետևանք է ծնում

համքարությունների գոյությունը մի կերպ պահպանել։ Դրանց մեջ կարևոր էին ինքնօգնությունը, փոխադարձ օգնությունը, որոնք նպաստավորություն էին տալիս պայքարելու ընչազրկման, գործերի, տուրքերի, վնասների բարձրացման, պարտավորությունների ավելացման դեմ, հոգ տանելու բնակչության համար, կատարել գանազան ինքնօգնական գործեր, օրինակ՝ փրկավճար, թաղում, տանտերների կառուցում, հանապարհաշինություն, փոխադարձ կառուցումներ և հասարակական այլ գործեր։ Օգնում էին դժբախտ պատահարի, աղետի, հիվանդության ժամանակ. այս ամենը կատարվում էր թե՛ դրամով և թե՛ աշխատանքով։

Աշխատանքային կենցաղի պահանջներից ելնելով, համքարությունները պահպանում էին բարոյական որոշ նորմաներ։ Բարոյապես անվստահելի, «վատ հումքով» ունեցող մարդկանց հանդեպ եղել է զգուշավոր, խուսափողական, երբեմն խիստ վերաբերմունք։ Այսպիսի մոտեցում XIX դարի երկրորդ կեսին պիտվել է Ղարսում, Ալեք-Պոլում, Ախիսխում, Սրևանում, Ախալքալաքում և այլուր[81]։

XIX դարի ուսումնասիրողները չնայած զգուշությամբ են խոսում ընդհանրապես համքարական կազմակերպությունների մասին, աշխատելով կանգնել դրանց վերացումը, բայց մինչ այդ սրդեն սկսվել էր բայքայումը։ Քանի որ ընդհանրապես համքարական կանոններն ու սովորութային կարգը սրդեն չունեին կենսական այն նշանակությունը, ինչ անցյալում, ուստա գտնցաուսիությունները ու խիստումները ավելի շատ էին։ Դա ավելի ցայտուն երևում է Ալեքսանդրապոլում։ Արհեստավարական գործադրած բազար լինելով հանդերձ, շատ համքարական կանոններ ու սովորույթներ այնտեղ պանց էին առնվում, որն ավելի նկատելի է դառնում հատկապես կապիտալիզմի ներթափանցման և համքարությունների արագ բայքայման պայմաններում։

Ալեքսանդրապոլի համքարական ինքնօգնական գործունեության մեջ մանել են դանազան կարիքներ հոգալը՝ օգնություն համքարության տուժած անդամներին, օգնություն միմյանց՝ ապառիկ հումք ձեռք բերելու համար, դժբախտության դեպքում, անօգնական, չունևոր աղջկա օժիտը պատրաստելիս, փոխօգնություն վարպետների միջև դանազան արտադրական կարիքներ հոգալու դեպքում, նոր վարպետներին գործի դնելիս, կրպակ վարձելիս և այլն։ Աշխատանքով կամ դրամով օգնություն՝ հասարակական գործերում, չինություններ շարժելիս և այլն։ Հասարակական օգնության պրակտիկ ե Ալեքսանդրապոլի համքարությունների հոգսից կազմակերպված աղքատանոցը (1860—1898 թթ.)։

Համքարությունների աշխատանքային կենցաղում փոխօգնության ձևերից մեկն է եղել համբարության ներսում միմյանց ձեռք բռնելը։ Վարպետ Ս. Չալախյանը պատմում է, թե ինչպես սովի տարիներին, երբ բոլորովին հանգել էր իր տոր՝ Չալախյան Վարդանի գարեղոցի ծուխը, հումքի և վառելիքի ոչ մի հույս չի եղել, հանկարծ մոլորված ընտանիքի տան դռան առջև կանգնում է երկու ֆուրդան՝ բեռնված երկաթով և փայտածուխով։ Նրանք «ծախեցնում են» գործը, փրկվում սովամահությունից, երկար ժամանակ չիմանալով բարեգործ վարպետի անունը[82]։

Ազգագրական նյութերի մեջ կան այգպիսի դեպքերի բազմաթիվ օրինակներ։ Օգնությունն է ցույց տրվել նաև անհաջողության հանդիպածին, անհանգացածին։ Օգնել են նույնիսկ այնպիսի վարպետների, որոնք իրենց ոչ խելացի արարքով, իրենց հանցանքներով էին «էդ օրին հասել»։ Այդպիսի դեպքում օգնում էին առաջին անգամ, երբ դա չէր օգնում տուժածին ոտքի կանգնելու, օգնում էին երկրորդ անգամ, երրորդ անգամ, իսկ եթե այդ անգամ էլ նա անկարող էր լինում վերականգնվել՝ «իսկերի գալ» կամ շարաշահում էր վարպետների մարդասիրությունը, ապա չորրորդ անգամ «վերջ ու խայտառակել են», որ նա անշնորհք է, ձրիակեր, ուրիշի հաշվին ապրող[83]։

Չգալի է եղել կախումը միմյանցից՝ աշակերտները մեծ հարգանք էին տածում ենթավարպետների ու վարպետների նկատմամբ, վերջիններս իրենցից վեր կանգնածի, միմյանց և ընդհանուր դիտավոր վարպետի հանդեպ։ Միմյանց դիմել են «եղբայս» անվանելով, չեն համարձակվել լսել իրենց վարպետի խոսքը, եթե նույնիսկ բանհին տարեկան վարպետը իր շնորհով աչքի ընկնելու առաջ անցներ վարպետությամբ։ Գլխավոր վարպետը և վարպետները եթե իրենց մեջ ընդունում էին այդ բանը, ապա որոշ հարգանք ցույց տալով երիտասարդին, աշխատում էին նրան չտալ նրան։ Բարոյականությունը բարձր պահելու, նրան չտալու անվան տակ Ալեքսանդրապոլի արհեստավորները աշխատել են որոշ իմաստով շահագործել աշակերտներին ու ենթավարպետներին։

[81] Տե՛ս Ք. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 63—64։

[82] Տե՛ս Ք. Հակոբյան, նշվ. աշխ., էջ 64, 72, С. Езиазаров, նշվ. աշխ., էջ 47, 51—52, 58։

[83] Գլուխ, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 7։

[84] ՀԱԻԱ, հեղինակի հավաքած նյութերը։

[85] Նույն տեղում։

Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական տոների ու սովորությունների մեջ մեծ տեղ է գրավում «Ֆիշեկ» կոչված տոնը, որ տարվա ամենաերկար գիշերն է՝ դեկտեմբերի 21-ին։ Ֆիշեկի գիշերը հավաքվում էին հարևանները, ընկերները, ազգականները, ուրախ անցկացնում, զվարճանում, ինչպես նաև ամենաերկար գիշերը հաղթահարելու համար։ Ֆիշեկի գիշերը հավաքվում էին ամենից հաճախ մեծ հարուստ տներում, որտեղ ամբողջ գիշեր վառարանում կրակ էին վառում, ուրախանում, զվարճանում, պատմություններ ասում, հանելուկներ գուշակում։ Ֆիշեկի գիշերը հավաքվում էին նաև ամենահարուստ տների աղջիկները, որոնք ամբողջ գիշեր ասեղնագործում էին

թում գրկել վերանում էր։ Հայց XIX դարի երկրորդ կեսում Անդրկովկասի արհեստավորական թաղաքներում արհեստը սրոշ զարգացում ապրելով հանդերձ, սկսեց բախվել ծավալվող արդյունաբերության հետ և մնաց սահմանափակ։

Նկատի ունենալով այդ սահմանափակությունը, վարպետները աշակերտության էին վերցնում նախ և առաջ իրենց որդիներին, թոռներին, ազգականներին և նոր սիայն ուրիշներին։ Իհարկե, արհեստների ժառանգականությունը չի պայմանավորվում միայն հորից որդուն անցնելով, սակայն դարերի խորքից եկող ավանդույթը հիմնականում փոխանցվել է սերնդից-սերունդ նախ և առաջ անմիջական ժառանգների միջոցով։ Որոշ արհեստների ժառանգաբար պահպանվելու մասին կա վկայություն, սրանց արհեսաավորական խմբերի հարատևություններ լոգայասլվում է, արհեստները հորից որդուն ժառանգաբար անցնելով[91]։

Արհեստավորների մեջ ավանդույթ է եղել անպայմանորեն ժառանգին իր արհեստի շարունակողը դարձնելը, և գուցե դրանից է բխել այն կանոնը, որ նույնիսկ աշակերտների սահմանված թանակ ունենալուց հետո էլ Անդրկովկասում վարպետին իրավունք է վերապահվել ուսուցման վերցնել սրդուն, թոռին և նույնիսկ առաջին կնոջ որդուն[92]։

Նոր մարդու մուտքը համքարության մեջ, նրան արհեստ սովորեցնելը չէր դիտվում սրպես հասարակ բան, այլ սուրբ ժառանդություն։ Այդ իսկ պատճառով սրիշի որդուն ընդունելիս էլ որոշ ձևականությամբ կամ ծեսերով նա նույնացվում, նմանեցվում էր իսկական ժառանդին։ Ս. Եդիազարովը նշում է, որ Անդրկովկասում լայն սարածում է ունեցել համքարության դլխավորի և վեհափոխնների տոջև վարպետի նյութմբ՝ «աշակերտին չդանադասնել հարադատ որդուցո։ Ուսման պայման կնրելիս, աշակերտի ծնողները, հարադատները կամ հովանավորները ասել են, «մեր որդուն հանձնում ենք քեզ, իսկ քեզ՝ աստծուն։ Որդու միսը քեզ, ոսկորները մեզ, պատժիր նրան ծուլության, քաիքիվածության, չսկլու համար, պատժիր խիստ... Միայն թե արհեստ սովորեցրուս։ Վարպետը պատասխանել է. «Քեզ ահեղ դատաստանին աստծու առաջ նրա մեղքերը լափվեն իմ դլխին, եթե ես նրան դանազանեմ իմ հարազատ որդուց և եթե չսովորեցնեմ իմ արհեստի բոլոր գաղտնիքները»։

Այսյան կապակցր աշկերտ ընդունելիս սովորարար կատարվել է բանավոր ձևով և քանի որ այդպիսի պայմանը կարող էր խախտվել կամ չիրականացվել, հրավիրում էին ոչ միայն վարպետց վարպետին (ուստարաշուն) և համքարության ղեկավարներին, այլև մի երկու ասստվածավախ» վարպետների։ Որպես հաստատում իրենց երդման՝ ձեռք-ձեռքի են խփել ու մի բուռ հող ցանել[93]։

Ալեքսանդրապոլում, սկզբնական շրջանում, երբ դեռ արհեսաավորները քիչ պասվիրատուներ ունեին, խուսափում էին արհեստի մեջ կողմնակի մարդ ընդունելուց։ Արհեսար խիստ ժառանդական էր։ Ասկայն աճող պահանջները միայն ժառանդները չէին կարող բավարարել, և վարպետը սեասլործներ ու մշակներ էր ընդունում նաև ուրիշներից։ Համքարության դեկավարները դրան թշնամարար էին նայում, իսկ եթե դրանց թիվը հասնում էր 4—5-ի, արդեն դիտողություն էին անում։ Անվանի քարտաշ-պատշար (յասիուջի) Մ. Բամբաջյանն իր հիշողություններում դրում է, թե երբ իներ աշակերտների թիվը հասցրեց հինդի, ուստաբաշի Աարդիսր և օդնականներ Մկրտիչն ու Հովհաննեսր դիտողություն արեցին, թե՝ «հին ուստեքի հացր չկտրեմ»։ Խիստ հետևելով ժառանդականությանր, այնուամենայնիվ, կարելի է նկատել, որ ղարդացող արհեսանների համար 2—3 աշկերա ուննայր սովորական էր, իսկ սահմանափակումն էլ բխել է հենց համքարական արհեսսի էությունից, նրա հնարավորություններից։

Չնայած արհեսսների աշխուժացմանը, Ալեքսանդրապոլում դրանք սերնդե-սերունդ հիմնականում փոխանցվել են ժառանդաբար։ Նույն Մ. Բամբաջյանը վկայում է, որ «Մեր հարցնես Անդիկենց Գևրասիմին, կսեն, որ բնիկ Անդիկենց Ավետիքի աղեն է, յասիուջի Թաթոսի քսորը։ Բամբրջենց քարտաշ Գրեգինին հարցնես, կսեն՝ քարտաշ Մացակի տղեն է, կամ Բամբրջենց յասիուջի Սահակի թոռը[94]։ Առավել հավասար լինելու համար բերենք Մ. Բամբաջյանի կաղմած[95] քարտաշ-պատշար վարպետների աղյուսակը, որը ճշտումների է ենթարկվել մեր կողմից։

---

[91] Տե՛ս Н. Я. Марр, Кавказский культурный мир и Армения, II, 1915, стр. 17.

[92] С. А. Езиазаров, նշվ. աշխ., էջ 94։

[93] Նույն տեղում, էջ 98։

[94] Նույն տեղում, էջ 99։

[95] ՊԻԱ, Մ. Բամբաջյանի նյութերը, տետր 3։

[96] Նույն տեղում։

[97] Նույն տեղում։

Աղյուսակ 1

Ընդգրկված են 1830—1940-ական թվականների որմնադիր վարպետները

Անդիկենց տնից	Թամրազենց տնից	Հարոյենց տնից	Հաջի Ոսկանենց տնից	Մանուչենց տնից	Գոսաաէյան տնից
Թաթոսի (մահացել է 1899 թ.) որդիք	Գրիգորի (մահացել է 1866 թ.) որդիք	Մկրտչի որդիք	Ոսկանի որդիք	Մարկոսի որդիք	Կարապետի որդիք
Ամեաեե (ծնվ. 1858)	Ներսատուր	Գաորգ	Մկրտիչ	Մկրտիչ	Ներսատուր
Սոս	Գևորգ	Դոդոս	Կարապետ	Հովսեփ	Սամսոն
Մեղրակ	Մակար	Գեւորս	Մարտին	Մակար	Ալեքսան
Մխսակ	Սահակ (Գրիգորի եղբայրը)	Գրիգ	Հակոբ (առուկաս ծակո)	Հակոբ	—
Արեթ	Ասո (Մկրտչի եղբայրը, 1840—1908)	Ասո (Մկրտչի եղբայրը, 1840—1908)	Նրա որդիք	Աքո (եղբայրը)	Գեւորս (եղբայրը)
Գերասիմ Ավետիքի	Սանոսկի որդիք	Ասոյի որդիք	Աբրոսկ	Աքոյի որդիք	Գեւորսի որդիր
Եննոք Սոսը	Մինգական (ծնվ. 1858)	Աբսեն	Աբրահամ	Գեւորս	Կոստան
Վահան Սոսի	Ալեքսան	Սիմոն	Ալեքսան	Կարապետ	Գևորգ
Թաթոսի եղբոր որդիք	Հովհաննես	Հովհաննես (Մկրտչի եղբայրը)	Ծղոբոր որդիները	Գևորգ	Գաբրիելին
Գևորգ	—	Հոյհաննեսի որդիք	Մխաք Ավետիք	—	Ավետիք
Նիկոլա (11 վարպետ)	Գեւորս Ներսատուրի	Ներսատուր	Ղևոնդ Մխաքի	Վարդան Մկրտչի	—
	Գրիգոր »	Մարտիրոս	Վարդան »	Նիկոլ »	Գեղամ Գևորգի
	Բաղրատ »	Գաբրիելին	Ոսկան »	Հարությունն »	(10 վարպետ)
	Գևորգ Մինգոսկանի	Վազինակ	(12 վարպետ)	(11 վարպետ)	
	Գևորգ Գեւորսի	Հովհաննես Գրիգորի			
	(13 վարպետ)	Սիմոն »			
		Մկրտիչ Գոդոսի			
		(16 վարպետ)			

Մի այլ վկայություն Ն. Սիկողոսյանը թվելով անվանի հյուսներին, որոնցից շատերն աշխատել են իրենց որդիների կամ եղբայրների հետ, ավարտում է իր միաքը. «Այսպես էր, սովորեցնում էին որդիներին, որ նրանք իրենց օգնեն, հետագայում արհեստի տեր դառնան, ապրուստի միջոց ունենան»[98]։

Ուշադրավ է այն փաստը, որ Ալեքսանդրապոլում շատ վարպետներ իրենց «պապական» արհեստի մեջ բավական հմտանալուց հետո վարպետ են ձեռնադրվել ոչ այդ, այլ մեկ ուրիշ արհեստում։ Սովորույթ էր որդիներից մեկին կամ երկուսին, որոնք, առնչվելով «պապական» արհեստին, որոշ հմտություն արդեն ունենում էին, ասլ աշկերտության այլ արհեստի մեջ, և փոխադարձաբար աշկերտության վերցնել ուրիշ արհեստի ատեր վարպետի որդուն կամ աղդականին։ Վարպետ Մ. Թամրազյանը, բացի քարաշ-որմնադիր լինելուց, եղել է նաև հմուտ հյուսն և տիրապետել է էլի մի քանի արհեստի։ Վարպետ Ջալալեխյան Վարդանի հայրը որմնադիր էր, սակայն ինքը հայտնի է որպես անվադրծ դարբին։ Բայց որքան էլ համքարությունները աշխատեին իրենց ձեռքը պահել տվյալ արհեստի մենաշնորհը, հեաևեին ժառանգականությանը, քաղաքում արհեստների մեջ ղարդանում էին առանձին ճյուղեր, հանդես էին դալիս նոր տրհևսաներ, աշխատանքի ծավալը պահանջում էր աշկերտներ ընդունել, ավելացնել արհեսաավորների թիվը։ Այդուհանդերձ, ինչքան էլ վարպետն ուրիշին իր որդու տեղ ընդուներ ու արհեսա սովորեցներ, նրա նկատմամբ կիրառում էր համքարության մեջ գոյություն ունեցող ամեն մի կարդ և դդուշական միջոց, որն, ոնկասկած, միշա չէ, որ ընդունվողները կարողանում էին սաանել։

Հայտնի է, որ Անդրկովկասի համքարություններում աշկերտի համար սահմանված է եղել «փորձնական շրջան», որը տարբեր տեղերում տարբեր ևևողություն է ունեցել՝ վեց շարաթից մինչև սաան ամիս։ Աշկերտը «տան տղա» դառնալով, ընդունվում էր ընտանիքի անդամի պես և պարտավոր էր կատարելու այն ամեն, ինչ տանտերը պահանջեր, բացառությամբ այն ևս աշխատանքի,—նշում է Ս. Եդիազարովը,—որը սովորաբար ընկած էր լինում տնային ծառայողի ուսերին[99]։ Սակայն հետաղոտությունները ցույց են տալիս, որ ևս աշխատանքն էլ շատ հաճախ և ավելի շատ ընկած էր նոր ընդունված աշկերտի ուսերին և այդ բացատրությունը, որ Ա. Եղիկարովը նշում է, ըստ երեույթին շեշտված է հեղինակի ժամանակաշրջանում համքարությունները պահպանելու անհրաժեշտությունից։ Հեղինակը և ընդհանրապես

[98] Տե՛ս Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, ասար 3։

[99] Տե՛ս С. А. Егиазаров, Նշվ. աշխ., էջ 102։

Հիշեցնենք, որ Ռ. Ֆրեյերի հետ համագործակցած Ա. Ռոդրիգեսը, ինչպես նաև Ֆրեյերի մյուս աշակերտները, ելնելով ժողովրդական կրթության նոր տեսությունից, ստեղծեցին ուսուցման նոր մեթոդներ, որոնք հիմնված էին ոչ թե ուսուցչի կողմից գիտելիքների պարզ փոխանցման, այլ ուսանողների ակտիվ մասնակցության վրա։ Ուսուցիչը դադարում էր լինել միակ գիտելիքների աղբյուրը, նա դառնում էր ուսանողների ուսուցման կազմակերպիչը։ Ուսանողները ոչ միայն ստանում էին գիտելիքներ, այլև ինքնուրույն հետազոտում էին իրենց շրջապատող աշխարհը։ Ուսուցիչը ուսանողներին ոչ թե ուսուցանում էր, այլ նրանց հետ միասին ուսումնասիրում էր տարբեր երևույթներ։ Ուսանողները ոչ միայն ստանում էին տեղեկություններ, այլև սովորում էին դրանք վերլուծել, համեմատել, ընդհանրացնել, եզրակացություններ անել։ Ուսուցիչը ուսանողներին ոչ թե ստիպում էր անգիր անել տարբեր փաստեր, այլ նրանց հետ միասին քննարկում էր տարբեր երևույթների պատճառները, հետևանքները, կապերը։ Ուսանողները ոչ միայն ստանում էին գիտելիքներ, այլև սովորում էին դրանք կիրառել գործնական կյանքում։ Ուսուցիչը ուսանողներին ոչ թե ստիպում էր անգիր անել տարբեր փաստեր, այլ նրանց հետ միասին քննարկում էր տարբեր երևույթների պատճառները, հետևանքները, կապերը։ Ուսանողները ոչ միայն ստանում էին գիտելիքներ, այլև սովորում էին դրանք կիրառել գործնական կյանքում։

Ֆրեյերի մեթոդի էությունը հետևյալն է։ Ուսուցիչը ուսանողներին հրավիրում է քննարկելու այնպիսի թեմաներ, որոնք նրանց համար հետաքրքրություն են ներկայացնում։ Ուսուցիչը ուսանողներին հարցեր է տալիս, որոնք նրանց մղում են մտածելու, վերլուծելու, համեմատելու, ընդհանրացնելու։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի տալիս պատրաստի պատասխաններ, այլ նրանց հետ միասին փնտրում է այդ պատասխանները։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի սովորեցնում, թե ինչպես պետք է մտածել, այլ նրանց հետ միասին մտածում է։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի սովորեցնում, թե ինչպես պետք է մտածել, այլ նրանց հետ միասին մտածում է։

Ֆրեյերի մեթոդի հիմնական սկզբունքներից մեկը այն է, որ ուսուցումը պետք է հիմնված լինի ուսանողների փորձի վրա։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի տալիս նոր գիտելիքներ, այլ նրանց հետ միասին վերլուծում է նրանց արդեն ունեցած գիտելիքները, փորձը, պատկերացումները։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի սովորեցնում, թե ինչպես պետք է մտածել, այլ նրանց հետ միասին մտածում է։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի սովորեցնում, թե ինչպես պետք է մտածել, այլ նրանց հետ միասին մտածում է։

Ֆրեյերի մեթոդի էությունը հետևյալն է։ Ուսուցիչը ուսանողներին հրավիրում է քննարկելու այնպիսի թեմաներ, որոնք նրանց համար հետաքրքրություն են ներկայացնում։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի տալիս պատրաստի պատասխաններ, այլ նրանց հետ միասին քննարկում է այդ պատասխանները։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի սովորեցնում, թե ինչպես պետք է մտածել, այլ նրանց հետ միասին մտածում է։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի սովորեցնում, թե ինչպես պետք է մտածել, այլ նրանց հետ միասին մտածում է։

Ֆրեյերի մեթոդի էությունը հետևյալն է։ Ուսուցիչը ուսանողներին հրավիրում է քննարկելու այնպիսի թեմաներ, որոնք նրանց համար հետաքրքրություն են ներկայացնում։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի տալիս պատրաստի պատասխաններ, այլ նրանց հետ միասին քննարկում է այդ պատասխանները։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի սովորեցնում, թե ինչպես պետք է մտածել, այլ նրանց հետ միասին մտածում է։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի սովորեցնում, թե ինչպես պետք է մտածել, այլ նրանց հետ միասին մտածում է։

Ֆրեյերի մեթոդի էությունը հետևյալն է։ Ուսուցիչը ուսանողներին հրավիրում է քննարկելու այնպիսի թեմաներ, որոնք նրանց համար հետաքրքրություն են ներկայացնում։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի տալիս պատրաստի պատասխաններ, այլ նրանց հետ միասին քննարկում է այդ պատասխանները։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի սովորեցնում, թե ինչպես պետք է մտածել, այլ նրանց հետ միասին մտածում է։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի սովորեցնում, թե ինչպես պետք է մտածել, այլ նրանց հետ միասին մտածում է։

Ֆրեյերի մեթոդի էությունը հետևյալն է։ Ուսուցիչը ուսանողներին հրավիրում է քննարկելու այնպիսի թեմաներ, որոնք նրանց համար հետաքրքրություն են ներկայացնում։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի տալիս պատրաստի պատասխաններ, այլ նրանց հետ միասին քննարկում է այդ պատասխանները։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի սովորեցնում, թե ինչպես պետք է մտածել, այլ նրանց հետ միասին մտածում է։ Ուսուցիչը ուսանողներին չի սովորեցնում, թե ինչպես պետք է մտածել, այլ նրանց հետ միասին մտածում է։

Ընկերտնդ ուսուցուրդ փոխհանդն ջրջունդ շտոո շարունակութեան խոսքերուն, աշկերտները ժպտալով կը նայէին իրարու եւ կ՚ուզէին ինչ որ ըսել վարժապետին, որ ինքն ալ կը ժպտէր։ Ամէնէն աւելի կը ջանար ինքզինքը զսպել Ալիքսանդրը։ Ան ամբողջ ժամանակ կը ճարպիկնար, որ ուրիշները չնկատեն իր ծիծաղը։ Ան կը սիրէր ամէն տեսակ կատակ, ամէն տեսակ ծաղր։ Ան կը սիրէր ամէն տեսակ ծիծաղ։ Ան կը սիրէր ամէն տեսակ ուրախութիւն։ Ան կը սիրէր ամէն տեսակ զուարճութիւն։ Ան կը սիրէր ամէն տեսակ խնդութիւն։ Ան կը սիրէր ամէն տեսակ ցնծութիւն։ Ան կը սիրէր ամէն տեսակ հրճուանք։ Ան կը սիրէր ամէն տեսակ ցնծագին ուրախութիւն։ Ան կը սիրէր ամէն տեսակ ցնծագին հրճուանք։ Ան կը սիրէր ամէն տեսակ ցնծագին զուարճութիւն։ Ան կը սիրէր ամէն տեսակ ցնծագին խնդութիւն։ Ան կը սիրէր ամէն տեսակ ցնծագին ցնծութիւն։ Ան կը սիրէր ամէն տեսակ ցնծագին հրճուանք։ Ան կը սիրէր ամէն տեսակ ցնծագին ուրախութիւն

[illegible]

տվել, որպեսզի նա «չարխ քաշել սորվեցնեն»[116], Պարղ է, եթե վարպետը ենթավարպետին չդիտեր որպես լիարժեք օգնականի, նրան չէր վստահի աշկերտին, և «փեշքաշն» էլ արտաոոց կթվար։ Երևում է, որ ենթավարպետը Ալեքսանդրապոլում, որպես «կես վարպետ» վարդապետացու, օգտվել է որոշ արտոնություններից, մի բան, որ գրեթե չի նկատվել Անդրկովկասի ավելի վաղ կաղմավորված արհեստավորական այնպիսի քաղաքներում, ինչպես Ախալցխան, Ախալքալաքը, Թիֆլիսը։

Վերոհիշյալ արտոնություններից առավելապես օգտվել են վարպետաց որդիները։ Բայց նույնիսկ այդ դեպքում էլ «երես ավող» վարպետները դիտողություն են ստացել համքարության ղեկավարությունից։ Այնուամենայնիվ, վարպետները չէին կարող անտեսել դժվարությամբ առաջացած նոր ենթավարպետին, վերջին հաշվով կար արհեստավորների ղպալի պահանջ։ Օրինակ, հյուսն ենթավարպետներից մեկի հիշողությունն իրեն «խալֆա» օծելու մասին. օծելուց հետո նրան շնորհավորում է իր քարտաշ վարպետ հայրը և հեռվից է ասում. «Արհեստար օսկե րիլաղուկ է, առավոտից սեյ կեսօր քե սոված էղնիս, կեսօրեն ետև քու սրհեստար կկշաացնե քեղի»։ Համքարության մեջ գոյություն ունեցող կարգին հակառակ, վարպետը նշված «խալֆի» հետ «հախ է կտրում 10 մանեթ և 5կ. էլ թրաշի փողս։ Ընդհանրապես հախ են կարել 2 ռ. և 3—5 կ. «թրաշի փող»։ Այդ բանի համար վարպետը դիտողություն է սաանում «ուստատրաշի Խորենց Մանուկից», որ նա խախտում է «սանաֆի հախի կարգը»։ «Հախ» կարելիս ներկա է լինում ենթավարպետի հայրը, որը հետո խմիչք է հանել և շնորհավորանք են արել ենթավարպետներին[117]։

Այնուամենայնիվ, ենթավարպետը, չնայած իր որոշ ազատություններին ու ինքնուրույնությանը, մնում էր որպես «կես ուստա» և շատ բաներում համքարության վարպետներից ու ղեկավարներից կախյալ։ Դժվար էր համքարության լիարժեք անդամ՝ վարպետ դառնալը։ Նույնիսկ ինքնուրույն ենթավարպետը պետք է շահեր վերոհիշյալների բարեհաճությունը։

Դարերի ընթացքում համքարություններում մշակվել էին նաև փոխօգնության, արհեստները սերնդից-սերունդ փոխանցելու և այլ ավանդութային սովորույթներ, առանց որոնց անբացատրելի կլիներ նրանց հարատևությունը։ Բացի այդ, յուրաքանչյուր վարպետ գիտակցում էր, որ հետագայում իրեն աջակցողը, օգնողը համքարության մեջ լինելու են նախ և առաջ իր օգնությունը, բարեհաճությունը տեսած օգնականը, աշկերտը։ Նա աշխատում էր իր ուսուցիչ ծերունի վարպետների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքով օրինակ ծառայել աշկերտներին։ «Իմ ուստեն իր ուստին գլուխ էր տալիս», նշում է վարպետ Մինացականը,—«նստեցնում էր դաղդտի վրա», որը, ի դեպ, սուրբ էր համարվում գրեթե ամեն մի արհեստում.—«ղտյգե էր պատվում և հետո էլ մե արծաթ չխտնոցմ[118] կուտար»[119]։ Այս օրինակը պետք է որ վարակեր շնորհակալ աշկերտին։

Անդրկովկասում ամենուրեք չէ, որ ենթավարպետները կարողացել են հասնել վարպետի տիտիճանի։ Դա կախված է եղել արհեստի վիճակից տվյալ վայրում, ընդհանուր տնտեսական իրադրությունից, համքարությունների կարևորությունից տվյալ ժամանակաշրջանում, նրանց մեջ տիրող կարգերի խստությունից և այլն։

Անդրկովկասի Թիֆլիս, Ախալցխա, Ախալքալաք և այլ քաղաքների արհեստավորական կյանքի վերարերյալ նյութերը ցույց են տալիս համքարությունների նկատմամբ կյանքում ելած սովորույթների ու ավանդույթների կիրառման տարբերությունները, սովորույթների զանցառությունների կամ կատարման գրգռպատճառները։

Թե որքան գժվար էր վարպետ ձեռնադրվելը Ախալքալաքում, երեում է հետևյալից. դարերին Ս. Փեշամալչյանը պատմում է, որ չնայած իրենց աղգր սերնդից-սերունդ դարբիններ են եղել, սակայն իր պապերի և հոր մոտ նա երկար ժամանակ փուքս է փչել միայն և աստիճանարար է մոտեցել «չաքուչին»՝ մուրճին։ Դժվար էր այն ժամանակ աշկերտից առաջ գնալը, որովհետև վարպետ հեշտությամբ չէր սովորեցնում իր արհեստը։ Բացի այդ, ուստարաշին, որը հաճախակի մտնում էր խանութները, նկե տեսներ, որ աշկերտը մուրճ ուներ ձեռքին, բարկանում էր, որ վարպետները ժամանակից շուտ են թողնում նրան մոտենալու գործին և «գայ էնելու» երկաթն ու ածուխը։ Այդ ժամանակ դրանք դժվար էին ճարվում և խնայվում էին։ Սակայն տյստեղ բանը միայն ինայողությունը չէր, այլ իրենց մրցակից ունենալու ինդիրը։ Դա էր պատճառը, որ մինչև հիմա էլ կան 80—85 տարեկան արհեստավորներ, որոնք հաոարակ մեխ կտրել չեն կարողանում, հնարավորու-

[116] Տես Մ. Թամրազյանի նյութերը, տետր 2։
[117] Նույն տեղում։
[118] Վրացական դրամ 40 կ. արժողությամբ։
[119] Տես Մ. Թամրազյանի նյութերը, տետր 2։

[130] ՀԱԲԵԼ. Դեռևս չհասկանալով նրանց
[131] Նրան ասելու
[132] Տե՛ս Հ. Լ. Հնամատյան, հտ. IV, եր. 134—142։

հիացում էր ունենալ, ապագան շատ պայծառ էր երևում նրանց առջև։ Ամեն ինչ, թվում էր, նրանց կողմն էր։ Ամեն ինչ ժպտում էր նրանց։ Ամեն ինչ նրանց համար էր ստեղծված։ Ամեն ինչ նրանց համար էր գոյություն ունենում։ Ամեն ինչ նրանց համար էր գոյանում։ Ամեն ինչ նրանց համար էր ծնվում։ Ամեն ինչ նրանց համար էր մեռնում։ Ամեն ինչ նրանց համար էր ապրում։ Ամեն ինչ նրանց համար էր գոյատևում։ Ամեն ինչ նրանց համար էր գոյակցում։ Ամեն ինչ նրանց համար էր գոյակցվ

ուսուցիչ-վարպետն էլ նվիրվում է ձեռնարկությանը, ինչպես ասում են, հոգով ու սրտով։

Ըստ էության, նվիրվածությունը և լիարյուն գործունեությունը օրհնում էին ամենուր, նվիրվածները ստանում էին ամենօրյա ոգեշնչում, և ամենուր ստեղծվում էր ստեղծագործական մթնոլորտ։ Այդ մասին է վկայում նաև այն հանգամանքը, որ ամենուր ծաղկում էին ինքնագործունեության տարբեր ձևերը։ Ամենուր կազմակերպվում էին գրական, երաժշտական, պարի, նկարչության, դրամատիկական խմբակներ, որոնք ոչ միայն ներգրավում էին ուսանողների մեծ մասին, այլև ակտիվ մասնակցություն էին ունենում ինստիտուտի կյանքի բոլոր կողմերի կազմակերպման գործում։ Ուսանողական ինքնագործունեության այդ ձևերը ոչ միայն ամրապնդում էին ուսանողների միջև ընկերական կապերը, այլև նպաստում էին նրանց գաղափարական, քաղաքական և մասնագիտական աճին։

Ինչպես ասվեց, ինստիտուտի գրական խմբակը ամենաակտիվներից մեկն էր։ Խմբակի անդամները հրատարակում էին պատերազմական թեմաներով պատի թերթեր, ինչպես նաև ինստիտուտի ռադիոհաղորդումներ։ Խմբակի անդամները հանդես էին գալիս նաև ինստիտուտի ներսում կազմակերպվող գրական երեկոներում։ Խմբակի անդամները ստեղծագործական հանդիպումներ էին ունենում նաև ուրիշ ուսումնական հաստատությունների գրական խմբակների հետ

ժողովրդական հոգեբանության մեջ ամենից ավելի ուշադրության արժանացած հարցերից մեկը եղել է ազգային բնավորության հարցը։ Ազգային բնավորության հարցի ուսումնասիրությունը ոչ միայն ունի տեսական մեծ նշանակություն, այլև ունի մեծ գործնական նշանակություն

Շարաշտեղների, ինքնաշտռուածքյան, ի-
րենց գոյության ուշադրության չեմ տա-
քամիների տրամադրությանը կրակոտ ու վիրա-
որած[136] ոտքով ընկնելիս։

Հարաշտեղների հանդեպ ունեցած իմ վերա-
բերմունքը ես ոչ միայն չեմ թաքցնում, այլև
ընդհակառակն, ինձ համարում եմ պարտավոր
հայտարարելու, որ ես ատում եմ նրանց ինչպես
մի ստոր ցեղ, որ ոչ մի տեղ չունի իր հայրենի-
քը, որ ամենուրեք ներթափանցելով՝ ապականում
է ամեն ինչ, ինչ որ հանդիպում է նրանց ճանա-
պարհին։ Նրանք ոչ միայն ոչնչացնում են ազ-
գերի ազգային հատկությունները, այլև ոչնչաց-
նում են իրենց սեփական ցեղի ազգային հատ-
կությունները։ Նրանք ոչ միայն ոչնչացնում են
ազգերի ազգային հատկությունները, այլև ոչնչա

[1] ՀԱԲՀ, ֆ. Գործարարական թղթեր, ց. 1, գ. 1, թ. 1։

[2] ՀԱԲՀ, ֆ. Գործարարական թղթեր, ց. 1, գ. 2, թ. 1։

Գլխավոր վարպետի ֆունկցիաները Ալեքսանդրապոլում զգալի կրճատվել էին։ Հիմնականում զբաղվում էին հետևյալով՝ նայում էին աշխատանքի որակին, բողոքի դեպքում պատրաստի գործի վճարն էին վերջնականապես որոշում, եթե պատվիրատուն հրաժարվում էր վճարել, որոշում էին երբեմն պատրաստի առարկաների կամ կառույցների ընդհանուր արժեքը, աշխատանքի էին ուղարկվում երբեմն նրանց հանձնարարությամբ. կազմակերպում էին ժողովներ և հիմնականում կրոնական առներին էին հետևում։ Հումքի ձեռք բերման, բաժանման համար գրեթե չէին էլ մտածում, որովհետև հումքն առատ էր, և ամեն մի վարպետ ինքն անձամբ էր առևտրականի հետ գործարքի մեջ մտնում[146]։ Այս բոլորը ապացուցեց էր Ալեքսանդրապոլի արհեստավորի համար սահմանված ինքնուրույն գործելու և արտադրելու նոր պայմանների, որոնք, անկասկած, նշանակում էին համքարությունների հոսքի խախտում։

Սակայն որքանով որ համքարական կարգի որոշ պահեր անհրաժեշտ էին պահպանել, արհեստավորն աշխատում էր դրանք հարմարեցնել իր աշխատանքի ու կենցաղի պահանջներին։ Օրինակ, վարպետների համար նպատակահարմար էր որոշ դեպքերում որպես միջնորդ դիմելու դիմովը վարպետին, իսկ տանձին հյուղերի վարպետները՝ իրենց հյուղի ավագ վարպետին («բյոշա ուստասի»), որոնք լիազորված էին իրենց հյուղի («բյուշի») համար Սավորարար աշկերտը, վարպետացուն, նույնիսկ վարպետը իրենք անձամբ չէին բողոքարկում համքարության ղեկավարին կամ պետական պաշտոնյաներին, այլ միմիայն վերոհիշյալներին։ Դատական գործերի վարույթում վերջիններս հանդես էին գալիս որպես միջնորդ, հաշտարար և այլն։ Որպես նման գործերի վարձատրություն, նրանք հյուրասիրվում էին, ընծաներ ստանում կամ իրենց օգտին գանձումներ անում[147]։

Համքարական սովորույթների վերափոխությունն է տեղի ունենում նաև կրոնական տոների պահպանման և կատարման ասպարեզում։ Եղբայրության կրոնական միասնության բնույթից ելնելով, համքարություններ միշտ պահպանել են կրոնական տոները, համքարության սրբերին տարգելու կարգը, որը դրեթե չխուսափող հետևողականությամբ է կատարվել։ Սակայն ավելի ուշ, Ալեքսանդրապոլում, կրոնական տոներն ու արարողությունները զգալիորեն կորցնում են իրենց նշանակությունը։ Դա երևում է թեկուզ նրանից, որ կարիքի մեջ գտնվող արհեստավորը, անտեսելով տոնի իմաստը, աշխատել է նաև այդ օրը, ինչպես նաև իր արհեստի համար արգելված օրերին, մի բան, որ անհանդուրժելի էր XIX դարի սկզբին։ Կարևոր է այն փաստը, որ Ալեքսանդրապոլի համքարությունների մեջ դրեթե XIX դարի 2-րդ կեսից սկսած միշտ էլ եղել են ոչ միայն այլազգի, այլև այլակրոն արհեստավորներ։ Բացի կրոնական պարտավորություններից ու ծիսակատարություններից, նրանք լիովին մասնակցել են համքարության կյանքին և ճանաչվել որպես համքարության իրավահավասար անդամ[148]։

Այսպիսին էր Ալեքսանդրապոլի արտադրական կենցաղի ընդհանուր պատկերը մինչև հեղափոխությունն ու սովետական կարգերի հաստատումը։

---

146 ՀԱԻԿ, հեղինակի համաթամ նյութերը։

147 Պիկ, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 7։

148 ՀԱԻԿ, հեղինակի համաթամ նյութերը։

ԳԼՈՒԽ III

ԱՐՀԵՍՏԱՎՈՐԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹՆԵՐԻ ԱՐՏԱՀԱՅՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼԵՆԻՆԱԿԱՆՑԻՆԵՐԻ ԿԵՆՑԱՂՈՒՄ

Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո սկսվեց խաղաղ շինարարություն, որի մեջ իր տեղն ուներ նոր կյանքի կոչված արհեստավորությունը։ Ալեքսանդրապոլցի արհեստավորները նույնպես ակտիվ մասնակցում էին քաղաքի կյանքը կարգավորելու գործին։ Դեռ մինչև այդ, արհեստավորները սկսուն էին ցույց տալիս բարբարված անտեսություններին, Կապայի պատժի, Պալիգոնների և Սևերսկու որբանոցների սրբերին՝ արհեստ սովորեցնելով նրանց։ 1922 թ. բոլշևիկյան խորհրդի գործադիր կոմիտեի որոշմամբ սկսվում է փոդոցների կարգավորումը։ 1923 թ. հաստատվում է բազարի առաջին բյուջեն, որը կազմում է 360 հազար ռուբլի։ Քաղաքի արագորեն կենդանանում սկսվեց կազմակերպական մի շրջան։ Շինարարական աշխատանքների ընդգրկվեց առանձին հատկապես կառուցողներ։ Նույնպիսիք արհեստավորական շարքերի մի մասը քանդվում ու ստեղծվում է բազարային հրապարակը։ Շինարարական աշխատանքներում ընդգրկված կառուցող վարպետներին վստահում էին հատկապես պատասխանատու կառույցները՝ կամուրջներ, կամարներ, բարդ իրամուղիներ և այլն։ Այսպես՝ վարպետ Մ. Թամրազյանին վստահվում է Կապա գյուղ հանդարտի կամուրջի կառուցումը և այլն[1]։

Նկատի ունենալով Ալեքսանդրապոլի արհեստավորական-բանվորական բնույթը, արագորեն հնարավորությունները, ՀՍՍՀ կառավարությունը նախանշում է այդ բազայի վրա քաղաքը վերածել խոշոր արդյունաբերական կենտրոնի։ Հատկացումներ են արվում էներգետիկ ու շինարարական բազա ստեղծելու համար, կառուցվում է նոր էլեկարակայան, հին տպարանների բազայի վրա 1921 թ. ստեղծվում է նոր տպարան և այլն։ Դեռևս մասնավոր հին աշխատում մի քանի մանր ձեռնարկություններ, ջրաղացներ, ձիհաններ, արհեստական դղալի կարողություն ունեցող արհեստանոցներ[2]։

Արհեստական ձեռնարկությունների ստեղծման և ընդլայնման համար նկատի էր առնվում նաև Ալեք-Պոլի դյուղատնտեսական շրջապատը, նրա արհեստները, հատկապես հացահատիկ, անասուններ, կոմնամթերք և այլն պետք է մշակվեր Ալեք-Պոլում։

Սովետական կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո, 1922 թ., սկսվում է Շիրակի ջրանցքի կոստուցումը, որն ավարտվում ու ջրանցքը հանդիսավոր կերպով բացվում է 1925 թ. հունիսի 21-ին Կապա գյուղի ստորգետնյա թունելի մոտ։ Շիրակի ջրանցքի, հիդրոէլեկարակայանի, ինչպես և Հայաստանի ուրիշ հիդրոշինարարական կառույցների հետևանք, կազմակերպիչ ու դեկավար էր հայ նախահեղափոխական մասսայական բանվորական ներկայացուցիչ, հետևյալ հիմնները Ե. Ա. Տեր-Ասատուրյանը[3]։

1923 թ. Իվանովո-Վոզնեսենսկից նվեր ստացած առաջին մեքենաներով հիմնվեց տեքստիլ գործարանը, որը սկզբնական շրջանում տեղափոխվեց Զիխողցյանների դարեջրի գործարանի շենքում։ Առաջին արտադրանքը գործարանը տվեց 1924 թ. հունիսի 25-ին։ Հետագայում, 1924—27 թթ.

---

[1] Գիև. Մ. Թամրազյանի նյութերը, տետր 3։

[2] Տե՛ս Գիև. Մ. Թամրազյանի նյութերը, տետր 3—4։

[3] Կ. Կոզմոյան. Հեղինակ, էջ 45—46։

[4] Տե՛ս Ա. Գրիգորյանց. Նշվ. աշխ., էջ 101։

[5] Առաջին նվեր մեքենաները (1600 իլիկ ունեցող մեքենաները, 32 հատոց) ստացվել են 1922 թ. հունվարի վերջը քաղաքից։ (Տե՛ս «Հեղինակ» 40 տարի» նրկան, 1964, էջ 51)։

«Չիխողցոնց զարոխ» տեղամասում կառուցեցին գործարանի նոր մասնաշենքերը։ 1928 թ. շարք է մտնում տեքստիլ-կոմբինատի նոր մանարան։ Ամենուրեք սկսվում է շինարարական եռուն աշխատանքը։ Քաղաքի աշխատավորությունը Վ. Ի. Լենինի հիշատակը հավերժացնելու համար ցանկություն հայտնեց քաղաքը վերանվանել անմահ առաջնորդի անունով, ու 1924 թ. հունվարի 27-ին Ալեքսանդրապոլը վերանվանվեց Լենինական։ Այդ կապակցությամբ 1924 թ. հունվարի 30-ին ՀՍՍՀ Կենտգործկոմը և Ժողկոմխորհը ողջույնի հեռագիր են հղում Լենինականի աշխատավորությանը[6], «Բանվոր» թերթի 1924 թ. փետրվարի 3-ի համարում գրված է. «Ալեք-Պոլ (Ալեքսանդրապոլ) անունը փոխվում է Լենինականի։ Հունվարի 27-ից չկան, գոյություն չունեն Ալեք-Պոլ, Գյումրի անունները. կա, գոյություն ունի Լենինական»։ Այնուհետև եղան անքակտելի դործարանի, Շիրջրանցքի հանդիսավոր բացումները, հիդրոէլեկարակայանի և նոր ձեռնարկությունների հիմնադրումը և այլն։ Կառուցվեցին կինոյի և հասարակական ու բնակելի ուրիշ շատ շենքեր, որոնք Լենինականում խոշոր շինարարության առաջնեկներն էին։

Արտադրական ձեռնարկությունների կոդքին բավական մեծ նշանակություն ունեցող արհեստանոցների գոյությունը նկատի ունենալով և վերակառուցման դործում դրանց աշխատանքը ավելի կազմակերպված օգտագործելու համար, Լենինականի ղեկավար մարմինները ձեռնամուխ եղան արհեստավորների կոոպերացմանը՝ արհեստագործական արտելների կազմակերպմանը, թույլտալով միջնադարյան համքարական բազմաթիվ կաշկանդող սովորույթներ, արհեստավորները հետզհետե մտնում էին պետականորեն իրենց շահերը պաշտպանող կոոպերացիաների մեջ, ուր բացառված էր շահագործումը, չորքջահումն ու կիմաղրկումը։

Կազմակերպելով արտելներ, միավորվելով միությունների մեջ, արհեստավորական շատ կազմակերպություններ ամբողջանաբար վերածվում էին խոշոր ձեռնարկությունների, այսպես, արիկոտաժ արտելը 1925 թ. միացավ տեքստիլ գործարանի վարչությանը. այնուհետև ստեղծվեցին դուլպայի և տրիկոտաժի, կտրի, կոշիկի ֆարրիկանները։

Բայց կային նաև առանձին կրպակներ, խանութներ, արհեստանոցներ, որոնք մասնավոր աշխատանք էին կատարում և ղեկավարվում համքարական և արհեստավորական դեռևս պահպանված սովորույթներով։

Պետականացնելով խոշոր սեփականատերերի, վաճառականների խանութները, ձեռնարկությունները, կառավարությունը ձեռք չտվեց արհեստավորներին ու չէր խանդարում նրանց գործունեությանը։ Այդ արհեստներից մի քանիսը, որոնք որոշ չափով կարևոր էին կենցաղային կարիքների սպասարկման համար, դեռևս հապաղում, երբեմն չէին ուղում ընդգրկվել արտելների մեջ։ Դեռ ավելին, գառապանների համքարությունը 1920 թ. հետո նորից վերականդնվեց և դոյություն ունեցավ մինչև 1924—25 թվականները։ Քաղաքի փողոցներում շրջում էր մոտ 200 կաոք։ Բայց աեխնիկայի մուտքը հեաղհետե նվազեցնում է դրանց նշանակությունը, և այդ համքարությունը նույնպես վերացավ[7]։ Ասենք, այդ «համքարությունն» էլ զրնեե ձևական էր և մյուս մասնավոր արհեստների նման ղեկավարվում էր միայն սրոշ սովորույթներով։

Ի տարբերություն արդյունարերական օբյեկտների, որոնք ազդայնացվեցին անուեսության վերականդնման հենց սկզբից (1921—1928), արհեստագործությունը, տնայնագործությունը կոոպերացվում էր կամավոր սկզբունքներով՝ տարիների ընթացքում[8]։

Ղեկավար մարմինները, իրենց ցանկություններ թողնելով այդ մի քանի արհեստների արաեյների մեջ մտնելու հարցը, այդուհանդերձ, թե՛ մասնավոր և թե՛ սրտելային արհեստանոցներում արհեստավորական միությունների միջոցով հետեում ու պայքարում էին չարաշահումների, ջահադործման դեմ, պաշտպանում աշակերտների ու բանվորների շահերը։ Միաժամանակ, ղեկավար մարմինները օգնում էին արհեստագործական կոոպերացիային հումք հայթայթելիս, արատադրությունը կայմակերպելիս ու արդյունքները իրացնելիս և այլ հարցերում[9]։ Այս բանին ամենայն չէին կարող նայել մասնավոր արհեստանոցների բանվոր-վարպետները, որոնք և աատիճանաբար միանում էին կոոպերացիա։

---

[6] Տե՛ս «Լենինական 40 տարի», Երևան, 1964, էջ 5, 9։

[7] ՀԱԻԱ, Կ. Դուրգարյանի հաղորդած նյութերը և հեղինակի հավաքած նյութերը։ Լենինականում եղել է 172 դիակառք, կառապանները բաղաքի կենցաղում ուրույն տեղ են ունեցել ու պատվավոր մարդիկ են համարվել։ Ինչպես նրանց կենդաղի, այնպես էլ այդ տրանսպորտի վերացման մեկական նկարագրություններ մասամբ տրված է Ա. Դաշտենցի «Ֆայտոն Ալերր» պոեմում (Երևան, 1967)։

[8] Л. Л. Арзакелян, Նշվ. աշխ., էջ 8։

[9] Տե՛ս Կ. Կոզլոյան, Լենինական, էջ 61—62։

[10] Նույն տեղում, էջ 50—56։

գրությանը ուշ ոչնչի մի գաղթ տրտել, վերադա-
րձնելու պահանջով ի յուր[11]։

Ծատեսիզ տրհատարձերվին ասարհատարի հա-
նոսագրգիլի մեջ ընդհանիկ, արդեն 1932 թ. հու-
լիսի 16 արհատատարձախում արտել[12], որեղ իրեց
մեջ ունեին տարեր ընդունելու արհեստագործներ։

Դարձյալ էր կոգերվ հայցել Ինչպես հայտնի
է, նոյ տեխնիկական ստահորհատիցյանը, որ-
պես այդպիսին, զործելիցյան է ունեցել Հայաստան
նոյ տոկտորի վերին աստիճան հարուստ հայ-
տաղ, սակայն մեզ ծանոթ Հայտնի գործերից[13],
Վերջերս ստեղծած Հայտնի գործերից ոչ մեկը
չունի այնքան ընդհանրական նշանակություն,
որքան նրա «Ինչպես ստեղծվեց Հայաստանի
Հանրապետությունը» կոչված մեծ կտավը։ Ինչ-
պես հայտնի է, այդ կտավի վրա նկարիչը աշ-
խատել է շուրջ տասը տարի։ Ստեղծագործու-
թյան ընթացքում նա ունեցել է բազմաթիվ
նախապատրաստական էսքիզներ, որոնցից մի
քանիսը ցուցադրվել են Հայաստանի Նկարիչ-
ների Միության հինգերորդ ցուցահանդեսին։

Ինչպես ասացինք, Ինչ-ի ստեղծագործու-
թյունների մեծ մասը նվիրված է Հայաստանի
նոր կյանքին, նրա ներկա և անցյալ պատմու-
թյանը։ Նկարչի ստեղծագործության մեջ հատ-
կապես ուշադրության է արժանի նրա հետաքրք-
րությունը Հայաստանի անցյալ պատմության
նկատմամբ։ Ինչ-ի ստեղծագործությունների
մեծ մասը հենց այդ պատմության թեմաներով
է գրված։ Նկարչի ստեղծագործության այդ
կողմը ուշադրության է արժանի նաև նրանով,
որ Հայաստանի անցյալ պատմության թեմա-
ներով գրված նրա կտավները ոչ միայն պատ-
մական իրադարձությունների արտացոլումներ
են, այլև ունեն ընդհանրական նշանակություն։
Նկարչի ստեղծագործության այդ կողմը ուշա-
դրության է արժանի նաև նրանով, որ Հայաս-
տանի անցյալ պատմության թեմաներով գրված
նրա կտավները ոչ միայն պատմական իրադար-
ձությունների արտացոլումներ են, այլև ունեն
ընդհանրական նշանակություն։ Նկարչի ստեղ-
ծագործության այդ կողմը ուշադրության է
արժանի նաև նրանով, որ Հայաստանի անցյալ
պատմության թեմաներով գրված նրա կտավ-
ները ոչ միայն պատմական իրադարձություն-
ների արտացոլումներ են, այլև ունեն ընդհա-
նրական նշանակություն։ Նկարչի ստեղծագոր-
ծության այդ կողմը ուշադրության է արժանի
նաև նրանով, որ Հայաստանի անցյալ պատ-
մության թեմաներով գրված նրա կտավները
ոչ միայն պատմական իրադարձությունների
արտացոլումներ են, այլև ունեն ընդհանրա-
կան նշանակություն։ Նկարչի ստեղծագործու-
թյան այդ կողմը ուշադրության է արժանի նաև
նրանով, որ Հայաստանի անցյալ պատմության
թեմաներով գրված նրա կտավները ոչ միայն
պատմական իրադարձությունների արտացո-
լումներ են, այլև ունեն ընդհանրական նշա-
նակություն

կլիմայամբ նորավարտները գալիս էին։ Նրանք կարծես դիտելիքներով չափվում էին երիտասարդների հետ ու իրենց պրակտիկ գերազանցությամբ աշխատում նաեմացնել նրանց։ Գաղանի պահելով պրակտիկ հնարամտություններ, աշխատում էին բարձր պահել իրենց արժանապատվությունը. խորհրդավորություն էին տալիս իրենց կառուցածին, պատրաստածին, Որդիներին աշխատանքի, ուսման, բարձրագույն կրթության ուղարկելիս իրենց պապական արհեստին մոտ մասնագիտության բնաբնելու սովորությը բնորոշ ու հատկանշական էր ոչ միայն լենինականցիների, այլև արհեստավորական մյուս բաղաքների կենցաղին։ Ուստի զարմանալի չէ, որ նախկինում հայ երիտասարդները, որոնք էլ որ գնում էին սովորելու, բնտրում էին նախ և առաջ ավանդական մասնագիտությունները։ Այսպես, նախահեղափոխական տարիներին Օդեսայի համալսարանի համապատասխան բաժիններում և Խարկովի տեխնոլոգիական ինստիտուտում սովորել է ավելի քան 650 հայ ուսանող[20]։

Հետաքրքրական է, ինչպես հին վարպետներից շատերն են ասում, հին արհեստավորների աշակերտները ցույց տվեցին իրենց հմտությունը, հաճախ գերազանցելով նրանց։

Որպես օրինակ ունենալով ու տուֆից կառույցները և տշխատելով հետզհետե մեզ դարերի փորձով ստեղծված հմտություններին, նոր վարպետները աշխատում էին նոր նրանց տալ գործնական ուղղություն, ավելի ժամանակակից դարձնել կառույցների ձևը, ու տուֆից բնակարանները ծածկվում էին իրենց պայծառ գույնի տանիքներով, հրամարվում էին ոչ գործնական, հնացած ձևերից և այլն[21]։

Արտադրական կենցաղի փոփոխություններ էին կատարվում նաև մյուս արհեստների մեջ։ Գյուղատնտեսության վերականգնման, տնտեսությունների կոլեկտիվացման կապակցությամբ բազարում արհեստների կարիքը չափազանց մեծացավ և գյուղատնտեսության կարիքներին ծառայող որոշ արհեստներ վերազարձան գյուղ։ Մի բանի տասը արհեստներ էլ վերացան կամ մտան գյուղ անդամակցած կամ բազարում մնացած արհեստավորական արտադրամասի մեջ։ Այսպես, գուցե գյուղատնտեսական գործիքների դարբնոց այլևս չկար։ Դարբնոցային արտադրամասում այժմ նորոգում էին նաև փականագործական, բանող անասունների պայտման և ուրիշ գործեր։ Ջիթաղարբեռի արհեստանոցը ամրողջացնում էր նախկինի բազմաթիվ մանր արհեստներ։ Քաղաքում հիմնականում ամրողջանում էին գյուղատնտեսական նշանակություն ունեցող այն արհեստները, որոնց այստեղ մնալը թե՛ հումքի ձեռք բերման և թե՛ սպասարկման հնարավորությունների տեսակետից նպատակահարմար էր։

Կենցաղային մասնակի կարիքները բավարարելու համար մնում էին նաև մի բանի փոքր արհեստանոցներ։ Մասսայական գործարանային արտադրություններ. բավարարելով բնակչության սպառողական հիմնական կարիքները. տնդական նեղ պահանջների բավարարումը թողնում էր արտելների, արհեստավորական արտադրամասերի հոդացողությանը։ Քաղաքի ադգարնակչությունը գլխավորին կրում էր շրջապատի՝ գյուղական միջավայրի ադդեցությունը։ Նա հնից ժառանգել էր կենցաղում պահպանված ոչ միայն սովորություններ ու ավանդություններ, այլև բազմազան իրեր, առարկաներ և այլն։ Եվ բանի որ այս ամենը դեռևս կիրառության մեջ էին, պահպանվում էին նաև դրանց հետ առընչվող արհեստները, անազատագործությունը (զալայչի) պղնձագործությունը, ասիական տարազի դերձակությունը, դլխարկ կարելը, բրուտագործությունը, բիլիզդործ-վառարանագործությունը, հացթխությունը և այլն[22]։

Գոյություն ունեցող արհեստների հիմնական մասը մինչև 1940-ական թթ., որպես կենցաղսպասարկման առանձին արտադրամասեր, ընդդրկված էին արաններների մեջ։ Բայց դրանց կողքին դեռևս մնում էին մասնավոր սրահներով աշխատող արհեստավորներ։ Մասնավոր աշխատանք էին կատարում նաև սեղոնային շինարար վարպետները։ Քաղաքում, գյուղերում ծավալված անհատական շինարարությունը հնարավորություն էր ստեղծում շինարար արհեստավորների այդ կարդի զործունեության համար։

Պահպանվում էին նաև ավանդական հին

[20] *В. К. Восканян.* Материалы из украинских архивов, «Известия АН Арм. ССР (серия общ. наук)», 1962, №3.

[21] ՀԱԻԱ, Ջիթաղբեռի հավաքած նյութերը։

[22] Լենինականցիների կենցաղում տարածված է լավաշ հացի, ինչպես և փռերում թխվող ու եփվող զանազան խմորեղենների ու խորիսների օգտագործումը։ Ուստի կան փռեր, որոնցից շատերը մինչև վերջերս էլ ավանդությամբ կոչվում էին իրենց հին վարպետների անուններով։ Մինչև Լենինականի հացի գործարանի կառուցումը (1936 թ.), քաղաքը սպասարկում էին կոոպերացիայի մեջ մտած հին հացթուխների (աքմաքչիների) վերակառուցած, ինչպես և նոր կառուցած փռերը։

սովորույթներ, հատկապես արհեստավորության արտադրական կենցաղում։ Քաղաքի կենտրոնական հրապարակի՝ Կիրովի անվան փողոցի սկզբնամասում (նախկինում շուկայի ամենարանուկ տեղերից մեկը) առավոտյան վաղ կարելի էր տեսնել տարբեր արհեստավորների՝ դյուսներ, քարտաշներ, սղոցողներ (խղարչի), փականագործներ և այլն։ Այստեղ էին գալիս պատվիրատուներ, ու սկսվում էր սակարկություն նախատեսվող գործի վերարերյալ։ Հավաքվում էին նաև հին արհեստավորներ, ուստաբաշիներ ժամանցի համար՝ նարդի խաղալու, զրուցելու և այլն։ Արանց հաճախ դիմում էին սակարկող կողմերը և որոնք խոսքը ծանրակշիռ էր մասնավոր գործարքների պայմանագրության մեջ։

Սովորաբար, որևէ գործի համաձայնելիս, վարպետը, հաճախորդի ակնիվ մասնակցությամբ, երբեմն նաև մեծ վարպետների խորհրդով ու միջամտությամբ, որոշում էր խումբը՝ ընկերակիցներին, լինում էին նաև վաղօրոք իրար հետ ընկերացած ու գործած խմբեր, որոնք աշխատում էին միմյանց ձեռքից չխլել հաճախորդին և պահպանել աշխատավճարի կայուն չափ։

Այս շրջանում արհեստների որոշ ճյուղեր մեծ ծավալում սաացան։ Շինարարության հետ կապված և հատկապես թիթեղյա ծածկերի տարածումով ընդլայնվեց թիթեղագործությունը։ Մինչև օրս էլ կարելի է տեսնել 1930-ական թթ. կառուցված տների տանիքներ, որոնք ունեն շքեղաղարդ թիթեղյա ջրհորդաններ, քիվեր և այլն։ Այս արհեստի զարգացմանը նպաստում էր նաև քաղաքում ջեռուցման սիստեմների սակավությունը։ Տարածված էր վառարանագործությունը և այնպիսի արհեստներ, որոնք սպասարկում էին անհատական անտեսություններին։ Արհեստագործական կոոպերացիան ստանում էր նաև պետական մեծ պատվերներ։

Հետինականում արդյունաբերության զարգացման պայմաններում, սակայն, արհեստներն աստիճանաբար ետ էին մղվում, վերանում։ Տասնյակ արհեսաներ դեռ մինչև հեղափոխությունը վերացել էին, դարձել կիսագործարանային, իսկ խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո դրանք ավելի սակավացան՝ ընդգրկվեցին գործարանների մեջ։ Չկային այլևս թղթի և ներկերի, ճաճոի և գործվածքների արհեստները։ Արաեվների բազայի վրա ստեղծվել էին, ինչպես նշվել է, գուլպա-արիկոտաժի, կարի ֆաբրիկաներ, գործում էր մեխանիկական գործարանը և մյուս գործարանների տարբեր մեխանիկական արտադրամասեր, որոնց համար նույնպես հիմնական բազա էին դառայել հետինականի բազմաթիվ արհեստներ։

Այս արհեստներից շատերը անցել էին գործարան գրեթե նույնությամբ՝ սկզբնական շրջանում գործելով նույն տեխնոլոգիայով, ընդլայնելով գործունեության շափերն ու մարդկանց թիվը։ Գործարանները մտնելով՝ արհեստավորները իրենց հմտության հետ այնտեղ էին տանում նաև սովորույթներ, որոնք աշխատանքային նոր հարաբերությունների մեջ, այնուամենայնիվ, որոշ չափով արտահայտվում էին։ Արհեստավոր վարպետներից շատերը կարողանում էին իրենց կամքը թելադրել նույնիսկ պետական ձեռնարկության մեջ։ Նրանց նկատմամբ զիջողաբար էին վերաբերվում նորաստեղծ գործարանների ղեկավարները։

Սակայն սկսած 30-ական թթ., գործարանները էին գալիս նոր կադրեր։ Գործարանների անխնիկական հզորացման հետ մեծանում ու համալրվում էր բանվորական կազմը ոչ միայն քաղաքացիների, այլև գյուղացիների, Ռուստստանից եկող որակյալ բանվորների, հայրենադարձների թվից։ Հոշոր ձեռնարկություններում ստեղծվում էին ավանդույթների առաջացման պայմաններ։ Հետևետ մուտք գործող կրթված երիտասարդությունը իրագործում էր աշխատանքի նոր մեթոդներ, աստիճանաբար մերժելով աշխատանքի հին եղանակները։ Մասնագետ, որակյալ բանվոր կարող էր դառնալ այժմ ոչ միայն վարպետի որդին կամ տգդականը, այլ յուրաքանչյուր ոք։ Արտադրական առաջընթացը տեսնելով, շատ հին մասնագետներ նվիրվում էին երիտասարդ կադրերի ուսուցման գործին։

Հին ավանդույթների արտահայտություններից մի փոքր ավելի դանդաղ էին վերանում սահմանափակ նախկին արհեստների բազայի վրա ստեղծված փոքր գործարաններում ու դեռևս արհեստավորական աշխատանքի գերակիություն պահանջող ձեռնարկություններում։ Արտադրական առաջընկ էր, օրինակ, երկաթուղին՝ իր վագոնային և շոգեքարշային դեպոներով։ Այնտեղ աշխատանքի էին մտել բազմաթիվ արհեստավոր բանվորներ։ Սա առաջին արտադրական-արհնտպորտային հիմնարկությունն էր Ալեք-Պոլում, որն ընդգրկեց մեծ թվով արհեստավորների։ Ինչպես ասվել է, նախախորհրդային տարիներին սա որոշ ապահովություն էր տալիս ընչազուրկ քաղաքացիներին ու գյուղացիներին։ Այստեղ մարդիկ սահմանում էին որոշ աշխատավարձ, հատուստ և այլն։ Խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո այդտեղ աշխատելու ցանկությունն էլ ավելի մեծացավ։ Երկաթուղայինի աշխատանքը պատվա-

Ինչպես 1929 թ. շիմարտությունը դեռ չափազանց հեռու էր տարածված լինելուց, այնպես էլ մտավորականության մեջ դեռ շատ էին նրանք, որոնք ձգտում էին հնարավորինս ավելի հեռու մնալ ժողովրդից, նրա կենցաղից, նրա հոգեբանությունից։ Ինտելիգենտը, որ ինքն էլ ծնվել էր գյուղացիական ընտանիքում, ամեն կերպ ձգտում էր ոչ միայն ձևով, այլև իր ներքին էությամբ հեռանալ գյուղացուց, ամեն կերպ ընդգծել իր տարբերությունը նրանից։ Ինտելիգենտը ամեն կերպ ձգտում էր ցույց տալ, որ ինքը ոչ թե գյուղացի է, այլ քաղաքացի, որ ինքը ոչ թե գյուղացիական, այլ քաղաքային կենցաղավարության կրողն է։ Ինտելիգենտը ամեն կերպ ձգտում էր ընդգծել իր տարբերությունը գյուղացուց, ինչպես հագուստով, այնպես էլ խոսելաձևով։ Ինտելիգենտը ամեն կերպ ձգտում էր ցույց տալ, որ ինքը ոչ թե գյուղացի է, այլ քաղաքացի, որ ինքը ոչ թե գյուղացիական, այլ քաղաքային կենցաղավարության կրողն է։ Ինտելիգենտը ամեն կերպ ձգտում էր ընդգծել իր տարբերությունը գյուղացուց, ինչպես հագուստով, այնպես էլ խոսելաձևով։ Ինտելիգենտը ամեն կերպ ձգտում էր ցույց տալ, որ ինքը ոչ թե գյուղացի է, այլ քաղաքացի, որ ինքը ոչ թե գյուղացիական, այլ քաղաքային կենցաղավարության կրողն է։ Ինտելիգենտը ամեն կերպ ձգտում էր ընդգծել իր տարբերությունը գյուղացուց, ինչպես հագուստով, այնպես էլ խոսելաձևով։

Ինչպես ասվեց, գյուղացիությունը ձևավորվել էր ինքնուրույն տնտեսական միավորների՝ ընտանիքների հիման վրա։ Ընտանիքը գյուղացիության մեջ ոչ միայն տնտեսական, այլև կենցաղային միավոր էր։ Ընտանիքի անդամները միասին էին աշխատում, միասին էին ուտում, միասին էին հանգստանում։ Ընտանիքի անդամների միջև հարաբերությունները կարգավորվում էին ավանդական սովորույթներով։ Ընտանիքի գլուխը հայրն էր, որի խոսքը օրենք էր։ Կանայք և երեխաները ենթարկվում էին հայրերի և ամուսինների կամքին։ Ընտանիքի ներսում գոյություն ունեցող հարաբերությունները հիմնված էին ավանդական սովորույթների վրա։ Ընտանիքի անդամների միջև հարաբերությունները կարգավորվում էին ավանդական սովորույթներով։ Ընտանիքի գլուխը հայրն էր, որի խոսքը օրենք էր։ Կանայք և երեխաները ենթարկվում էին հայրերի և ամուսինների կամքին։ Ընտանիքի ներսում գոյություն ունեցող հարաբերությունները հիմնված էին ավանդական սովորույթների վրա։

Գյուղացիական ընտանիքի կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում տոներին։ Տոները գյուղացիության համար ոչ միայն հանգստի օրեր էին, այլև հոգևոր կյանքի կարևոր մասը։ Տոներին գյուղացիները հավաքվում էին միասին, միասին էին ուտում, միասին էին աղոթում։ Տոները գյուղացիության համար ոչ միայն հանգստի օրեր էին, այլև հոգևոր կյանքի կարևոր մասը։ Տոներին գյուղացիները հավաքվում էին միասին, միասին էին ուտում, միասին էին աղոթում։ Տոները գյուղացիության համար ոչ միայն հանգստի օրեր էին, այլև հոգևոր կյանքի կարևոր մասը։ Տոներին գյուղացիները հավաքվում էին միասին, միասին էին ուտում, միասին էին աղոթում։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում հյուրասիրությանը։ Հյուրասիրությունը գյուղացիության համար ոչ միայն հյուրընկալության, այլև հարգանքի արտահայտություն էր։ Հյուրասիրությունը գյուղացիության համար ոչ միայն հյուրընկալության, այլև հարգանքի արտահայտություն էր։ Հյուրասիրությունը գյուղացիության համար ոչ միայն հյուրընկալության, այլև հարգանքի արտահայտություն էր։ Հյուրասիրությունը գյուղացիության համար ոչ միայն հյուրընկալության, այլև հարգանքի արտահայտություն էր։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում հարսանիքներին։ Հարսանիքները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային տոներ էին։ Հարսանիքները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային տոներ էին։ Հարսանիքները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային տոներ էին։ Հարսանիքները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային տոներ էին։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում սգո արարողություններին։ Սգո արարողությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային արարողություններ էին։ Սգո արարողությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային արարողություններ էին։ Սգո արարողությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային արարողություններ էին։ Սգո արարողությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային արարողություններ էին։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում հարևանական հարաբերություններին։ Հարևանական հարաբերությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային հարաբերություններ էին։ Հարևանական հարաբերությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային հարաբերություններ էին։ Հարևանական հարաբերությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային հարաբերություններ էին։ Հարևանական հարաբերությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային հարաբերություններ էին։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում հագուստին։ Հագուստը գյուղացիության համար ոչ միայն պաշտպանության միջոց էր, այլև սոցիալական կարգավիճակի արտահայտություն։ Հագուստը գյուղացիության համար ոչ միայն պաշտպանության միջոց էր, այլև սոցիալական կարգավիճակի արտահայտություն։ Հագուստը գյուղացիության համար ոչ միայն պաշտպանության միջոց էր, այլև սոցիալական կարգավիճակի արտահայտություն։ Հագուստը գյուղացիության համար ոչ միայն պաշտպանության միջոց էր, այլև սոցիալական կարգավիճակի արտահայտություն։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում սննդին։ Սնունդը գյուղացիության համար ոչ միայն սնունդ էր, այլև ծիսական նշանակություն ուներ։ Սնունդը գյուղացիության համար ոչ միայն սնունդ էր, այլև ծիսական նշանակություն ուներ։ Սնունդը գյուղացիության համար ոչ միայն սնունդ էր, այլև ծիսական նշանակություն ուներ։ Սնունդը գյուղացիության համար ոչ միայն սնունդ էր, այլև ծիսական նշանակություն ուներ։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում բնակարանին։ Բնակարանը գյուղացիության համար ոչ միայն ապրելու տեղ էր, այլև ընտանեկան օջախ։ Բնակարանը գյուղացիության համար ոչ միայն ապրելու տեղ էր, այլև ընտանեկան օջախ։ Բնակարանը գյուղացիության համար ոչ միայն ապրելու տեղ էր, այլև ընտանեկան օջախ։ Բնակարանը գյուղացիության համար ոչ միայն ապրելու տեղ էր, այլև ընտանեկան օջախ։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում հարսանիքներին։ Հարսանիքները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային տոներ էին։ Հարսանիքները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային տոներ էին։ Հարսանիքները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային տոներ էին։ Հարսանիքները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային տոներ էին։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում սգո արարողություններին։ Սգո արարողությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային արարողություններ էին։ Սգո արարողությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային արարողություններ էին։ Սգո արարողությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային արարողություններ էին։ Սգո արարողությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային արարողություններ էին։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում հարևանական հարաբերություններին։ Հարևանական հարաբերությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային հարաբերություններ էին։ Հարևանական հարաբերությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային հարաբերություններ էին։ Հարևանական հարաբերությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային հարաբերություններ էին։ Հարևանական հարաբերությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային հարաբերություններ էին։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում հագուստին։ Հագուստը գյուղացիության համար ոչ միայն պաշտպանության միջոց էր, այլև սոցիալական կարգավիճակի արտահայտություն։ Հագուստը գյուղացիության համար ոչ միայն պաշտպանության միջոց էր, այլև սոցիալական կարգավիճակի արտահայտություն։ Հագուստը գյուղացիության համար ոչ միայն պաշտպանության միջոց էր, այլև սոցիալական կարգավիճակի արտահայտություն։ Հագուստը գյուղացիության համար ոչ միայն պաշտպանության միջոց էր, այլև սոցիալական կարգավիճակի արտահայտություն։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում սննդին։ Սնունդը գյուղացիության համար ոչ միայն սնունդ էր, այլև ծիսական նշանակություն ուներ։ Սնունդը գյուղացիության համար ոչ միայն սնունդ էր, այլև ծիսական նշանակություն ուներ։ Սնունդը գյուղացիության համար ոչ միայն սնունդ էր, այլև ծիսական նշանակություն ուներ։ Սնունդը գյուղացիության համար ոչ միայն սնունդ էր, այլև ծիսական նշանակություն ուներ։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում բնակարանին։ Բնակարանը գյուղացիության համար ոչ միայն ապրելու տեղ էր, այլև ընտանեկան օջախ։ Բնակարանը գյուղացիության համար ոչ միայն ապրելու տեղ էր, այլև ընտանեկան օջախ։ Բնակարանը գյուղացիության համար ոչ միայն ապրելու տեղ էր, այլև ընտանեկան օջախ։ Բնակարանը գյուղացիության համար ոչ միայն ապրելու տեղ էր, այլև ընտանեկան օջախ։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում հարսանիքներին։ Հարսանիքները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային տոներ էին։ Հարսանիքները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային տոներ էին։ Հարսանիքները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային տոներ էին։ Հարսանիքները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային տոներ էին։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում սգո արարողություններին։ Սգո արարողությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային արարողություններ էին։ Սգո արարողությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային արարողություններ էին։ Սգո արարողությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային արարողություններ էին։ Սգո արարողությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային արարողություններ էին։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում հարևանական հարաբերություններին։ Հարևանական հարաբերությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային հարաբերություններ էին։ Հարևանական հարաբերությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային հարաբերություններ էին։ Հարևանական հարաբերությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային հարաբերություններ էին։ Հարևանական հարաբերությունները գյուղացիության համար ոչ միայն ընտանեկան, այլև համայնքային հարաբերություններ էին։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում հագուստին։ Հագուստը գյուղացիության համար ոչ միայն պաշտպանության միջոց էր, այլև սոցիալական կարգավիճակի արտահայտություն։ Հագուստը գյուղացիության համար ոչ միայն պաշտպանության միջոց էր, այլև սոցիալական կարգավիճակի արտահայտություն։ Հագուստը գյուղացիության համար ոչ միայն պաշտպանության միջոց էր, այլև սոցիալական կարգավիճակի արտահայտություն։ Հագուստը գյուղացիության համար ոչ միայն պաշտպանության միջոց էր, այլև սոցիալական կարգավիճակի արտահայտություն։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում սննդին։ Սնունդը գյուղացիության համար ոչ միայն սնունդ էր, այլև ծիսական նշանակություն ուներ։ Սնունդը գյուղացիության համար ոչ միայն սնունդ էր, այլև ծիսական նշանակություն ուներ։ Սնունդը գյուղացիության համար ոչ միայն սնունդ էր, այլև ծիսական նշանակություն ուներ։ Սնունդը գյուղացիության համար ոչ միայն սնունդ էր, այլև ծիսական նշանակություն ուներ։

Գյուղացիական կենցաղի մեջ մեծ տեղ էր հատկացվում բնակարանին։ Բնակարանը գյուղացիության համար ոչ միայն ապրելու տեղ էր, այլև ընտանեկան օջախ։ Բնակարանը գյուղացիության համար ոչ միայն ապրելու տեղ էր, այլև ընտանեկան օջախ։ Բնակարանը գյուղացիության համար ոչ միայն ապրելու տեղ էր, այլև ընտանեկան օջախ։ Բնակարանը գյուղացիության համար ոչ միայն ապրելու տեղ էր, այլև ընտանեկան օջախ։

քի կոչեցին արհեստավոր բնակչությանը, գյուղացիությանը։ Արհեստավորական բնակչության հիմնական մասը վերածվեց առաջավոր բանվոր գաստակարգի։ Արհեստավորական քաղաքից Լենինականը դարձավ բանվորական քաղաք՝ հանրապետության արդյունարերական խոշոր կենտրոն։

Նոր երևույթ էր այս տարիներին արաագրական ձեռնարկություններում մեծ թվով կանանց ընդգրկումը։ Քաղաքի արհեստավորական բնույթը հնարավորություն էր ընձեռում քաղաքի վերակառուցման տարիներին այսպես ստեղծելու նաև այնպիսի ձեռնարկություններ, որոնք ընդգրկեին մեծ թվով կին բանվոր-անայնագործների[24]։

Այդ խնդրի իրականցման համար արհեստավորական, նահապետական հին սովորույթներով ապրած գյումրեցի կնոջը հարկավոր էր արագորեն համոգել, վերափոխել նրա մտածելակերպը։ Մինչև XX դարի սկիզբը կանացի աշխատանքը քիչ էր կիրառվում։ Ծանր արհեստներում նրանք բոլորովին չկային, Ծրրեմն միայն նրանք օգնում էին իրենց ընտանիքի արհեստավոր անդամներին այնպիսի արհեստներում, ինչպիսիք են գլխարկկարություրյունը, գերձակություրյունր[25]։ Բացի ընտանեկան առօրյա գործերից, կանայք զբաղվում էին ասեղնագործությամբ, գորգագործությամբ և այլն՝ հիմնականում իրենց տնային կարիքների համար, իսկ երրեմն նաև պատվերով. տնայնագործական եղանակով։ Կանանց ընգգրկող առաջին արհեստագործական ձեռնարկությունները գորգագործական արհեստանոցներն էին, որոնք հանգես եկան անցյալ գարի վերջին[26]։

Խորհրգային շրջանում նախ ընգլայնվեց անայնագործությունր։ Այնուհետև սաեղծվեցին ս։րտելներ, որոնց բաղայի վրա էլ հետագայում, ինչպես նշվեց, կաղմակերպվեցին նշված գուլպաարիկոտաժ, կարի և այլ ֆաբրիկաները։ Արտաղրության մեջ կանանց ընգգրկելու գործում վճռական եղավ տնքստիլ կոմբինատի հիմնումը 1933—1934 թթ.։

Անհրաժեշտ էր պատրաստել ղգալի թվով բանվորական կագրեր, որի համար հրավիրված ոուս բանվոր-բանվորուհիների ջանքերը քիչ էին։ Այդ նպատակով գործարան և ուսումնական տաստատություններ էին հրավիրվում մասնագետներ, հմուտ վարպետներ։ Համեմատած տնայնագործության, արտելի հետ, գործարանը գեռ խորթ էր կնոջ համար։ Եթե ընտանիքի մեծաշասակ անգամները հաշտվում էին այն մաքի հետ, որ կանայք աշխատեն արտելում, ապա գործարանում աշխատելը արգելում էին։ Իսկ եթե ընտանիքի կանանցից որևէ մեկը ըմրոստանալով, մտնում էր գործարան, ապա երկար ժամանակ ստիպված էր համբերությամբ տանելու շենց իր տարաղատների «անամոթ» անվանարկումր։ Ավելի թշնամաբար էին վերաբերվում կոմերիտուհիների, ակտիվիստների, պատկոմականների նկաամամբ։

Սակայն կինն իր իրավական տեղն էր գրավում նաև ընտանիքում, հաստարակության մեջ։ Նրա աշխատանքով բարձրանում էր ընտանիքի բարեկեցիկ վիճակը, տնտեսական-նյութական ապահովվածության մեջ մեծ նշանակություն էր ստանում նաև կնոջ եկամուտր։ Այս ամենր տեսնելով, աստիճանարար վերափոխվում էին նաև ընտանիքի մեծահասակ անդամներր։ Կանանց աշխատանքի հրավիրելու կոչն, այսպիսով, իր ղգալի արգյունքն ունեցավ։ Նույնիսկ ԱԿՒ-ի բացառապես տղամարգային համարվող փականագործական արտագրամասի 1931 թ. առաջին շրջանտվարտների թվում եղել է երիտասարգ մի կին՝ Ն. Հակորյանը, որի գիմանկարը ավարտական հուշանկարում տեղագրված է առաջին շարքում[27]։

Կին բանվորուհին որոշ դժվարություններ էր հանդիպում նաև տշխատավայրում՝ արաևլում, ֆարրիկայում և նույնիսկ գործարանում։ Տղամարգ բանվորները, վարպետները թերհավատորեն էին նայում կնոջ կատարած գործին, չէին սովորեցնում իրենց իմացածր։ Եվ բոլոր գեպքերում մեղավոր

---

[24] Տեղի պայմանների ու հնարավորությունների հաշվառման նմանօրինակ մեթոդով էին սաեղծվում Սնդրկովկասի նաև ուրիշ արդյունարերական քաղաքներր, որոնք նախահեղափոխական շրջանում ունեցել էին արաադրական որեէ բազա։ Քութաիսում, Բելավում, նկատի առնելով եղած արհեսասներր, սաեղծվեցին համապատասխան ձեռնարկություններ՝ Բելավում մետաքսի, Քութաիսում սննդի և այլն, իսկ հետագայում զարգացան նաև մեքենաշինությունը, քիմիական, գյուղատնտեսական արդյունարերությունը և ուրիշներ։ (Տե՛ս Т. К. Гегешидзе и др., Նշվ. աշխ., էջ 91, Н. Н. Абесадзе, Л. К. Бериашвили, Նշվ. աշխ., էջ 103.)

[25] СМОМПК, вып. XI, стр. 127.

[26] СМОМПК, вып. XI, стр. 140.

[27] Պետք է նշել, որ չնայած տոաջին սարիներին որոշ ձեռնարկություններում զբաղվում էր մասնագետ կագրերի պակաս, սակայն բավականաշափ տեխնիկական մտավորականության առկայության շնորհիվ Հայաստանում հնարավորություններ կային տեղում կագրեր պատրաստելու, ուսաի, այս առումով այնպիսի դժվարություններ չեղան, ինչպես, ասենք, Թուրքմենական կամ Ղազախական ՍՍՀ-ներում։ (Տե՛ս Ш. Аннаклычев, Изменение общественно-бытового уклада туркмен в связи с индустрализацией республики, М., 1964, стр. 3.)

[28] Տե՛ս հեղինակի հավաքած նյութերը։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՐԱՄԱՆ

Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության 1941 թ. հունվարի 22-ի նիստում

ՈՒՆԿՐ ռադիոընդունիչների ձեռքբերման կարգի մասին

Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահությունը որոշում է.

1. Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի պատգամավորներին ռադիոընդունիչներ ձեռք բերելու համար տրամադրել 1941 թվականին 1000 ռուբլի գումարի չափով վարկ՝ 5 տոկոս տարեկան տոկոսադրույքով, 10 ամսվա ընթացքում հավասար մասերով հետ վճարելու պայմանով։

2. Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի պատգամավորներին ռադիոընդունիչներ ձեռք բերելու համար վարկ տրամադրելու մասին դիմումները ներկայացնել Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության քարտուղարություն։

3. Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության քարտուղարությանը՝ ռադիոընդունիչներ ձեռք բերելու համար վարկ տրամադրելու մասին դիմումները քննարկելուց հետո, ներկայացնել Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության նիստում հաստատման։

4. Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության քարտուղարությանը՝ ռադիոընդունիչներ ձեռք բերելու համար վարկ տրամադրելու մասին Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության որոշումները ներկայացնել Հայկական ՍՍՀ Ֆինանսների ժողկոմատ՝ վարկերը գումարների չափով Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի պատգամավորներին հատկացնելու համար։

5. Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության քարտուղարությանը՝ ռադիոընդունիչներ ձեռք բերելու համար վարկ տրամադրելու մասին Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության որոշումները ներկայացնել Հայկական ՍՍՀ Ֆինանսների ժողկոմատ՝ վարկերը գումարների չափով Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի պատգամավորներին հատկացնելու համար։

6. Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության քարտուղարությանը՝ ռադիոընդունիչներ ձեռք բերելու համար վարկ տրամադրելու մասին Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության որոշումները ներկայացնել Հայկական ՍՍՀ Ֆինանսների ժողկոմատ՝ վարկերը գումարների չափով Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի պատգամավորներին հատկացնելու համար։

7. Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության քարտուղարությանը՝ ռադիոընդունիչներ ձեռք բերելու համար վարկ տրամադրելու մասին Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության որոշումները ներկայացնել Հայկական ՍՍՀ Ֆինանսների ժողկոմատ՝ վարկերը գումարների չափով Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի պատգամավորներին հատկացնելու համար։

8. Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության քարտուղարությանը՝ ռադիոընդունիչներ ձեռք բերելու համար վարկ տրամադրելու մասին Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության որոշումները ներկայացնել Հայկական ՍՍՀ Ֆինանսների ժողկոմատ՝ վարկերը գումարների չափով Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի պատգամավորներին հատկացնելու համար։

9. Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության քարտուղարությանը՝ ռադիոընդունիչներ ձեռք բերելու համար վարկ տրամադրելու մասին Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության որոշումները ներկայացնել Հայկական ՍՍՀ Ֆինանսների ժողկոմատ՝ վարկերը գումարների չափով Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի պատգամավորներին հատկացնելու համար։

10. Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության քարտուղարությանը՝ ռադիոընդունիչներ ձեռք բերելու համար վարկ տրամադրելու մասին Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի նախագահության որոշումները ներկայացնել Հայկական ՍՍՀ Ֆինանսների ժողկոմատ՝ վարկերը գումարների չափով Հայկական ՍՍՀ Գերագույն Խորհրդի պատգամավորներին հատկացնելու համար։

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՆՀԱՎԱՏՆԵՐԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՅՔԱՐՈՒՄ

ամբողջ ազգաբնակչության ոտնահարված իրավունքների, ազգային ինքնության ու արժանապատվության համար։ Ազգային ինքնության պահպանման գործում մեծ դեր է խաղացել հայ եկեղեցին, որը հանդիսացել է հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի կենտրոնը։ Հայ եկեղեցին ոչ միայն հանդես է եկել որպես հոգևոր կենտրոն, այլև ստանձնել է ազգային-քաղաքական գործառույթներ։ Հայ եկեղեցին ոչ միայն պահպանել է հայ ժողովրդի ազգային ինքնությունը, այլև նպաստել է նրա հետագա զարգացմանը։ Հայ եկեղեցին հանդես է եկել որպես ազգային միասնության խորհրդանիշ, որը միավորել է հայ ժողովրդին նրա պատմական ճակատագրի ամենաբարդ ժամանակաշրջաններում։ Հայ եկեղեցին ոչ միայն պահպանել է հայ ժողովրդի ազգային ինքնությունը, այլև նպաստել է նրա հետագա զարգացմանը։ Հայ եկեղեցին հանդես է եկել որպես ազգային միասնության խորհրդանիշ, որը միավորել է հայ ժողովրդին նրա պատմական ճակատագրի ամենաբարդ ժամանակաշրջաններում։

1941—1945 թթ. Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին հայ ժողովուրդը մեծ հերոսություններ գործեց ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ մղված արդար պատերազմում։ Հայ զինվորները քաջաբար կռվեցին ռազմաճակատներում, իսկ թիկունքում հայ կանայք ու երեխաները անձնազոհաբար աշխատեցին պաշտպանության համար։ Հայ ժողովուրդը մեծ ներդրում ունեցավ հաղթանակի գործում։ Հայ զինվորները քաջաբար կռվեցին ռազմաճակատներում, իսկ թիկունքում հայ կանայք ու երեխաները անձնազոհաբար աշխատեցին պաշտպանության համար։ Հայ ժողովուրդը մեծ ներդրում ունեցավ հաղթանակի գործում։

Հետպատերազմյան տարիներին հայ ժողովուրդը ջանքեր գործադրեց վերականգնելու պատերազմի ավերածությունները։ Հայ ժողովուրդը մեծ ներդրում ունեցավ հետպատերազմյան տարիներին հայ ժողովուրդը ջանքեր գործադրեց վերականգնելու պատերազմի ավերածությունները։ Հայ ժողովուրդը մեծ ներդրում ունեցավ հետպատերազմյան տարիներին հայ ժողովուրդը ջանքեր գործադրեց վերականգնելու պատերազմի ավերածությունները։

Հայ ժողովուրդը միշտ ձգտել է խաղաղության և ստեղծագործ աշխատանքի։ Հայ ժողովուրդը միշտ ձգտել է խաղաղության և ստեղծագործ աշխատանքի։ Հայ ժողովուրդը միշտ ձգտել է խաղաղության և ստեղծագործ աշխատանքի

ո չհաճ. Տեսիր փոքրիկ տղաքս խոտերը,

ասվորական կյանքի որոշ աշխուժացում։ Մինչև վերջերս էլ Լենինականի արհեստավորական արտադրամասերի կողքին, շուկայի հրապարակի մոտ կարելի էր տեսնել մի սասնավոր արհեստանոց, որտեղ վերանորոգվում էին նավթվառներ, պրիմուսներ և այլ կենցաղային առարկաներ։ Այդտեղ որպես վարպետ աշխատում էր կին արհեստավորը Կարնիկյան Օվգինեն։ Նա հին արհեստավոր, փականագործ Կարնիկյանների հարսն էր, Կարնիկյան եղբայրներից իր պապական արհեստը շարունակող Աշոտի կինը։ Պատերազմի դժվարին տարիներին հիվանդանում է Օվգինեի ամուսինը, և ընտանիքի հոգսը հոգալու, երեխաներին խնամելու համար նա համարձակորեն որոշում է ոչ այլ ինչ, քան ամուսնու արհեստը շարունակել։ Ասկայն դա կապված էր բարոյական և ֆիզիկական մեծ դժվարությունների հետ։ Չնայած արհեստավորները ջերմորեն են նայել այդ երևույթին, այնուամենայնիվ չեն պարսավել, չեն խուսափել որոշ ցուցումներ տալ կամ հաճախորդ ճարել նրա համար։ Այսպիսով, նա աստիճանաբար տիրապետում է արհեստի նրբություններին։ 1944 թ., ամուսնու մահից հետո, նա արդեն հիմնովին նվիրվում է արհեստին[32]։

Նապաստարաշխան առաջին տարիներից սկսած Լենինականի արգյունաբերական ձեռնարկությունների, արանսպորտի, տեղական արդյունաբերության, կենցաղային սպասարկման կոմբինատի աշխատավորությունը ձեռնամուխ է լինում արտադրության վերակառուցմանը, ծավալվում է սոցիալիստական մրցություն կոլեկտիվների, ձեռնարկությունների, ուրիշ հանրապետությունների արդյունաբերական քաղաքների հետ։ Հաջողությամբ կենսագործվում են հնդամյա և յոթնամյա պլանները։ Տնտեսության վերականգնման և ծավալված շինարարության այս շրջանում էր, որ տեղի ունեցան կենցաղի և մշակույթի մեծ փոփոխություններ։ Լենինականցիների բանվորական կենցաղում սկսեցին հանդես գալ աղդային ավանդույթների վրա խարսխված նոր սովորույթներ, որոնց մեջ քիչ չեն նաև հին տրհնաոավորական կենցաղից մնացած սովորույթների տրտահայտություններ։

Անդրադառնալով նորից արհեստներին, պետք է ասել, որ Լենինականում մինչև օրս էլ մնացել է շուկայամերձ հրապարակի արհեստավորական թաղամասի մի մասը, ինչպես նաև արհեստավորական կրպակների ու խանութների շարքեր մի բանի փողոցների երկայնրով։ Այդ շարքերում ու կրպակներում տեղափոխված են արհեստավորական արտադրամասեր, որոնք մտնում են Լենինականի տեղարդ բաժնի կենցաղային սպասարկման կոմբինատի, այժմ՝ ֆաբրիկայի մեջ։ Սրանց կողքին պահպանվել են արհեստավորական տատուկենտ մասնավոր կրպակներ, որոնք սպառում են կենցաղային մանր կարիքները, օրինակ՝ կրկնտկոշիկի կամ կոշիկի մասնակի վերանորոգման կրպակները, պրիմուսի և կերոսինկայի վերանորոգման կրպակը և այլն։

Կենցաղ-սպասարկման ֆաբրիկայի տայտնի ցեխերի (օրինակ՝ ղոդման, դարրնի, տայելու ղոդման, ձիու սարքերի, կոշիկի, դազաղագործների, քիթեղագործների, անտգապատման, նիկելապատման, ներկման և այլն) կողքին ստեղծված են նոր՝ ավտոմասերի, ռադիորնդունիչների ու հեռուստացույցների վերանորոգման, լուսանկարահանման, կշեռքի տարաների վերանորոգման և այլ արտադրամասեր։ Այժմ էլ պատվիրատուին, հաճախորդին տարմարվելու համար մի քանի արհեստներ երբեմն տեղավորված են միևնույն շուրքում։

Դրա առավել կատարյալ արտահայտությունն է բանուկ տեղերում կամ երկու փողոցների խաչմերուկներում բնկած տնկյունային շինքում կենցաղային ոպաստրկման տաղավարներ ստեղծելը։ Դրանց մի գգալի մասը կտնվում է հին շարքերի տեղում, կենարոնական շուկայի շուրջը։ Տեղ-տեղ պահպանված են նույնիսկ հին շարքերը, օրինակ՝ փականագործական և դարրնի արտադրամասերը դրեթե մի շարքի վրա են։ Բոլոր արտադրամասերում աշխատում է 1—7 վարպետ կամ որակյալ բանվոր և 1—2 ցածր կարգ ունեցող բանվոր։ Սկզբնական շրջանում թույլատրվել է ունենալ նաև աշակերտներ, սակայն, այժմ մեծ մասամբ գալիս են ուսումնատաններում արդեն որակավորված սաներ։ Արտադրամասերը համալրված են նոր տեխնիկայով։ Այդ արհեստանոց արտադրամասերում նախկին նեղ մասնագիտության հասկացողությունը շատ քիչ բանով է մնացել։ Ժամանակի ընթացքում այս կամ այն արտադրամասի անհրաժեշտությունը պակասել է, և սվյալ արտադրամասը սկսել է դբաղվել նաև հարակից՝ իր արհեսաին մոտ այլ պատվերներ կատարելով, ասենք, փականադործտկան արտադրամասում կատարում են նաև դողում, որոշ չափով դբաղվում են գարրնությամբ, քիթեղադործությամբ և այլն։ Չնայած առանձին արտադրամասերի առկայությանը, վարպետները երբեմն ընդունում են պատրաստելու տեսակակից իրենց համար հնարավոր այլ պատ-

[32] ՀԱԻԱ, հեղինակի հավաքած նյութերը։

ժողովրդի ազատագրական պայքարի ոգեշնչող խորհրդանիշ դարձած Վարդանանց հավատամքի ու նահատակության գաղափարական ուղղվածությունը, որ ազգային ինքնության ու ազատության գերագույն արժեքների պաշտպանության կոչ էր անում, ինչպես նաև Ներսես Շնորհալու՝ Հայոց եկեղեցու միասնության գաղափար

ժամանակ մի քանի հոգի ինձ ասացին, որ ես ոչ մի բան չեմ հասկանում, որ ես ոչ մի ձայն չեմ լսում, որ ես ոչ մի բան չեմ տեսնում, որ ես ոչ մի բան չեմ զգում։ Ես ինքս էլ գիտեի, որ ես ոչ մի բան չեմ լսում, ոչ մի բան չեմ տեսնում,

«Բանբեր ՀՊՄՀ», հասարակական գիտություններ, 1968, № 2, էջ 19—20։

ՈՒՆԵՑ Մուսոնսկի (1967 թ.) բարբառին հետ առնչվող հարցերի մասին նաև հետևյալ կարծիքները ՍՍՀՄ Տարածքում ապրող ընդհանուր թվով 14 միլիոնանոց ազգության ներկայացուցիչներ, որ լեզվական բնագավառում ունեն ինքնատիպ հատկանիշներ, ունեն ընդհանուր ազգային գրական լեզու, որի հիմքում ընկած են բանաձև բարբառներ, ունեն ընդհանուր ծագում, ընդհանուր պատմություն, ընդհանուր մշակույթ, ունեն ընդհանուր ինքնանվանում, ապրում են իրար հարևան

ներ՝ շարքերը դեղ դեղ, շրխկոցով մի ինչ-որ ծանր բան ընկավ գետնին, ու ամեն ինչ լռեց։ Ես ինձ զգացի ինչ-որ տարօրինակ վիճակում։ Ոտքերս կարծես ինչ-որ բանի մեջ էին խրված։ Ես ուզում էի ոտքերս դուրս քաշել, բայց չկարողացա։ Ես նայեցի ոտքերիս տակ և տեսա, որ ես կանգնած եմ մի մեծ փոսի մեջ, որի մեջ ընկած էին բազմաթիվ մարդկանց դիակներ։ Ես ուզում էի գոռալ, բայց ձայնս չէր լսվում։ Ես ուզում էի փախչել, բայց ոտքերս չէին շարժվում։ Ես ուզում էի արթնանալ, բայց չէի կարողանում։ Ես ուզում էի մեռնել, բայց չէի կարողանում։ Ես ուզում էի ապրել, բայց չէի կարողանում։ Ես ուզում էի ոչինչ չզգալ, բայց զգում էի ամեն ինչ։ Ես ուզում էի ոչինչ չտեսնել, բայց տեսնում էի ամեն ինչ։ Ես ուզում էի ոչինչ չլսել, բայց լսում էի ամեն ինչ։ Ես ուզում էի ոչինչ չհիշել, բայց հիշում էի ամեն ինչ։ Ես ուզում էի ոչինչ չմտածել, բայց մտածում էի ամեն ինչ։ Ես ուզում էի ոչինչ չանել, բայց անում էի ամեն ինչ։ Ես ուզում էի ոչինչ չլինել, բայց կամ էի ամեն ինչ։

Մի քանի տարի հետո ես կարդացի մի հոդված, որտեղ գրված էր, որ մեր ժամանակ ոչ ոք չի կարող հավատալ, որ մարդիկ կարող են այդքան դաժան լինել միմյանց հանդեպ։ Ես ուզում էի գոռալ, որ դա ճիշտ չէ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես նկարագրել եմ իմ հուշերում։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ պատկերացնել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ հավատալ։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ մտածել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ երազել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ պատկերացնել։

Հետագայում ես կարդացի մի հոդված, որտեղ գրված էր, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ հավատալ։ Ես ուզում էի գոռալ, որ դա ճիշտ չէ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ մտածել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ երազել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ պատկերացնել։

Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ հավատալ։ Ես ուզում էի գոռալ, որ դա ճիշտ չէ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ մտածել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ երազել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ պատկերացնել։

Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ հավատալ։ Ես ուզում էի գոռալ, որ դա ճիշտ չէ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ մտածել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ երազել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ պատկերացնել։

Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ հավատալ։ Ես ուզում էի գոռալ, որ դա ճիշտ չէ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ մտածել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ երազել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ պատկերացնել։

Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ հավատալ։ Ես ուզում էի գոռալ, որ դա ճիշտ չէ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ մտածել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ երազել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ պատկերացնել։

Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ հավատալ։ Ես ուզում էի գոռալ, որ դա ճիշտ չէ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ մտածել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ երազել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ պատկերացնել։

Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ հավատալ։ Ես ուզում էի գոռալ, որ դա ճիշտ չէ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ մտածել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ երազել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ պատկերացնել։

Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ հավատալ։ Ես ուզում էի գոռալ, որ դա ճիշտ չէ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ մտածել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ երազել։ Ես ուզում էի գոռալ, որ մարդիկ կարող են ավելի դաժան լինել միմյանց հանդեպ, քան ես կարող եմ պատկերացնել։

Նրա հեռանկարները, շատ մեծ չափով, կախված էին այն հանգամանքներից, թե որքանով կկարողանար Հայաստանը ապահովել իր տնտեսական զարգացման համար անհրաժեշտ ներքին կուտակումների աղբյուրները։ Այդ հարցի պատասխանը մեծ մասամբ կախված էր նրանից, թե ինչպիսի ուղղություն կտար Հայաստանի կառավարությունը հանրապետության տնտեսական զարգացման գործընթացին։ Ինչպես հայտնի է, ԽՍՀՄ-ում տնտեսական զարգացման ուղղությունները որոշվում էին ոչ թե տեղական մարմինների, այլ միութենական կենտրոնական մարմինների կողմից։ Հանրապետությունների տնտեսական զարգացման ծրագրերը կազմվում էին Պետական պլանավորման կոմիտեի կողմից, որը հանդիսանում էր ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի կից գործող հաստատություն։ Այդ կոմիտեի կողմից կազմված ծրագրերը հաստատվում էին ԽՍՀՄ Նախարարների խորհրդի կողմից։ Հանրապետությունների տնտեսական զարգացման ծրագրերի կազմման ժամանակ հանրապետությունների կառավարությունները ունեին որոշակի իրավունքներ, որոնք սակայն շատ սահմանափակ էին։ Հանրապետությունների կառավարությունները կարող էին առաջարկություններ անել միայն ընդհանուր ծրագրի այն մասերի վերաբերյալ, որոնք վերաբերում էին հանրապետության տնտեսական զարգացմանը։ Այդ առաջարկությունները ենթակա էին ԽՍՀՄ Պետական պլանավորման կոմիտեի կողմից քննության։ Ընդհանուր ծրագրի այն մասերի վերաբերյալ, որոնք վերաբերում էին հանրապետության տնտեսական զարգացմանը, հանրապետությունների կառավարությունները ոչ մի իրավունք չունեին

րի, աշակերտների նկատմամբ արհամարհանքի, կոպիտ վերաբերմունքի, միմյանց ոտաոչ կաթելության, մրցակցության երևույթների երբեմն կարելի է հանդիպել հատկապես փոքր ձեռնարկություններում, արհեստավորական արտադրամասերում, ՀԻՆ արհեստների հնագետ վերացող ճյուղերում և այլն։

Նոր տեխնիկայով, բարդ արտադրամիջոցներով հագեցված նոր գործարաններում, որտեղ անհրաժեշտ էին միջին և բարձր որակավորում ունեցող մասնագետներ, բանվորների թիվը հիմնականում համալրվում էր միջնակարգ դպրոցներից և ուսումնարաններից, հատուկ ուսումնարաններից նկող երիտասարդներով, ինժեներա-տեխնիկական կազմը՝ բուհական որակավորում ստացած նոր կադրերով[44]։ Այս ամենը հնարավորություն են ընձեռում ոչ միայն աշխատանքի, կոլեկտիվի նկատմամբ գիտակցական, սոցիալիստական վերաբերմունքի զարգացմանը, այլև վերափոխված լավագույն ավանդույթների, նոր ավանդույթների հաստատ գալուն։

Արդյունաբերական այս նոր բնագավառներն են գալիս արդյունքի պատասխանատվություն ունեցող կադրեր[45], իսկ անցում համատարած և խորացող նեղ մասնագիտության մեջ, պահում են ավելի արտադրության աուջավորներ։ Ճարհաճանարար վերանում է բանուկի հոսունությունը, որը հատուկ էր այնպիսի ձեռնարկություններին առանձին ճյուղերին, ուր տեխնիկական բազան դեռ կատարյալ չէր։

Ուսումնական հաստատություններից, արտադրական ձեռնարկություններից արդյունաբերության նոր ճյուղերն են մտնում արդեն ուսման և արտադրության մեջ պատրաստության ստացած, աշխատանքի սոցիալիստական մեթոդներին բազ ծանոթ կոմերիատականներ, առաջավոր ու փորձից բոնվորներ, կուսակցականներ։

Լենինականը ներկայումս ՀՍՍՀ արդյունաբերական խոշոր բազաներից մեկն է, կարդացած

[44] 50-ական թվականներից սկսած ՍՍՀՄ-ում ամենուրեք նկատվում է բանվոր դասակարգի ոչ միայն քանակական, այլև որակական աճ։ Հայաստանում չնայած այդ պրոցեսը վազուց էր սկսվել, սակայն, հետպատերազմյան տարիներր հանդիսացան բանվոր դասակարգի որակական բարձր աճի ժամանակաշրջան տարիներ։

[45] Հատկապես ՔԱՒԿ արդյունաբերության մեջ դրսից կադրեր հրավիրելու պրակտիկան հնարավոր չէր արգարացնում իրեն։ Այժմ ինչպես ասվեց, այնպես էլ մյուս ձեռնարկությունների մասնագետ կադրերը գալիս են հիմնականում Հայաստանի ԲՈՒՀ-երից և տեխնիկումներից, պատրաստվում են տեղում և այլն (տե՛ս Ա. Իշխոյեանց, նշվ. աշխ., էջ 329—333)։

մշակնաբույծ տնտեսությունը, ձեռնարկությունները։ Արդյունաբերական ձեռնարկությունների զարգացմամբ զուգահեռ, ինչպես ասվեց, յուրովի է բնութագրվում նաև բանվոր դասակարգի ձևավորումը։ Տեխնիկական մտավորականության առաջացումը, ամենօրյա հարաբերությունների արտադրական կենցաղում, այսպիսով, ստեղծվել և ստեղծվում են նոր ավանդույթներ։ Արդյունաբերական կենցաղում այժմ բնորոշ սոցիալիստական վերաբերմունքն է աշխատանքի նկատմամբ, աշխատանքային սոցիալիստական փոխհարաբերություններ, պլանավորված աշխատանքը, պլանների դերակատարումը, սոցիալիստական մրցությունը, աշխատանքի գիտական կազմակերպումը, պայթարը կոմունիստական աշխատանքի համար և այլն։

Միասնական աշխատանքային կոլեկտիվներում արտահայտվում են մարդկանց լավագույն հատկություններ՝ բնկերական փոխօգնություններ, ամեկը բոլորի համար, բոլորը մեկին» սկզբունքը, մրցության մեջ կոմունիստական աշխատանքի հարվածայնության շարժումը, որի հիմքում բնկած է կոմունիստարար աշխատելու և ապրելու սկզբունքը, դիտելիքների սիրաշնաման ձգտումը, դիակցական աշխատանքային կարգապահության ամրապնդման ձգտումը և այլն։

Կոմունիստական աշխատանքի կոլեկտիվների ձգտման բարձրագույն արտահայտությունն է նան լենինարար աշխատելու ձգտումը՝ «Աշխատել ու ապրել լենինարար» այսպիսի կոչ է արել Լենինականի աշխատավորությունը[46]։ Այս ամենով պայմաններ են ստեղծվում ստահկանարար վերացնելու մտավոր և ֆիզիկական աշխատանքով զբաղվող մարդկանց միջև եղած էական տարբերությունները, ստեղծվում են իսկական իրավահավասար հարաբերություններ։ Կարևոր նշանակություն ունի ինժեներա-տեխնիկական աշխատողների սերտ կապը նորարար-բանվորների, արտադրության առաջավորների հետ։ Բանվորական լայն մասսաներին ինժեներա-տեխնիկական աշխատանքներին մասնակից դարձնելու պրակտիկան հիմնական ցուցանիշներից մեկն է մտավոր և ֆիզիկական աշխատանքի միջև եղած էական տարբերությունները վերացնելու ճանապարհին[47]։

Աշխատանքի սոցիալիստական փոխհարաբերություններում այժմ նորը աշխատանքի, դույրի նկատմամբ սոցիալիստական վերաբերմունքի վրա հիմնված գիտակցական նոր փոխհարաբերություն-

[46] Տե՛ս «Ավանգարդ», 18 հունվարի 1966 թ., №. 8։

[47] Ա. Իշխոյեանց, նշվ. աշխ., էջ 334։

նէր են, նրանց ցայտուն արտահայտությունը կտրնելի է տեսնել նաև ճենինականում՝ աշխատանքի կազմակերպման հերթափոխային սիստեմի կիրառման մեջ։

Արդյունաբերության և տրանսպորտի բազմաթիվ ճյուղերի աշխատանքն անհրագործելի է առանց հերթափոխության։ Մինչև Հայրենական պատերազմը հիմնականում արդյունաբերական ձեռնարկություններում էր կիրառվում հերթափոխային սիստեմը։ Արտադրական ու տրանսպորտային զգալի թվով ձեռնարկություններում յուրաքանչյուր բանվորի պատասխանատվությանն էր հանձնրվում մեկ կամ մի քանի մեքենա։ Դա մասամբ տարածված էր ֆարրիկաներում, առավելապես կարի, կոշկի արագրտմասերում, սպառկոոպերացիաներում և հատկապես տրանսպորտում։ Դեռևս պահպանվում էր «իմ մեքենան», «իմ դործիքը» արտահայտությունը։ Հետագայում ստեղծվեցին հերթափոխային բրիդաններ (ֆաբրիկա-գործարաններում, շոդեքարշային դեպոյում և այլն), ուր արդեն յուրաքանչյուր մեքենայի կամ մեքենանեբի պատասխանատվությունը դրվում էր մի բրիգադի բանվորների վրա։

Ներկայումս հերթափոխային սիստեմի կիրառումը դուրս է եկել իր նեղ շրջանակներից, մեկ հոդու կամ մեկ բրիդադի հատկացությունից։ Նույն մեքենայի կամ ագրեդատների խմբին սպասարկում է մի քանի բրիդաղ, որոնք հավասար պարտավորություններ են կրում դրանց նկատմամբ։ Արդյունաբերական ձեռնարկություններից այս մեթոդը տարածվեց նաև տրանսպորտի և սպառկոոպերացիայի մեջ։

Արդյունաբերության և տրանսպորտի որոշ ճյուղերում հերթափոխային այս սիստեմը դուրս է եկել նաև գործարանի և նույնիսկ հանրապետության սահմաններից։ Այսպես, էլեկտրաքարշերի ոգտագործման համար Անդրերկաթուղում կիրառվում է դնացքների էլեկտրաքարշերի միացյալ շահագործում՝ առանց դրանք որոշակի տեղերում փոփոխելու։ Նույն մեքենայի բրիգադների հերթափոխումը եթե մինչև վերջերս կիրառվում էր միայն հանրապետության սահմաններում, ապա այժմ նույն մեքենայի, ասենք, Վրացական ՍՍՀ բրիդադին որոշակի տեղում հերթափոխում է Հայկական ՍՍՀ Լենինականի բրիդադը։ Մեքենաների տեխնիկական հսկողությունը, նորոգումները, ընդհանուր պատասխանատվությունը գրված է մեքենան սպասարկող բոլոր բրիդադների վրա և հերթականորեն կատարում են այն բրիդադն ու հանդույցը, որի ղծային տերիտորիայում էլեկտրաքարշը գտնվում է։

Այսպիսով, հնարավորություն է ստեղծվել մեքենաների առավել ռացիոնալ շահագործման, վառելանյութի տնտեսման և այլն, որն արդյունք է աշխատանքի կազմակերպման նոր մեթոդների վրա հիմնված բարձր գիտակցականության, փոխադարձ վստահության ու պատասխանատվության։ Աշխատանքի կազմակերպման առաջավոր մեթոդ է նաև ավտորաղաներում իրագործվող երկկողմանի և օղակաձև փոխադրումների մեթոդը, որը հաջողությամբ իրագործվում է ինչպես Լենինականի, այնպես էլ Հայաստանի շինարարության մինիսարության ավտոտրանսպորտի վարչության ու այլ բաղաներում, սկսած 1966 թ.[48]։

Աշխատանքային փոխհարաբերությունների մեջ նոր է նաև հումք արտադրող և վերամշակող, պատրաստի արաադրանք տվող և այն իրացնող ձեռնարկությունների ու վարչությունների համատեղ դործունեությունը արտադրանքի որակի բարձրացման ուղղությամբ, ինչպես հանրապետության սահմաններում, այնպես էլ նրանից դուրս։ Սրա հետ միաժամանակ, փոխօգնության և փորձի փոխանակման լավադույն ավանդույթներ են հաստատվում դեմոկրատական և ուրիշ պետությունների միջև։ Լենինականի արտադրական ձեռնարկություններից մի քանիսում (կուլպայի դործարան, տեքստիլ-կոմբինատ և այլն) տեղադրվել ու տեղակայվում են ԳԴՀ-ից, Հնդստանից և ուրիշ երկրներից ստացված մեքենաներ։ Այդ մեքենաները հավաքվում ու դործարկվում են մեր և տվյալ երկրի հավաքող բանվորների, ինժեներների, տեխնիկների միացյալ ջանքերով։ Նույնպիսի աշխատանքային օդնություն են ցույց տալիս, նման փոխհարաբերություններ են հաստատված մեր և արտասահմանյան մի շարք երկրների բանվոր-մասնագետների միջև՝ այդ երկրները արտահանվող լենինականյան արտադրանքի կապակցությամբ։

Որպես արտադրական արտաքին կապերի ավանդույթների քաղաք, Լենինականը ներկայումս լայն կապեր ունի արտասահմանյան և մեր Միության տարբեր քաղաքների հետ։ Աշխարհի շատ երկրներ են արտահանվում ղանազան արդյունաբերական ապրանքներ, մեքենաներ։ Քաղաքի ղարինոցամասնիչային սարքավորումների գործարանի արտադրանքը հայտնի է Անգլիային, Շվեդիային, Ֆրանսիային, Չեխոսլովակիային, Ալժիրին, Կուբային, Նիպրոսին, Հնդկաստանին, Ավստրիային, Ֆին-

[48] Տե՛ս «Ավանգարդ», 26 փետրվարի 1966 թ., № 15.

[48] Ա.Ե.Ս. Ալ. Հարությ. Հիմնի տեղեկությունները հայկական ձեռագրերի մասին, Էջմիածին, 1967, էջ 79, «Հայաստան» տարեգրքի 1966 թ., № 33, էջ 14 հրատ.

[49] Ձեռագրերի գործածած կոստյաններից մեկը մեզ հետաքրքրեց իր ինքնատիպությամբ. կոստյանը կազմված է եղել մի կտոր կաշվից, որի վրա կարված են եղել տարբեր գույների կտորներ՝ կանաչ, կարմիր, դեղին, սպիտակ և այլն։

Ներսում նրա մեջ են եղել մի քանի թղթեր՝ գրված տարբեր ձեռագրերով։ Ամենահետաքրքրականը մի թղթի վրա գրված հետևյալ տողերն են եղել. «Ես Հովհաննես Ալաշկերտցի, որ կոչվեցա Ոսկեբերան, գրեցի զայս մատեան ի Հռոմ քաղաքի, ի Պետրոսի եկեղեցի, ի ժամանակս Գրիգորի պապի, ի թվին հայոց ՉԽԹ (1400)։ Եվ

արդյունարերական արտադրանքի թվերի միջև։ 1905 թ. քաղաքի տարեկան արտադրանքը կազմել է 90 հազար ռուբլի։ Այդ թվականներին դործել է 31 ձեռնարկություն։ Ներկայումս Լենինականի արդյունարերական արտադրանքի ծավալը կազմում է ավելի քան 146 մլն. ռ.։ 1924 թ. համեմատությամբ այժմ օդտադործվում է 160 անդամ ավելի էլեկարաէներդիա, զուլպեզենի միավորման «Աբշալույս» գլխադաս ֆիրման հանրապետությունում առաջինն է արտադրել էլաստիկ թել, Մայիսյան ապսամբության անվան տեքստիլ կոմբինատը Աչխատանքային Կարմիր դրոշի շքանշանակիր է, պլանների կատարման համար շքանշաններով են պարդատրվել 50-ից ավելի բտնվոր-ծառայողներ։ Արդյունարերության, տրանսպորտի և շինաբարության մեջ աշխատող ավելի քան 400 մարդ արժանացել է կառավարական բարձր պարգևների։ Պետական առաջադրանքը կատարելու դործում բազմիցս աչքի են ընկել «Աբշալույս» ֆիրմայի գլխադաս ձեռնարկության, կարի № 2, «Դորգագործ» ֆարրիկանների, «Շիրակ» կոմբինատի, հղկիչ հաստոցների, սարքաշինական, դարրնոցա-մամլիչային սարքավորումների, տառնարանային, կոմպրեսորների, ապակու գործարանի կոլեկտիվները։ VIII-րդ հնդամյակի առաջնեկ է Լուկաշինի անվան մանվածքային ֆաբրիկան (րացումը տևղի ունեցավ 1967 թ. մարտին), որը ստեղծվել է Լենինականի, Մոսկվայի, Լենինգրադի, Տաշքենդի, Իվանովոյի, Վիչուզայի, Կրասնոդարի, Բաքվի, Պենզայի, Օրյոլի. Կուզնեցկի մեքենաշինարարների ու մոնտաժողների մեծ բրիգադի եղբայրական Համագործակցությամբ։ Մոտ 200 հազար լիլիկ ունեցող այս ֆաբրիկան այժմ Անդրկովկասի ամենախոշոր տեքստիլ ձեռնարկությունն է։ Էլեկարիֆիկացված երկաթուղին ձգվում է մինչև Լենինգրադ (3500 կմ երկարությամբ), իսկ մյուս կողմից՝ մինչև Սևան-Ծովագյուղ. դա աշխարհում ամենաերկար էլեկտրիֆիկացված երկաթուղին է։ Շինարարների ջանքերով 1967 թ. կառուցվեց Ղազանչի-Լենինական երկրորդ ջրատարը։ Շինարարներն արժանացել են Համամիութենական Մինիսարների սովետի փոխանցիկ դրոշին (1967 թ.)։ Լենինականում բնակչության թիվը 1919 թ. 95 հազարի դիմաց այժմ հասնում է մոտ 170 հազարի, որի մեջ բանվոր-ծառայողների թիվը կազմում է ավելի քան 50 հազար մարդ։

Այսպիսով, սկսած խորհրդային կարգերի հաստատման առաջին օրերից, Լենինականի աչխատավորությունը կենսագործել է իր առջև դրված արդյունաբերական, շինարարական կարևոր խնդիրները, հայրենի քաղաքը դարձրել է արդյունաբերական և մշակութային կենտրոն։

ԳԼՈՒԽ IV

ՀԱՅԱՐԱԿԱԿԱՆ ՆՎ ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԿԵՆՑԱՂ

Արաւարքական կենցաղի համեմատութեամբ ավելի դանդաղ էին վերափոխվում հին ավանդութիւնները ու սովորութիւնները հասարակական կենցաղում, աշխատավարձութեան ընտանեկան կազմում, առօրեայում։

Լենինականցիների հատկապես հին սերնդի ներկայացուցիչները որքան էլ որ արաւարքական կռիվներում, աշխատանքի նոր պայմաններում վերափոխվել ու վերակառուցվել են մասնակերպով ու սովորութիւններով, չափազանց զանդաղ են վերափոխվում հասարակական և հատկապես ընտանեկան կենցաղում, նրանք ավանդապահ են, նրանք աւելս են աւելս հետամնաց սովորութիւններին։

Մեծ նշանակութիւն ունի Գյումրի-Ալեքսանդրապոլի բնակչութեան կազմը՝ հայեր (այդ թվում՝ նաև հայ բռշաներ), ռուսներ, հույներ, հրեաներ, քուրդեր, պարսիկներ և այլն, ազգային տարբեր բարքերով, տարբեր կրանդներով (լուսավորչականներ, կաթոլիկներ, բողոքականներ) և, վերջապես, տարբեր տեղերից նկած ու իրենց գյուղին, բաղարին յուրահատուկ սովորութիւններով ու կրաղմուններով պատշաճաղարար հակված Լենկուն նույն ազգի ներկայացուցիչներ, ապա հասկանալի կդառնա, թե ինչու հատկապես հասարակական-տնտեսական կենցաղում հին սովորութիւնների մեծ մասը ավելի երկար են պահպանվել և հասել մինչև մեր օրերը։

Ինակչութեան այս տարբեր խմբերը մինչև XX դարի սկզբները գտնվում էին միմյանցից անջատ, ինքնամփոփ և հաճախ կենդաղային որոշ սովորութիւններով հակամարտ վիճակում։ Ոմանք, օրինակ՝ կարինցիների ու կարսեցիների մի մասը, իրենց կոչումն էին համարում արհեստը, մյուսները, ինչպես բայազետցիները՝ վաճառականութիւնն ու առևտուրը։ Բայազետցիները լավ չէին արաւարքում կարինցիների մասին, կարսեցիները բարեկամական կապեր չէին ուզում ունենալ բայազետցիների հետ, արհամարհում էին միմյանց սովորութիւնները և այլն[1]։ Իրենց կոչումն համարվող զրաղմունքներին համապատասխան նրանք տարբեր կերպ են բնութագրվել հասարակ մարդկանց կողմից։ Տարածված էր, իբրև թե, բայազետցիները վատ են ու կոպիտ, կարինցիներն՝ ուրախ, առատաձեռն, կարսեցիները աշխատասեր, բայց փողասեր և այլն։

Ավելի խոր էին հակասութիւնները այլազգիների ու այլազդիների, կրոնական տարբեր հոսանքների հարող խմբերի միջև և հատկապես ազնորների և ունևորների ու աստիճանավորների միջև։

Ինակչութեան էթնիկ և ազգագրական այս տարբեր խմբերի պարփակվածութեան ու ինքնամփոփվածութեան արտահայտութիւն էր հենց բաղերի պատվորութիւնը՝ «Ձորի մահլա» («Ձորի բոդագ»), «Բոշոնց մահլա», «Փանտներս», «Ոսմանոց» («Ոսմանական բադագ»), «Թուրքի բադագ», «Այլարոդկա», «Ֆրանկների մահլա», «Ժամատան մահլա»։ Միայն հարուստներն էին, որ իրար հետ մրցելով, մեծ

[1] Նրանք չատ հարցերում տամբաչախ չեն եղել, անվանարկել են միմյանց, օրինակ՝ ոչխարը չորքումքից, սկեզծավոր զարսեցի... «կոզր կոտ բայագեցիս և այլ մականունները. ծագրել են միմյանց հորինված զրույցներով, որ, իբր, զարսեցիներին հայտնի է, որ խելք բամանելիս էրզրումցիները սարի վրայից կանչել են. «Հնեսե զա, նևան զաս էրզրումցիները էլ ասում էին, թե երեք զարսեցի մի գառի գլուխ (բայլա) առած գնում են. հանկարծ «բայլանա ջուրն (բնկնում ալդ ժամանակ «նանոգն մեկը... իբր խելացին, խոտը վերցնելով, «կվազե բայլի տեսնն ու կսե՝ բիժի, բիժիս բայագետցիներին էլ անպատվում էին հասաակոդության համար, «ճերմակ չունս էին անվանում (բայազետ քուրքերեն նշանակում է ճերմակ ջուն) և այլն։ Այս բոլորը երբեմն հասդել է անախորժությունների՝ տե՛ս ՊԻԱ, ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 1)։

[2] ՊԻԱ, Մ. Թամրազյանի նյութերը, տետր 1։

ու զեղչիկ անոր էին կառուցում կենարոնական մասում, իսկ գրան նակառակ, ընչազուրկ, աղքատ բնաեչուհյունը քաղաքի ծայրամասում՝ «Հողեպլան» կոչված վայրում կառուցում էր իր տոզաշեն, խղճուկ անորը։

Հաճախակի պատերազմներն իրենց վնասակար աղդեցուհյունն էին ունենում ազգաբնակչուհյան հիմնական մասի վրա։ Սակայն հասարակուհյան մի որոշ խավի համար դրանք շահութաբեր էին, զաբաուղի ճանապարհներով հարստանալու միջոց։ Այս խավի կենցաղում աեղ էին գտնում քաղքենիուհյունը, կեղծ լուսավորուհյունը, եվրոպական կենցազավարուհյանր մակերեսորեն նմանվելու հակումները։ Ցարական Ռուսաստանի վարչական ապարատներում բուն գրած կաշառակերուհյան, մատնուհյան, անազնվուհյան, անբարոյականուհյան երեույթներն իրենց վարակիչ աղդեցուհյունն էին ունենում զանազան գործարքների մեջ շահ փնտրող, հարստանալուց հղփացած որոշ մարդկանց վրա։ Դյուղատնտեսուհյամբ, արհեսաներով զբաղվող աշխատավոր մարդիկ քշնամաբար էին նայում այս երեույթներին, նահապեսական կենցաղն անաեսող, ոտնահարող մարդկանց։

Բայց գաղթական հայուհյան նահապետական համեսա կյանքով ապրած որոշ ընտանիքների մեջ Լոռի, Թիֆլիսի և Անդրկովկասի այլ քաղաքների օրինակով, մուտք է գործում քաղքենիուհյունն ու փառամոլուհյունը[4], քաղաքացու հավակնուհյուն ունեցող արհեսատավորական խավը իրեն որոշ չափով վեր էր զատում գյուղացուց, հողագործուհյամբ զրաղվող շինականից։ Նրանք ծաղրում, հայհոյում ու երբեմն ծեծում էին դյուղացիներին, խուսափում բարեկամական կապեր հասատել նրանց հետ։

Աշխատանքում, արհեսի մեջ համերաշխ լինելով հանդերձ, կենցաղում, ընտեսուհյան մեջ այլազգիներն ու այլադավանները աշխատում էին չնմանվել միմյանց։ Նահապետական դերդասանով մի բնդհանուր անտեսուհյամբ ապրող հայ լուսավորչականը չէր կարող անտարբեր վերաբերվել արադորեն մոտենատվող հայ կաթոլիկ ընտանիքին, նրա փոքր-ինչ ատբեր կենցաղին ու սովորուհյուններին[5]։ Նա չէր կարող հանդուրժել կաթոլիկների կողմից կնոջը տրվող րավականաչափ աղատուհյունը[6], չնայած ինքն էլ գիտակցորեն մոտենալով իր ապրած երկրների սովորուհյուններին, րնտելացել էր դրանցից մի բանիսին։ Ալեք-Պոլի գաղթականուհյունը, որը հիմնականում հետամնաց Թուրքիայում ինքնամփոփ կյանք էր վարել, անհաղորդական մնալով այլազգիների, հատկապես մահմեդականների կենցաղին, դժվարուհյամբ էր ընտելանում իր աղդի այլ խմբերի նույնիսկ առաջադիմական կենցաղային սովորուհյուններին։

Որոշ ժամանակ անց, 70—80-ական քք. քաղաքում ասիճանաբար առաջացավ նոր սերունդը՝ ալեքսանդրապոլցին։ Ան իրենից ներկայացնում էր արդեն աղդադրական տարբեր խմբերից սերված հայրենասեր, հայրենի սովորուհյուններին ավանդաբար քաղաքացի, որն իր հին ավանդական կարգերը պահպանելու հետ մեկտեղ «րնտելացել և հասարակական գործերում զեկավարվում էր նաև սահմանադրական կարգերով»։ Ալեք-Պոլի տարբեր աղդադրական խմբերի՝ կարինցիների, կարսեցիների ու աեղացիների րարբառների միաձուլումից առաջացավ նաև տեղական յուրահատուկ բարբառը։ Սակայն Ալեքսանդրապոլի կենցաղը, այնուհանդերձ, ինչպես ավանդուհյուններով, այնպես էլ անտեսապես շատ էր հիշեցնում գյուղը։

Մինչև 1870-ական քք. Ալեք-Պոլը ավելի գյուղաքաղաքի էր նման։ Համայնքային սովորուհյուններով զեկավարվող բնակչուհյան մի կզալի մասը ճանաչում էր միմյանց։ Այդ սովորուհյուններր տարածված էին ոչ միայն հողագործների, այլև քաղաքացիների մի մասի մեջ, որն իր հիմնական զրազմունքի հետ մեկտեղ քիչ թե շատ զբաղվում էր նաև անասնապահուհյամբ, բանջարաշակուհյամբ։

Պահպանվել էին համայնավարական այնպիսի սովորուհյուններ, ինչպես խաբը (մեծ խաբ, որին հետեում էր փոքր խարը, կաբ խաբի գլուխ, որին անվանել են «մայր» և այլն), միասին բուրդ գզելը, էրիշտա պատրաստելը, փոխօգնուհյունը հաց թխելիս, վառելիքի խնայողուհյան և այլ նկատառումներով, ատք փոի զրացիարար օգտագործումը և հարեանական այլ սովորուհյներ։ Տղամարդկանց մեջ՝ փոխօգնուհյամբ առն շինելը, հունձ անելը, հարսանիքում կանչի (սալուի) կամ նվեր տալու սովորուհյը, ձիերը հարեանի դռոմում անվճար կապելը, շարաշր, հարեանի կողմից «շեմի սեղան» զցելը, օգնուհյունը կնունքի, քաղման ծախսերին, համայնարար եկեղեցի և հասարակական օգտակար շենքեր կառուցելը և այլն[8]։

[3] Պիև, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 3։

[4] Ալ. Երիցեանց, նշվ. աշխ., էջ 447։

[5] *B. И. Акимов*, Саадебные обычаи ахалцихских армян, М., 1889, стр. 2.

[6] Տեղացիներից համեմատարար ավելի աղտա դրության էին հույն կանայք, որոշ չափով կաթոլիկները, որոնց քշնամարար էին նայում հայ լուսավորչականները։

[7] Պիև, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 1։

[8] Պիև, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 12, ՀԱԻԱ, հեղինակի հավաքած նյութերը։

ցանկացած ընթերցող կարող է հեշտությամբ համոզվել, որ նրանց մեծ մասը ոչ միայն ոչ մի գրական արժեք չունի, այլև ոչ մի տեղեկություն չի տալիս ժողովրդի կենցաղի, սովորությունների, հավատալիքների և այլ նման հարցերի մասին։ Ընդհակառակը, նրանք ամենաանհեթեթ կերպով աղավաղում են ժողովրդական բանահյուսության ամենահետաքրքրական նմուշները։ Ինչպես ասում են, ոչ մի ծանոթ հոտ, ոչ մի ծանոթ համ։ Ամենից ավելի ինձ զարմացնում է այն հանգամանքը, որ այդ հրատարակությունները ոչ միայն ընթերցողների, այլև գրականագետների ուշադրությունից դուրս են մնացել։ Ոչ ոք չի հետաքրքրվել, թե ինչպես են ստեղծվում այդ հրատարակությունները, ինչ աղբյուրներից են օգտվում դրանց հեղինակները, ինչ մեթոդներով են աշխատում։ Ընդհակառակը, ամեն մի նոր հրատարակություն ընդունվել է որպես ուրախալի նորություն, որպես ժողովրդական բանահյուսության հարստացում։

Ահա այդ հրատարակություններից մեկի մասին է խոսքը։ Դա Ալիշանի «Հայ ժողովրդական ասացվածքներ» գրքույկն է։ Ալիշանը, ինչպես հայտնի է, ոչ միայն ականավոր գրող է եղել, այլև մեծ հետաքրքրություն է ցուցաբերել հայ ժողովրդական բանահյուսության հանդեպ։ Նա հավաքել է հայ ժողովրդի ասացվածքների, առածների, հանելուկների, երգերի, հեքիաթների, ավանդությունների մեծ քանակություն։ Ալիշանի հավաքածուները հրատարակվել են նրա կենդանության ժամանակ և հետմահու։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։

Ալիշանի ասացվածքների հրատարակությունը ունի մի շարք թերություններ։ Նախ՝ հրատարակիչը չի նշել, թե որ աղբյուրներից է օգտվել։ Երկրորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ շրջանից են գրի առնված։ Երրորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ տեղանքից են գրի առնված։ Չորրորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ ժամանակաշրջանին են պատկանում։ Հինգերորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ ազգային խմբերին են պատկանում։ Վեցերորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ սոցիալական խավերին են պատկանում։ Յոթերորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ մասնագիտական խմբերին են պատկանում։ Ութերորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ կրոնական խմբերին են պատկանում։ Իններորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ քաղաքական խմբերին են պատկանում։ Տասներորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ տարիքային խմբերին են պատկանում։ Տասնմեկերորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ սեռային խմբերին են պատկանում։ Տասներկուերորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ ընտանեկան խմբերին են պատկանում։ Տասներեքերորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ ազգակցական խմբերին են պատկանում։ Տասնչորսերորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ բարեկամական խմբերին են պատկանում։ Տասնհինգերորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ հարևանական խմբերին են պատկանում։ Տասնվեցերորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ ընկերական խմբերին են պատկանում։ Տասնյոթերորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ թշնամական խմբերին են պատկանում։ Տասնութերորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ չեզոք խմբերին են պատկանում։ Տասնիններորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ միջազգային խմբերին են պատկանում։ Քսաներորդ՝ նա չի նշել, թե որ ասացվածքները որ գերազգային խմբերին են պատկանում։

Ալիշանի հավաքածուները հրատարակվել են նրա կենդանության ժամանակ և հետմահու։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։

Ալիշանի հավաքածուները հրատարակվել են նրա կենդանության ժամանակ և հետմահու։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։

Ալիշանի հավաքածուները հրատարակվել են նրա կենդանության ժամանակ և հետմահու։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։

Ալիշանի հավաքածուները հրատարակվել են նրա կենդանության ժամանակ և հետմահու։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։

Ալիշանի հավաքածուները հրատարակվել են նրա կենդանության ժամանակ և հետմահու։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։

Ալիշանի հավաքածուները հրատարակվել են նրա կենդանության ժամանակ և հետմահու։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։

Ալիշանի հավաքածուները հրատարակվել են նրա կենդանության ժամանակ և հետմահու։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։

Ալիշանի հավաքածուները հրատարակվել են նրա կենդանության ժամանակ և հետմահու։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։

Ալիշանի հավաքածուները հրատարակվել են նրա կենդանության ժամանակ և հետմահու։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։

Ալիշանի հավաքածուները հրատարակվել են նրա կենդանության ժամանակ և հետմահու։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։

Ալիշանի հավաքածուները հրատարակվել են նրա կենդանության ժամանակ և հետմահու։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։

Ալիշանի հավաքածուները հրատարակվել են նրա կենդանության ժամանակ և հետմահու։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։

Ալիշանի հավաքածուները հրատարակվել են նրա կենդանության ժամանակ և հետմահու։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։

Ալիշանի հավաքածուները հրատարակվել են նրա կենդանության ժամանակ և հետմահու։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։

Ալիշանի հավաքածուները հրատարակվել են նրա կենդանության ժամանակ և հետմահու։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։ Ալիշանի հավաքածուները ունեն մեծ գիտական արժեք։ Նրանք ներկայացնում են հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի հարուստ նյութը։

Դարեր շարունակ ղրկանքներ ու տառապանքներ ապրած հայ ժողովուրդը հայրենիքից հեռու, քե մոտ, ոչնչացումից խուսափելու համար, «...մեծ սեր ունենալով իր հայրենիքի նկատմամբ՝ ... հաճույքով ղոհողություններ է անում իր աղդի պահպանման... համար, կամավոր ղոհողությունների հաշվին են պահպանվում ուսումնարաններ, հիվանդանոցներ ու հասարակական շատ ուրիշ հաստատություններ»,—նշում էր ժամանակակիցը[13], եվ ահա այսահեղ նույնպես նրանք «ամիմյանց ձեռք բռնելով», մաքառում էին աղգատության ու թշվառության դեմ։

Ալեքսանդրապոլի արհեստավորական ավանդապահ բնակչության մի ղդալի մասը անդրադեձ լինելով, օրվա՝ իրեն հուղող հարցերն ու րողոքները աշխատում էր լուծել հիմնականում կիսագրադեձ տերաերների, աիրացուների, դրադիրների միջոցով։ Երբեմն միայն դիմում էին դրադեձ մարդկանց, որոնց նկատմամբ հաճախ վստահություն չէին ածում։

Մինչև օրս էլ լենինականցիները հիշում են շուկայամերձ փողոցներից մեկում, իր սախտակ տնակում (րուդկայում) նստած յազչի տիրացու Կարապետին, որը դիմումներ էր գրում ցանկացողի համար[14]։

Բնակիչներն հավաքվում էին ակեղեցիների բակերը, հրապարակները, քննում իրենց հուղող ղանազան հարցեր։ Համքարություններն էլ ունեում էին իրենց ժողովները։

Ալեքսանդրապոլում որպես, քե՛ րնդհանուր և քե՛ համքարական, ժողովների վայր մեծ դեր են խաղացել սրճարանները (ղալֆախանաքը)։ Այդպիսիք շատ էին։ Դրեթե յուրաքանչյուր համքարություն ուներ իր սրճարանը, կային նաև մեծ, րնդհանուր սրճարաններ։ Սրճարաններում էին տեղի ունենում ծանոթություններ, լուծվում վեճերը, կատարվում խնամախոսություններ, պայմանագրումներ, համքարական ժողովներ և այլն։ Մեծ սրճարաններ էին Տալոյենց, Կուղիկենց և Հայկազունիների սրճարանները։

Սրճարանները սերտորեն առնչվում էին րնակչության հիմնական խավի՝ արհեստավորության հետ. աղատ ժամերին, տոներին, իսկ սեղոնային արհեստների աշխատավորները, օրինակ՝ քարտաշները և այլն, ձմեռվա ամիսներին իրենց ժամանակի գգալի մասը անցկացնում էին այնտեղ։ Բացի ւուրձից. այստեղ վաձառվում էր նաև գինի, օղի։ Սովորաբար ծանրարարո մարդիկ էին այստեղ հավաքվում՝ ուստաբաշիներ, վարպետներ. անվանի արհեսաավորներ. պատվավոր ու տարեց մարդիկ։ Երիտասարդներ այստեղ քիչ էին լինում։

Սրճարանի մի կողմում եփվում էր սուրճը. մյուսում նստում էին հաձախորդներն ու սուրճ խմում, նարգիլե կամ չիբուխ ծխում. թուղթ խաղում։ Սուրճի դինը մեկ կոպեկ էր, վեարը մեծ մասամբ ապառիկ, որի նշումները արվում էին կավճով, օջախի վերևում փակցված «չաքմալչի» վրա[15]։

Պատվիրատուները այստեղ էին փնտրում վարպետներին։ Սովորաբար որճարանից ապառիկով օդտվելու իրավունք ունեին մշտական հաձախորդներր։ Պարտքերր փակվելիս («չաքմալեն սրրեելիս») սրճարանի տերը պատիվ էր անում մեկ սուրճ՝ պարտքերր փակում էին դարեանր։ Որոշ սրճարաններ ունեցել են նաև ավանդույթներ, օրինակ՝ քարտաշ որմնադիրների (յատիրջոց) սրճարանում բարեկենդանից առաջ սովորություն է եղել «դարսա քյաբաբ» անել, որին մասնակցում էին թե՛ ունևոր և թե՛ չունևոր բոլոր «մուշտարիները»։ Սրճարանների ներսի տարածությունը մոտ 8—10 քառակուսի մետր է եղել, տանիքը ծածկված «զառնաղաջ» ձևով, կենարոնում՝ երդիկ։ Հաձախորդներր նոսթելիս են եղել «բիրյա» կոչվող նրատուրաններին՝ ծալապատիկ[16]։

Սրճարաններում ամենահաձելի բանը աշուղներին ունկնդրելն էր։ Ժողովուրդը մեծ սեր էր տածում դեպի այդ արվեստը, որը դարձել էր նրա կենցաղի անրաժանելի մասը։ «Երբ քալաքներր և քաղաքային կյանքը զարդացան, դուսաններն ու նյուժիշանները քաղաքի կենցաղի անբաժան մասը դարձան և այժմ նրանք երդում ու նվագում են ոչ միայն ժողովրդական հարսանիքներում, Հանդեսներում, քատրոններում, ...այլև շուկաներում, հրապարակներում, կիրակնօրյա տոնավաճառներում և նոր գալդացող քաղաքային... խավի հանգստեե-

[13] *Н. А. Александров*, Закавказье, Армяне (Чтение для народа), М., 1901, стр. 6.

[14] Պիև, Մ. Թամրազյանի նյութերը, տետր 2, ՀԱԻԱ, Հեղինակի հավաքած նյութերը։

[15] Ալեք-Պոլ—Հենինականի կենցաղի զանազան կողմերի մասին գեղարվեստական հետաքրքիր նկարագրություն է արված Ա. Դաշանցի «Ֆայտոն Ալեքը» (Երևան, 1967) պատմում։ Բացի կառապանների կենցաղի նկարագրություններից, պատմում բերված են կենցաղի տիպիկ շատ պատկերներ ու քաղարի անցյալի պատմության որոշ դեպքեր։ Պատկերներ են բերված սրճարանների, բիրժայի, աշուղների, րողնեքի կենցաղից, հիշողություններ երկրաշարժի, Երևակի չրանցրի բացման, խորհրդային իշխանության առաջին տարվա մի բանի իրադարձությունների մասին և այլն։

[16] Պիև, Մ. Թամրազյանի նյութերը, տետր 2, Ն. Նիկոդոսյանի նյութերը, տետր 7։

ներ՝ շատերին էին իրենց գրասրահներից տանում փոսացած գրքերը, որոնք ոչ մի ժամանակ չէին վերադարձնում։ Ես էլ իմ հերթին ստիպված էի լինում ամեն տարի գրքերի մի մասը կորցնել։ Ընկերներիցս ոմանք, որոնք ինձ պես գրքասեր էին, ինձ ասում էին, որ ես ինչո՞ւ եմ գրքերս տալիս, որ ինձանից էլ չվերադարձնեն։ Ես պատասխանում էի, որ ես ինձ համար չեմ գրքեր առնում, այլ ուրիշների համար, որ նրանք էլ կարդան։ Ես ուզում եմ, որ իմ գրքերը ինձանից հետո էլ ծառայեն ուրիշներին։ Ես ուզում եմ, որ իմ գրքերը ինձանից հետո էլ ծառայեն ուրիշներին։

Լևոյ-Պոլսի հյուրի անունը տալը։ Ես ուզում եմ, որ ինձանից հետո էլ մարդիկ իմանան, թե ես ինչ մարդ եմ եղել։ Ես ուզում եմ, որ ինձանից հետո էլ մարդիկ ինձ հիշեն։ Ես ուզում եմ, որ ինձանից հետո էլ մարդիկ ինձ հիշեն։

Լևոյ-Պոլսի հյուրի անունը տալը

ստամոքսից դուրս ազատվելով ոչ-ստամոքսային բջիջների վրա, սկսում է ներգործել նրանց վրա, ինչպես ստամոքսի բջիջների վրա։ Ուրեմն, ստամոքսի հյութի ազդեցությունը ոչ-ստամոքսային բջիջների վրա կարելի է բացատրել միայն նրանով, որ ստամոքսի հյութի մեջ գտնվում են ոչ միայն ստամոքսի բջիջների համար հատուկ նյութեր, այլև ընդհանրապես բոլոր բջիջների համար ընդհանուր նյութեր։ Ստամոքսի հյութի մեջ գտնվող ընդհանուր նյութերից մեկը, որ ներգործում է ոչ-ստամոքսային բջիջների վրա, հանդիսանում է աղաթթուն։ Աղաթթուն ներգործում է ոչ-ստամոքսային բջիջների վրա, ինչպես ստամոքսի բջիջների վրա։ Աղաթթուն ներգործում է ոչ-ստամոքսային բջիջների վրա, ինչպես ստամոքսի բջիջների վրա։ Աղաթթուն ներգործում է ոչ-ստամոքսային բջիջների վրա, ինչպես ստամոքսի բջիջների վրա։

Լաբիրինթի 6 հոսքի 8 կուրծքի ոսկրածածկույթի ներքին մակերեսը ծածկված է մանր գեղձերով, որոնց ծորանները բացվում են լսողական խոռոչի մեջ։ Այդ գեղձերի մեջ կան երկու տեսակ բջիջներ՝ մուգ և բաց։ Մուգ բջիջները ներգործում են աղաթթվի վրա, իսկ բաց բջիջները՝ ոչ։ Մուգ բջիջները ներգործում են աղաթթվի վրա, իսկ բաց բջիջները՝ ոչ։ Մուգ բջիջները ներգործում են աղաթթվի վրա, իսկ բաց բջիջները՝ ոչ։

Ստամոքսի հյութի մեջ գտնվող աղաթթուն ներգործում է ոչ միայն ստամոքսի բջիջների վրա, այլև ընդհանրապես բոլոր բջիջների վրա։ Աղաթթուն ներգործում է ոչ միայն ստամոքսի բջիջների վրա, այլև ընդհանրապես բոլոր բջիջների վրա։ Աղաթթուն ներգործում է ոչ միայն ստամոքսի բջիջների վրա, այլև ընդհանրապես բոլոր բջիջների վրա

[illegible] ... [illegible] ... [illegible] ... [

Իսկ ահա ժողովրդական ինչ ասացվածքներ են ծնվել այդ երևույթների մասին։ Ահա մի քանիսը։

Ամեն ինչ ունի իր ժամանակը։

Ամեն ինչ իր ժամանակին։

Ամեն ինչ իր տեղում։

Ամեն ինչ իր տեղում լավ է։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է լինի։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է գտնել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է դնել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է պահել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է ունենալ։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է տեսնել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է ուտել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է խմել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է անել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է ասել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է լսել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է գրել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է կարդալ։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է գիտենալ։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է հասկանալ։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է ճանաչել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է սիրել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է ատել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է վախենալ։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է հարգել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է արհամարհել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է ծաղրել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է գովել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է քննադատել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է գնահատել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է չգնահատել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է ընդունել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է մերժել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է ընդունել կամ մերժել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է ընդունել և մերժել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է ընդունել, բայց չմերժել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է մերժել, բայց չընդունել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է ընդունել, բայց չմերժել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է մերժել, բայց չընդունել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է ընդունել և մերժել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է մերժել և ընդունել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է ընդունել կամ մերժել։

Ամեն ինչ իր տեղում պետք է մերժել կամ

Ղազար Գրիգորյան	1	Ղազար Գրիգորյան	1
Գրիգոր Ղազարյան	1	Գրիգոր Ղազարյան	1
Գրիգոր Գրիգորյան	1	Գրիգոր Գրիգոր

1871 թ. Նիկողայոս Առուցյանը ալեհասակ էր՝ ծանր հիվանդության հետևանքով ծերացած, տգեղ ու ոչ գեղեցիկ, սակայն ունեցել է ուրիշ մեծ առավելություններ, որոնք նրան դարձրել են ժողովրդի սիրելի զավակը։ Նրա հոգին ազնիվ էր, սիրտը՝ բարի, միտքը՝ խոհեմ, իսկ ոգին՝ ուժեղ։ Նա ապրում էր ժողովրդի հետ, նրա ցավերով էր ցավում, նրա ուրախությամբ ուրախանում։ Նա ոչ միայն ազգասեր էր, այլև ազգանվեր։ Նա ամեն ինչ անում էր ազգի համար, ամեն ինչ զոհում էր ազգի բարօրության համար։ Նա ազգի ամենամեծ բարեկամն էր, ազգի ամենամեծ հայրը։

Ի՞նչ ասաջնորդվածք ու սիկսվածք պետք էր նրան, որ ամեն ինչ անում էր ազգի համար, ամեն ինչ զոհում էր ազգի բարօրության համար։ Նա ազգի ամենամեծ բարեկամն էր, ազգի ամենամեծ հայրը։

Ի՞նչ ասաջնորդվածք ու սիկսվածք պետք էր նրան, որ ամեն ինչ անում էր ազգի համար, ամեն ինչ զոհում էր ազգի բարօրության համար։ Նա ազգի ամենամեծ բարեկամն էր, ազգի ամենամեծ հայրը։

1871 թ. Նիկողայոս Առուցյանը ալեհասակ էր՝ ծանր հիվանդության հետևանքով ծերացած, տգեղ ու ոչ գեղեցիկ, սակայն ունեցել է ուրիշ մեծ առավելություններ, որոնք նրան դարձրել են ժողովրդի սիրելի զավակը։ Նրա հոգին ազնիվ էր, սիրտը՝ բարի, միտքը՝ խոհեմ, իսկ ոգին՝ ուժեղ։ Նա ամեն ինչ անում էր ազգի համար, ամեն ինչ զոհում էր ազգի բարօրության համար։ Նա ազգի ամենամեծ բարեկամն էր, ազգի ամենամեծ հայրը։

Ի՞նչ ասաջնորդվածք ու սիկսվածք պետք էր նրան, որ ամեն ինչ անում էր ազգի համար, ամեն ինչ զոհում էր ազգի բարօրության համար։ Նա ազգի ամենամեծ բարեկամն էր, ազգի ամենամեծ հայրը։

---

[a] Տե՛ս Ն. Հերոսեանց, նշվ. աշխ., էջ 206, 1950։

[a] Հայ կարող սրտերն ինչո՞ւ են սիրում սահմռկեցուցիչ, խորհրդավոր ամեն ինչ, մանավանդ եթե դրանք ազգային ավանդությունների հետ են կապված։ Ահա թե ինչու Նիկողայոս Առուցյանի «Ոսկի ձեռնոցը» (1858 թ.) աշխարհաբար ընդօրինակությունը ընթերցողների մեջ այնքան մեծ հետաքրքրություն առաջացրեց։ Հրատարակվելուց հետո մի քանի շաբաթվա ընթացքում վաճառվեց 6—8 հազար տպագրված օրինակ։ Հետագայում ևս մի քանի անգամ տպագրվեց հեղինակի կենսագիր-գրականագետ Ստեփան Մալխասյանցի խմբագրությամբ (Ստ. Մալխասյանց, Նիկողայոս Առուցյան, Մոսկվա, 1927, էջ 12)։

իր բնատնից, նա իր ամուսնու առաջին օգնականը, և չնայած պարտիզակ վիճակին, նրա վրա իր հատկապես ազդիկ երեխաների դաստիարակությունը, որոնց մանկուց սովորեցնում էին բնատնվարություն, արհեստ, նրանց ձեռքով իր տնեցիներին, կարվում ու պատրաստվում ամբողջ օժիտը։ Ամուսնու մասից հետո,—նշում է Բ. Հ. Հարությունյանը,—հայկական բնատնիրում կիներ ոլիովիան փոխարինում է նրան, և նրան էլ լսում ու հարգում են ոլնպես, ինչպես հորը կլսեին։ Այդպիսի դեպքերում նրա դիրքը չի կարելի համեմատել սրեների կնոջ դիրքի հետ, որովհետև նա օգտվում է մեծ հարգանքից, որպիսին հիներս չունի նույնիսկ եվրոպացի կիներս։ Հայկական նահապետական բնատնիրում կիներ արտաքին կյանքի մասին իմանում էր ամուսնու միջոցով։ «Նա ապրում էր իր ամուսնով, և գա գտնում էր սովորություն»[44]։

«Մեր կանայք չնայած ծայնագուրկ էին, բայց կյանքի հարմարություններ շատ լավ գիտեին»,—գովեստով նշում է լենինականցի հյուսն վարպետ Գ. Վիրաբյանը։ Չնայած որոշ իսաուխություններին, ապամարդը բնատնիրում իր մասնմունքներն ու հոգսերը կիսում էր կնոջ հետ, վճռում օրվա հարցերը և ոլնու ակնանոց դատաիարակումը դնրծ չէր որոշ իսաուխություններից, բայց այդ դատաիարակումը չի կարելի անվանել ոչ սարկություն, ինչպես մասնագիտականների մասա, ոչ ընդհանուր»,—կարդում ենք մի ուրիշ անգ[45]։

Նահապետական սովորույթներին հետևող ալերտնպատպոլցիներր, չնայած որոշ իսաուխություններին, կնոջ նկատմամբ վարմունքը համապատասխան էին վերաբերմունքը, «պատվի» հետ Պատիվը խորհրդանշող կլխարկը խորհրդանշել է նաև նրա կրոգի, կնոջ, բնատնիրի պատիվը։ Կանանց ծնծնդն անպատվության է համարվել ու աղիատանկի իր կնոջը ծեծողին ասել են՝ «Հետևն դրլխարկդ, ծեծե, ծեծե, հետո դի գլուխդ, ի՞նչ օդուտ բաղից»։ Տարբեր է եղել ազամարդու վերաբերմունքը կնոջ հանդեպ հասարակության մեջ։ Ճրնշված հասարակական կարծիքից՝ ազամարդը դրրսում, բնկերական շրջապատում կնոջ մասին խոսափում էր իսսել, դովել՝ դա դիտվել է «ամոթ» բան։ Ինչամարսր են նայել կնոջը նույնիսկ հասարակության մեջ դասլության ունեցող բարձրականության սահմաններում ապատության ավոդ-

[44] ԳԻԱ. Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 1։
[45] Ա. Մակարյան, նշվ. աշխ., մաս I, էջ 193։
[46] Հ. Ա. Ալեքսանդրոս, նշվ. աշխ., էջ 13։

Ներքև։ Եթե որևէ մեկի կիներ նույնիսկ պատճառներ տարտնավայել՝ վերաբերմունք ցույց չտար իր ամուսնու պատիվը։ Ամենշող որևէ մեկին, ապա, օրդան էլ որ նա տիրված լիներ իր ամուսնու կողմից, անոգորարար կպատժվեր։ Այդպիսի դեպքերում անոդոր էին նաև ամուսնուն գատաիարակներր, որոնք իրենց երեզորդ արատհայտում էին նորից դիմելով գլխարկին. այդ ես. կանանցից ոնևե. մի որ գալուց գործելով տարված՝ չի նատում իր մասով անցնող մարդուն՝ իր ամուսնու ավազ րնկերոջր և ոտրի չի կանգնում։ Կանչելով այդ կնոջ ամուսնուն սրճարան, րնկերները պարսավում են նրան և գլխից հանելով գլխարկը գցում են հատակին ու վրայից անցնում։ Անգատվությունից սեացած ու դաղացած, ամուսինր գնում է տուն ու սլանում կնոջր[46]։

Դրությունր շատ էր ծանրանում պատերազմների ու արհավիրքների ժամանակ։ Հատկապես բնատնիրի հոգսր ամրողջապես րնկնում էր կնոջ վրա, որոնք երկարն չդիմանալով ուժից վեր հոգսերին, բարոյալրվում էին։ Քաղաքում էին բնատնական կապերր, այսպիսի դեպքերում ընորմալ էին դառնում ոչ նորմալ բարքերր։ Մյուս կողմից, որոշ մարդկանց մոտ կուտակվում էին հակայական միջոցներ, նրանց բնատնիրներում մուտր էին դործում բաղրնիությներ, շռայլում նրանք։ Սա էլ մի ուսակ չսրիր էր դառնում։ Միմյանց հետևելով, հատկապես մեծ դժվարությամբ, կանայք աշխատում էին դարդարվել ոսկեղենով ու ոսկեկար շորերով։ Հասարակական վայրեր և նույնիսկ բաղնիր գնալու շրջդ դարդարված, ցուցադրելու համար իրենց հարստությունն ու գերադանցությունր, «իսկ հետո դողությունն, ծեծ ու ջարդ բաղնիրում»[47]։

Աշխատելով տարրերվել միմյանցից, հասարակության տարրեր շերտեր կրում էին տարբեր տարազ։ Տարազով աշխատում էին տարրերվել, բնավորություն արտահայտել[48]։ Բ. Առաքելյանը նկատել է, որ «դասային կառուցվածք ունեցող ֆեոդալական հասարակության մեջ խտացող կերպով սահմանված էր, որ ամեն մի մարդ կարող էր կրել իր դասին և դիրքին համապատասխան դգեստներ, մանավանդ դլխարկ, որով նա անմիջապես տարրերվում էր մյուս դասերի մարդկանցից»։ Արհեստավորության մեջ այդ սովորույթր

[47] ՀԱՌԱ. Հնդինակի հավարած նյութերր։
[48] ԳԻԱ, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, տետր 1։
[49] Տե՛ս Վ. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., 1956, էջ 46, Մատենադարան, ձեռագիր № 695։
[50] Տե՛ս Բ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., էջ 501։

Բնևրա ավանդութային էր։ Ալեքպոլցի արհեստավորները կրնային են եղել յուրահատուկ տարազ՝ «շափխա» գլխարկ, երկարաձիս կոշիկներ, երբեմն տարբերվել են էրղրումյան տարազով, մորուք թողնելով և այլն։

Ալեք-Պոլում ուսման փափագող արհեստավորներն իրենց որդիներին տալիս էին կիսագրագետ խալֆաների մոտ ուսման, որտեղ իշխում էր ծեծն ու գալախկան։ Քիչ ավելի ուշ հանդես եկան արդեն զրագետ ուսուցիչներ («խալֆաներ»), որոնք ՀԱՆԱՎՈՐ դպրոցներ բացեցին։ Այնուհետև սկսում են հանդես գալ տղայոց և աղջկերանց զանազան դպրոցներ, բավական պատրաստված ուսուցիչներով[51]։ Սակայն ոչ բոլոր ալեքպոլցիներն էին կարողանում իրենց որդիներին ուսման տալ, իսկ ոմանք էլ ԹՈՒլլ չէին տալիս հատկապես աղջիկներին սովորելու։ Դեռևս որոշ խավերի մեջ կար անվստահություն դեպի դպրոցներն ու ուսուցիչները («վարժապետ»), արհեստավորներն աշխատում էին ուսումին գերադրել իրենց ղբաղմունքը, ծաղրում էին նրանց օսլայած վերնաշապիկները, ասելով. «Այ օղուլներ կրակն ընկա՞նք ձեր ձեռքը, որ բկներիդ կրախմալով շապիկ կա» և այլն[52]։

Հիմնական բնակչության համար դպրոցները սակավ էին, ցարական կառավարությունն երկու անգամ՝ 1885 և 1896 ԹԹ., փակեց դպրոցները, որը մեծ հարված էր հասցնում բնակչության առաջընթացին, սակայն ուսումնասեր հայ բնակչության բոլոր խավերն էլ միջոցներ չէին խնայում ուսման ու լուսավորության համար։ Իգուր չէ Ալեք-Պոլ ոտյցելած ռուս սպաներից մեկի կարծիքը, որն այստեղ էլ համոզվելով հայերի ուսման նկատմամբ ունեցած մեծ ձգտման մասին, գրում է. «Աշխարհում ճարպկացիներից հետո, անկասկած, հայերն են ամենաուսումնասեր ժողովուրդը։ Հինդ տարեկան հասակից նրանք երեխաներին նստեցնում են ալբարենի առաջ, միայն ՔԻ երեխան խոսել սովորի»[53]։ Ալեքպոլցիները չանք չխնայելով, քաղաքում բացել են տալիս զանազան դպրոցներ ու ուսումնարաններ, որոնցից 1903 թ. հաշվեհավություններից մեկում հիշատակվում է իգական պրոգիմնազիան, քաղաքային ուսումնարանը, 2 միգասյան դպրոց, 3 երկդասյան, մեկ մասնավոր ուսումնական հաստատություն, առևտրական ուսումնարանը, 1 եկեղեցական գպրոց[54]։

[51] Ն. Կոզմոյան, Հեղինակի, էջ 19—21։

[52] Պիև, Մ. Թամրազյանի նյութերը, ձեռ 2։

[53] Военный сборник, т. XI, II отд., Походный дневник, стр. 486.

[54] Памятная книжка Эриванской губернии за 1903, II отд., стр. 34.

Բարվոք վիճակի մեջ չէր առողջապահությունը՝ ընդամենը մեկ զինվորական գեղատուն, մի քանի բուժականեր, մեկ հիվանդանոց, մեկ-երկու բժիշկներ։ Նույնը մշակույթը ասպարեզումն էր։ Այնուամենայնիվ, Ալեքսանդրապոլի մշակութային կյանքը XIX դդ. վերջերին նկատելի առաջընթաց ունեցավ։ Մտավորականության, ուսուցիչների ու արհեստավորներից մի քանիսի ջանքերով 1862 թ. սկիզբ է առնում նաև թատերական գործունեությունը[55]։ Ալեք-Պոլում տարբեր ժամանակ ելույներ են ունեցել նշանավոր հայ դերասաններ Գ. Զմշկյանը, Պ. Ադամյանը, Հ. Զարիֆյանը, տիկին Սիրանույշը, Վ. Փափազյանը, Հ. Աբելյանը և ուրիշներ։ 1912 թ. հուլիսի 4-ին Ալեքսանդրապոլում ժողովրդական արտիստ Շարա Տալյանի մասնակցությամբ, Հայաստանում առաջին անգամ, կատարվել է «Անուշ» օպերան, 1860-ական ԹԹ. ոսկերիչ Ստեփան Աղաբաբյանի և գրաշարկաղմարար Գևորգ Սանոյանի (էջմիածնից) ջանքերով սուեղծվում է տպարան և տպագրություն[56]։ Հայաստանի մյուս քաղաքների համեմատությամբ Ալեք-Պոլի մշակութային զարգացումը զգալի էր։ Այնուամենայնիվ, Ալեք-Պոլը մնաց հիմնականում գավառական ինդնամփոփ քաղաք մինչև XX դ. սկզբները։ Ականատեսներից մեկը 1910-ական ԹԹ. Ալեք-Պոլի մասին նշում է, որ այն բավական մեծ գավառական քաղաք է՝ հիմնականում հայ բնակչությամբ. սակայն «այնքան քիչ տպավորություն եմ ստացել, որ կարող եմ կրկնել միայն այն, ինչ ասել է Հայնեն Գետինգենի մասին, որ քաղաքը ԲՎում է ավելի լավ այն ժամանակ, երբ արդեն դարձել ես նրան ԹԻկունքով»[57]։ Արհեստավորական և մասամբ մշակութային տեսակետից նշանավոր, սակայն, իր կենցաղավ պարփակված ու ուրիշի աչքին աննկատելի այս քաղաքի մասին պատկառավոր գրել է Գուրգեն Մահարին. «Հին է Գյումրին, մեր պատմության նման, մեր ժողովրդի նման հին։ Նրան անվանեցին Ալեքսանդրապոլ կամ Ալեք-Պոլ, լրոնեց, չմերվեց, չանցավ,—Գյումրին մնաց Գյումրի»[58]։

[55] Տե՛ս «Սովետական արվեստ», 1965., №. 8, էջ 1—35։

[56] Պիև, Ն. Նիկողոսյանի նյութերը, ձեռ 11։ Նախասովետական շրջանում Ալեք-Պոլում եղել է 5 տպարան՝ Սանոյանի, Մայիսյանի, Ղասարյանի, Միրայելյանների և Ախինյանի, որոնք հայկական գրական-գեղարվեստական գործունեություն են ծավալել (տե՛ս Գ. Լևոնյան, Հայոց պարբերական մամուլը, Երևան, 1934)։

[57] И. Ф. Аракский, В Закавказье, СПб., 1910, стр. 99.

[58] «Հեղինակի 40 տարին», Երևան, 1964, էջ 39։

* * *

Ալեքսանդրապոլի ինչպես արդյունաբերական, առևտրական կյանքում, այնպես էլ կենցաղում, հույսատրական գարդացման ապարնգում շրջադարձային եղավ Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը և սովետական կարգերի հաստատումը։

Սոցիալիստական շինարարության հետ վերախոսվում էր նաև մարդկանց ապրելակերպը, մեծ ուշադրություն էր դարձվում գրագիտությանն ու լուսավորությանը։ Հիմնադրվում էին կուլտուրլուսավորական հիմնարկներ, ուսումնարաններ, գադուսության խմբակներ և այլն։ Առաջավոր գաղափարներով գինված հեղափոխական բանվոր ուսանկարգր աշխատում էր բացատրական լուսավորական ծավալուն աշխատանքով դուրս մղել կենցաղից հին ժամանակության մնացած վնասակար նրեսույթները, հնամենաց սովորույթները։ Աշխատում էին պարզաբանել կենցաղում այժմ ոչնչով չհիմնավորված հին սովորույթները, սնոտիապաշտական, կրոնական բոլոր պարտադրված ծեսերը։

Ավանդույթների բուռն վերափոխում սկսվեց խորհրդային կարգերի առաջին տարիներից սկսած։ Իսկ նոր ավանդույթները, որպես այդպիսիք, հաստատվելին կենցաղում՝ հատկապես նորացության տարիներին։

Ականատեսները հիշում են, որ հեղափոխությունից հետո ինչպիսի մեծ ոգևորությամբ մասվարականությունը աշխատում էր նշանավորել հայ ժողովրդի պատմագրումը 1921—22 թթ. նախատեսվում է տոնել «Վաստունի Դավիթ» դյուցազնավեպի տոնը։ 1922 թ. հուլիսի 8-ին «Կագաչի պոստից» դաշտում խաղացվել է էպոսից դրվագ, որի նախամեռնդները եղել են դերասաններ Հրմեն Հրմենյանը, Վարդան Ահեմյանը և ուրիշներ։ Այդ ներկայացումը կրել է համաժողովրդական բնույթ։ Ներկայացմանը մասնակցել են որբանոցների սաներ, դերասաններ ներկայացումը արվել է մեծ բազմության առջև։ Հրավիրված են եղել մեծ թվով հյուրեր Սրևանից, Թարվից, Թրխլիսիից։ Սրգերով հանդես են եկել Հայկանուշ Դանիելյանը և ուրիշներ, եղել են պարեր։ Տանկասասարություն է եղել նաև բաղաքում։ «Այս ամենը շատ նման էր այժմյան «Մակն աշունն»-ի ներկայացումներին»,—նշում է ակնատեսներ։ Դա դառնում է ավանդույթ և կասարվել է մի բանի անդամ 30-ական թթ.[60]։

Արդեն 1920-ական թթ. առաջացել էր հասարակական նոր գերիչեղ խնդիր, և դեն ազգությունից չասերը վերացան Հնչ այդ շրջան[illegible] ազային միջոցառումներին մասնակցությունն էլ ունենում նաև նորաստեղծ ազիհներ՝ [illegible] պատկամական, կամերիասական կազմակերպություններ, մասնաճյուղեր մարզական ինքնագործունեության կյանքին։ Ժամանակակիցներից մեկը պատմում է, թե ինչպես պատանի պատկոմներ, կոմերիասականներ հակայական հակակրոնական ագիտացիա էին ծավալել այդ տարիներին։ Երդիծարար քառերականեցնելով «Ավետարանի» այս կամ այն գրվագը, նրանք ֆուրդոնների վրա խոգալով պատմում էին քաղից-քաղ, ժողովրդի գիտակցության էին հասցնում կրոնական համոզմունքների անիմաստությունը։ Նրանք մասնակցություն են ունեցել նաև «Սասունցի Դավիթ» էպոսի տոնակատարության, Ասիֆանարար հասարակական ագիտացիոն աշխատանքի էր ընդգրկվում նաև շարքային բանվորուհին, և դա արտահայտվում էր ոչ միայն նրանով, որ սև դիխաշորը (չաչակ) փոխարինել էին կարմիրով, այլև բազարական, լուսավորական աշխատանքով։

1920—30-ական թթ. գգալի փոփոխություններ են մանում նաև կենցաղային այնպիսի սովորույթներում, ինչպես հարստիքը[61], քաղման ծեսերը և այլն։ Ազգային որոշ ավանդույթների հիման վրա նոտպատարագման տարիներին ավանդական են դառնում «ծագկի տունը», «երդի տունը» և մինչև օրս էլ կազմակերպվող բաց քառերական ներկայացումները և այլն։ 1924 թ. Լենինականում հիմնադրվում է երաժշտական ստուդիա (որի նախաձեռնողներից էր ՍՍՀՄ ժողովրդական արտիստ, դերիժոր Ա. Մելիք-Փաշայանը), իսկ 1934 թ.՝ Մ. Նալբանդյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտում։ Հին կյանքի բավականաչափ երևույթներ, այնուամենայնիվ, դեռ նկատվում էին լենինականցիների հասարակական կենցաղում, բնատիպում։ Այս շրջանում նույնպես հին սովորույթներից մի քանիսը երևմն ակտիվանում, իսկ երբեմն նորից կորչում էին։ Դրանց ակտիվացում որոշ չափով ազդի ունեցավ 1926 թ. երկրաշարժից հետո, իսկ հետագայում Հայրենական պատերազմի առաջին տարիներին։ Այդ բանին նպաստում էր նաև կրոնական ագիտացիայի որոշ աշխուժացումը հիշյալ տարիներին։

---

[60] ՀԱՄԱ, հեղինակի հավաքած նյութերը, Լ. Խալաբյան. Ներ և խանդավառություն. «Սովետական արվեստ», 1965, № 8, էջ 75։

[61] ՀԱՄԱ. հեղինակի հավաքած նյութերը։

[62] Տես հեղինակի հոդվածը, ԳԱ «Տեղեկագիր», 1963, №. 9, էջ 77—86։

Հսկայական հին սակայն Լենինականում կուլտուրական վերափոխություններ, որոնք նոր թափով ծավալվեցին հետպատերազմյան տարիներին, Ստեղծվեցին նոր թաղամասեր՝ Անտառավանը, Նորավանը, որոնք երկաթուղայինների և ածքսահլադործների արդեն եղած ավանների հետ վերածվել են փոքրիկ քաղաքների։ Նրանցից յուրաքանչյուրն ուներ 20—25 հազար բնակիչ։ Մինչև 1980 թ. վերակառուցվող Լենինականում կլինի 9 միկրոշրջան։ Քաղաքի տարբեր մասերում բարձրանում են նոր թաղամասեր, կառուցվում են ակումբներ, մարզադրահարակներ, մշակույթի տներ։ Լուսավորա-բարեկրթական աշխատանքը տեղափոխվել է գործարան, ֆաբրիկա ու թաղամաս։

Այս ամենի կողքին, այնուհանդերձ, կենցաղում կարելի է նկատել այնպիսի սովորույթներ, որոնք ձևով երբեմն նման են հնին։ Չնայած լենինականցիների զգալի քաղաքակրթվածությանը, նրանց մի զգալի մասի մեջ դեռևս կարելի է նկատել հին քաղաքացու պարծենկոտությունը, երբեմն ծաղրական վերաբերմունքը դյուղացիների հանդեպ և այլ երևույթներ։ Լենինականցիները հենց իրենք են քննադատում իրենց պարծենկոտությունը։ Դեռ մի քանի սարի առաջ դյուղից եկած քաղաքացին մեծ հաճույքով ծաղրում է միամիտ գյուղացուն կամ հենց իր համադյուղացուն։ Հին քաղաքացիները այժմ էլ առիթը բաց չեն թողնում միմյանց վրիպումները երեսով տալու, իրար մականուններ կպցնելու[62]։ Այժմ էլ կարելի է հանդիպել այնպիսի մականունների, ինչպես Լարավոյ Գևոր՝ փականադործ, գլորովոյո կոչված հասաոցի վրա աշխատելու համար, Կրակ Սերոժ՝ ֆուտրոլիստ, լեդվանի, կայտառ բնավորության համար, Մունտառ Պուշկին՝ արտաքինով Պուշկինին նման, ուակայն անհաջող բանաստեղծությունների համար, Ցածիկ Սիմոն՝ հասակի համար և այլն։ Այժմ էլ հասարակության որոշ խավեր ելնելով իրենց գրաղմունքից, կրում են իրենց մեջ տաբածում դատած որևէ գլեատ, դլխարկ, տարեց արհեսատավորները պահպանում են իրենց տարազը և այլն։ Սակայն ընդհանրական է դարձել, այդուհանդերձ, մոդայիկը, ժամանակակիցը։

Կենցաղային տարբեր վայրերում, ընտանիքում և այլուր լենինականցիների կյանքը դիտելիս նույնպես կարելի է հանդիպել երևույթների, որոնք հին սովորույթների վերափոխված արտահայտություններ են։ Լենինականի սահմանամերձությունը, վերջին շրջանում այդ կապակցությամբ երկար ժամանակ փակ քաղաք մնալը, դանդաղեցրել, իսկ երբեմն էլ որոշ իմաստով ետ են քաշել քաղաքի զարգացումը։ Այսպես, մինչև հիմա էլ հասարակական վայրերում մեծամասնություն են կազմում տղամարդիկ։ Կիրակի օրերը կարելի է հանդիպել աշխատավոր տղամարդկանց, որոնք տոնական հագնված «մե րանմ ըստեղ խմենք», «ընտեղ խմենք» ասելով, անցկացնում են օրը, երբեմն «պատվախնդրորեն» վաանելով ամավա աշխատավարձի մեծ մասը։ Այժմ էլ կան մարդիկ, որոնք ցուցամոլարար կամ փառամոլությունից դրդված, կասարում են մեծածախս տոնախմբություններ «պետքական» մարդկանց շոայլորեն շահելու կամ պատվախնդրորեն ուրիշներից ետ չմնալու համար։ Սրանցում հաճախ հանդես են գալիս առանձին մարդկանց նաև նեղ շահադիտական ակնկալություններ։ Այդպիսի երևույթները կենցաղում դեռ կան, և հասարակության մի ինչոր, թերևս, ապղեցիկ մասի «կարծիքի» պատճառով, մարդիկ ստիպված են լինում վարվել հակառակ իրենց ցանկությանն ու համոզմանը։

Բոլորովին փոխվել է լենինականցի կնոջ վիճակը։ Նա աշխատում է տղամարդու հետ հավասար և հասարակական կյանքում ունի նրան հավասար իրավունք։ Արդյունարերական ձեռնարկությունների կոլեկտիվներում, արհեստադործության մեջ կինը վերափոխվել է։ Մեծացել է նրա դերը ընտանիքում, հասարակության մեջ, Լենինականի առաջավոր բանվորուհուն բանվորի հետ հավասար ճանաչում են հանրապետության արդյունարերական ձեռնարկություններում, եղրայրական հանրապետություններում՝ Կիրովաբադում, Քութայիսում, Տարտուում, Ուլյանովսկում, Վոլդոդրադում և այլուր[63], Հայաստանի արդյունարերական ու կուլտուրական կենտրոն Լենինականի առաջման մեջ կին աշխատավորուհին ունի իր պատավավոր տեղը։

Սակայն աշխատանքային կոլեկտիվի համեմ-

---

[62] Դերձակներից մեկը պատմում է, որ մի անդամ իր մոտ է մտնում մի մարդ, հարցնելով, թե ա՞ է վարսավիրանոցը, դերձակը առանց առանձնելու դրական է պատասխանում, ա՞ռո քսում «հնաձախորդիս» երեսին և այդպես թողնում, գնում է իր ընկերներին ուղարկելու, որպեսդի տեսնեն հավելու առաջ ժամերով նստած միամիտ «հաճախորդին»։ Իսկ մեկ ուրիշ անդամ, երբ հաճախորդը միամտարար խնդրում է հենց իր վրա ուղղել նոր վերցրած անդրավարտիքի ծալը, դերձակը քրքջով ծալքի տեղը, տաք արդուկով ուղղում է այն, սակայն այլոում է հաճախորդի հետույքը։ (Հանիև, հեդինակի հավաքած նյութերը)։

[63] Վոլդոդրադում, ի հիշատակ Հայրենական պատերազմում զոհված լենինականցի մարտիկների, փողոցներից մեկը կոչվում է Լենինականյան։

Հոգ կա՞ր ծրագրել նրա ճակատագիրը, երբ նա ինքն էլ չգիտեր ապագան։ Ամեն օր նրա համար նոր անակնկալներ էր պատրաստում կյանքը։ Ամեն օր նրա առջև նոր հարցեր էր դնում, որոնց պատասխանը նա չգիտեր։ Ամեն օր նրա առջև նոր խնդիրներ էր դնում, որոնց լուծումը նա չգիտեր։ Ամեն օր նրա առջև նոր դժվարություններ էր դնում, որոնք նա չգիտեր, թե ինչպես հաղթահարի։ Ամեն օր նրա առջև նոր հանելուկներ էր դնում, որոնք նա չգիտեր, թե ինչպես լուծի։ Ամեն օր նրա առջև նոր վտանգներ էր դնում, որոնք նա չգիտեր, թե ինչպես խուսափի։ Ամեն օր նրա առջև նոր հարցեր էր դնում, որոնք նա չգիտեր, թե ինչպես պատասխանի։ Ամեն օր նրա առջև նոր խնդիրներ էր դնում, որոնք նա չգիտեր, թե ինչպես լուծի։ Ամեն օր նրա առջև նոր դժվարություններ էր դնում, որոնք նա չգիտեր, թե ինչպես հաղթահար

կանների, շրջանավարտների, առաջավորների հոբելյանական հանդիպումները, կոմունիստաբար ապրելու և աշխատելու երեկոները։ Երդ և երաժշտություն սիրող լենինականցուն կարելի է տեսնել ինքնագործունեության մեջ, ավանդական «Ծաղկի տոնին», «Երդի տոնին», «Ոսկե աշուն» տոնախմբությանը։ Այս ամենի մեջ ակտիվ մասնակցություն ունի նաև կինը։ Հանդիսավոր են կատարվում Նոր տարվա, Մարտի 8-ի, Մայիսի 1-ի, Նոյեմբերի 7-ի, Դեկտեմբերի 5-ի տոնական օրերը, երկաթուղայիննների, ածխահանքագործների, շինարարների և այլ հանդիսավոր օրերը։ Ասաիճանարար ավանդական են դառնում շքանշան, բնակարան ստանալու հետ կապված տոնախմբությունները, ինչպես նաև ուսման տարին սկսվելու և վերջացնելու հետ կապված հավաքույթ-ուրախությունները, ծննդյան, ղպրոցը կամ ԲՈՒՀ-ը ավարտելու նշումը։ Մավալվում է սպորտային աշխատանքը։ Երկաթուղային բանվորական թաղամասերում, քաղաքի սպորտային հրապարակներում, լողավազաններում, սահաղաշտերում իրենց աղատ ժամերի հանդիստն անցկացնում են բաղմաթիվ երիտասարդներ, գնալով մեծ թափ է սաանում սպորտային ընկերությունների գործունեությունը։

Հասարակական կենցաղում ավանդույթների արաահայման տեսակետից ավելի բաղմազան է ընտանեկան կենցաղը։

* * *

Լենինականցիների ընտանեկան կենցաղի վերաբերյալ որոշակի պատկերացում կարելի է կազմել հարսանիքի ու թաղման արարողություններին ծանոթանալու միջոցով[66]։

Արդի ամուսնությունների հիմքում, իրրև կանոն, ընկած է ղույդերի փոխադարձ սերը, հարգանքն ու համաձայնությունը։ Տնտեսական շահադրդվածությունը դրեթե զադարել է ամուսնության հիմք ծառայելուց։ Սակայն զեռևս պաահում են սահպողական, ստանց սիրո ամուսնություններ։ Բայց նույնիսկ նման ամուսնությունները կաատրվում են ոչ թե բացառապես ծնողների ընտրությամբ, ինչպես լինում էր անցյալում, այլ ամուսնացող կողմերի վճռական խոսքով, նրանց համաձայնությամբ, մեծ մասամբ ամուսնացողների միմյանց ճանաչելուց հետո[67]։ Նման դեպքերում է. որ հնից եկող հարսանեկան ծեսերն ավելի ցայտուն են հանդես գալիս. ըստ որում, դրանց կատարման ընթացքում էլ ինչպես կողմերի հարազատները, այնպես էլ երիտասարդները ժամանակ չխնայելով. հնարավորություն են ստանում միմյանց լավ ճանաչելու և խուսափելու պատահականություններից։

Սովորաբար ամուսնանում են՝ աղջիկները 18—23. տղաները՝ 25—28 տարեկան հասակում։ Տարիքային տարբերությունը ամուսնացողների միջև մեծ մասամբ ղդալի չէ, իսկ փոխադարձ ճանաչումն ու ընտրությունը կատարվում է համատեղ ուսման, աշխատանքի կամ հարևանության ընթացքում։

Լենինականում երիտասարդները, դեռ մինչև օրս, անհարմար են գտնում ամուսնանալու մասին իրենց մտադրությունը ծնողներին անձամբ հայտնել ու սովորաբար դիմում են ընկերների կամ մերձավոր հարազատների օգնությանը։ «Խոսք բաց աննելուն» միջոցով իրենց տղայի մտադրությունն իմանալուց հետո, ծնողները սկսում են հետաքրքրվել աղջկա և նրա ծնողների ով լինելով՝ «ուշել տակն ու վրան», և պատրաստվում են պատգամ կամ խնամի դնալ՝ աղջկան տեսնելու։ Սակայն, քանի դեռ չդիտեն, թե ինչ գիրք կբռնեն աղջկա ծնողները, տղայի բարեկամները մոտիկ մարդկանց միջոցով մտադրության մասին տեղեկացնում են աղջկա ծնողներին, հատկապես մորը՝ «ձեննն ուկանջն են դցում»[68]։

Իմանալով երիտասարդների մտադրությունը, աղջկա ծնողները սկսում են իրենք էլ հետաքրքրվել երիտասարդի անձնավորությամբ ու ընտանիքով և եթե հիմնականում նպաստավոր կարծիք են

---

[66] Ժամանակակից հարսանիքն ամրողջական նկարագրությամբ տե՛ս Հեղինակի «Լենինականցիների ժամանակակից հարսանիքը» հոդվածում, ԴԱ «Տեղեկագիրք», 1963, № 9։

[67] Պետք է նշել, որ անցյալում էլ մինչև ամուսնությունը երիտասարդները որոշ ազատություն ունեցել են։ Ժամանակի ուսումնասիրողները նկատել են, որ ընտանեկան դրությունը Հայաստանում հիմնված է կողմերի ամուր և հարատև համաձայնության վրա, որը ենթադրում է նրա, որ երկու սեռի ներկայացուցիչներն էլ սովորության և բարքերի սահմաններում օգտվում են առավել ազատությունից, քան հայերին հարևան ժողովուրդների մեջ..., որ հայերի մեջ չի տրգելված աղջիկների հանդիպումը երիտասարդ մարդկանց հետ, և նրանք մանն են գալիս առանց քողի ու գլխարաց, որի հետևանքով ամուսնություններ նրանց մեջ գրպիորեն հիմնված է փոխակալվածության վրա» (Տե՛ս Н. А. Александров, նշվ. աշխ., էջ 15)։

[68] Սովորության համաձայն, նախկին Ալեքսանդրապոլում համարության որևէ անդամի ամուսնությունը դիտվում էր որպես համահամրաային երեույթ։ Յուրաքանչյուր համարություն շահադրգռված էր բարձր պահել իր պատիվը՝ իր անդամին կնության վերցնել բարոյապես ասաքինի, լավ բնավորից դուրս եկած աղջկա և, ընդհակառակն, աղջիկ էր տրվում լավ բարք ունեցող ազամարդուն։ Այս երեույթը ավանդաբար անցել է լենինականցիների այժմյան կենցաղի մեջ։

ներկայացնում նաև ընտանեկան կյանքի ամենաանկեղծ ու ամենաինքնաբուխ դրսևորումները։

Ըստ էության, ամբողջ պատմվածքը մի ներքին մենախոսություն է, որի միջոցով հերոսուհին ինքն իր հետ է խոսում, ինքն իրեն է հարցեր տալիս, ինքն իրեն է պատասխանում։ Ամբողջ պատմվածքում հերոսուհին ոչ մի անգամ չի դիմում ուրիշին, ոչ մի անգամ չի խոսում ուրիշի հետ։ Նա միայն մտածում է, հիշում, երազում, ապր

ՀԱՄԱՌՈՏ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի և գործունեության մասին ամենահամառոտ տեղեկություն ստանալու համար ամենից առաջ պետք է ծանոթանալ նրա ստեղծագործությունների հետ, որոնք ներկայացնում են նրա հոգևոր կյանքի ամենաբնորոշ կողմերը։ Ժողովրդի հոգևոր կյանքի ուսումնասիրության համար ամենից առաջ պետք է ծանոթանալ նրա բանահյուսության հետ, որ ժողովրդի հոգևոր կյանքի ամենաբնորոշ կողմերից մեկն է

М. 1961, стр. 9.

[1] Подробнее см. Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[2] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[3] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[4] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[5] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[6] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[7] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[8] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[9] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[10] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[11] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[12] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[13] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[14] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[15] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[16] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[17] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[18] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[19] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[20] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[21] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[22] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[23] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[24] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[25] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[26] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[27] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[28] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[29] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[30] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[31] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[32] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[33] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[34] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[35] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[36] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[37] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[38] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[39] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[40] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[41] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[42] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[43] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[44] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[45] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[46] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[47] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[48] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[49] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[50] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[51] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[52] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[53] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[54] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[55] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[56] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[57] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[58] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[59] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[60] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[61] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[62] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[63] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[64] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[65] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[66] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[67] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[68] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[69] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[70] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[71] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[72] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[73] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[74] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[75] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[76] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[77] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[78] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[79] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[80] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[81] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[82] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[83] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[84] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[85] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[86] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[87] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[88] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[89] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[90] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[91] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[92] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[93] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[94] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[95] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[96] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[97] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[98] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[99] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

[100] Ф. Энгельс. Положение рабочего класса в Англии. Соч., т. 2, стр. 299—300.

Ինչ-որ բան էին ուզում ասել, որ Լեռնիստանցիները մեզ վատ չէին վերաբերվում, ինչպես որ Ռուսաստանում էին վերաբերվում «չարժական» ռուսերի հանդեպ, ինչպես որ Ամերիկայում էին վերաբերվում նեգրերի հանդեպ, ինչպես որ Ֆրանսիայում՝ հրեաների հանդեպ։ Ամենուր էլ ատելություն էր տիրում, ամենուր էլ ատելություն էր սերմանում, ամենուր էլ ատելություն էր ծաղկում։ Ատելություն, ատելություն, ատելություն։ Ատելություն ամենուր։ Ատելություն ամեն տեղ։ Ատելություն ամեն ինչի հանդեպ։ Ատելություն ամեն ինչ ատելու համար։ Ատելություն ատելության համար։ Ատելություն, որ ատելությունը դարձնի ավելի ատելի

ռուսական ժողովրդական երգերի հավաքման գործում։ Հայ ժողովրդական երգերի հավաքման գործում մեծ ծառայություն է մատուցել Կոմիտասը։ Նա հայտնի դարձավ իբրև ազգագրագետ-երաժշտագետ։ Կոմիտասի ժողովրդական երգերի հավաքման գործունեությունը ծավալվեց 1930—40-ական թվականներին։ Կոմիտասի հավաքած երգերի մեծ մասը գրի է առնվել նրա ուսանողների կողմից։

Կոմիտասի ուսանողներից մեկը՝ Ռ. Ատրպետ, իր հուշերում գրում է. «Կոմիտասի ուսանողները, որոնք ամեն կիրակի հավաքվում էին նրա տանը, ամեն անգամ ինչ-որ նոր բան էին սովորում։ Ուսուցիչը մեզ հետ գնում էր Էջմիածին, Վաղարշապատ, Ալաշկերտ, Բասեն, Վանի կողմերը, Ղարաքիլիսա, Ղազախ, Շիրակ, Ալեքսանդրապոլ, Նոր Բայազետ, Կարս, Սուրմալու, Ախալքալաքի կողմերը, Ղարաբաղ, Նախիջևան, Զանգեզուր, Գորիս, Կապան, Մեղրի, Նոր Նախիջևան, Ռոստով, Թիֆլիս, Ղրիմ, Ղափան, Ալեքսանդրապոլ

ասիական ազգաբնակչության մեջ։ Ընդհանրապես ասած, ամբողջ Ղարաբաղի գյուղական բնակչության մեծ մասը ունի ցածր կենսամակարդակ, որի պատճառներից մեկն էլ հողի անբարեբեր լինելն է։ Ղարաբաղի գյուղացիների մեծ մասը ոչ միայն չունի իր սեփական հողը, այլև ստիպված է վարձով վերցրած հողերի համար տալ իր բերքի կեսը։ Ղարաբաղի գյուղացիների մեծ մասը ոչ միայն չունի իր սեփական հողը, այլև ստիպված է վարձով վերցրած հողերի համար տալ իր բերքի կեսը։

Ա. Ղ. Մելոյան. Ներքին հարցերը և ՀՍՍՌ արտաքին քաղաքականությունը 1937 թվականին. «Տեղեկագիր պատմության և բանասիրության», 1957, № 2, էջ 151։ Նույնը. Внешняя политика СССР в 1937 году. «Известия АН АрмССР», общественные науки, № 2, 1961, стр. 66—72.

Մյուսները, ներառյալ Ստալինը, ընդհանրապես չեն անդրադարձել այդ հարցին։ Ստալինը միայն մեկ անգամ է հիշատակել Ղարաբաղի անունը՝ 1936 թվականին ասելով, որ Ղարաբաղը Ադրբեջանին է տրվել Ռուսաստանի կողմից։ Ստալինի այդ հայտարարությունը ոչ միայն չի համապատասխանում իրականությանը, այլև հակասում է նրա նախկին հայտարարություններին։ Այսպես, 1921 թվականի մարտին Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության (բոլշևիկների) X համագումարում Ստալինը հայտարարել է, որ Ղարաբաղը Ադրբեջանին է տրվել Ռուսաստանի կողմից, որպեսզի Ադրբեջանը Հայաստանին տրամադրի Նախիջևանի շրջանը։ Ստալինի այդ հայտարարությունը ևս ոչ մի կերպ չի համապատասխանում իրականությանը։ Ղարաբաղը Ադրբեջանին է տրվել ոչ թե Ռուսաստանի, այլ Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի որոշմամբ։ Ղարաբաղը Ադրբեջանին տրվելու մասին որոշումը ընդունվել է 1921 թվականի հուլիսի 5-ին, այսինքն՝ այն ժամանակ, երբ Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության X համագումարը արդեն ավարտել էր իր աշխատանքները։ Ղարաբաղը Ադրբեջանին տրվելու մասին որոշումը ընդունվել է Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի նիստում, որին ներկա չեն եղել Ռուսաստանի կոմունիստական կուսակցության X համագումարի պատվիրակ

ռեալիստական ուղղությունը, որ ավելի ուշ ստացավ սոցիալիստական ռեալիզմի անվանումը։ Ռեալիզմի հետ միասին գրականության մեջ ներմուծվեցին նաև ռոմանտիկական տարրեր, որոնք հետագայում ավելի զարգացան։ Ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։ Ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։ Ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։

Ռեալիզմի ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։ Ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։ Ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։

Ռեալիզմի ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։ Ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։ Ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։

Ռեալիզմի ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։ Ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։ Ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։

Ռեալիզմի ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։ Ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։ Ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։

Ռեալիզմի ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։ Ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։ Ռոմանտիկական տարրերի ներմուծումը ռեալիզմի մեջ ինքնին ոչ մի վատ բան չէր, եթե այդ տարրերը չդառնային ռեալիզմի հիմնական գծերի աղավաղման միջոց։

հազար տրների համար և այնուհետև պարծենալ տեքստիլ կոմբինատի բազմահազար երիտասարդ բանվորներով ու բանվորուհիներով. Իրանց աչքի առաջ Գյումրին դարձավ Ալեքսանդրապոլ, Ալեքսանդրապոլը՝ Լենինական... Լենինականը Գյումրուց և Ալեքսանդրապոլից պահել ինչ-որ ավանդություններ, մի քանի տաճարակ չենք, մի քանի տվորություն, բնավորության մի քանի գիծ, Ամենից առաջ հյուրասիրություն, կենսուրախություն ու սրամտություն. Իայց նոր քաղաք է, ծաղկած արդյունաբերության ու մշակույթի քաղաք, մեծ քաղաք, մեծանուն քաղաքացի. Ավարտելով իր խոսքը Ն. Զարյանը ասում է. «Լենինականցի լինելը մեծ պատիվ է»[1].

Լենինականի պատվավոր քաղաքացիներ են ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը, կոմպոզիտոր Արամ Խաչատրյանը, մարշալ Հովհաննես Բագրամյանը, տիեզերագնացներ Վալենտինա Տերեշկովա-Նիկոլաևան և Անդրիան Նիկոլաևը, որոնք սերտորեն կապված են քաղաքի աշխատավորության հետ. Պատվավոր քաղաքացի էր նաև նկարիչ Մարտիրոս Սարյանը:

Ամենպական Շիրակը և նրա զարդ Լենինականը մարդկությանը տվել են Անանիա Շիրակացի, Ավետիք Իսահակյան, Եղիշեի Կորդինյան, Արմեն և Նիկողայոս Տիգրանյաններ, Հարությունյան Կարո Հայարյան, բանաստեղծ Սերգեյ Մերկուրով, ակադեմիկոս Խաչատուր Կոշտոյանց, Երգչուհի Զարուհի Թոխատյանյան, երգիչ Շարա Տաշյան, բանաստեղծ Հովհաննես Շիրազ, Գուսան Ջիվանի. Լենինականը իրավամբ կարելի է համարել Հայաստանի ազգերների Հայրենիքը:

Հոբելյային Միության և արտաահմանյան

[1] «Լենինական 10 տարի», Երևան, 1961, էջ 37—38:

չատ անվանի մարդիկ են այցելել Լենինական և թողել իրենց հուշերը. Իտալիա-ՍՍՀՄ բարեկամության ընկերության առաջին կարգի քաղաքի սևեգիայի բարեուզար պրոֆեսոր Ալմա Բալինին նշում է. «Ես հիացած եմ այս քաղաքով ես առաջ անմոռանալի ազատություններ կարուսելներ. կազմակերպվածություններ. Ամենից ավելի արդյունաբերական ձեռնարկությունները իրենց 200 տեսակ արտադրանքով ցույց են տալիս, որ ժամանակակից այս քաղաքը փոխվում է ամեն ժամ»[2]. Իսկ Լենինական այցելած Միխայիլ Իվանովիչ Կալինինը ասել է. «Լենինականցու ուրախությունն ինքնարուխ է, վերաբերմունքն անկեղծ»[3].

Այսպիսով, սովետական իշխանության տարիներին, Հայաստանի քաղաքների, իսկ դրանց մեծ առաջին հերթին Լենինականի բնակչության կենցաղում և մշակույթի մեջ տեղի են ունեցել խոր և բազմակողմանի վերափոխություններ. Քաղաքի զարգացման ժամանակակից փուլում բնակիչների արտադրական և հասարակական կենցաղում չափսնակում են տեղի ունենալ կարևոր փոփոխություններ, որոնք, ի վերջո, իրենց ազգային նկարագրով հանդերձ հանդիսանալու են նոր, կոմունիստական հասարակարգի հաղթանակին:

Մարտիրոս Սարյանի կողմից ստեղծված բազարի գերքը, Արամ Խաչատրյանի հորինած ուզիրկանչը և աշխարհի ծովերում ու օվկիանոսներում լողացող Լենինականն հանա ջերմանավոր նկատվում են ավանդություններով հարուստ Լենինական բազարի բնույթն ու համբավը:

[2] «Հայրենիքի ձայն», 12 դեկտեմբերի 1965 թ., № 20.
[3] Վ. Ա. Նոտյան, նշվ. աշխ., էջ 53:

К. В. СЕХБОСЯН

РЕМЕСЛЕННИЧЕСКИЕ ТРАДИЦИИ И ИХ ПРОЯВЛЕНИЯ В БЫТУ ЛЕНИНАКАНЦЕВ

(Резюме)

Настоящее исследование посвящено этнографическому изучению крупного в прошлом ремесленнического, а ныне промышленного центра Армении Александрополя—Ленинакана.

В XIX в. в Армении, как и всюду, носителем традиционной национальной культуры являлось крестьянство. Но этнографическое изучение городской жизни показывает, что ремесленническо-рабочее население сыграло в прошлом значительную роль в развитии национальной культуры, а сегодня оно имеет огромное влияние на коренное преобразование быта и формирование культуры народа. С этой точки зрения исключительный интерес представляет исторический Кумайри, впоследствии Александрополь, а ныне город Ленинакан Армянской ССР.

Возрождение Александрополя и превращение его в ремесленнический город относится к первой половине XIX в. Начиная с 30-ых годов сюда большим потоком, а позднее периодически стекались переселенцы из различных районов Западной Армении, среди кото-

рых было много ремесленников. С их приходом в Александрополе начало бурно развиваться цеховое производство, и уже во второй половине XIX в. он стал значительным ремесленническим центром и, подобно другим городам Закавказья, приобрел важное экономическое значение на Кавказе. К тому же Александрополь являлся важным военно-стратегическим пунктом, где сосредотачивалось большое количество войска, что способствовало развитию торговли. Находясь на главных торговых путях и по соседству с Турцией, александропольские ремесленные изделия экспортировались в Турцию и различные районы Кавказа.

Показательно, что еще в 1853 г., согласно официальным военным отчетам, число важнейших ремесел в Александрополе доходило до 80, а с 1860-ых годов по проценту ремесленников среди всего населения Александрополь занимает первое место среди городов Армении.

Раскрывая сущность амкарств (цехов, эснафов), характеризуется деятельность и взаимоотношения людей, состоявших в них. Амкарские законы и нормы были направлены на сохранение порядка, регулирование отношений как между членами одного амкарства, так и между различными амкарствами, на обеспечение их жизнедеятельности и общего руководства.

Выходцы из различных частей Западной Армении привносили с собой выработанные веками обычаи, которые в новых условиях постепенно преобразовывались и в измененном виде укоренялись в быту.

Являясь экономическим и административным центром, Александрополь оказывал заметное влияние на крестьянский быт. Он притягивал крестьянство, часть которого вместе с ремесленничеством постепенно вовлекалось в производство. Складывающийся самобытный ремесленническо-рабочий быт и стал основой городского быта.

Уже в дореволюционный период здесь стали возникать промышленные предприятия, однако их бурный рост начался лишь после установления Советской власти в Александрополе (1921 г.). Создание производственных предприятий производилось как на базе ремесленных кооперации, так и путем основании новых промышленных объектов. На этих предприятиях осуществлялось коренное изменение производственного быта рабочих. В результате технических нововведений повысился культурно-технический уровень рабочего класса, значительно повысился процент специалистов высшей квалификации. Показательно, что в производственном опыту рабочих заводов и фабрик, созданных на базе ремесленных кооперации, вначале сохранялись некоторые устаревшие обычаи, изживание которых происходило здесь сравнительно медленно. На крупных же промышленных предприятиях ремесленническая прослойка не играла решающей роли. Ныне стали традициями социалистическое соревнование, движение за коммунистический труд и др.

Коренные преобразования, происшедшие в производстве, оказали решающее влияние на быт и культуру населения. Изживание отсталых обычаев в советский период не происходило стихийно. Здесь применялись различные методы агитационно-разъяснительной работы, как например, небольшие сатирические представления на фургонах в разных кварталах города, агитация работниц в красных платках, антирелигиозные выступления, вечера «общественного мнения», массовые парады и спортивные мероприятия, открытые представления с чтением отрывков из народного эпоса «Сасунци Давид», многие из которых являлись как бы прототипом «золотой осени», праздников «цветов» и «песни», ставшими ныне традиционными.

Под влиянием промышленного Ленинакана быт окрестного сельского населения приобретает общегородские черты. Форма жилища, убранство квартир, досуг крестьян во многом походит на городской.

Однако до сих пор в общественной и семейной жизни горожан сохраняются некоторые старые обычаи, унаследованные со времен амкарств, но значительно видоизмененные. Особенно они проявляются в свадебных и похоронных обрядах. Этому в немалой степени способствует мещанское «общественное мнение», под влиянием которого сторонники традиционных обычаев склонны скорее к их формальному исполнению. Поэтому задачей этнографического изучения города должно быть не только выявление новых традиций, возникших на основе традиционной национальной культуры, но и научное объяснение и выявление способов изживания вредных обычаев и обрядов.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Գաբ. Խ. Մկրտումյան. Ազատագրության ձևերը Արևելյան Հայաստանում
Նախաբան 7
Գլուխ I-ին. Անատոլիայի հայության տնտեսության բնագավառի պայմանները Արեւելյան Հայաստանում 14
Գլուխ II-րդ. Անատոլիայի նահանգը ձեր 29
Գլուխ III-րդ Անատոլիայի հնագույն ձեր 45
Գլուխ IV-րդ Համագործակցության ձևերը տնտեսության արտադրության գործում. Համեմատություն 64
1. Համագործակցության ձևերը տնտեսության արտադրության գործում 64
2. Համիմների տնտեսական և հասարակական ժառանգության ձևերը 21
Ուզակացություն փոխառնե.
Անատոլիայի ձևերը և տնտեսության կենցաղը 81
Ամփոփում (հայերեն լեզվով) 87
Լ. Ն. Պետրոսյան. Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներ
Ներածություն 93
Գլուխ I. Հաղորդակցության երթուղիները 98
Գլուխ II. Փոխադրամիջոցներ 111
1. Ձիագրաստ 113
2. Էշագրաստ 122
3. Ջորեգրաստ 127
4. Գրաստային այլ փոխադրամիջոցներ 134
Գլուխ III. Փոխադրության հարմարանքներն ու եղանակները 137
Ամփոփում (ռուսերեն) 155
Պրոտոկոլների բացատրական 157
Ակնարկներ . . . . . I—XXXI
Ա. Վ. Պետրոսյան. Ռենեսանսական ավանդույթները և դրանց առանձնահատկությունները Լեհիեկաբլիների կենցաղում
Նրկու խոսք 159
Գլուխ I. Գաղափարական ակնարկ 163
Գլուխ II. Տնտեսական գործունեության ու արհեստավորական ավանդույթները . . . 176
Գլուխ III. Արհեստավորական ավանդույթների արտահայտությունները լեհիեկանցիների կենցաղում 205
Գլուխ IV. Հասարակական և բնակենական կենցաղ 227
Ամփոփում (ռուսերեն) 251

СОДЕРЖАНИЕ

Ю. И. Мкртумян, Формы скотоводства в Восточной Армении.
Введение 7
Глава первая. Естественно-исторические условия развития скотоводства в Восточной Армении. 14
Глава вторая. Оседлая форма скотоводства. 29
Глава третья. Отгонная форма скотоводства. 45
Глава четвертая. Формы сообществ по выпасу скота. Пастушество. . . 64
1. Формы сообществ по выпасу скота. 64
2. Формы индивидуального и общественного найма пастухов. . . 71
Вместо заключения. Формы скотоводства и опыт населения . . . 81
Резюме (на армянском языке). 87
Л. Н. Петросян, Армянский народный транспорт.
Введение. 93
Глава первая. Пути сообщения. 98
Глава вторая. Средства передвижения 111
1. Лошадь 113
2. Осел 122
3. Мул 127
4. Другие вьючно-верховые средства передвижения. 134
Глава третья. Средства и способы перевозок 137
Резюме (на русском языке). 155
Список иллюстраций. . . . . I—XXXI
Таблицы.
К. В. Сехбосян, Ремесленнические традиции и их проявления в быту ленинаканцев
От автора 159
Глава первая. Историко-этнографический очерк. 163
Глава вторая. Хозяйственные занятия и ремесленнические традиции. . . 176
Глава третья. Проявления ремесленнических традиций в быту ленинаканцев . 205
Глава четвертая. Общественный и семейный быт. 227
Резюме (на русском языке). 251

